

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historii

Kamila Bulińska-Cieślak

**Polityka sejmiku województw wielkopolskich wobec
miast i mieszczaństwa w latach 1572-1793**

ROZPRAWA DOKTORSKA

DZIEDZINA NAUK HUMANISTYCZNYCH
DYSCYPLINA HISTORIA

Praca doktorska napisana pod kierunkiem:
prof. dr. hab. Michała Zwierzykowskiego

Poznań 2025

Spis treści

Wstęp.....	3
1. Polityka sejmików wobec miast i kwestie relacji szlachecko-mieszczańskich w historiografii.....	17
2. Samorząd sejmikowy Wielkopolski.....	39
2.1. Specyfika wielkopolskiego terytorium sejmikowego.....	39
2.2. Funkcjonowanie sejmiku.....	47
2.3. Kompetencje samorządu sejmikowego.....	55
2.3.1. Przed 1717 r.	55
2.3.2. Po reformach Sejmu Niemego.....	64
2.4. Komisja Skarbowa Poznańska.....	68
3. Zainteresowanie szlachty sytuacją polityczną miast.....	73
4. Miasta jako miejsce działalności szlachty.....	84
4.1. Miejsce obrad sejmiku.....	84
4.2. Lokacja instytucji szlacheckich w miastach.....	93
5. Sejmikowa polityka skarbowa a miasta.....	102
5.1. Ogólna charakterystyka sejmikowej problematyki skarbowej.....	102
5.2. Wysokość podatków i sposób ich wybierania.....	105
5.3. Pomoc dla miast – zwolnienia i asygnacje	113
5.4. Problemy z wybieraniem podatków.....	128
6. Kwestie wojskowe oraz sprawy związane z obronnością i bezpieczeństwem wewnętrznym.....	133
6.1. Miasta a wojsko.....	134
6.2. Udział miast w obronie kraju.....	149
6.3. Bezpieczeństwo w ośrodkach miejskich.....	152
7. Kwestie wymiaru sprawiedliwości.....	157
8. Sejmik a sprawy gospodarcze	170
8.1. Ogólna charakterystyka sejmikowej polityki gospodarczej.....	170
8.2. Handel i rzemiosło.....	172
8.3. Tranzyt.....	189
9. Ingerencja sejmiku w kwestie społeczne.....	194

9.1. Ogólne zainteresowanie szlachty sprawami społecznymi.....	195
9.2. Kwestie religijne i sprawy związane z innowiercami.....	201
10. Polityka sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa – specyfika regionu..	223
10.1. Ogólna charakterystyka polityki sejmikowej.....	223
10.2. Sposoby kontaktowania się mieszczan z sejmikiem.....	230
10.3. Periodyzacja działalności sejmikowej wobec miast.....	244
10.4. Problematyka miejska w różnorodnej dokumentacji sejmikowej.....	250
10.5. Stosunek szlachty do miast wielkopolskich oraz miast z innych regionów.....	261
10.6. Polityka wobec miast na tle historiografii.....	270
Zakończenie.....	284
Bibliografia.....	293
Aneksy.....	315
Wykaz tabel.....	321
Wykaz wykresów.....	322
Wykaz skrótów.....	324
Streszczenie.....	326

Wstęp

Zagadnienia związane z ustrojem, dziejami politycznymi, gospodarką czy historią społeczną Rzeczypospolitej od końca XVI do końca XVIII w. były już przedmiotem niezliczonych badań. Szeroko interesowano się także funkcjonowaniem parlamentaryzmu staropolskiego, poddając analizie zarówno działania sejmików poszczególnych ziem, jak i podejmując próby zbadania zagadnienia dla całego obszaru Rzeczypospolitej. Pomimo rozległej literatury dotyczącej szeroko rozumianego polskiego parlamentaryzmu epoki wczesnonowożytnej, zachowany i coraz lepiej rozpoznany materiał źródłowy nieustannie dostarcza możliwości zadawania nowych pytań.

Trwające od wielu lat prace edytorskie, zakończone wydaniem drukiem lub przygotowaniem do druku akt sejmikowych województw wielkopolskich, obejmujących swoim zakresem lata 1572-1793, stworzyły możliwość badania zagadnień związanych z działalnością sejmiku w zupełnie nowy sposób. Przede wszystkim po raz pierwszy możliwe stało się objęcie badaniem całego materiału źródłowego, pochodzącego z tak długiego okresu. Dostępność edycji źródłowych umożliwiła podjęcie próby wielopłaszczyznowego zbadania specyfiki stosunku szlachty z terenu Wielkopolski właściwej do miast i mieszczaństwa od końca XVI do końca XVIII w., w świetle polityki zgromadzeń sejmikowych. Celem niniejszej rozprawy jest zatem przedstawienie oddolnej perspektywy zagadnienia i określenie zakresu oraz uwarunkowań zainteresowania sejmikującej szlachty sprawami miast i mieszczaństwa. W niniejszej pracy wskazane zostaną punkty styku dwóch kluczowych stanów, a także możliwości wykorzystania źródeł sejmikowych do badań nad dziejami mieszczaństwa w nowożytnej Rzeczypospolitej (dotychczas słabo obecnych w historiografii mieszczańskiej).

W tym miejscu należy zaznaczyć, iż w niniejszej pracy sejmik postrzegany jest zgodnie z koncepcją Adama Lityńskiego z 1969 r., która zakłada, iż dla danego (określonego ramami prawa pisanego i zwyczaju) terytorium istnieje jako instytucja prawna tylko jeden sejmik. Stosowanie różnorodnego nazewnictwa dla poszczególnych zjazdów służyło jedynie podkreśleniu głównego celu zebrania się danego zgromadzenia¹. Zgodnie z tym założeniem, w ramach jednego sejmiku wielkopolskiego wyróżnia się zgromadzenia: przedsejmowe, relacyjne, deputackie, gospodarskie, ekstraordynaryjne, zwane także nadzwyczajnymi oraz z limity. Odrębny charakter miały cztery sejmiiki (właściwie zgromadzenia elekcyjne) wybierające kandydatów na ziemskich urzędników sądowych (podkomorzy, sędzia ziemski,

¹ A. Lityński, *Z problematyki klasyfikacji sejmików ziemskich*, PN UŚ, 5 (1969), *Prace Prawnicze I*, s. 94.

podsedek i pisarz oraz starostów grodowych – od 1775 r.). Ich zasięg terytorialny pokrywał się z jurysdykcją sądów ziemskich: poznańskiego, kaliskiego, wschowskiego oraz od 1768 r. także gnieźnieńskiego. Zgromadzenia te oprócz mniejszego terytorium (teoretycznie obecna mogła być szlachta tylko danego województwa lub ziemi) były też zwoływane w odrębny sposób. Wśród badaczy nie ma zgody co do ich klasyfikacji jako sejmików. Na potrzeby niniejszej pracy uznano wielkopolskie elekcje urzędników za sejmiki, przychylając się do opinii A. Lityńskiego, W. Filipczaka, a także G. Głabisza². Uwzględnienie sejmików elekcyjnych w przeprowadzonych badaniach ma jednak wpływ jedynie w przypadku omawiania miast jako miejsca zgromadzeń szlacheckich, ponieważ w czasie obrad o charakterze elekcyjnym nie poruszano spraw związanych z miastem i mieszczaństwem, które można by zakwalifikować do pozostałych wyszczególnionych kategorii³.

Jednocześnie należy zgodzić się z twierdzeniem A. Lityńskiego, który przekonywał w swoich pracach, że pomimo, iż choć stosowanie różnorodnego nazewnictwa podkreślało główny cel zgromadzenia, nie ograniczało możliwości szlachty do poruszania na sejmiku innych, interesujących szlachtę zagadnień. Lityński stwierdzał, że główny cel zgromadzenia pozostawał ważny dla obradującej szlachty, jednak w szlachta w trakcie trwania obrad mogła zajmować innymi, ważnymi w jej opinii sprawami⁴.

Niniejsza praca ma na celu odpowiedź na kluczowe pytania związane z zainteresowaniem szlachty wielkopolskiej sprawami miejskimi. Aby to umożliwić, analizie poddana została przede wszystkim tematyka spraw miejskich poruszanych w czasie obrad sejmikowych oraz częstotliwość występowania kwestii związanych z miastami i mieszczaństwem. Niniejszy tekst ma na celu ukazanie, na przykładzie sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1572-1793, specyfiki materiału sejmikowego i określenie możliwości wykorzystania go w trakcie badań nad miastami i mieszczaństwem epoki nowożytnej dla terenów całej Rzeczypospolitej. Dodatkowo przedstawiona zostanie,

² A. Lityński, *Z problematyki klasyfikacji*, s. 94; M. Zwierzykowski, *Klasyfikacja sejmików na przykładzie funkcjonowania sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696-1732*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. I, red. zespół, Białystok-Katowice 2010, s. 589-594; W. Filipczak, *Elekcje ziemskich urzędników sądowych w czasach Rady Nieustającej*, [w:] *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI-XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru -między prawami a obowiązkami*, red. M. Markiewicz, D. Rolnik, F. Wolański, Katowice 2016, s. 582-597; G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski w latach 1764-1793*, Poznań 2022, s. 44.

³ Wszelkie wyliczenia związane z tym zagadnieniem nie są jednak pełne, ponieważ dla lat 1633-1764 wydawcy akt sejmikowych nie uwzględniali zgromadzeń elekcyjnych (elekcji), z uwagi na ich odrębność od głównego sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego. W tym czasie zwołano niezwykle liczne zgromadzenia elekcyjne, gdyż od 2. połowy XVII w., z powodu stosowania liberum veto, większość z nich była regularnie zrywana. Trzeba o tym fakcie pamiętać (zob. M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 87-88).

⁴ A. Lityński, *Samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606-1717)*, Katowice 1974, s. 22-23.

opracowana na podstawie wielkopolskiego materiału źródłowego, propozycja klasyfikacji problematyki miejskiej poruszanej podczas obrad sejmikowych. Ostatecznie podjęta zostanie także próba odpowiedzi na pytanie o specyfikę podejścia szlachty wielkopolskiej do problemów mieszczaństwa.

W niniejszej pracy badaniem objęte zostały wszystkie materiały sejmikowe dotyczące sejmiku wielkopolskiego, pochodzące z lat 1572-1793. Jako ramy chronologiczne wybrano lata, dla których dostępne są już wydane drukiem materiały sejmikowe, przygotowane kolejno przez Włodzimierza Dworaczka oraz Michała Zwierzykowskiego (częściowo we współpracy z zespołem)⁵. Wybór tak szerokiego zakresu chronologicznego pozwoli na ukazanie, czy i w jaki sposób zmieniała się polityka sejmiku wielkopolskiego wobec miast zależnie od bieżącej sytuacji społecznej, gospodarczej i politycznej państwa.

Analizie poddane zostały wszystkie wydane drukiem źródła związane z sejmikiem wielkopolskim⁶. Tym sposobem wykorzystano nie tylko materiały wytworzone w czasie działalności sejmiku, przede wszystkim lauda (uchwały) sejmikowe, instrukcje dla posłów na sejmy, instrukcje dla posłów do króla i do innych sejmików, ale także listy kierowane od sejmiku do króla i ważnych osobistości (m.in. prymasów, hetmanów), dekrety oraz manifestacje, kierowane do sejmiku listy, uniwersały czy instrukcje królewskie⁷, a także dokumenty okołosejmikowe, obejmujące zwołujące obrady uniwersały, relacje dotyczące zebrań oraz różnego rodzaju informacje zawarte w wiadomościach czy listach prywatnych⁸.

⁵ *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572-1632, wyd. W. Dworaczek, vol. 1: 1572-1616, Poznań 1957, vol. 2: 1616-1632, Poznań 1961; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1633-1655*, wyd. I. Kraszewski, M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, przy współpracy A. Kamińskiego, Poznań 2022; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1656-1668*, wyd. I. Kraszewski, M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2024; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1668-1675*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2018; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1676-1695*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2018; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696-1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008; *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733-1763*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2016; *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1764-1793*, wyd. M. Zwierzykowski, G. Głabisz, W. Filipczak, D. Rolnik, R. Kołodziej [materiały w przygotowaniu do druku].

⁶ Należy zaznaczyć, iż ostatni tom akt sejmikowych w trakcie pisania niniejszej pracy pozostawał w opracowaniu. Zakłada się, że wersja wydana drukiem może w niewielkim stopniu różnić się od wykorzystywanych na potrzeby niniejszej rozprawy materiałów; *Akta sejmikowe województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego. Lata 1764-1793*, wyd. M. Zwierzykowski, G. Głabisz, W. Filipczak, D. Rolnik [materiały w przygotowaniu do druku].

⁷ W niniejszej pracy, kierując się ustaleniami P. Dąbrowskiego, zdecydowano o używaniu określenia instrukcje królewskie. W tym pojęciu mieszczą się także dokumenty określane przez W. Dworaczka jako legacje królewskie. W przypadku cytowania materiału źródłowego zgromadzonego przez W. Dworaczka pozostawiono oryginalne nazewnictwo, jednak w badaniach statystycznych teksty określane jako legacje liczone są jako instrukcje królewskie. Zob. P. Dąbrowski, *Instrukcje królewskie na sejmiki przedsejmowe doby panowania Michała I i Jana III*, HSO, 2023, 2(37), s. 35-69.

⁸ Szerzej o klasyfikacji tzw. akt sejmikowych pisali ostatnio: M. Jusupović, M. Zwierzykowski, *Edytorstwo akt sejmikowych dawnej Rzeczypospolitej – dyskusja o współczesnych problemach i możliwościach wydawania źródeł do dziejów parlamentaryzmu i samorządności terytorialnej*, ZH, 89 (2024), z. 1, s. 123-125.

Na potrzeby niniejszej pracy postanowiono, że poprzez pojęcie akta sejmikowe rozumiane będą wszystkie materiały pochodzące z wydanych już drukiem oraz przygotowywanych do druku edycji tomów akt sejmikowych. W przypadku wykorzystania tego określenia w pracy nie będzie powielany przypis wymieniający wszystkie publikacje.

Wykorzystanie wszelkich wymienionych powyżej, dostępnych materiałów źródłowych związane jest z próbą odpowiedzi na pytanie o czynniki wpływające na decyzje ostatecznie podejmowane przez obradującą szlachtę. M.in. Jolanta Choińska-Mika, starając się przeanalizować to zagadnienie, wyszczególniła dwie kategorie zagadnień związanych z tym problemem, mianowicie czynniki zewnętrzne oraz wewnętrzne. Przez pojęcia czynników zewnętrznych badaczka rozumie wszelkie informacje docierające do sejmiku, zarówno drogą oficjalną, jak i nieoficjalną, otrzymywane z dworu królewskiego, od senatorów, czy innych sejmików. Druga kategoria miała dotyczyć przede wszystkim relacji między uczestnikami sejmiku oraz struktury społecznej⁹.

W trakcie badań zapoznano się łącznie z 4077 dokumentami i tekstami, z których wyszczególniono łącznie 4004 sprawy o charakterze miejskim. Celem pracy jest wykorzystanie wszystkich odnalezionych przykładów poruszanych na sejmiku spraw miejskich do stworzenia kompleksowej analizy statystycznej. Oczywiście, w narracji poszczególne zagadnienia zostaną omówione na wybranych, najbardziej reprezentatywnych przykładach i zilustrowane odpowiednimi wykresami oraz tabelami, pozwalającymi na wyciągnięcie wniosków o częstotliwości występowania danego zjawiska.

Szczegółowe omówienie wykorzystanej bazy źródłowej znajdzie się w osobnym rozdziale, jednak już we wstępie warto zaznaczyć, iż oprócz głównego źródła, jakie stanowią wielkopolskie akta sejmikowe¹⁰, pomocniczo wykorzystano także wydane drukiem akta sejmikowe innych ziem Rzeczypospolitej, a także sondażowo materiały rękopiśmienne, m.in. pozostałe po działalności sejmikowej Komisji Skarbowej Poznańskiej¹¹.

Podobnie jak w przypadku podstawy źródłowej, także wykorzystana literatura zostanie omówiona szczegółowo w osobnym rozdziale. Z tego względu w tym miejscu warto przedstawić jedynie zarys problematyki. Akta sejmikowe są dobrze znane badaczom historii nowożytnej i szeroko wykorzystywane jako materiał źródłowy w pracach dotyczących

⁹ J. Choińska-Mika, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998, s. 61.

¹⁰ Np. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572-1620, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932; t. 2, fasc. 1: 1621-1648, wyd. A. Przyboś, Kraków 1953; t. 2, fasc. 2: 1649 1660, wyd. A. Przyboś, Kraków 1955; t. 3: 1661-1673, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1959; t. 4: 1674-1680, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1963; t. 5: 1681-1696, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1984.

¹¹ AP Poznań, sygn. 53/4945/0.

parlamentaryzmu staropolskiego. Dorobek historiografii w tym zakresie jest niezwykle obszerny, a dodatkowo jest regularnie poszerzany.

Na podstawie akt sejmikowych od lat powstają opracowania dotyczące ogólnej działalności sejmików wybranych ziem¹². Również Wielkopolska posiada prawno-ustrojową analizę sejmiku z lat 1572-1632¹³ oraz szczegółowe omówienie dziejów z lat 1696-1732¹⁴, 1733-1763¹⁵ i 1764-1793¹⁶. Sejmiki wielkopolski w latach 1780-1786 omówił też w swojej solidnej monografii W. Filipczak¹⁷. Niekiedy prace naukowe koncentrują się także na konkretnych, wybranych aspektach działań szlacheckich, takich jak np. kwestie sądownictwa¹⁸, problematyka skarbowa¹⁹, wojskowość²⁰ czy kwestie religijne²¹. Niestety, nadal istnieje wyraźna dysproporcja między opracowaniami dotyczącymi sejmów, a publikacjami poświęconymi sejmikom szlacheckim. Jako przykład można wskazać fakt, iż niewiele sejmików doczekało się całościowego opracowania dziejów. Oprócz sejmiku kujawskiego (jeszcze w XIX w.)²², można wymienić także sejmiki: trocki²³, łeczycki²⁴ oraz

¹² Z uwagi na liczbę tego rodzaju prac będą one szczegółowo omówione w rozdziale 1.

¹³ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572-1632)*, Kraków 1984.

¹⁴ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696-1732*, Poznań 2010.

¹⁵ T. Kościański, *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1733-1763*, Leszno-Poznań 2024.

¹⁶ G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski* (tam obszernie zestawienie najbardziej aktualnej bibliografii dotyczącej dziejów sejmików).

¹⁷ W. Filipczak, *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej w latach 1780-1786*, Łódź 2012, s. 187-328.

¹⁸ A. Abramski, *Sądownictwo i prawo sądowe w opiniach sejmików ziemskich w latach 1788-1792*, [w:] *Cztery lata nadziei. 200. rocznica Sejmu Wielkiego*, red. H. Kocój, Katowice 1988.

¹⁹ R. Bosek, *Stanowisko sejmiku proszowickiego w sprawach skarbowych w latach 1572-1648*, [w:] *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, red. K. Matwijowski, Wrocław 1981 (AUW, nr 504, Historia 34), s. 89-98; A. Filipczak-Kocur, *Sejmik województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych Rzeczypospolitej w latach 1587-1648*, [w:] *Kultura – polityka – dyplomacja. Studia ofiarowane prof. Jaremic Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1990, s. 141-157; J. Dygdała, *Rola sejmików Prus Królewskich w systemie administracyjno-skarbowym prowincji po reformach Sejmu Niemego z 1717 roku*, [w:] *Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI-XVIII wieku*, red. M. Konopnicka, J. Kuczer, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2010, s. 165-189.

²⁰ K. Hahn, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII w.*, PHP, 6 (1928), 4, s. 371-456; J. Dworzaczkowa, *Sprawa wojska na sejmikach wielkopolskich*, [w:] *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 55-64; J. Kaniewski, *Problem artylerii w laudach i instrukcjach sejmików koronnych za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura, instytucje, gospodarka w XVI-XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, Wojciech Walczak, Białystok 2007, s. 271-293, A. Prochaska, *Sejmik wobec elekcji i konfederacji*, PNiL 46 (48) (1920), s. 1030-1089.

²¹ H. Gmiterek, *Problemy różnowerstwa na forum sejmiku lubelskiego do połowy XVII w.*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik, Wrocław 1988 (AUW, nr 945, Historia 66), s. 161-170; E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587-1648*, ORP, 34 (1989), s. 21-40; A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994.

²² A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce 1572-1795 na tle stosunków województw kujawskich*, oprac. i wstępem opatrzył H. Olszewski, Warszawa 1978.

²³ A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie – sejmik trocki*, Warszawa 2000.

²⁴ J. Włodarczyk, *Sejmiki łeczyckie*, Łódź 1973.

brzeskolitewski²⁵ – są one jednak dość ograniczone pod względem zarówno objętościowym, jak i zakresu podejmowanych analiz. Wiele zagadnień opracowano tylko dla niewielkich okresów i na wybranych, często nielicznych przykładach.

Warto też zwrócić uwagę, iż np. w przypadku sejmiku brzesko-litewskiego, autorka zdecydowała się w swojej pracy na analizę kolejnych typów sejmików, wyróżniając sejmiki: przedsejmowy, relacyjny, okresu bezkrólewia, elekcyjny, deputacki, gospodarski oraz zjazdy towarzyszące popisom, pospolitemu ruszeniu i konfederacjom. Koncepcja ta odbiega od przyjętego w niniejszej pracy założenia o traktowaniu sejmiku jako jednej instytucji – wg założeń A. Lityńskiego. Autorka porusza interesujące z perspektywy miast zagadnienia przede wszystkim w rozdziale dotyczącym sejmiku gospodarczego, gdzie porusza zagadnienia związane z czopowym i szelężnym, nie poświęcając jednak temu zagadnieniu wiele uwagi²⁶.

Pomimo poruszania w dostępnej literaturze tematów pośrednio związanych z polityką szlachecką wobec miast i mieszczaństwa, jak do tej pory żaden sejmik nie doczekał się dokładnego opracowania zagadnienia. Nie powstała monografia, która obejmowałaby ów problem w długim okresie, analizująca wszystkie dostępne materiały źródłowe, czy poświęcająca uwagę wszystkim problemom mieszczaństwa w tym kontekście. Nieliczne powstałe na ten temat artykuły skupiają się na niewielkim wycinku czasu²⁷ lub dotyczą tylko jednego, wybranego miasta²⁸. Warto tu wspomnieć także o artykule Witolda Filipczaka, który badając zagadnienie miast i mieszczaństwa w opiniach sejmików koronnych w latach 1778–1786, wykorzystywał jednak przede wszystkim instrukcje poselskie²⁹.

Częściowo specyfikę podejścia szlachty do kwestii miast można poznawać na podstawie istniejących publikacji dotyczących całokształtu funkcjonowania sejmików poszczególnych ziem. Zwykle jednak w tego typu publikacjach problematyka mieszczańska jest omawiana w

²⁵ D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565-1763*, Warszawa 2013.

²⁶ Tamże, s. 140-142.

²⁷ H. Suchojad, *Polityka sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast w 2. poł. XVII w. (1669-1699)*, RŚ, 21 (1994), s. 9-23; Z. Kujawski, *Sejmiki brzesko-kujawskie i ich znaczenie dla rozwoju miasta Radziejowa*, *Debiuty Naukowe WSHE* (Włocławek), 1 (1998), s. 63-98; J. Choińska-Mika, „Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej” – sejmiki mazowieckie doby Wazów o problemach miast i mieszczaństwa, RM, 13 (2001), s. 163-177; J. Ternes, *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa (1578-1668)*, RH, 17 (2004), s. 55-61; R. Kozyrski, *Miasta i mieszczaństwo w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej 1648-1717*, RCH, 10 (2006), s. 21-35.

²⁸ M. Mika, *Udział Poznania w sejmach Rzeczypospolitej od końca XV w. do 1791 r.*, SiMdDWiP, 6 (1960), 2, s. 257-302; L. Kudła, *Miasto Kraków a sejmik szlachecki województwa krakowskiego w XVII wieku*, Krzysztofor, 20 (1998), s. 51-57; E. Rzepka, *Trudne sąsiedztwo. Konflikty szlachty kujawskiej z Toruniem w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku w świetle akt sejmikowych*, RT, 28 (2001), s. 73-93; J. Kaniewski, *Lwów miasto-forteca w świetle uchwał i instrukcji sejmików koronnych za panowania króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, RP, 42 (2006), 4, s. 55-72.

²⁹ W. Filipczak, *Miasta i mieszczaństwo w opiniach sejmików koronnych w latach 1778-1786*, [w:] *Tractu temporis. Ludzie - regiony - fakty. Księga dedykowana dr. hab. prof. UŁ Tadeuszowi Nowakowi*, Łódź 2018, s. 325-340.

bardzo krótkich podrozdziałach, w ramach analizowania tzw. „problematyki społecznej”³⁰, pojawia się również w postaci wzmianek przy rozważaniu polityki skarbowej danego sejmiku³¹. W wymienionych pracach pojawia się przede wszystkim omówienie spraw o charakterze skarbowym (kwestie obciążenia miast podatkami), ale także krótko omówione zostają problemy gospodarcze miast (głównie kwestie handlu), problemy relacji mieszczan z innymi grupami (często pojawia się problematyka ludności żydowskiej zamieszkującej również ośrodki miejskie). Stosunkowo dużo uwagi poświęca się też kwestii udziału miast w obronie kraju. Pojawiają się również wzmianki o sytuacji prawnej oraz sądowej miast, jednak najczęściej kwestie te są omawiane w skróconej formie.

Niewielkie zainteresowanie badaczy problematyką miejską ukazaną w materiałach sejmikowych można tłumaczyć przeświadczeniem, że akta sejmikowe odnoszą się przede wszystkim do dziejów szlachty i tylko w niedużym stopniu mogą odnosić się do sytuacji mieszczaństwa. Mimo to część badaczy decyduje się na wykorzystanie materiału sejmikowego w trakcie prac nad syntezami dziejów poszczególnych miast. Analizując opracowania dziejów miast, które pojawiają się w materiale sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego, można zauważyć, iż akta sejmikowe wykorzystywane są przez badaczy przede wszystkim w przypadku omawiania historii dużych ośrodków miejskich, takich jak Poznań³², Kalisz³³ czy Gniezno³⁴. Materiał sejmikowy wykorzystywany był także wybiórczo do badań nad będącą miejscem obrad sejmiku Środą³⁵.

W pracach dotyczących mniejszych ośrodków zazwyczaj nie pojawiają się odwołania do materiału sejmikowego³⁶. Wydanie drukiem w ostatnich latach większej ilości akt sejmikowych pozwoliło badaczom na zapoznanie się z tym materiałem źródłowym, dzięki

³⁰ Jest to rozwiązanie podążające za wzorcem zaproponowanym przez Jerzego Włodarczyka w monografii dziejów sejmiku łęczyckiego: J. Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*; kontynuowanego przez kolejnych historyków; zob. Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572-1696*, Kielce 1985, s. 169-174; A. Filipczak-Kocur, *Sejmik sieradzki za Wazów (1587-1668)*, Opole 1989, s. 99-101; J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów (1587-1668)*, Lublin 2004, s. 72-78; A. Burketowicz, *Sejmik sieradzki w latach 1669-1717*, Sieradz 2009, s. 151-158; A. Król, *Sejmik ziem łwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni za panowania Wazów (1587-1668)*, Przemyśl 2018, s. 237-245. W ramach „Problematyki społeczno-gospodarczej” omówił to zagadnienie dla sejmiku lubelskiego w czasach stanisławowskich W. Bednaruk, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764-1794)*, Lublin 2011, s. 305-313.

³¹ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*.

³² P. Matusik, *Historia Poznania do 1793 roku*, Poznań 2021.

³³ *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977; W. Rusiński, *Kalisz: zarys dziejów*, Poznań 1983.

³⁴ *Dzieje Gniezna, pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016.

³⁵ *Dzieje Środy Wielkopolskiej i jej regionu*, red. S. Nawrocki, Środa Wielkopolska 1990.

³⁶ H. Majkowski, *Grodzisk Wielkopolski. Przeszłość - zabytki - ludzie*, Poznań 1938; *Dzieje Śremu*, red. M. Rezler, Poznań 2003; *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997; *Dzieje Jarocina*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1998; *Dzieje Chodzieży*, red. S. Chmielewski, Chodzież 1998; Cz. Łuczak, *Dzieje Mogilna*, Poznań 1998; *Dzieje Trzemeszna*, red. Cz. Łuczak, Poznań 2002; *Historia Kościana*, t. 1: *Okres staropolski*, red. K. Zimniewicz, Kościan 2005.

czemu zaczyna być również wykorzystywany do opracowywania dziejów także małych miast wielkopolskich³⁷.

Należy wspomnieć, iż kluczowa dla niniejszej pracy jest powstała na podstawie przebadanego materiału klasyfikacja problematyki miejskiej obecnej w aktach sejmikowych województw wielkopolskich, w ramach której wyszczególniono siedem dużych grup spraw:

1. kwestie zainteresowania szlachty sytuacją prawną miast,
2. problematyka miast jako miejsca działalności szlachty,
3. kwestie skarbowe,
4. sprawy związane z obronnością i bezpieczeństwem,
5. kwestie wymiaru sprawiedliwości,
6. problemy o charakterze społecznym,
7. kwestie gospodarcze.

Przedstawiona klasyfikacja stała się podstawą budowy niniejszej rozprawy, a wyszczególniona tematyka została bezpośrednio odzwierciedlona w poszczególnych rozdziałach pracy doktorskiej.

Pierwsze dwa rozdziały zachowują charakter teoretyczny i wprowadzający. Jak wspomniano we wstępie, w niniejszej pracy zdecydowano o wyodrębnieniu osobnego rozdziału dotyczącego polityki sejmiku wobec miast i mieszczaństwa w historiografii. Omówienie najważniejszych prac związanych z zagadnieniem we wstępie wydaje się niewystarczające ze względu na podejmowaną w ostatnim rozdziale pracy próbę porównania wyników badań nad sejmikiem wielkopolskim z dokonaniem historyków zajmujących się innymi ziemiami. Szczególnie ważne pozostaje omówienie dotychczasowych wyników badań, prowadzonych dla niewielkich okresów lub wykorzystujących jedynie część dostępnych materiałów. Dzięki temu możliwe stanie się ukazanie potencjału badawczego, który przyniosło wydanie drukiem całości akt sejmikowych wielkopolskich oraz nakreślenie możliwych sposobów wykorzystanie tego materiału w przyszłości.

Drugi rozdział stanowi przybliżenie tematyki związanej z samorządem sejmikowym wielkopolskim, przede wszystkim zaś krótkie omówienie specyfiki terytorium sejmikowego, przedstawienie funkcjonowania samego sejmiku oraz w okresie jej istnienia sejmikowej

³⁷ A. Mietz, J. Pakulski, *Łobżenica. Portret miasta i okolicy*, Łobżenica 1993; *Żnin. 750 lat dziejów miasta*, red. T. Janicki, Żnin 2013.

Komisji Skarbowej Poznańskiej. Za kluczowe można uznać omówienie, na podstawie dostępnej literatury, obecnego rozpoznania szeroko rozumianych kompetencji sejmikowych.

Przedstawiona powyżej klasyfikacja problematyki miejskiej stała się podstawą dalszego podziału niniejszej pracy na poszczególne rozdziały. Także wyszczególnione podrozdziały są efektem szczegółowej analizy dostępnego materiału źródłowego. W tym miejscu warto poświęcić kilka zdań metodzie klasyfikacji spraw miejskich do poszczególnych kategorii. Wszystkie 4004 odnalezione zapisy dotyczące miast i mieszczaństwa zostały zakwalifikowane do określonej grupy spraw według zaproponowanej klasyfikacji. W przypadku wielu występujących zagadnień przyporządkowanie do jednej grupy stwarzało pewne wątpliwości i oczywiste jest, że zaprezentowany podział ma charakter propozycji, która w przekonaniu autorki pozwala najdokładniej zaprezentować badane zagadnienie. W celu stworzenia klarownej narracji zdecydowano, iż pomimo złożoności niektórych zapisów z materiału źródłowego, każda sprawa miejska przypisana została do tylko jednej grupy³⁸. Fakt ten związany jest z wykonanymi na potrzeby pracy wyliczeniami statystycznymi. Stworzenie klasyfikacji pozwoliło na dokładne wyliczenie częstotliwości pojawiania się w materiale źródłowym poszczególnych zagadnień związanych z problematyką miejską.

W niniejszym miejscu konieczne staje się omówienie kolejnych rozdziałów, powstałych na podstawie klasyfikacji problematyki miejskiej. Celem staje się przede wszystkim wyjaśnienie rozumienia poszczególnych grup i nakreślenie zakresu spraw miejskich, które znalazły się w poszczególnych kategoriach.

Pierwszą omówioną w niniejszej pracy grupą są kwestie zainteresowania szlachty sytuacją prawną miast (rozdział 3). W tej części znalazły się przede wszystkim sprawy związane z przywilejami miejskimi i kwestia stosunku szlachty do potwierdzania praw nadanych wcześniej ośrodkom miejskim.

Jako osobną kategorię zdecydowano się potraktować kwestie związane z miastami rozumianymi jako miejscami działalności szlachty (rozdział 4). W tej grupie dodatkowo wyszczególniono dwie podgrupy: miasta jako miejsce obrad szlachty oraz osobno miasta jako miejsce lokowania instytucji szlacheckich, takich jak sądy, Komisja Skarbowa Poznańska, Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe, skarb wojewódzki, czy kancelarie i archiwa. W tym miejscu poruszony zostanie problem obecności przedstawicieli szlachty w ośrodkach miejskich i ich bieżąca działalność w miastach. W miarę możliwości omówione zostaną skutki

³⁸ Problem wielowątkowości poruszanych zagadnień będzie szczegółowo omówiony w całej pracy. Na potrzeby wyliczeń statystycznych (tabel, wykresów itp.) zachowanie zasady przypisania jednej sprawy miejskiej do jednej grupy ma charakter kluczowy dla wiarygodności owych przedstawień.

i konsekwencje obecności stanu szlacheckiego w ośrodkach miejskich, które odzwierciedlenie znajdowały w materiałach sejmikowych. Jednocześnie wyraźnie rozróżniona zostanie kwestia czasowej obecności szlachty w danym mieście (sejmiki, zjazdy) od długotrwałej ingerencji przedstawicieli stanu szlacheckiego w sytuację miast i mieszczaństwa.

Oczywiście dominujące znaczenie wśród wszystkich wyszczególnionych kategorii mają sprawy związane z podatkami i skarbowością (rozdział 5). Przebadany materiał źródłowym w dużym stopniu pozwala na prześledzenie zagadnienia z uwzględnieniem podziału na rodzaj wybieranego podatku (poglówne, podymne, czopowe i szelężne itd.). W toku badań zdecydowano się jednak na ustanowienie dodatkowego podziału tej grupy ze względu na rodzaj dokonywanych czynności. Tym sposobem wyróżniono: ustalenia trybu poboru podatków i sposobu ich wybierania, kwestie związane z pomocą dla ośrodków miejskich, rozumiane przede wszystkim jako zwolnienia oraz asygnacje na środki finansowe, a także problemy związane z wybieraniem podatków (m.in. działania mające zapobiegać oszustwom o charakterze skarbowym oraz problem długów i nieregularnej zapłaty podatków).

Kolejny rozdział pracy poświęcony zostanie kwestiom wojskowym oraz sprawom związanym z obronnością i bezpieczeństwem wewnętrznym (rozdział 6). Także w przypadku tej kategorii konieczne stało się zastosowanie dodatkowego podziału. Osobno omówiony zostanie wpływ, jaki na sytuację miast i mieszczaństwa miały przemarsze wojsk i obecność żołnierzy. Są to kwestie związane bezpośrednio z wojskiem, do których zaliczono problemy związane z utrzymaniem, dyslokacją i aprowizacją, a także występujące stosunkowo często decyzje związane z nadużyciami wojskowymi oraz powiązanymi z nimi odszkodowaniami (w związku z działalnością wojsk własnych, a także obcych). Osobno wyszczególniono, w ramach kolejnej podgrupy, kwestie związane z obronnością miast, czyli przede wszystkim wytyczne dotyczące udziału miast w pospolitym ruszeniu, obronę ośrodków miejskich oraz kwestię ich fortyfikacji. W tej kategorii osobno znalazły się także sprawy określane jako związane z bezpieczeństwem wewnętrznym, czyli problemy związane bezpośrednio z bezpieczeństwem ludności, do których zaliczyć można ostrzeżenia przed cudzoziemcami i przestępcami, a także próby utrzymania bezpieczeństwa zarówno w samych ośrodkach miejskich, jak i na drogach.

Pomimo, iż bezpośrednio związany ze sprawami o charakterze obronnym jest także podatek na utrzymanie wojska, sprawy związane z hiberną zakwalifikowano do kwestii skarbowych. Decyzja ta związana jest z faktem, iż w materiale źródłowym hiberna najczęściej pojawia się wspólnie z innymi rodzajami podatków.

Kolejną grupę stanowią kwestie wymiaru sprawiedliwości (rozdział 7). W tej grupie znalazły się sprawy związane z funkcjonowaniem sądownictwa w kraju – m.in. stosunkowo

często pojawiają się zapisy dotyczące miejsca i czasu odbywania sądów, czy sposobu składania i rozpatrywania apelacji. W pewnym stopniu na podstawie materiału źródłowego możliwe stało się prześledzenie kwestii kar dla mieszczan i władz miejskich. Dodatkowo zwrócono uwagę na sprawy sądów miejskich i wydawanych przez nie wyroków, a także na opinie szlachty o funkcjonowaniu sądownictwa miejskiego i wymiaru sprawiedliwości (w rozumieniu ogólnym). W przypadku grupy omawianej jako sprawy związane z sądownictwem, omówione zostały także przykłady ingerencji sejmiku w konflikty między mieszczaństwem a władzami (urzędnikami), czy szlachtą, a także reakcje szlachty na spory między mieszczanami a duchowieństwem.

Duże znaczenie w przebadanym materiale źródłowym miały też zapisy o charakterze gospodarczym (rozdział 8). W tej kategorii dominującą rolę odgrywają zapisy dotyczące handlu i rzemiosła, które stanowią osobną podgrupę. W tej części omówione zostaną przede wszystkim sprawy związane z targami, jarmarkami i towarami, ale także z bieżącą sytuacją kupców i rzemieślników. Stosunkowo często pojawiają się również kwestie związane z ustalaniem miar i wag, a także różnorodne problemy monetarne (także ceny). Kolejna podgrupa zawiera sprawy związane z szeroko rozumianym tranzytem, czyli przede wszystkim kwestie napraw dróg i mostów.

Ostatnią z wyszczególnionych grup stanowią kwestie o charakterze społecznym (rozdział 9), przez które rozumie się przede wszystkim sprawy związane z relacjami mieszczan ze szlachtą, z duchownymi oraz z ludnością wiejską, a także ludźmi luźnymi. Duże znaczenie mają w tej kategorii również relacje szlachty z mniejszościami etnicznymi i religijnymi, zamieszkującymi Wielkopolskę właściwą. W przebadanym materiale dominują sprawy związane z ludnością żydowską. Pojawiają się także zapiski dotyczące wsparcia dla miast i mieszczan wymagających pomocy (np. zapomogi, czy reakcje na bieżące problemy).

Szczególne znaczenie dla niniejszej pracy ma ostatni rozdział, który stanowi podsumowanie całości wykonanych badań i analizy materiału sejmikowego. Fragment ten oparty został na szczegółowej analizie statystycznej całości pozyskanego materiału źródłowego. Rozdział stanowi próbę podsumowania wszystkich zebranych danych i graficznego przedstawienia ich w postaci tabel i wykresów, dzięki którym możliwe zostanie całościowe podsumowanie problematyki polityki sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa.

W tym miejscu omówiona zostanie jednak nie tylko ogólna charakterystyka problematyki sejmikowej, ale również szereg innych zagadnień. Przedstawione zostaną m.in. sposoby komunikowania się mieszczan z sejmikiem. W tym miejscu przeanalizowane zostaną

supliki miejskie, rozpatrywane bezpośrednio przez sejmik lub przekazywane do Komisji Skarbowej Poznańskiej.

Ze względu na objęcie badaniem szerokiego zakresu czasowego, liczba spraw związanych z ośrodkami miejskimi pozwala na stworzenie periodyzacji działalności sejmiku wobec miast i ukazanie zmian zachodzących w stosunku szlachty do ludności miejskiej w zależności od zmiany sytuacji gospodarczej, ustrojowej i politycznej kraju.

Niezwykle ważna pozostanie także analiza danych pozyskanych z różnorodnych materiałów sejmikowych, pozwalająca wyraźnie wyodrębnić decyzje szlachty wyrażane w laudach od opinii docierających do sejmików z zewnątrz (z instrukcji królewskich, uniwersałów i listów). W miarę możliwości prześledzony zostanie wpływ, jaki na decyzje szlachty wielkopolskiej miały sugestie docierające do sejmiku.

Dodatkowo omówiony zostanie problem stosunku szlachty wielkopolskiej do miast z innych regionów kraju. W miarę możliwości przedstawione zostaną różnice między polityką szlachecką względem miast z regionu Wielkopolski właściwej, a stosunkiem sejmiku do ośrodków miejskich z innych regionów kraju.

W tym miejscu zostanie także podjęta próba porównania wyników przeprowadzonych badań z wnioskami wyciągniętymi z lektury dotychczas powstałych opracowań i artykułów naukowych, poruszających kwestię zainteresowania szlachty problematyką miejską w dokumentacji sejmikowej (w nawiązaniu do rozdziału 1).

Ostatecznie podjęta zostanie także próba porównania wyników przeprowadzonych badań nad sejmikiem wielkopolskim z lat 1572-1793, z wnioskami wyciągniętymi z lektury dotychczasowych opracowań i artykułów naukowych, poruszających kwestię zainteresowania szlachty problematyką miejską w dokumentacji sejmikowej. Podrozdział ten będzie szczególnie istotny ze względu na analizę dotychczasowego sposobu wykorzystywania akt sejmikowych przez historyków. Ważna pozostanie także próba porównania dotychczasowych wyników badań nad stosunkiem szlachty różnych ziem do mieszczaństwa, z autorskimi wnioskami, wynikającymi z możliwości zbadania zagadnienia w wyjątkowo długim okresie (w nawiązaniu do rozdziału 1).

Uzupełnienie niniejszej pracy stanowią załączone do niej aneksy. Oprócz tradycyjnych aneksów dodatkowo stworzone zostały wykresy i tabele dołączone w formie elektronicznej, stanowiące aneksy nr 1, 2, 3, 4 oraz 5. Aneksy te mają formę przeszukiwalną.

Aneksy nr 2 oraz nr 4 posiadają rozwijalną listę, która pozwala na wybór interesującej kategorii zagadnień miejskich (aneks nr 2) lub rodzaju dokumentacji (aneks nr 4). Użytkownik może skorzystać z listy rozwijanej, aby wybrać interesującą go kategorię spraw miejskich lub

rodzaj materiału źródłowego dostępny w zestawieniu. Po dokonaniu wyboru, tabela automatycznie aktualizuje się, prezentując dane zgodnie z wyborem w poszczególnych latach. Zmiana wybranej pozycji w liście rozwijanej wpływa także na powiązany wykres, który odzwierciedla wartości przypisane do danej kategorii lub rodzaju dokumentacji, ułatwiając ich analizę w układzie chronologicznym. Tego rodzaju filtrowanie pozwala na zwiększenie czytelność przedstawianych danych oraz umożliwia dostosowanie zebranych danych do konkretnego okresu.

Tabele przestawne, stanowiące aneksy nr 1, 3 oraz 5, zostały przygotowane w taki sposób, aby umożliwiać analizę liczby wybranych danych w poszczególnych latach, z możliwością grupowania danych według wybranego przedziału czasowego. Użytkownik ma możliwość elastycznego określenia zakresu lat oraz długości interwału, co pozwala na dostosowanie widoku danych do własnych potrzeb analitycznych. Aby zmienić sposób prezentacji danych, należy kliknąć prawym przyciskiem myszy na jedną z wartości reprezentujących lata w tabeli przestawnej, a następnie wybrać opcję „Grupuj”. W wyświetlonym oknie należy wskazać rok początkowy oraz końcowy, a także ustalić interwał, np. co 5 lub 10 lat. Po zatwierdzeniu danych tabela przestawna zostanie automatycznie zaktualizowana, a wykres powiązany z tabelą odzwierciedli wprowadzone zmiany, przedstawiając dane w nowym układzie przedziałów czasowych. W każdej chwili możliwa jest ponowna zmiana grupowania poprzez ponowne użycie funkcji „Grupuj” i wprowadzenie nowych parametrów. Funkcjonalność ta pozwala na przejrzystą prezentację danych i ułatwia ich interpretację w ujęciu historycznym lub porównawczym.

Należy podkreślić, iż niniejsza praca stanowi jedynie próbę odpowiedzi na pytanie o zainteresowanie szlachty wielkopolskiej sytuacją miast i mieszczaństwa w długim okresie. Ostatecznie praca ta ma stanowić podstawę do dyskusji na temat klasyfikacji problematyki miejskiej w materiale sejmikowym oraz wskazać obszary, w których akta sejmikowe mogą przynosić istotne informacje dla badań nad dziejami miast i mieszczaństwa, a także stanowić pomoc w trakcie opracowywania monografii dziejów poszczególnych ośrodków miejskich. Powstała praca, jak już wspomniano, ma w wielu aspektach charakter nowatorski, ze względu na fakt, iż wcześniejszy brak nowoczesnych edycji źródłowych uniemożliwiał badaczom zapoznanie się z całością materiału źródłowego, pochodzącego z tak długiego okresu. Tym samym przy pisaniu niniejszej pracy postawiono sobie za cel przedstawienie wszystkich trudności związanych z badaniem zagadnienia polityki sejmiku w tak długim okresie. Uwzględnić należy fakt, iż pierwsze dwa tomy akt sejmikowych, opracowane przez Włodzimierza Dworzaczka, wyraźnie różnią się od późniejszych tomów edycji

przygotowanych przez Michała Zwierzykowskiego i zespół³⁹. Dodatkowo, ze względu na objęcie badaniem długiego okresu, zmianie ulegała sytuacja gospodarcza i społeczna kraju, a także licznym reformom podlegał ustrój Rzeczypospolitej, przede wszystkim zmieniały się najważniejsze z perspektywy niniejszej pracy kompetencje sejmików szlacheckich. Także dokumentacja akt sejmikowych zmieniała swoją funkcję, czego najlepszy przykład stanowią mogą instrukcje królewskie, których znaczenie zostało istotnie ograniczone z przyczyn politycznych za czasów panowania Stanisława Augusta. Szereg trudności związanych przede wszystkim z analizą statystyczną liczby spraw miejskich występujących w przebadanym materiale źródłowym zostanie jeszcze szczegółowo omówiony w rozdziale 10.

W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować wszystkim, którzy wspierali mnie w trakcie pisania niniejszej rozprawy. Przede wszystkim dziękuję prof. Michałowi Zwierzykowskiemu, który wspierał mnie od początku moich studiów na Wydziale Historii. Dziękuję za wszystkie rozmowy, bezcenne uwagi, udostępnione materiały i godziny poświęcone pracy nad tekstem.

Dziękuję prof. Zdzisławowi Nodze wraz z zespołem za możliwość odbycia stażu naukowego w czasie trwania studiów doktoranckich. Dziękuję za wszystkie rady, uwagi i wskazówki, które pomogły w napisaniu niniejszej rozprawy.

Dziękuję wszystkim Pracownikom, Doktorantom i Przyjaciółom Zakładu Historii Nowożytnej do XVIII w. za całą otrzymaną pomoc, wsparcie i zrozumienie.

Dziękuję Mężowi, Rodzicom i Przyjaciółom – za wszystko.

³⁹ Edycja przygotowana przez Włodzimierza Dworaczka zawiera mniejszą liczbę tekstów. Związane jest to m.in. z mniejszą ilością zachowanych materiałów źródłowych, nie uwzględnianiem przez autora części tekstów (m.in. korespondencji prywatnej) oraz decyzją o przytaczaniu niektórych dokumentów w formie skróconej (czasem jedynie streszczeń lub informacji).

1. Polityka sejmików wobec miast i kwestie relacji szlachecko-miejskich w historiografii

Badania nad dziejami parlamentaryzmu staropolskiego mają długą tradycję w polskiej historiografii. Możliwość rozpoczęcia intensywnych prac nad dziejami sejmów i sejmików staropolskich przyniósł przełom lat 50-tych i 60-tych XIX w., kiedy wydane drukiem zostały *Volumina legum*⁴⁰. Zawartą w nich dokumentację do dziejów ustroju zebrali ojcowie pijarzy już w XVIII w., jednak obecnie większość historyków wykorzystuje w swojej pracy przedruk Jozafata Ohryzki z 1859 i 1860 r. Pomimo pojawiających się pozytywnych opinii na temat wydawnictwa Ohryzki, powszechnie wiadomo, że *Volumina legum* nie są dziełem doskonałym⁴¹. Zarówno sam proces zbierania dokumentacji, jak i późniejszy przedruk w Petersburgu na przestrzeni lat stawały się obiektem krytyki środowiska naukowego⁴². Odpowiedzią na przedstawione problemy miało stać się wydanie drukiem *Volumina constitutionum*⁴³. Nowe, krytyczne wydanie znanego już materiału, zaowocowało uporządkowaniem źródeł według poszczególnych sejmów, uzupełnieniem o wprowadzenia dotyczące zwoływanych sejmów wraz z opisami ich specyfiki. Jednocześnie planowano zniwelowanie występujących w *Voluminach legum* nieścisłości, co miało doprowadzić do powstania edycji źródłowej umożliwiającej dokładniejsze studia nad dziejami parlamentaryzmu staropolskiego⁴⁴. Niestety, nowa edycja także spotkała się z krytyką środowiska historyków, ze względu na występujące usterki oraz braki (w tym, niestety, pojawiają się nowe, nie odnotowywane we wcześniejszych edycjach). Dodatkowo, aktualnie

⁴⁰ *Volumina legum*, t. I-IV, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859; *Volumina legum*, t. V-VIII, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859-1860; *Volumina legum*, t. IX, Kraków 1889; *Volumina legum*, t. X: *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793*, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1952.

⁴¹ K. Groniowski, *Próba stworzenia polskiego ośrodka naukowego w Petersburgu przed 1863 r.*, Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, 7/4, 1962, s. 462.

⁴² A. Wyczański, *Volumina Constitutionum, volumen 1, 1493-1526, do druku przygotowali St. Grodziski, I. Dwornicka i W. Uruszczak*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996, ss. 498, Studia Podlaskie, 8 (1998) - (recenzja), s. 309.

⁴³ *Volumina constitutionum*, t. I: 1493-1549, vol. 1: 1493-1526, przyg. do druku: I. Dwornicka, S. Grodziski, W. Uruszczak, Warszawa 1997; *Volumina constitutionum*, t. I: 1493-1549, vol. 2: 1527-1549, przygotowanie do druku: I. Dwornicka, S. Grodziski, W. Uruszczak, Warszawa 2000; *Volumina constitutionum*, t. II: 1550-1609, vol. 1: 1550-1585, przyg. do druku: I. Dwornicka, S. Grodziski, W. Uruszczak, Warszawa 2005; *Volumina constitutionum*, t. II: 1550-1609, vol. 2: 1587-1609, przyg. do druku: S. Grodziski, Warszawa 2008; *Volumina constitutionum*, t. III: 1611-1640, vol. 1: 1611-1626, przyg. do druku: S. Grodziski, A. Karabowicz, M. Kwiecień, Warszawa 2010; *Volumina constitutionum*, t. III: 1611-1640, vol. 2: 1627-1640, przyg. do druku: S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013; *Volumina constitutionum* t. IV, vol. 1: 1641-1658, przyg. do druku: S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015; *Volumina constitutionum*, t. IV, vol. 2: 1659-1668, przyg. do druku: S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2017; *Volumina constitutionum* t. V, vol. 1: 1669-1696, przyg. do druku: S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2023.

⁴⁴ A. Wyczański, *Volumina Constitutionum*, s. 309-310.

Volumina constitutionum obejmują swoim zakresem lata 1493-1696, dlatego nadal najczęściej wykorzystywany jest przez badaczy przedruk z XIX w. lub starodruki. Mimo wszystko, znaczenie obu serii dla prowadzenia badań nad funkcjonowaniem sejmów, a po części i sejmików, pozostaje niezaprzeczalne.

Oczywiście, od czasu zebrania konstytucji sejmowych przez pijarów liczba dostępnych dla badaczy edycji źródłowych nieustannie się powiększa. Już wydana w 2012 r. przez Roberta Kołodzieja i Michała Zwierzykowskiego *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej* uwzględnia aż 195 pozycji bibliograficznych dotyczących edycji źródłowych do badań nad dziejami parlamentaryzmu. Oprócz wspomnianych już *Volumina legum* i *Volumina constitutionum* duże znaczenie ma także wydanie kilkutomowych materiałów do dziejów Sejmu Czteroletniego⁴⁵. Dodatkowo z każdym rokiem przybywa nowoczesnych edycji źródłowych⁴⁶.

Dla niniejszej rozprawy najważniejsze pozostają jednak dostępne edycje źródłowe, zbierające materiał sejmikowy różnych ziem Rzeczypospolitej szlacheckiej, ze szczególnym naciskiem na tereny Korony. Skupienie się na tym obszarze uwarunkowane jest stosunkowo niewielką ilością wydanych drukiem materiałów sejmikowych dotyczących Litwy (prace znajdują się dopiero na bardzo wstępnym etapie).

Już na wstępie należy zaznaczyć, że większość dostępnych edycji źródłowych materiałów sejmikowych nie obejmuje swoim zasięgiem długiego okresu lub zbiera tylko cząstkowy materiał, zazwyczaj skupiając się na laudach sejmikowych oraz instrukcjach. Pierwsze próby zbierania i wydawania akt sejmikowych przez polskich historyków sięgają roku 1887, kiedy to Franciszek Kluczycki wydał lauda sejmikowe ziemi dobrzyńskiej⁴⁷. Pomimo znaczenia pracy Kluczyckiego publikacja ta nie rozwiązywała wielu problemów dotyczących pracy z materiałem źródłowym do dziejów sejmików. Przede wszystkim Kluczycki zdecydował się ograniczyć zbieranie materiału tylko do laudów sejmikowych. Brak umieszczenia innego rodzaju dokumentacji sejmikowej, takiej jak chociażby instrukcje królewskie, instrukcje dla posłów czy uniwersały, znacząco ograniczył możliwości wykorzystania edycji w badaniach naukowych.

⁴⁵ *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 1-5, oprac. E. Rostworowski i in., Wrocław 1964; *Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 6, oprac. A. Eisenbach i in., Wrocław 1969.

⁴⁶ O postępach badań nad parlamentaryzmem staropolskim pisał także R. Kołodziej, *Z najnowszych badań nad parlamentaryzmem szlacheckim Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku*, HSO 2(5), 2013, s. 43-57, a zakres problematyki badawczej naświetlała J. Choińska-Mika, *Sejmiki koronne XVI-XVII wieku. Problemy badawcze*, [w:] *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 13-23.

⁴⁷ *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887.

Szerzej do problemu wydawania materiału źródłowego podszedł wybitny badacz dziejów ustroju Adolf Pawiński, kiedy w 1888 r. opublikował pracę związaną z rządami sejmikowymi ziemi kujawskiej w epoce królów elekcyjnych. Nie zdecydował się jednak na objęcie kwerendą całości materiału źródłowego dotyczącego działalności sejmikowej⁴⁸.

Stosunkowo obszerny materiał do badań przynosi wielotomowa edycja akt sejmikowych województwa krakowskiego. Już w 1932 r. ukazał się drukiem pierwszy tom i od tego momentu do 1984 r. sejmik ten doczekał się aż 5 tomów edycji źródłowej akt, które łącznie zebrały materiał z lat 1572-1696⁴⁹. Do tej pory ukazały się ponadto edycje źródłowe dotyczące sejmików staropolskich, obejmujące m.in. sejmik kowieński⁵⁰, podolski⁵¹ oraz lubelski⁵², ziemię dobrzyńską⁵³, a także sejmiki ziem ruskich – województwa ruskiego⁵⁴, ziemi halickiej⁵⁵, chełmskiej⁵⁶, a ostatnio również województwa bełskiego⁵⁷.

Oczywiście liczba dostępnych edycji źródłowych stopniowo powiększa się. Podobnie dzieje się także z opracowaniami naukowymi dotyczącymi parlamentaryzmu staropolskiego. Za pierwszą próbę syntetycznego ujęcia dziejów sejmów i sejmików staropolskich uważa się wystąpienie Idziego Presiowskiego z 1829 r., które zostało wydane drukiem w roku 1861⁵⁸, a wspomniana *Bibliografia parlamentaryzmu* z 2012 r. uwzględnia aż 2144 pozycje opracowań

⁴⁸ *Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące. Rządy sejmikowe w epoce królów elekcyjnych 1572-1795*, t. II: *Lauda i instrukcje 1572-1673*, t. III: *Lauda i instrukcje 1674-1700*, t. IV: *Lauda i instrukcje 1700-1733*, t. V: *Lauda i instrukcje 1733-1795*, ogł. A. Pawiński, Warszawa 1888.

⁴⁹ *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. 1: 1572-1620; t. 2, fasc. 1: 1621-1648; t. 2, fasc. 2: 1649-1660; t. 3: 1661-1673; t. 4: 1674-1680; t. 5: 1681-1696.

⁵⁰ *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733-1795*, wyd. M. Jusupowicz, Warszawa 2019.

⁵¹ *Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672-1696*, wyd. i oprac. J. Stoliczka, Kraków 2002.

⁵² *Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1572-1632*, wyd. H. Gmiterek, Lublin 2016; *Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1632-1668*, wyd. H. Gmiterek, Lublin 2021; *Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1669-1696*, wyd. D. Kupisz, L. Wierzbicki, Lublin-Radom 2024; *Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1697-1763*, wyd. W. Bondyra, J. Ternes, Lublin-Radom 2024; *Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1764-1795*, wyd. K. Jakimowicz, Lublin-Radom 2024. Należy podkreślić, że akta województwa lubelskiego z lat 1669-1795 nie były szeroko analizowane na potrzeby niniejszej pracy, ze względu na wydanie ich drukiem w momencie, gdy prace nad rozprawą były już na ukończeniu.

⁵³ *Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887.

⁵⁴ *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XX: *Lauda wiszeńskie 1572-1648*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909; *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXI: *Lauda wiszeńskie 1648-1673*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1911; *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXII: *Lauda wiszeńskie 1673-1732*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1914; *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIII: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731-1772*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1928.

⁵⁵ *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIV: *Lauda sejmikowe halickie 1575-1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931. *Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXV: *Lauda sejmikowe halickie 1696-1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.

⁵⁶ *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572-1668*, wyd. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, Lublin 2013.

⁵⁷ *Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1572-1655*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, Kraków 2020; *Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1656-1695*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Kraków 2022; *Akta sejmikowe województwa bełskiego 1696-1772 (1792)*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, Kraków 2021.

⁵⁸ I. Presiowski, *Krótką wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce*, Kraków 1861.

naukowych, w tym książki, albumy oraz artykuły (zarówno w czasopismach jak i w pracach zbiorowych), wydawane w różnych językach⁵⁹.

Pomimo trwających od lat badań nad zagadnieniami związanymi z parlamentaryzmem staropolskim oraz pozornie dużej liczby dostępnych opracowań, do tej pory badacze skupiali się w dużym stopniu na ogólnym funkcjonowaniu sejmików Rzeczypospolitej, a także zjazdów poszczególnych ziem⁶⁰. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż niewiele sejmików, poza kujawskim (jeszcze w XIX w.), doczekało się całościowego opracowania dziejów. Oprócz sejmiku kujawskiego⁶¹, można wymienić także sejmiiki: trocki⁶², łączycki⁶³ oraz brzeskolitewski⁶⁴ – są one jednak dość ograniczone pod względem objętościowym, jak i zakresu podejmowanych analiz. Wiele zagadnień opracowano tylko dla niewielkich okresów i na wybranych, często nielicznych przykładach.

Dodatkowo zapoznać się można z pracami, które koncentrują się na wybranych aspektach działań obradującej na sejmikach szlachty. Warto wspomnieć chociażby o opracowaniach poruszających kwestie sądownictwa⁶⁵, zajmujących się problematyką

⁵⁹ Przede wszystkim polskim, ale także angielskim, litewskim, białoruskim, niemieckim, ukraińskim, francuskim, rosyjskim, włoskim, czeskim i szwedzkim; R. Kołodziej, M. Zwierzykowski, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012; M. Zwierzykowski, *Sejm i sejmiiki Rzeczypospolitej w XVIII wieku w dorobku historiografii*, HSO, 2013, s. 64-65

⁶⁰ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*; A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w epoce królów elekcyjnych 1572-1795*, t. I, Warszawa 1888; B. Leśnodorski, *Parlamentaryzm w Polsce*, Kraków 1947; Borucki M., *Sejmy i sejmiiki szlacheckie*, Warszawa 1972; A. Lityński, *Problem szlacheckiego prawa zgromadzeń ziemskich w Polsce w XVII i XVIII wieku*, CPH, 26 (1974), z. 1, s.175-183; W. Kriegseisen, *Samorząd szlachecki w Małopolsce*, Warszawa 1989; W. Kriegseisen, *Sejmiiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII w.*, Warszawa 1991; R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648-1717*, Lublin 2006; W. Filipczak, *Sejmiiki województwa płockiego w latach 1780-1786*, PNH, 8 (2009), nr 2, s. 23-62; W. Filipczak, *Sejmiiki ziemi czerskiej 1780-1786*, PNH 9 (2010), nr 1, s. 139-179; W. Bednaruk, *Sejmiiki lubelskie*; A. Król, *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej*; R. Kołodziej, *Uwagi na temat funkcjonowania sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w środku w czasach panowania Władysława IV*, ŚKH Sobótka, 73 (2018), nr 2, s. 31-48; E. Kowalska, *Organizacja i działalność sejmiku brzesko-litewskiego w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*, LSP, 13 (2008), s. 69-95; R. Jurgaitis, *Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717-1795: między szlacheckim parlamentaryzmem a samorządem*, [w:] *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 35-53; Panek A., *Sejmik lubelski w okresie wojny północnej 1702-1716*, [w:] *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*, red. J. Muszyńska, Kielce 2001, s. 149-166.

⁶¹ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*.

⁶² A. Zakrzewski, *Sejmiiki Wielkiego Księstwa Litewskiego*.

⁶³ J. Włodarczyk, *Sejmiiki łączyckie*.

⁶⁴ D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego*.

⁶⁵ A. Abramski, *Sądownictwo i prawo sądowe*; A. Moniuszko, *Postulaty zmian w szlacheckim wymiarze sprawiedliwości w mazowieckich laudach sejmikowych w latach 1587-1648*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura, instytucje, gospodarka w XVI-XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, Białystok 2007, s. 51-70.

skarbową⁶⁶, skupiających się na działaniach o charakterze wojskowo-obronnym⁶⁷, czy zajmujących się kwestiami mniejszości religijnych i sprawami tolerancji religijnej⁶⁸, a nawet opieką społeczną⁶⁹.

Pomimo powstawania stosunkowo licznych artykułów omawiających poszczególne zagadnienia związane z problematyką sejmikową, warto zwrócić uwagę, iż dotychczas brak dostępu do całościowego, wydanego drukiem materiału sejmikowego poszczególnych ziem uniemożliwia wykorzystanie wszystkich dostępnych źródeł. Prowadzi to do sytuacji, w której większość prac naukowych skupia się jedynie na wybranym, niewielkim okresie, nie uwzględnia całości dostępnego w archiwach i bibliotekach materiału źródłowego, kładąc nacisk jedynie na wybrane przykłady. Badając działalność sejmiku w niewielkim okresie niezwykle trudno także uchwycić znaczenie wpływu aktualnej sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej objętego badaniem terenu na działalność szlachty.

Z perspektywy niniejszej pracy najważniejsze pozostają jednak źródła i opracowania dotyczące terenu Wielkopolski właściwej. Obecnie sejmik województw wielkopolskich można uznać za najlepiej opracowany z sejmików szlacheckich – choć wciąż jeszcze nie posiada on kompletnej edycji ani monograficznego opracowania całości swoich dziejów. Prace nad

⁶⁶ R. Bosek, *Stanowisko sejmiku proszowickiego w sprawach skarbowych*, s. 89-98; A. Filipczak-Kocur, *Sejmik województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych Rzeczypospolitej*, s. 141-157; J. Dygdała, *Rola sejmików Prus Królewskich*, s. 165-189, A. Prochaska, *Sejmik podolski in hostico*, PNiL, 46 (48) (1920), s. 804-822; M. Talik, *Stanowisko sejmików mało- i wielkopolskich wobec spraw podatkowych w pierwszej i na pocz. drugiej poł. XVII w.*, [w:] *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, red. K. Matwijowski, AUW, nr 504, Historia 34, Wrocław 1981, s. 67-88.

⁶⁷ K. Hahn, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich*, s. 371-456; J. Dworzaczkowa, *Sprawa wojska na sejmikach wielkopolskich*, s. 55-64; J. Kaniewski, *Problem artylerii w laudach i instrukcjach*, s. 271-293; B. Dybaś, *Problematyka budowy i utrzymania fortyfikacji stałych w opiniach i działaniach sejmików województw krakowskiego i ruskiego w okresie wojen w połowie XVII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita w latach potopu. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii WSP i Kieleckie Towarzystwo Naukowe*, Kielce 23-24 października 1995, red. J. Muszyńska, J. Wijaczka, Prace Instytutu Historii WSP w Kielcach, nr 1, s. 109-131; M. Pieńkowski, *Koronne zjazdy i sejmiki szlacheckie wobec wojny o tron polski w latach 1587-1588*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 3, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J. Sowa, Grojec 2014, s. 15-38; T. Srogosz, *Sejmiki województwa łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej wobec działalności niekarnych oddziałów wojskowych w XVII wieku*, *Varia Muzealno-Historyczne Miasta Łodzi*, 2 (1985), s. 16-29; H. Suchojad, *Sejmiki małopolskie wobec potopu*, [w:] *Rzeczpospolita w latach potopu. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii WSP i Kieleckie Towarzystwo Naukowe*, Kielce 23-24 października 1995, red. J. Muszyńska, J. Wijaczka, Prace Instytutu Historii WSP w Kielcach, nr 1.

⁶⁸ H. Gmiterek, *Problemy różnowierstwa na forum sejmiku lubelskiego do połowy XVII w.*, s. 161-170; E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej*, s. 21-40; A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów*; R. Kozyrski, *Problematyka kościelna i wyznaniowa na forum sejmiku chełmskiego w latach 1648-1717. Główne przyczyny konfliktów i sposoby ich rozwiązywania*, *ABiMK*, 82 (2004), s. 103-122; J. Wołoszyn, *Stanowisko sejmiku lubelskiego w kwestiach wyznaniowych w świetle lubelskich instrukcji poselskich z lat 1648-1668*, *RH*, 7 (1999), s. 53-69; M. Zwierzykowski, *Kwestie religijne w polityce sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696-1732*, [w:] *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*, red. L. Harc, G. Wąs, Wrocław 2009, s. 403-413.

⁶⁹ G. Głabisz, *Opieka społeczna w działalności samorządu sejmikowego województw poznańskiego i kaliskiego w XVIII wieku*, [w:] *Studia nad społeczeństwem staropolskim. Seria nowa. Miłosierdzie i pomoc społeczna*, red. A. Karpiński, I.M. Dacka-Górzyńska, Warszawa 2020.

wydaniem drukiem nowoczesnej edycji akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego rozpoczął Włodzimierz Dworzaczek, zbierając materiał z lat 1572-1632⁷⁰. Historyk ten jasno określał, iż w trakcie doboru materiału do edycji nie należy ograniczać się jedynie do laudów sejmikowych oraz instrukcji dla posłów, lecz w badaniu konieczne jest uwzględnienie „całej rękopiśmiennej spuścizny po sejmikach”⁷¹. Dzięki temu edycje akt sejmikowych objęły szerokie spektrum materiału źródłowego, od uniwersałów i instrukcji królewskich, poprzez uchwały sejmikowe i instrukcje dla posłów, aż po korespondencję i informacje z prasy.

Prace edytorskie rozpoczęte przez Włodzimierza Dworzaczka kontynuuje obecnie inny poznański historyk, Michał Zwierzykowski, udostępniając do badań kolejne tomy edycji akt sejmikowych województw wielkopolskich, dzięki czemu już niebawem dostępne będą edycje źródłowe obejmujące lata 1633-1793⁷². Wkrótce (po ostatecznym zakończeniu prac wydawniczych dla lat 1764-1793) badacze zainteresowani funkcjonowaniem sejmiku wielkopolskiego będą mogli wykorzystywać łącznie ponad 4 000 różnorodnych tekstów związanych z działalnością szlachty wielkopolskiej. Wydanie drukiem tak obszernego materiału źródłowego stworzy możliwość do prowadzenia badań obejmujących zakresem długi okres czasu oraz pozwoli na wykorzystanie całości materiału sejmikowego bez konieczności wykonywania czasochłonnych, wieloletnich kwerend archiwalnych i bibliotecznych.

Oprócz wymienionych edycji źródłowych akt sejmikowych, sejmik wielkopolski doczekał się już w 1932 r. osobnego, jednak bardzo skromnego, opracowania fragmentu swoich dziejów z lat 1733-1763⁷³. Stanisław Płaza omówił także prawno-ustrojowe aspekty funkcjonowania sejmiku z lat 1572-1632⁷⁴. Wyjątkowo ważna pozostaje praca dotycząca dziejów i funkcjonowania sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696-

⁷⁰ *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572-1632, wyd. W. Dworzaczek, vol. 1: 1572-1616, Poznań 1957 (dalej cyt. AS 1572-1616), vol. 2: 1617-1632, Poznań 1961 (dalej cyt. AS 1617-1632).

⁷¹ Przedmowa, [w:] *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572-1632, wyd. W. Dworzaczek, vol. 1: 1572-1616, Poznań 1957, s. VI.

⁷² *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1633-1655*, wyd. I. Kraszewski, M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, przy współpracy A. Kamińskiego, Poznań 2022; *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1655-1668*, wyd. I. Kraszewski, M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2024; *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1668-1675*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2018 (dalej cyt. AS 1668-1675); *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1676-1695*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Poznań 2018 (dalej cyt. AS 1676-1695); *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696-1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008 (dalej cyt. AS 1696-1732); *Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733-1763*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2016 (dalej cyt. AS 1733-1763); *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1764-1793*, wyd. M. Zwierzykowski, G. Głabisz, W. Filipczak, D. Rolnik [materiały w przygotowaniu do druku].

⁷³ S. Pomykaj, *Sejmiki wielkopolskie w Środzie w latach 1733-1763*, Kalisz 1932.

⁷⁴ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy*.

1732⁷⁵, która zapoczątkowała nowy okres badań nad działalnością sejmiku wielkopolskiego, stanowiąc doskonale uzupełnienie do wydanego nieco wcześniej drukiem materiału sejmikowego z tego okresu. W 2022 r. ukazała się także książka poświęcona dziejom sejmiku u schyłku jego działalności⁷⁶, a stosunkowo niedawno monografia obejmująca najtrudniejszy okres dziejów sejmikowych w Wielkopolsce, lata 1733-1763⁷⁷. Osobno omawiając życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej, o sejmiku wielkopolskim pisał także W. Filipczak, poświęcając mu część swojej publikacji⁷⁸.

Do tej pory zbadanie wszystkich dostępnych materiałów źródłowych nie było możliwe, badacze ograniczani byli przez konieczność wykonania czasochłonnnych kwerend archiwalnych i pracy z trudnym wielokrotnie do odczytania i analiz, rozproszonym materiałem rękopiśmiennym. Niemożliwe było skoncentrowanie się na jednym, wybranym aspekcie działalności sejmikowej, bez uprzedniego przeanalizowania zmian zachodzących w sposobie działania sejmiku w długim okresie. Podobnie ze względu na ilość materiału sejmikowego, bez edycji źródłowych i częściowych opracowań bardzo trudne było prowadzenie badań porównawczych.

Wszystkie wymienione problemy, pojawiające się w badaniach nad szeroko rozumianą działalnością sejmikową, dotyczą także problematyki zainteresowania szlachty sprawami miast i mieszczaństwa w świetle działalności sejmikowej. Problem ten nie doczekał się jak dotąd całościowego opracowania. Żaden z badaczy parlamentaryzmu nie podjął się pracy nad całością materiału źródłowego wybranej ziemi. Nie istnieje monografia badająca zjawisko w długim okresie, obejmująca wszystkie wzmianki o miastach i mieszczaństwie występujące w źródłach, ani uwzględniająca specyfikę poszczególnych regionów.

Do tej pory informacje o stosowanej przez szlachtę praktyce sejmikowej odnoszącej się do ośrodków miejskich oraz ich mieszkańców pozyskać można z powstałych, ogólnych opracowań dotyczących funkcjonowania sejmików poszczególnych ziem. Już w publikacji Adolfa Pawińskiego, dotyczącej rządów sejmikowych w województwach kujawskich w latach 1572-1795⁷⁹, zauważyć można, że polityka wobec miast pojawia się jedynie fragmentarycznie. Są to przede wszystkim wzmianki o kwestiach dotyczących skarbowości, pozwalające wysunąć mocno niewłaściwy wniosek, że szlachta zajmowała się sprawami miast prawie wyłącznie w kwestiach związanych bezpośrednio z podatkami.

⁷⁵ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*.

⁷⁶ G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*.

⁷⁷ T. Kościański, *Samorząd sejmikowy*.

⁷⁸ W. Filipczak, *Życie sejmikowe*, s. 187-328.

⁷⁹ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 208-226.

Zwykle jednak w tego typu publikacjach problematyka mieszczańska jest omawiana w bardzo krótkich podrozdziałach, w ramach analizowania tzw. „problematyki społecznej”, pojawia się również w postaci wzmianek przy rozważaniu polityki skarbowej danego sejmiku⁸⁰. W wymienionych pracach pojawia się przede wszystkim omówienie spraw o charakterze skarbowym (kwestie obciążenia miast podatkami), ale także krótko omówione zostają problemy gospodarcze miast (głównie kwestie handlu), problemy relacji mieszczan z innymi stanami lub grupami społecznymi (często pojawia się problematyka ludności żydowskiej).

Stosunkowo dużo uwagi poświęca się też kwestii udziału miast w obronie kraju. Pojawiają się również wzmianki o sytuacji prawnej oraz sądowej miast, jednak najczęściej kwestie te są omawiane w skróconej formie⁸¹. Jak już wspomniano, jest to rozwiązanie podążające za wzorcem zaproponowanym przez Jerzego Włodarczyka w monografii dziejów sejmiku łęczyckiego⁸², kontynuowanego przez kolejnych historyków m.in. Zofię Trawicką (sejmik sandomierski w latach 1572-1696⁸³); Annę Filipczak-Kocur (sejmik sieradzki w latach 1587-1668⁸⁴); Jerzego Ternesa (sejmik chełmski w latach 1587-1668⁸⁵); Annę Burkietowicz (sejmik sieradzki w latach 1669-1717⁸⁶) oraz Andrzeja Króla (sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w latach 1587-1668⁸⁷). W ramach „Problematyki społeczno-gospodarczej” omówił to zagadnienie dla sejmiku lubelskiego w czasach stanisławowskich także Waldemar Bednaruk⁸⁸.

Duże znaczenie w opracowaniu problemu polityki sejmików wobec miast ma obecnie także praca Roberta Kozyrskiego, który poświęcił miastom i mieszczaństwu osobny fragment, jednocześnie przedstawiając czytelnikowi stworzoną przez siebie propozycję klasyfikację problematyki miejskiej. Sygnalizuje tym samym najważniejsze kwestie poruszane przez sejmik, a dotyczące sytuacji miast i mieszczaństwa⁸⁹.

Opracowania działalności sejmiku poświęcają często uwagę miastom także jako miejscu obrad szlachty, jednak nie wyczerpują tego zagadnienia. Najczęściej skupiają się jedynie na

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ K. Bulińska, *Akta sejmikowe jako źródło do dziejów miast i mieszczaństwa*, ŚKH Sobótka, 2022, nr 2, s.85-116.

⁸² J. Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*.

⁸³ Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego*, s. 169-174.

⁸⁴ A. Filipczak-Kocur, *Sejmik sieradzki za Wazów*, s. 99-101.

⁸⁵ J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów*, s. 72-78.

⁸⁶ A. Burkietowicz, *Sejmik sieradzki*, s. 151-158.

⁸⁷ A. Król, *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej*, s. 237-245.

⁸⁸ W. Bednaruk, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim*, s. 305-313.

⁸⁹ R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej*.

samych zjazdach sejmikowych, nie poświęcając uwagi kwestii lokowania instytucji szlacheckich w miastach⁹⁰.

W wielu publikacjach sprawy, które dotyczyły bezpośrednio ośrodków miejskich, pojawiają się fragmentarycznie i nie zostają w ogóle określone jako kwestie miejskie. Dzieje się tak m.in. w przypadku opracowania części dziejów sejmiku piltyńskiego, autorstwa Bogusława Dybasia. Autor nie zdecydował się na poświęcenie zagadnieniu polityki sejmiku wobec miast osobnego fragmentu, przez co wzmianki o sytuacji miast i mieszczaństwa pojawiają się w niewielkiej liczbie w prawie całej publikacji⁹¹. Autor wskazywał jednak, że ważnymi zagadnieniami, poruszonymi przez sejmik były m.in. sprawy związane z funkcjonowaniem sądów, urzędów oraz archiwów, a także kwestie militarne oraz skarbowe, które w oczywisty sposób w pewnym zakresie dotyczyły także mieszkańców miast⁹². Podobnie jest także w pracy Jacka Kaniewskiego⁹³.

Zapoznając się z literaturą dotyczącą parlamentaryzmu spotkać się można także z badaczami, którzy wyróżniają część spraw związanych z ośrodkami miejskimi, jednak nie decydują się na jasne określenie ich jako spraw miejskich. Przykład stanowić może publikacja dotycząca sejmiku nowogrodzkiego, słuczorzeskiego i stwołowieckiego, w której autor omawia część spraw podatkowych, wojskowych i gospodarczych związanych z miastami. Znajdują się one jednak we fragmentach określanych jako „podatki i kontrybucje” oraz „sprawy różnego rodzaju”⁹⁴. U znawczyni sejmiku mazowieckiego doby Wazów, Jolanty Choińskiej-Miki, informacje o miastach pojawiają się natomiast w podrozdziale „sprawy małe”⁹⁵. Tego typu rozwiązania sprawiają, iż sama analiza spisu treści nie jest w stanie naprowadzić czytelnika na interesujące go zagadnienie, wskazując dodatkowo, iż kwestie miejskie nie są znaczącą częścią polityki szlacheckiej.

Obok monografii sejmikowych, poruszających w pewnym stopniu problematykę miejską, powstały już artykuły naukowe poruszające zagadnienia związane z polityką sejmików wobec miast i mieszczaństwa. Pomimo poruszania w dostępnej literaturze tematów pośrednio związanych z polityką szlachecką wobec miast i mieszczaństwa, jak do tej pory

⁹⁰ A. Burkietowicz, *Sejmik sieradzki*; S. Achremczyk, *Sejmik generalny Prus Królewskich w latach 1526-1772*, Olsztyn 2016.

⁹¹ B. Dybaś, *Na obrzeżach Rzeczypospolitej. Sejmik piltyński w latach 1617-1717*, Toruń 2004.

⁹² Tamże, s. 75-95.

⁹³ J. Kaniewski, *Sejmiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669-1673)*, Katowice 2014.

⁹⁴ W. Bubień, *Sejmik nowogrodzki, słuczorzeski i stwołowiecki w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1795)*, Kraków 2007.

⁹⁵ J. Choińska-Mika, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*.

żaden sejmik nie doczekał się dokładnego opracowania zagadnienia w postaci monografii naukowej.

Za najważniejsze artykuły poświęcone poruszanej na sejmikach problematyce miejskiej można obecnie uznać prace: Jolanty Choińskiej-Miki⁹⁶, Jerzego Ternesa⁹⁷ oraz Roberta Kozyrskiego⁹⁸. W tym miejscu warto wspomnieć także artykuł Henryka Suchojady, poświęcony polityce sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast w 2. poł. XVII w.⁹⁹, ze względu na fakt, iż porusza on problematykę sejmiku wielkopolskiego oraz o artykuł Witolda Filipczaka, który badając zagadnienie miast i mieszczaństwa w opiniach sejmików koronnych w latach 1778–1786¹⁰⁰. Wszystkie wymienione powyżej prace zostaną jeszcze szerzej omówione w zakończeniu niniejszej pracy.

Oczywiście istnieją także prace badające wpływ sejmików na losy poszczególnych miast. Teksty te skupiają się jednak na dużych lub istotnych politycznie, czy gospodarczo ośrodkach miejskich takich jak m.in. Kraków¹⁰¹, Radziejów¹⁰², Toruń¹⁰³ czy Lwów¹⁰⁴. Dla niniejszej pracy istotna pozostanie zwłaszcza praca dotycząca miasta Torunia, autorstwa Ewy Rzepki, poświęcona konfliktom szlachty kujawskiej z Toruniem w drugiej połowie XVII i w XVIII w., ze względu na duże zainteresowanie szlachty wielkopolskiej tym ośrodkiem.

Oprócz wymienionych już artykułów, po akta sejmikowe sięgali także badacze zainteresowani dziejami poszczególnych regionów. Odwołania do materiału sejmikowego można odnaleźć np. w *Dziejach Mazowsza*, gdzie zagadnieniu mazowieckiego parlamentaryzmu poświęcony został osobny fragment, napisany przez Jolantę Choińską-Mikę¹⁰⁵. Dla Wielkopolski najważniejsza pozostaje praca *Dzieje Wielkopolski* pod redakcją Jerzego Topolskiego¹⁰⁶, w której odnaleźć można stosunkowo dużo odniesień do tworzonej w czasie obrad sejmiku dokumentacji. Wpływ na to ma przede wszystkim fakt, iż jednym z autorów publikacji był Włodzimierz Dworzaczek.

⁹⁶ J. Choińska-Mika, „Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej”, s. 163-177.

⁹⁷ J. Ternes, *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa (1578-1668)*, s. 55-61.

⁹⁸ R. Kozyrski, *Miasta i mieszczaństwo w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej*, s. 21-35.

⁹⁹ H. Suchojad, *Polityka sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast*, s. 9-23.

¹⁰⁰ W. Filipczak, *Miasta i mieszczenie*, s. 325-340.

¹⁰¹ L. Rymar, *Udział miasta Krakowa w sejmach i sejmikach Rzeczypospolitej*, RK, 7 (1904), s. 187-258; L. Kudła, *Miasto Kraków a sejmik szlachecki województwa krakowskiego*, s. 51-57.

¹⁰² Z. Kujawski, *Sejmiki brzesko-kujawskie i ich znaczenie dla rozwoju miasta Radziejowa*, s. 63-98.

¹⁰³ E. Rzepka, *Trudne sąsiedztwo. Konflikty szlachty kujawskiej z Toruniem*, s. 73-93.

¹⁰⁴ J. Kaniowski, *Lwów miasto-forteca w świetle uchwał i instrukcji sejmików koronnych*, s. 55-72.

¹⁰⁵ J. Choińska-Mika, *Mazowiecki parlamentaryzm XVI-XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1572-1794*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015.

¹⁰⁶ *Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do r. 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969.

W ostatnich latach, wraz z powstawaniem kolejnych tomów edycji źródłowych akt sejmikowych, pomocniczo po materiał sejmikowy coraz częściej sięgają badacze zainteresowani problematyką miejską. Dzięki temu źródła te zostały wykorzystane m.in. przez Katarzynę Wagner, zajmującą się sprawami finansowymi miast¹⁰⁷, a także w pracy dotyczącej pożarów w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w., autorstwa Andrzeja Karpińskiego i Elżbiety Nowosielskiej¹⁰⁸.

Jednocześnie warto zaznaczyć, iż ogólne syntezy dziejów miast i mieszczaństwa, jak chociażby praca Jana Ptaśnika z 1949 r.¹⁰⁹, czy późniejsze *Dzieje miast*, autorstwa Marii Boguckiej i Henryka Samsonowicza z 1986 r.¹¹⁰, koncentrują się przede wszystkim na wykorzystaniu konstytucji sejmowych zebranych w *Volumina legum*.

Osobnym problemem pozostaje kwestia wykorzystania materiału sejmikowego w trakcie opracowywania dziejów poszczególnych ośrodków miejskich. Oczywiście akta sejmikowe nie są tu podstawowym źródłem, jednak z powodzeniem mogą być wykorzystywane pomocniczo, i to w wielu aspektach, czasem naprowadzając na niezwykle ważne wydarzenia w dziejach miast.

Niewielkie zainteresowanie badaczy problematyką miejską ukazaną w materiałach sejmikowych można tłumaczyć przeświadczeniem, że akta sejmikowe odnoszą się przede wszystkim do dziejów szlachty i tylko w niedużym stopniu mogą odnosić się do sytuacji mieszczaństwa (jak już wspomniano, skupiano się w badaniach przede wszystkim na kwestiach związanych z podatkami). Mimo tego część badaczy decyduje się na wykorzystanie materiału sejmikowego w trakcie prac nad syntezami dziejów poszczególnych miast.

W niniejszej pracy, w trakcie analizy akt sejmikowych z lat 1572-1793 udało się wyszczególnić aż 172 miasta, które pojawiają się w materiale źródłowym wymienione z nazwy. W teorii wszystkie te zapisy mogłyby być wykorzystane pomocniczo w trakcie prac nad syntezami dziejów miast. Należy jednak zwrócić uwagę, iż aż 69 z odnalezionych ośrodków miejskich pojawia się w obszernym materiale źródłowym zaledwie jednokrotnie. Tym samym przed powstaniem nowoczesnych edycji źródłowych badacze dziejów miast nie mogli pozwolić sobie na wykorzystywanie tego materiału w swoich badaniach. Czasochłonne kwerendy i konieczność pracy z materiałem rękopiśmiennym, połączona z brakiem możliwości

¹⁰⁷ K. Wagner, *Mieszczanie i podatki. Nierówności majątkowe w wybranych miastach Korony w XVII wieku*, Warszawa 2020.

¹⁰⁸ A. Karpiński, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, Warszawa 2020; A. Karpiński, E. Nowosielska, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, Warszawa 2021.

¹⁰⁹ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949.

¹¹⁰ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.

wcześniejszego oszacowania ilości zapisów dotyczących konkretnego miasta sprawiały, iż badacze w większości nie sięgali po materiał sejmikowy.

Analizując opracowania dziejów miast, które pojawiają się w materiale sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego można zauważyć, iż akta sejmikowe wykorzystywane są przez badaczy przede wszystkim w przypadku omawiania historii dużych ośrodków miejskich. Dla Wielkopolski najważniejszym miastem pozostaje Poznań. Historia miasta opisana została w *Dziejach Poznania* pod redakcją Jerzego Topolskiego¹¹¹. Materiał sejmiku wielkopolskiego w większym stopniu wykorzystuje jednak praca Przemysława Matusika *Historia Poznania*¹¹². W trakcie pisania wydanej w 2021 r. czterotomowej monografii autor miał możliwość wykorzystania wydanych już drukiem nowoczesnych edycji akt sejmikowych, przez co odwołania do tego materiału źródłowego pojawiają się znacznie częściej. Akta sejmikowe wykorzystane zostały także w *Dziejach Kalisza* pod redakcją Władysława Rusińskiego¹¹³. W bibliografii znalazły się odwołania do istniejącej już w momencie powstawania syntezy dziejów Kalisza edycji źródłowej Włodzimierza Dworaczka (*Dzieje Kalisza* zostały opublikowane w 1977 r., natomiast dwa tomy edycji Dworaczka w latach 1957, 1962). Fakt ten pokazuje, jak istotne dla badań nad opracowywaniem historii poszczególnych miast jest wydawanie materiału sejmikowego drukiem. Należy jednak zaznaczyć, iż akta zostały wykorzystane przede wszystkim przez jednego z autorów – Witolda Maisla, który zajął się omówieniem dziejów politycznych miasta i wspominał o Kaliszu jako miejscu odbywania się sejmików elekcyjnych, na których szlachta dokonywała wyboru kandydatów na urzędników ziemskich¹¹⁴.

Miastem, które stosunkowo często pojawia się wymienione z nazwy w materiale sejmikowym jest także Gniezno. Posiada ono już dwie monografie opisujące swoich dziejów. Pierwszą z nich są *Dzieje Gniezna* pod redakcją Jerzego Topolskiego z 1965 r., w których nie wykorzystywano akt sejmikowych, wykorzystując jednak konstytucje sejmowe¹¹⁵. Materiał sejmikowy został wykorzystany już w pochodzącej z 2016 r. syntezie dziejów miasta: *Dzieje Gniezna, pierwszej stolicy Polski*, pod redakcją Józefa Dobosza, w której rozdział poświęcony dziejom nowożytnym napisał Michał Zwierzykowski, wydawca wielu tomów akt sejmikowych¹¹⁶.

¹¹¹ *Dzieje Poznania do roku 1793*, cz. 1, red. J. Topolski, Poznań 1988.

¹¹² P. Matusik, *Historia Poznania do 1793 roku*.

¹¹³ *Dzieje Kalisza*.

¹¹⁴ W. Maisel, *Dzieje polityczne miasta, administracja, wojskowość*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977.

¹¹⁵ *Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965.

¹¹⁶ *Dzieje Gniezna, pierwszej stolicy Polski*.

Oczywiście materiał sejmikowy wykorzystywany był także do badań nad Środą¹¹⁷. Pozostawała ona głównym miejscem obrad sejmiku województw wielkopolskich, dlatego wytworzony w czasie obrad materiał stanowił cenne źródło również do badań nad dziejami miasta.

Analizując akta sejmikowe województw wielkopolskich zauważyć można, iż obradująca w Środzie szlachta stosunkowo dużą uwagę przykładała także do spraw miast Torunia oraz Bydgoszczy. Badacze dziejów miasta Torunia¹¹⁸ nie zdecydowali się na obszerne wykorzystanie materiału sejmikowego, warto jednak wspomnieć o publikacjach dotyczących historii Bydgoszczy. Obecnie dostępne są trzy syntezy dziejów Bydgoszczy, o których należy wspomnieć analizując dzieje miasta w epoce nowożytnej. Są to prace: *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, pod redakcją Ryszarda Kabacińskiego z 1980 r.¹¹⁹, *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, pod redakcją Mariana Biskupa z 1991 r.¹²⁰ oraz szczególnie ważna dla niniejszej pracy pozycja Franciszka Mincera, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806* z 1992 r.¹²¹ Zarówno *Historia Bydgoszczy*, jak i wydane rok później *Dzieje Bydgoszczy* wykorzystują materiał sejmikowy w stosunkowo dużym zakresie. Obydwie prace powołują się na akta sejmikowe ziemi kujawskiej, wydane przez Adolfa Pawińskiego, jednak Franciszek Mincer zdecydował się dodatkowo na wykorzystanie akt sejmiku wielkopolskiego, pochodzących z edycji źródłowej Włodzimierza Dworzaczka. Wydaje się, iż autorzy obydwu prac zdawali sobie sprawę ze znaczenia materiału sejmikowego do badań nad dziejami tego miasta. Zdaje się, że coraz częściej materiał sejmikowy będzie również wykorzystywany w trakcie opracowań szerszych zagadnień związanych z miastami, czego przykładem może być praca Piotra Miodunki, dotycząca społeczności małych miast południowej Małopolski¹²².

W pracach dotyczących mniejszych ośrodków zazwyczaj nie pojawiają się odwołania do materiału sejmikowego¹²³. Dzieje się tak nawet w przypadku miast, które, jak pokazują przeprowadzone na potrzeby niniejszej pracy badania, pojawiają się w materiale źródłowym stosunkowo często (np. Leszno, Kościan, Śrem).

¹¹⁷ *Dzieje Środy Wielkopolskiej i jej regionu*.

¹¹⁸ *Historia Torunia*, t. II, cz. II: *W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548-1660)*, red. M. Biskup, Toruń 1994; *Historia Torunia*, t. II, cz. III: *Między barokiem i oświeceniem (1660-1793)*, red. M. Biskup, Toruń 1996.

¹¹⁹ *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, red. R. Kabaciński, Bydgoszcz 1980.

¹²⁰ *Historia Bydgoszczy*, t. I: *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa 1991.

¹²¹ F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992.

¹²² P. Miodunka, *Społeczność małych miast południowej Małopolski od końca XVI do końca XVIII wieku*, Kraków 2021.

¹²³ H. Majkowski, *Grodzisk Wielkopolski; Dzieje Śremu*, red. M. Rezler,; *Historia Leszna*, red. J. Topolski; *Dzieje Jarocina*, red. Cz. Łuczak; *Dzieje Chodzieży*, red. S. Chmielewski; Cz. Łuczak, *Dzieje Mogilna; Dzieje Trzemeszna*, red. Cz. Łuczak, Poznań 2002; *Historia Kościana*, t. I: *Okres staropolski*, red. K. Zimmiewicz.

Wydanie drukiem w ostatnich latach większej ilości akt sejmikowych pozwoliło badaczom na zapoznanie się z tym materiałem źródłowym, dzięki czemu zaczyna być wykorzystywany do opracowywania dziejów także małych miast wielkopolskich¹²⁴. Można zakładać, iż wraz z pojawiającymi się kolejnymi edycjami akt sejmikowych poszczególnych ziem Korony i Litwy coraz więcej badaczy dziejów miast zdecyduje się na wykorzystanie ich w swoich pracach¹²⁵. Pewnym potwierdzeniem tego przypuszczenia może być wykorzystanie akt sejmikowych w niedawno powstałej syntezie dziejów Koła, w której autor części poświęconej historii miasta w czasach nowożytnych sięga obficie po wydany drukiem materiał sejmikowy¹²⁶.

W momencie, gdy wydane drukiem zostaną edycje akt sejmikowych poszczególnych ziem możliwe stanie się wykorzystywanie także pośrednich informacji, ważnych dla rekonstrukcji sytuacji miast. Wiele zapisów pojawiających się w aktach sejmikowych dotyczy ogółu „miast i miasteczek”, jednak z powodzeniem mogą one być wykorzystywane w trakcie badań nad kondycją poszczególnych ośrodków. Zapisy te mają duże znaczenie dla zrozumienia kondycji i ogólnej sytuacji ośrodków miejskich z danego regionu. W wielu przypadkach są one doskonałym źródłem informującym o klęskach żywiołowych: przede wszystkim pożarach miast oraz powodziach; o panujących w miastach zarazach czy ruchach wojsk i dokonanych zniszczeniach wojennych. Wielokrotnie pojawiają się informacje o ruinie ośrodków lub skrajnej biedzie mieszczaństwa.

Kwestia polityki sejmiku wobec miast i mieszczaństwa bezpośrednio łączy się z problematyką relacji szlachecko-mieszczańskich. W literaturze dotyczącej sejmików nie istnieje wiele pogłębionych studiów dotyczących relacji szlachty z mieszczanami. Większość badaczy, jak już wspomniano, w swoich pracach nie zajmowała się zagadnieniem polityki sejmikowej wobec miast i mieszczaństwa, a co za tym idzie nie poruszała także problematyki relacji między tymi stanami.

Pewne wnioski dotyczące zagadnienia wysuwał Henryk Suchojad. Badając politykę szlachty wobec miast i mieszczaństwa w dwóch regionach: Małopolsce oraz Wielkopolsce, zauważył, iż istnieją regionalne różnice w podejściu szlachty do mieszczaństwa. Badacz stwierdzał na podstawie materiału sejmikowego, iż zaangażowanie szlachty w losy ośrodków

¹²⁴ A. Mietz, J. Pakulski, *Lobżenica. Portret miasta i okolicy; Żnin. 750 lat dziejów miasta*, red. T. Janicki.

¹²⁵ Wstępna analiza publikacji dotyczących innych regionów pozwala stwierdzić, iż najczęściej z informacji zawartych w materiałach sejmikowych korzystano w trakcie opracowania historii całych regionów (np. *Dzieje Mazowsza lata 1572-1794*, t. 2, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015) oraz w monografiach dużych, znaczących ośrodków miejskich (np. *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków 2005).

¹²⁶ *Dzieje miasta Koła*, t. 1: *Do roku 1918*, red. K. Witkowski, Koło 2025.

miejskich i ich mieszkańców zależy m.in. od sytuacji gospodarczej i ekonomicznej danego regionu¹²⁷. Podobny wniosek można wysunąć na podstawie analizy artykułu Jerzego Ternes, który określał stosunek sejmiku ziemi chełmskiej wobec miast jako pozytywny. Autor twierdził, iż szlachtę z tego regionu cechuje pewne przywiązanie do ośrodków miejskich i niechęć do działania na szkodę ich mieszkańców. Sympatia szlachty do mieszczan mogła, zdaniem badacza, opierać się na pewnej słabości ekonomicznej miast ziemi chełmskiej. Szlachta, nie czując zagrożenia ze strony mieszczan, mogła podejmować bardziej przychylnie osłabionym ośrodkom miejskim decyzje. Jednocześnie zaznaczał, iż wiele miast umiało odpowiednio zatroszczyć się o opiekę szlachty, posiadając specjalne środki finansowe, którymi opłacały szlachciców w zamian za podejmowane na sejmiku korzystne dla miast decyzje¹²⁸.

Sejmikiem ziemi chełmskiej zajmował się także Robert Kozyrski. Badacz ten w swojej pracy, dotyczącej sejmiku ziemi chełmskiej, stworzył dość skomplikowany obraz relacji obu grup. Zauważył, iż szlachta zdecydowanie przychylniej odnosiła się do dużych i znaczących ośrodków miejskich, jednocześnie często ignorując potrzeby małych miast i miasteczek. Szlachta, zdaniem autora, przy podejmowaniu decyzji dotyczących mieszczaństwa kierowała się przede wszystkim własnymi interesami. Działo się tak zwłaszcza w kwestiach handlowych, gdzie starano się, aby handel przynosił korzyści także szlachcie. Same miasta cieszyły się największym zainteresowaniem szlachty chełmskiej w okresach bezkrólewia, kiedy to obradujący rzeczywiście starali się zapewnić mieszczaństwu bezpieczeństwo¹²⁹.

Większość badaczy zajmujących się parlamentaryzmem staropolskim i poruszających kwestie stosunku szlachty do mieszczan pozostaje zgodna. Zwracają uwagę, iż niekorzystne dla mieszczan decyzje szlachty zwykle mają charakter bardzo ogólny, natomiast w jednostkowych przypadkach, kiedy szlachta zmuszona była decydować o losach poszczególnych, konkretnych ośrodków miejskich, była ona zdecydowanie bardziej przychylna względem mieszczaństwa i stara się pomóc w rozwiązaniu problemów. Wnioski te powtarzają się w przypadku ziemi chełmskiej (Jerzy Ternes¹³⁰, Robert Kozyrski¹³¹), Mazowsza (Jolanta Choińska-Mika¹³²), a także ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej (Andrzej Król¹³³).

¹²⁷ H. Suchojad, *Polityka sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast*, s. 19.

¹²⁸ J. Ternes, *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa*, s. 60-61.

¹²⁹ R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej*, s. 120-133.

¹³⁰ J. Ternes, *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa*, s. 57.

¹³¹ R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej*, s. 120-133.

¹³² J. Choińska-Mika, „*Miasta, które są nerwus dostatków Rzeczypospolitej*”, s. 167.

¹³³ A. Król, *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej*, s. 243.

Do innego wniosku doszedł Witold Filipczak, zauważając, że stosunek szlachty do spraw miejskich zależy nie tylko od wielkości ośrodków. Według badacza szlachta stosunkowo często zezwalała na ulgi podatkowe i chroniła miasta, które uległy zniszczeniu (zwłaszcza te, które ucierpiały w pożarach), jednocześnie wyrażając antymiejskie postulaty w kwestiach związanych z sądownictwem¹³⁴.

Warto zaznaczyć, iż problem relacji szlachecko-mieszczańskich, omawianych na podstawie analizy akt sejmikowych, będzie jeszcze szczegółowo prezentowany i analizowany w kolejnych rozdziałach.

Inny obraz relacji szlachty z mieszczaństwem wyłania się z literatury dotyczącej miast i mieszczaństwa. Omawiając zagadnienie społeczeństwa staropolskiego wskazywano na liczne konflikty na linii szlachta – mieszczaństwo. Także w pracy *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku* zwracano uwagę na stosunkowo napięte relacje obu grup. Konflikty między szlachtą i mieszczaństwem, zdaniem autorów, wynikały z kilku powodów, jednak najważniejsze dotyczyły doraźnych spraw gospodarczych i skupiały się na konfliktach mieszczan ze starostami oraz miast z okoliczną szlachtą¹³⁵. O konfliktach pomiędzy mieszkańcami miast a szlachtą wspominają też wybitni znawcy dziejów mieszczaństwa, Maria Bogucka i Henryk Samsonowicz. Wskazują oni, iż największe nasilenie konfliktów występowało w najbardziej niezależnych Prusach Książęcych, natomiast Wielkopolska, Małopolska oraz Ruś były obszarami stosunkowo spokojnymi, ze względu na silną zależność mieszkańców od starostów i wójtów dziedzicznych. Badacze jednocześnie stwierdzają, iż w miastach prywatnych spory mieszczan z właścicielami praktycznie nie występowały. Było to uwarunkowane dużym wpływem właścicieli na losy mieszczan¹³⁶.

Kwestie relacji szlachty z mieszczaństwem omawiał także Jan Ptaśnik, poświęcając temu zagadnieniu osobny rozdział. Autor także zwracał uwagę na powszechny problem konfliktów ze starostami, jednocześnie jednak wskazywał on także na stosunkowo częste małżeństwa szlachty z bogatym mieszczaństwem. Badacz wyraźnie zaznaczał, iż występowało wzajemne przenikanie się obu grup. Zdarzały się przypadki przystępowania szlachty do prawa miejskiego, a także nobilitacje mieszczan. Inaczej sytuacja wyglądała w miastach prywatnych, gdzie zdaniem autora przykłady dobrego traktowania mieszczan przez właścicieli miały należeć do rzadkości¹³⁷. Trzeba pamiętać, iż praca Jana Ptaśnika wydana została w 1949 r. Od

¹³⁴ W. Filipczak, *Miasta i mieszczenie*, s. 340.

¹³⁵ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1988, s. 158-259.

¹³⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 479-480.

¹³⁷ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo*, s. 293-317.

tego momentu kwestia stosunku właścicieli miast do posiadanych przez nich ośrodków była często opisywana w inny sposób przez autorów opracowań dziejów miast. Problem miast prywatnych zostanie jeszcze omówiony osobno.

Problematyka relacji szlachecko-mieszczańskich nie zajmuje także wiele miejsca w syntezach dziejów miast. Mimo to temat ten podejmowany jest przez badaczy zdecydowanie częściej niż kwestia występowania informacji o danym ośrodku w materiałach sejmikowych. Wzajemne kontakty szlachty z mieszczanami omawiane są zwykle w odniesieniu do dużych ośrodków miejskich. Jest to bezpośrednio związane z obecnością szlachty w tych miastach.

Poznań jako stolica tzw. Wielkopolski właściwiej stawał się częstym miejscem zgromadzeń szlachty, która przybywała do miasta z różnych powodów. Szlachta stawiała się w Poznaniu na zjazdy, obrady Komisji Skarbowej Poznańskiej, a także odbywające się regularnie roki sądowe ziemskie, grodzkie oraz do urzędu grodzkiego. Szlachta pojawiała się więc w mieście z powodów politycznych i urzędowych, ale także ekonomicznych i edukacyjnych. W mieście znajdowała się słynąca z doskonałego poziomu nauczania szkoła jezuicka. Szlachta posiadała także własne nieruchomości w obrębie murów miejskich, a jej niewielka część zamieszkiwała nawet miasto na stałe. Szacuje się, iż szlachta mogła stanowić kilka procent mieszkańców miasta. Dodatkowo Poznań stawał się miejscem wzmożonej obecności szlachty w czasie uroczystości religijnych, a także z okazji wyprawianych przez szlachtę uroczystości, w tym także pogrzebów szlacheckich. Kontakty szlachecko-mieszczańskie były więc nieuniknione. Szlachta zatrzymywała się w gościńcach, a także w prywatnych kamienicach mieszczan. Pomimo, iż często szlacheccy posiadacze nieruchomości nie chcieli ponosić ciężarów na rzecz miasta, obecność szlachty w Poznaniu miała też korzystny wpływ. Szlachta kształtowała kulturę i modę w mieście, a wpłacane przez nią datki miały wpływ na wygląd budynków sakralnych¹³⁸.

Bardzo podobnie relacje szlachecko-mieszczańskie opisane zostały w *Dziejach Kalisza*. Autor szacuje, iż w mieście ok. 1789 r. na stałe mieszkało ok. 300 przedstawicieli stanu szlacheckiego. Co więcej, w spisie ludności z tego roku pojawia się grupa mieszczan oznaczona jako „gospodarze”. Była to grupa posiadająca nieruchomości w mieście. Część z nich utrzymywała się z wynajmu kwater m.in. uczniom kolegium jezuickiego, czy przebywającej okresowo w mieście szlachcie, a nawet oficerom miejscowego garnizonu¹³⁹.

¹³⁸ M. Zwierzykowski, *Szlachcic w osiemnastowiecznym Poznaniu. Uwarunkowania obecności wielkopolskiej szlachty w obrębie miasta*, KMP, 2018/1, s. 80-102. O obecności przedstawicieli stanu szlacheckiego w Poznaniu pisał już J. Łukaszewicz, *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. 1, Poznań 1838, s. 108-113.

¹³⁹ *Dzieje Kalisza*, s. 162-163.

Stosunkowo obszerny fragment dotyczący relacji szlachecko-mieszczańskich odnaleźć można także w *Dziejach Gniezna* pod redakcją Jerzego Topolskiego. Topolski określał liczebność szlachty jako kilkudziesięcioosobową grupę. Stwierdził, iż szlachta „(...) żyła własnym życiem, korzystając z miasta i nic prawie miastu nie dając”. W mieście obserwujemy przenikanie drobnej szlachty do warstwy mieszczańskiej. Włodzimierz Dworzaczek szacował, iż to właśnie w Gnieźnie znajdowało się największe w Wielkopolsce skupisko mieszczan o pochodzeniu szlacheckim, w mieście tym zawierano też znaczną liczbę małżeństw mieszczańsko-szlacheckich. Zwykle mieszczenie decydowali się na małżeństwa ze szlachciankami z okolicznych wsi. Jerzy Topolski wyraźnie oddzielał osiadłą w mieście szlachtę, która utrzymywała związek ze swoim stanem, od tej, która stopniowo przechodziła do stanu mieszczańskiego. Zwłaszcza ta druga grupa miała wpływ na losy ośrodka. Badaczowi udało się odnaleźć aż 5 burmistrzów Gniezna z okresu od 1562 do 1622 r., którzy zarządzili miastem i wywodzili się ze stanu szlacheckiego¹⁴⁰.

Obecność szlachty omawiana jest także w syntezach dziejów mniejszych miast królewskich. Dzieje się tak przede wszystkim w przypadku Środy, gdzie obecność szlachty związana była z regularną i długotrwałą działalnością sejmikową. Oczywiście możliwość goszczenia szlachty wielkopolskiej w pewien sposób podnosiła rangę, prestiż i zwiększała rozpoznawalność miasta, z drugiej strony można jednak mówić o pewnego rodzaju problematyczności związanej z obradami. Środa nie posiadała wystarczającej liczby zabudowań mogących pomieścić zjeżdżającą się szlachtę¹⁴¹. Warunki mieszkaniowe były oceniane przez szlachtę negatywnie, co doprowadziło nawet do wydania specjalnych instrukcji w laudum z 23 października 1696 r. o nakazie zagospodarowania pustych placów w mieście¹⁴². Innym wyjściem z sytuacji były bezzwrotne pożyczki udzielane przez szlachtę mieszczaństwu, które miały być wykorzystane na remont kamienic i domów. Warunkiem skorzystania z takich ofert było zagwarantowanie dożywotniego zakwaterowania szlachcicowi na czas sejmikowania. Czasem obowiązek ten przechodził nawet na kolejne pokolenia¹⁴³. Tym sposobem, chociaż sejmikowanie przysporzyło Środzie problemów z ulokowaniem zjeżdżających na obrady, to jednak sama szlachta rozwiązała w dużej mierze sytuację, a jednocześnie doprowadziła do powstania nowych zabudowań oraz finansowała remonty.

¹⁴⁰ *Dzieje Gniezna*, s. 278-279.

¹⁴¹ M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsca obrad sejmików województw Wielkopolski właściwej od XVI do XVIII wieku*, RH, 42 (2016), s. 91.

¹⁴² Laudum sejmiku z limity z 23 X 1696 (AS 1696-1732), s. 58, M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsca obrad sejmików*, s. 91.

¹⁴³ M. Zwierzykowski, *Sejmik województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696-1702*, [w:] *Scripta Minora*, t. 4, red. B. Lapis, Poznań 2006, s. 140; M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsca obrad sejmików*, s. 91.

Szlachta posiadała nieruchomości także w innych mniejszych miasteczkach. Przykładem może stać się Kościan, w którym szlachta posiadała domy, jednak zwykle nie przebywała w mieście na stałe i nie angażowała się w życie ośrodka. Zdarzało się także, że drobna szlachta pojawiała się w mieście, by po pewnym czasie przenieść się do innego ośrodka¹⁴⁴.

Jak już zostało wspomniane, w objętych badaniem aktach sejmikowych województw wielkopolskich nie brakuje informacji dotyczących miast znajdujących się poza granicami tzw. Wielkopolski właściwej. Także w opracowaniach dziejów miast z innych regionów kraju nie brakuje informacji o kontaktach szlachty z mieszczaństwem. Za przykład służyć mogą chociażby opracowania dziejów Bydgoszczy. W przypadku tego miasta także odnaleźć można zapisy mówiące o małżeństwach zawieranych pomiędzy szlachtą a bogatym mieszczaństwem¹⁴⁵. Osoby pochodzenia szlacheckiego często zasiadały w radzie miasta oraz zdobywały urząd burmistrza. Nie brakuje jednak także informacji o konfliktach. W Bydgoszczy konflikty między rządzącymi a ogółem mieszczan wybuchały stosunkowo często¹⁴⁶. Mieszczanie bydgoscy toczyli spory ze starostami, z sędzią ziemskim Wawrzyńcem Słupskim, a także z okoliczną szlachtą, m.in. z Myślęckimi oraz Czarnkowskimi¹⁴⁷.

Osobnym problemem są miasta prywatne, których właściciele w oczywisty sposób wpływali na rozwój swoich miast i sytuację mieszkańców. O kontaktach szlachty z mieszczanami piszą autorzy także w przypadku miast prywatnych. W sytuacji, gdy szlachta pozostawała właścicielami miast, jej wpływ na losy mieszkańców jest oczywisty. Najczęściej badacze syntez dziejów miast prywatnych decydują się na opisanie sylwetek właścicieli oraz określenie ich wpływu na rozwój miast¹⁴⁸.

Zbigniew Chodyła badając dzieje Jarocina w czasach nowożytnych słusznie stwierdził, iż właściciele mieli wpływ na sytuację miasta. Szlachta ingerowała w różne dziedziny życia ośrodka, w rozwój gospodarki, kultury, ale także kwestie społeczne. Oczywiście ingerencja ta miała na celu uzyskanie jak największego dochodu z różnorodnych świadczeń od mieszczan, jednak sam autor zauważa, iż częściowo właściciele mieli także na względzie dobro i potrzeby mieszkańców Jarocina¹⁴⁹. Podobne spostrzeżenia dotyczą historii miasta Leszna. Jerzy Topolski wspominał o pozytywnym wpływie wielu właścicieli. Rafał VII Leszczyński

¹⁴⁴ *Historia Kościana*, t. I: *Okres staropolski*, s. 94-95.

¹⁴⁵ *Bydgoszcz. Zarys dziejów*, s. 61.

¹⁴⁶ Tamże, s. 32-36.

¹⁴⁷ *Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, s. 225-226; F. Mincer, *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, s. 161-162.

¹⁴⁸ *Dzieje Opatowiczy*, red. Cz. Łuczak, Poznań 2003; A. Mietz, J. Pakulski, *Łobżenica; Historia Leszna*, red. J. Topolski; *Dzieje Jarocina*, red. Cz. Łuczak; *Dzieje Chodzieży*, red. S. Chmielewski; *Dzieje Pniew*, red. B. Polak, Poznań 1998; *Dzieje Margonina*, red. K. Rzepa, Poznań 2002; *Dzieje Murowanej Gośliny*, red. M. Brust, Poznań 2006.

¹⁴⁹ *Dzieje Jarocina*, s. 113-114.

interesował się szkolnictwem, podnosząc szkołę w Lesznie do poziomu gimnazjum akademickiego. Także jego syn Bogusław otaczał Leszno opieką, gwarantując w mieście spokój, bezpieczeństwo i wolność wyznania. Właściciele dbali także o rozwój gospodarczy miasta, m.in. darowując materiały na budowę ratusza, potwierdzając przywileje cechów i tworząc nowe cechy, starając się o ulgi podatkowe dla miasta, a także zwalniając rzemieślników od podatków i dbając o dobre relacje z zamieszkującymi Leszno Żydami (potwierdzenie przywilejów gminy żydowskiej). Oczywiście zdarzali się także właściciele, którym zależało przede wszystkim na pobieraniu wysokich opłat od mieszkańców (jak np. Antoni Sułkowski), nie było to jednak regułą¹⁵⁰. Pozytywnie o działalności rodziny Krotoskich wypowiadali się także autorzy syntezy dziejów Łobżenicy, określając właścicieli miasta jako troskliwych i stwarzających warunki do rozwoju miasta, a także służących pomocą w przypadku różnorodnych klęsk i kataklizmów¹⁵¹.

Nie wszyscy właściciele jednakowo dbali o posiadane przez siebie ośrodki miejskie. Przykładem zaniedbań i negatywnego wpływu działań właścicieli na rozwój miasta może być miasto Chodzież, które stawało się przedmiotem dzierżaw i zastawów. Dodatkowo właściciele miasta często popadali w konflikty z sąsiadami, które kończyły się najazdami zbrojnymi. Właściciele nieustannie podnosili także zobowiązania finansowe mieszczan, wprowadzając niekorzystne dla nich przepisy. Chodzież utraciła w 1770 r. swoje przywileje, ponieważ właściciel Karol Grudziński pragnął powiększać obciążenia mieszczan. Właściciele pobierali także wysokie czynsze oraz opłaty za wykorzystywanie należących do właścicieli urządzeń i obiektów (jak np. waga, cegielnia, młyny). Zdarzały się jednak okresowe zwolnienia dla mieszczan, następujące najczęściej po dokonaniu w mieście zniszczeń przez wojska lub ucierpieniu miasta w pożarach¹⁵².

Oprócz miast prywatnych znajdujących się w rękach szlachty, należy zwrócić też uwagę na relacje mieszczan z właścicielami w miastach należących do duchowieństwa. Konflikty z duchownymi występowały przede wszystkim z powodu zbyt dużego obciążenia mieszczan opłatami. Przykładem napiętych relacji może stać się Mogilno, w którym mieszkańcy ponosili wysokie obciążenia na rzecz klasztoru. Opaci żądali często dodatkowo także doraźnych świadczeń, co doprowadziło do ostrego konfliktu mieszczan z władzami w 1730 r. Spór trwał,

¹⁵⁰ *Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997, s. 75-79, 98-102.

¹⁵¹ A. Mietz, J. Pakulski, *Łobżenica*, s. 46.

¹⁵² *Dzieje Chodzieży*, s. 131-139.

aż do 1774 r., kiedy to miasto zajęły wojska pruskie i nie doczekał się ostatecznego rozwiązania¹⁵³.

Oczywiście część badaczy zajmujących się opracowaniem historii poszczególnych miast nie porusza w swoich pracach kwestii relacji ze szlachcią¹⁵⁴. Dzieje się tak przede wszystkim w wypadku mniejszych ośrodków, których szlachta nie zamieszkiwała w dużej liczbie. Niekiedy badacze wprost wskazują na niewielką obecność szlachty w badanych przez nich ośrodkach. Tak dzieje się np. w przypadku miasta Śrem, gdzie autor wskazuje, iż prawdopodobnie miasto zamieszkiwała szlachta, jednak było to maksymalnie kilkanaście osób¹⁵⁵. Podobnie Rafał Witkowski badając dzieje Żnina wskazuje, iż w roku 1673 na 386 rodzin mieszczańskich zamieszkujących miasto przypadały zaledwie 3 rodziny szlacheckie¹⁵⁶.

Niewielkie zainteresowanie wykorzystaniem materiału sejmikowego do badania polityki szlachty wobec miast i mieszczaństwa, a także pomocniczo do scharakteryzowania stosunków szlachecko-mieszczańskich związane jest z kilkoma czynnikami. Przede wszystkim materiał ten kojarzony jest z badaniami związanymi z historią prawa i ustroju, a także z opracowaniami dotyczącymi szlachty i jej roli w zarządzaniu państwem. W tych obszarach materiał sejmikowy został już dobrze rozpoznany i jest chętnie wykorzystywany przez badaczy parlamentaryzmu staropolskiego. Zdecydowanie częściej w opracowaniach pojawia się kwestia stosunków szlachecko-mieszczańskich oparta na analizie źródeł do dziejów miast.

Badacze zainteresowani problematyką miejską zwykle nie sięgają po materiał sejmikowy ze względu na kilka problemów. Przede wszystkim w ogromnym objętościowo materiale źródłowym kwestie dotyczące miast i mieszczaństwa stanowią tylko część informacji. Z tego powodu konieczne staje się zapoznanie z całością materiału i wyszukanie interesujących badacza kwestii. Dla sejmiku wielkopolskiego jest to od niedawna zdecydowanie łatwiejsze ze względu na dostępność wydanych drukiem większości akt sejmikowych, jednak w przypadku innych ziem konieczne będą także czasochłonne kwerendy archiwalne i biblioteczne.

Innym problemem może być specyfika badanego materiału. Ze względu na brak określonych kompetencji sejmikowych, nie można stworzyć zamkniętego zbioru występujących spraw miejskich, aktualnego dla wszystkich ziem Rzeczypospolitej.

¹⁵³ Cz. Łuczak, *Dzieje Mogilna*, s. 17-20.

¹⁵⁴ H. Majkowski, *Grodzisk Wielkopolski; Studia z dziejów Ziemi Mogileńskiej*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1978; *Dzieje Chelmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Warszawa 1987; *Dzieje Trzemeszna*, red. Cz. Łuczak; *Ziemia Międzyrzeczka. Śladami historii. Materiały z III sesji historycznej zorganizowanej w Muzeum w Międzyrzeczu 13 maja 2005 r.*, red. B. Mykietowa, M. Tureczek, Międzyrzecz 2002.

¹⁵⁵ *Dzieje Śremu*, s. 74-75.

¹⁵⁶ *Żnin. 750 lat dziejów miasta*, s. 96.

Dodatkowo bardzo często zamiast konkretnej nazwy ośrodka zarządzenia kierowane były do ogółu „miast i miasteczek”, dlatego korzystając z tych wytycznych przy badaniu jednego miasta należy kierować się dużą ostrożnością. Stosunkowo wiele informacji dotyczy dużych ośrodków miejskich, jednak nie jest to regułą. Wielokrotnie pojawiają się informacje o mniejszych miastach, jednak częstotliwość występowania konkretnych miast zależy od kondycji danego ośrodka, sytuacji politycznej i gospodarczej regionu, a także wielu innych, dodatkowych czynników, czasem nawet losowych. Z tego względu mało prawdopodobne jest, aby przed rozpoczęciem badań oszacować przybliżoną ilość informacji, które mogą pojawić się w aktach. Może zdarzyć się, że w laudach uda odnaleźć się zapis pomagający zrozumieć sytuację danego miasta, jednak prawdopodobne jest także, że mały ośrodek miejski nie pojawi się w materiale w ogóle lub zapis nie będzie miał dużego znaczenia dla prowadzonych badań.

W przypadku materiału sejmikowego wyjątkowo trudne staje się także wnioskowanie na temat relacji szlachecko-mieszczańskich. W celu przeanalizowania wzajemnych stosunków obu grup konieczne staje się zapoznanie się ze wszystkimi zapisami mającymi charakter miejski z dłuższego okresu. Obecnie tego typu badania możliwe są więc praktycznie tylko dla sejmiku wielkopolskiego, a ostatnio także dla sejmiku województwa lubelskiego.

2. Samorząd sejmikowy wielkopolski

2.1. Specyfika wielkopolskiego terytorium sejmikowego

Funkcjonowanie sejmików poszczególnych ziem nierozzerwalnie wiąże się z podległym danemu sejmikowi terytorium. Już Adam Lityński, a po nim także m.in. Michał Zwierzykowski zwracali uwagę na znaczenie, jakie dla działania sejmiku miał jego zakres terytorialny¹⁵⁷. Na sposób funkcjonowania poszczególnych sejmików obok norm ustrojowych i praktyki prawnej oddziaływały równie silne prawa zwyczajowe, charakterystyczne dla danego regionu¹⁵⁸. Dodatkowo wpływ na działalność sejmikową miały także czynniki takie jak oddalenie od państw ościennych, sytuacja gospodarcza, polityczna oraz społeczna danego terytorium¹⁵⁹. Władzy sejmików podlegały obszary o najróżniejszej wielkości. Obradujący w Środzie sejmik wielkopolski obejmował dwa województwa – poznańskie i kaliskie, a od roku 1768 także województwo gnieźnieńskie, wydzielone z kaliskiego. Obejmowanie swym działaniem osobnych jednostek administracyjnych było rozwiązaniem korzystnym ze względu na fakt, iż ziemie te stanowiły jedność pod względem politycznym¹⁶⁰.

Wielkopolska właściwa obejmowała obszar ok. 32 tys. km² i była najbardziej wysuniętą na zachód częścią Rzeczypospolitej, graniczącą ze Śląskiem, Brandenburgią oraz Pomorzem Zachodnim. W ramach Korony stanowiła ona część tzw. prowincji wielkopolskiej¹⁶¹. Do Wielkopolski szły szlaki handlowe z Frankfurtu oraz Lipska, a także ze Śląska, umożliwiające rozwój takim miastom jak Poznań, Kalisz, Wschowa, Poniec, Śrem, czy Ostrzeszów¹⁶². Terytorium uległo zmianie po I rozbiorze Polski w 1772 r., kiedy to Prusacy zajęli tzw. okręg nadnotecki (powiaty wałecki, nakielski oraz prawie cały kcyński) znajdujące się w północnej części Wielkopolski¹⁶³.

W ramach struktury administracyjnej funkcjonowały urzędy ziemskie i grodzkie, a także ziemskie urzędy senatorskie, których w Wielkopolsce było najwięcej ze wszystkich sejmików Rzeczypospolitej. Dodatkowo teren sejmiku dzielił się na cztery jurysdykcje podległe

¹⁵⁷ A. Lityński, *Z problematyki klasyfikacji*, s. 89-105; M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 21.

¹⁵⁸ G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 41.

¹⁵⁹ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 21.

¹⁶⁰ Tamże, s. 22; Podobnie działał także sejmik ziemi kujawskiej, obejmujący województwo brzeskie oraz inowrocławskie, a obradujący w Radziejowie, A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 57.

¹⁶¹ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII w.*, Poznań 2003, s. 14-15.

¹⁶² M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 413.

¹⁶³ G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 31-33.

starostom grodowym¹⁶⁴. Władzę nad większością Wielkopolski sprawował starosta generalny Wielkopolski, posiadając rozległe kompetencje administracyjne i sądownicze. To właśnie starości generalnemu podległe były sądy grodzkie w Poznaniu i Kaliszu, a także urzędy grodzkie w Poznaniu, Kaliszu, Kcyni, Kościanie, Koninie, Gnieźnie oraz Pyzdrach¹⁶⁵. Zmiany wprowadziły dopiero reformy Sejmu Wielkiego. Od 1789 r. część uprawnień starostów przejęły komisje porządkowe cywilno-wojskowe, które otrzymały także uprawnienia sądowe oraz szereg nowych kompetencji¹⁶⁶.

Zaludnienie Wielkopolski w badanym okresie ulegało dużym zmianom. W pierwszej połowie XVII w. szacunkowo zamieszkiwało jej obszar ok. 815 tys. osób. Już po wojnach 2. połowy XVII w. liczba ta spadała do ok. 570 tys. Następujące po konfliktach próby odbudowy kraju doprowadziły do ponownego wzrostu liczby ludności do ok. 640 tys. osób. Sytuacja regionu pogorszyła się jednak po 1700 r., kiedy w wyniku toczącej się wielkiej wojny północnej oraz epidemii, zaludnienie spadło do 560 tys. osób. Ostatecznie w 2. połowie XVIII w. (do 1772 r.) Wielkopolskę zamieszkiwało według najnowszych badań ok. 770-780 tys. osób¹⁶⁷. W wyniku utraty terenów w 1772 r. liczba ludności spadła do ok. 664 tys. – obszar utracony podczas I rozbioru na rzecz Prus zamieszkiwało ok. 112 tys. osób¹⁶⁸.

Wśród badaczy nie ma zgody co do liczby ośrodków miejskich istniejących na terenie Wielkopolski właściwej. Pomimo problemów, postępowała urbanizacja, lokowano wiele nowych ośrodków, a za apogeum zjawiska należy uznać przełom XVI i XVII w.¹⁶⁹ W badanym okresie znacząco wzrosła liczba nowych lokacji miejskich miast prywatnych. Tym samym dość szybko rosła różnica między liczbą miast w rękach szlachty, a liczbą nie lokowanych zbyt często miast królewskich¹⁷⁰. Jednocześnie rozpoczął się proces zakładania tzw. nowych miast. Były one zjawiskiem charakterystycznym dla Wielkopolski i raczej nie występowały w takiej

¹⁶⁴ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 23-24.

¹⁶⁵ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 16.

¹⁶⁶ G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 33; T. Srogosz, *Między sejmem rządzącym a inicjatywami własnymi. Działalność komisji porządkowych cywilno-wojskowych w opiece społecznej i zdrowotnej do czerwca 1791 r.*, [w:] *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa profesora Krystyna Matwijowskiego*, red. B. Rok, J. Maroń, Toruń 2006, s. 693-704.

¹⁶⁷ *Dzieje Wielkopolski*, red. J. Topolski, s. 795-807. M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 24-25; G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 34-35.

¹⁶⁸ Z. Chodyła, *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski i wskaźników jego struktury u XVIII wieku*, [w:] *Przemiany demograficzne Europy środkowej w czasach nowożytnych, Zielonogórskie spotkania z demografią*, red. H. Kurowska, Zielona Góra 2001, s. 96-110.

¹⁶⁹ Z. Chodyła, *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski*, s. 96-110; Oczywiście miasta lokowano także we wcześniejszych okresach, a stosunkowo duży wzrost liczby miast odnotowano także w wieku XV; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976, s. 96.

¹⁷⁰ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 396.

liczbie w innych częściach kraju¹⁷¹. Sytuację dodatkowo komplikowało zakładanie jurydyk, czyli osiedli położonych na gruntach miejskich, ale zwolnionych z ciężarów i w praktyce nie uważanych za miasta, mimo iż stanowiły konkurencję handlową i rzemieślniczą¹⁷². Łącznie w Wielkopolsce lokowano 27 miast w XVI w. (w tym 5 tzw. nowych miast), 33 miasta w XVII w. (w tym 20 tzw. nowych miast) oraz 25 miast w wieku XVIII (w tym 10 tzw. nowych miast)¹⁷³. Zahamowanie procesu lokowania miast przypada na wiek XVII, kiedy to miasta podupadały z powodu wojen, pożarów i epidemii¹⁷⁴. Ostatecznie według zestawień Komisji Skarbowej Poznańskiej liczba miast oscylowała w okolicy 160¹⁷⁵. Szacunkowo dla końca badanego okresu liczba ta wzrosła do 169¹⁷⁶ lub 188¹⁷⁷. Według badań Zbigniewa Chodyły, po 1772 r. w wyniku rozbioru Wielkopolska utraciła 34 miasta¹⁷⁸.

W historiografii spotkać można się z najróżniejszymi podziałami ośrodków miejskich. Maria Bogucka i Henryk Samsonowicz proponowali typologię miast opartą na kryteriach demograficznych oraz kryterium funkcji¹⁷⁹. Zagadnieniem oznaczenia i klasyfikacji miast zajmowała się także Zofia Kulejewska-Topolska¹⁸⁰, jednak z perspektywy niniejszej pracy najważniejsza pozostaje kwestia własności miast. Pierwszy podział oparty o kryterium własności proponował już Teodor Ostrowski¹⁸¹, a wynikał on z oczywistych i kluczowych dla sytuacji poszczególnych ośrodków okoliczności prawnych. W kolejnych rozdziałach przyjęty został podstawowy podział miast na królewskie, duchowne (kościelne) oraz prywatne (szlacheckie). Wykorzystanie powyższego podziału podyktowane jest chęcią ukazania w kolejnych rozdziałach ewentualnego wpływu kwestii własności ośrodków miejskich na decyzje podejmowane przez szlachtę w czasie obrad sejmikowych. Dodatkowo można wstępnie przyjąć, iż kwestia własności miała wpływ również na wielkość ośrodków miejskich. Zazwyczaj miasta prywatne były mniejsze niż miasta królewskie. Stosunkowo najmniejsze

¹⁷¹ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce d XVI do końca XVIII w.*, Poznań 1964, s. 7-8.

¹⁷² Tamże.

¹⁷³ Tamże, s. 9-18.

¹⁷⁴ Szerzej problemy te zostały opisane w *Dzieje Wielkopolski*, t. 1 oraz A. Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000, Zestawienie I.

¹⁷⁵ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 20.

¹⁷⁶ Z. Chodyła, *Nowy szacunek*, s. 92.

¹⁷⁷ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 24-25.

¹⁷⁸ Z. Chodyła, *Nowy szacunek*, s. 96-98.

¹⁷⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 353, 402-410.

¹⁸⁰ Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI-XVIII)*, CPH, 8 (1956).

¹⁸¹ T. Ostrowski, *Prawo cywilne narodu polskiego*, t. I, Warszawa 1787, s. 32-40.

pozostawały jednak miasta kościelne, być może ze względu na zakaz osiedlania się w nich ludności żydowskiej¹⁸².

Wielkopolskę od innych regionów Rzeczypospolitej różniła także struktura społeczna. Wśród zamieszkującej województwa wielkopolskie szlachty nie występowały wielkie kontrasty majątkowe. W regionie nie tworzyły się majątki magnackie, charakterystyczne dla Litwy czy Ukrainy. Największy majątek posiadali Leszczyńscy, których dobra po ucieczce Stanisława Leszczyńskiego w 1709 r. przejął król August II, a później, po 1736 r. przeszły niemal w całości w ręce rodziny Sułkowskich¹⁸³. Specyficzna dla Wielkopolski w swojej liczebności była średnia własność szlachecka. Szlachta najczęściej posiadała od jednej do kilkunastu wsi i była silnie związana z regionem. Szlachta nie posiadająca wielkich majątków, na co dzień uczestniczyła w życiu prowincji i osobiście borykała się z licznymi problemami gospodarczymi. Jednocześnie mając możliwość rozwoju kariery w ramach prowincji, poprzez m.in. pełnienie funkcji sejmikowych i licznych tu urzędów, szlachta wielkopolska była aktywna politycznie i mało podatna na wpływy magnackie¹⁸⁴. Wszystkie te czynniki miały bezpośredni wpływ na zapadające w Środzie decyzje. Powszechnie zakłada się, że w porównaniu z innymi krajami europejskimi liczebność szlachty polskiej pozostaje stosunkowo wysoka. Wykształcenie w ramach tej grupy równości politycznej i prawnej, a nawet w pewnym stopniu wspólnej ideologii politycznej, nie podlega dyskusji. J. Topolski badając liczebność szlachty w Wielkopolsce przytacza m.in. badania W. Kuli, który szacował, iż szlachty w Wielkopolsce było ok. 5,6% oraz wyliczenia A. Pawińskiego, który odsetek szlachty wyliczał na ok. 3%¹⁸⁵. Sam J. Topolski szacował ogólną liczbę ludności Wielkopolski na ok. 680 000 osób w 1580 r. i ok. 800 000 osób w 1790 r., jednocześnie zakładał, że statystycznie więcej szlachty mieszkało w województwie kaliskim (60%) niż w poznańskim (40%)¹⁸⁶. Według wyliczeń Topolskiego szlachta wielkopolska nie stanowiła więc w badanym okresie liczebnie więcej niż 5,6% całej ludności¹⁸⁷.

¹⁸² M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 396.

¹⁸³ M. Zwierzykowski, *Z badań nad gospodarczymi podstawami mecenatu Aleksandra Józefa Sułkowskiego*, [w:] *Sułkowscy. Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej „Sułkowscy. Życie i dzieło”*, Zamek w Rydzynie 23-26 września 1998, red. Z. Moliński, Rydzyna-Leszno 1999, s. 43-58; M. Zwierzykowski, *August Sułkowski i strategia budowy pozycji rodu. Od książąt na Bielsku do senatorów Rzeczypospolitej*, [w:] *Zapomniani książęta? Sułkowscy w XVIII-XX wieku*, red. D. Nawrot, G. Madej, Katowice 2016, s. 51-67.

¹⁸⁴ *Dzieje Wielkopolski*, t. I, s. 724-726; M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 25-26.

¹⁸⁵ Oba wyliczenia powstały dla ostatniej ćwierci XVI w.

¹⁸⁶ Wyliczenia dla 2. poł. XVII w. Ponownie około 3,25 % stanowi szlachta.

¹⁸⁷ J. Topolski, *Nowe badania nad szlachtą wielkopolską*, [w:] *Kultura – polityka – dyplomacja*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1990, s. 431-441.

Jak już wspomiano, Wielkopolskę cechowała stosunkowo duża liczba ośrodków miejskich. Szacuje się, że ludność miejska stanowiła aż 27% ogółu mieszkańców. Jest to wynik wyższy niż w pozostałych regionach kraju¹⁸⁸. Oczywiście mieszczenie w Wielkopolsce, tak jak w pozostałych regionach kraju, stanowili grupę niejedolitą, dlatego trudno mówić o jednej, spójnej charakterystyce całego stanu¹⁸⁹. Dla Wielkopolski właściwej znacząca pozostawała praca rzemieślników, którzy w XVII w. stanowili średnio nawet 56 – 60% ogółu mieszkańców, a w niektórych regionach, jak np. powstały w XVII w. region sukienniczy (m.in. Leszno, Rawicz, Kościan, Bojanowo, Rydzyna, Wschowa) nawet 75 – 80%¹⁹⁰. Gwałtowne zmniejszenie się liczby rzemieślników przyniosła 2. połowa XVII w., kiedy ogólna liczebność tej grupy spadła nawet o około 65%¹⁹¹. Kolejną ważną grupą pozostawali kupcy, których liczebność nigdy nie była wysoka, jednak w Poznaniu stanowili oni ok. 20-25% ogółu ludności w wieku XVII. Procent ten uległ gwałtownemu zmniejszeniu w wieku XVIII¹⁹². Mimo tego, kupców dotyczyło stosunkowo dużo zapisów odnajdowanych w aktach sejmikowych.

W miastach okresowo przebywała także szlachta. Oczywiście w Wielkopolsce największą obecność szlachty można odnotować w Poznaniu, a także w Środzie, gdzie szlachta przybywała na sejmik¹⁹³. Teoretycznie szlachty dotyczył zakaz osiedlania się w miastach i zajmowania się handlem oraz rzemiosłem. Mimo to z czasem zaczęła gromadzić się w nich m.in. uboga szlachta¹⁹⁴. Zjawisko to nie miało charakteru masowego, obecność szlachty w ośrodkach miejskich miała jednak wpływ na funkcjonowanie miast. Warto zaznaczyć, że w Wielkopolsce drobna szlachta decydowała się zająć głównie rzemiosłem, a w wiekach XVI i XVII mieszkańcy szlacheckiego pochodzenia piastowali czasem również urzędy miejskie¹⁹⁵. Z badań Włodzimierza Dworzaczka wynika, że w samym Poznaniu szlachta stanowiła niewielki odsetek mieszkańców, ze względu na dość silne oraz zamożne mieszczaństwo. Oprócz szlachty zamieszkałej na stałe w ośrodkach miejskich, bogatsza szlachta utrzymywała w miastach własne nieruchomości. Na początku XVII w. już 150 domów w Poznaniu znajdowało się w rękach szlachty¹⁹⁶. Oprócz tego dobrze urodzeni zamieszkiwali sporo

¹⁸⁸ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 26.

¹⁸⁹ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Spółeczeństwo polskie*, s. 254.

¹⁹⁰ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 430.

¹⁹¹ W. Rusiński, *Skutki gospodarcze wojen połowy XVII i początków XVIII w.*, [w:] *Dzieje wielkopolski*, red. J. Topolski, t. 1, s. 707; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 439.

¹⁹² M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 428.

¹⁹³ Zagadnieniu miast jako miejsca obecności szlachty został poświęcony osobny rozdział.

¹⁹⁴ S. Gierszewski, *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej*, s. 82-83.

¹⁹⁵ Tamże, s. 84.

¹⁹⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 496. Prawdopodobnie było to mniej niż np. w Krakowie, czy Warszawie, gdzie według Leszka Belzyta szlachta świecka i stan duchowny mogli posiadać w 1.

mniejszych ośrodków wielkopolskich, w tym m.in. Mosinę, Buk, Czempin, Szamotuły, Kościan, Gostyń, Oborniki, Śmigiel, Wschowę czy Stęszew. Znacznie więcej szlachty zamieszkiwało miasta województwa kaliskiego, zwłaszcza Gniezno, gdzie odsetek przyjętych do prawa miejskiego stanowił aż 14,7% (dane dla drugiej połowy XVII w.)¹⁹⁷. W Wielkopolsce wyróżnia się także Wschowa, w której znane są stosunkowo częste przypadki zawierania małżeństw szlachecko-mieszczańskich¹⁹⁸.

Wśród ludności zamieszkującej Wielkopolskę znajdowały się także mniejszości etniczne oraz religijne. Ważne miejsce zajmowała ludność pochodzenia niemieckiego, w wiekach XVI i XVII napłynęło do województw wielu Czechów, którzy formowali wspólnotę religijną Braci Czeskich¹⁹⁹. Od XVI w. w Wielkopolsce mieszkali także Szkoci²⁰⁰. Wszystkie wymienione powyżej grupy zwykle nie pojawiają się jednak w materiale sejmikowym. Inaczej wygląda sytuacja zamieszkującej Wielkopolskę ludności pochodzenia żydowskiego, która w przebadanym materiale źródłowym występuje stosunkowo często. Spora gmina żydowska znajdowała się w Poznaniu²⁰¹ (jest to o tyle istotne, że Poznań pozostawał miastem często odwiedzanym przez szlachtę²⁰²). Duże skupiska Żydów występowały także w Grodzisku, Kaliszu, Kole, Kościanie, Lesznie, Międzyrzeczu, Nakle, Rawiczu, Rogoźnie i Swarzędzu²⁰³. Według taryfy z 1765 r. ogółem w Koronie i Litwie mogło mieszkać około 620 tys. Żydów, z czego 14 585 w województwie poznańskim, 5 328 w ziemi wschowskiej oraz 12 729 w województwie kaliskim. W rzeczywistości liczba Żydów na tych ziemiach mogła być jednak wyższa, ponieważ spis nie obejmował nigdy całości ludności²⁰⁴. W skali całej

poł. XVII w. ok 10% domów mieszkalnych; L. Belzyt, *Szlachta w mieście rezydencjonalnym. Szlachecy obywatele Krakowa i Warszawy około 1600 roku (Analiza porównawcza struktury)*, Zielona Góra 2011, s. 47-55.

¹⁹⁷ S. Gierszewski, *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej*, s. 86-87.

¹⁹⁸ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 60.

¹⁹⁹ Niemcy osiedlili się w XVII i XVIII w. i zamieszkiwali głównie miasta przygraniczne i prywatne, byli także licznie obecni we wsiach, szczególnie tych nowo lokowanych. Tak jak ludności żydowskiej, w dużej mierze udało im się utrzymać własną niezależność kulturową i językową, i nie zasymilować się pod tym względem z ludnością polską. M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 468.

²⁰⁰ Zamieszkiwali oni m.in. Leszno; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 59.

²⁰¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 468, 473. O gminach żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu pisała także A. Michałowska-Mycielska, *Między demokracją a oligarchią: władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu (od połowy XVII do końca XVIII wieku)*, Warszawa 2000; a D. Tollet szacował liczbę zamieszkanymi domów żydowskich w Poznaniu na 116 w roku 1655; D. Tollet, *Ludność żydowska i prawa gmin, [w:] Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, wyd. 2, Poznań 1999, s. 12.

²⁰² M. Zwierzykowski, *Szlachta w osiemnastowiecznym Poznaniu*, s. 80-104.

²⁰³ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 469; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 59.

²⁰⁴ *Liczba głów żydowskich w Koronie z taryfy roku 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kluczycki, Kraków 1898, s. 5-7. Wykorzystana taryfa została uznana przez Z. Chodyłę jako najbardziej wiarygodna; Z. Chodyła., *Osadnictwo i zaludnienie powiatu konińskiego w latach 1789-1791*, *Rocznik Koniński*, 19 (2015), s. 12; R. Mahler szacował, że w Polsce zachodniej (a więc w Wielkopolsce, na Mazowszu i w Prusach Królewskich) mieszkało ich 70 921; R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, PDP, 1 (1967), s. 132-154.

Rzeczypospolitej Żydów w Wielkopolsce właściwej było stosunkowo mało. Według badań Daniela Tollet, odsetek ludności żydowskiej w Wielkopolsce wynosił 12%²⁰⁵. Żydzi zamieszkiwali głównie małe ośrodki królewskie i miasta prywatne, ponieważ byli w nich mniej narażeni na ataki ze strony mieszczaństwa, niż w dużych miastach²⁰⁶. Zagadnienie obecności ludności żydowskiej w Wielkopolsce pozostaje istotne ze względu na ukazany w aktach sejmikowych stosunek szlachty do zamieszkujących miasta Żydów²⁰⁷.

Z perspektywy niniejszej pracy ważna pozostaje także kwestia wpływu mieszczaństwa na ustawodawstwo i ogólnie rozumianą politykę. Jan Ptaśnik twierdził, że wpływ ten w okresie nowożytnym można uznać za znikomy²⁰⁸. Miasta posiadały w Rzeczypospolitej pewną autonomię, ze względu na otrzymywane przywileje, zarówno ekonomiczne jak i polityczne²⁰⁹. W XVII w., z powodu m.in. licznych wojen, zaczęto w zamian za zasługi dopuszczać niektóre miasta do udziału w sejmach²¹⁰. Z ośrodków w Wielkopolsce swoich przedstawicieli na sejm wysyłał Poznań, czynił to jednak nieregularnie²¹¹. Na sejmach przedstawiciele miast zgłaszali się z petycjami do izby poselskiej i poprzez m.in. składanie podarków królowi i wpływowej szlachcie, starali się o korzystne dla miast rozwiązania problemów²¹². Przedstawiciele miast w praktyce byli głównie obserwatorami wydarzeń, nie zabierali głosu i nie mieli realnego wpływu na przebieg wydarzeń²¹³. Z tego względu miasta podejmowały próby rozwiązywania swoich problemów na forum sejmikowym. Mieszczaństwo wysyłało na obrady swoich przedstawicieli oraz przesyłało do obradujących supliki i prośby.

Wyjątkiem w kwestii udziału miast był sejmik generalny Prus Królewskich, na którymi pojawiali się przedstawiciele dużych, a do pewnego momentu także i małych ośrodków miejskich. Delegaci wielkich miast, takich jak Gdańsk, Toruń i Elbląg, zasiadali w senacie pruskim, natomiast przedstawiciele małych miast w izbie niższej. Aby sejmik generalny mógł się odbyć wymagano obecności delegatów przynajmniej jednego miasta. Delegatami najczęściej zostawali burmistrz, rajca oraz sekretarz, których ograniczała jednak instrukcja otrzymana od władz miasta. Przed rozpoczęciem obrad posłowie miast, mogli spotkać się, aby

²⁰⁵ D. Tollet, *Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów*, Warszawa 1999, s. 96.

²⁰⁶ *Żydzi w Polsce: dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001, s. 140.

²⁰⁷ K. Bulińska, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami w świetle akt sejmiku województwa poznańskiego i kaliskiego z lat 1668-1763*, HSO, 2022, 2 (33).

²⁰⁸ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, s. 216.

²⁰⁹ D. Mazek, *Ku ozdobie i profitowi. Prawodawstwo miast prywatnych Wielkopolski 1660-1764*, Warszawa 2003, s. 98-99.

²¹⁰ Tamże, s. 219.

²¹¹ Tamże, s. 239-240. Mika M., *Udział Poznania w sejmach Rzeczypospolitej od końca XV w. do 1791 r.*, SiMdDWiP, 6 (1960) [druk:] (1961), z. 2, s. 257-302.

²¹² M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 322.

²¹³ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, s. 241.

ustalić wspólne stanowisko. Miasta bardzo poważnie podchodziły do kwestii obecności na sejmiku. W razie braku możliwości wysłania przedstawicieli, pisemnie usprawiedliwiano swą nieobecność. Przedstawiciele miast byli traktowani z szacunkiem. Szczególnymi względami cieszyli się reprezentanci Gdańska. Razem ze szlachtą w obradach zasiadali mieszczenie, wykształceni na uniwersytetach, świadomi przebiegu obrad, gotowi na rozmowy i dyskusje. Mieszczenie byli świadomi gospodarczej potęgi swoich miast, a przedstawiciele w rozmowach ze szlachtą przejawiali gotowość do zapłacenia swoim rozmówcom. Mieszczenie posiadali też na równi ze szlachtą prawo weta, chociaż nie korzystali z niego. Szlachcie zdarzało się krytykować mieszczen, czy atakować ich przedstawicieli, a nawet wykluczać ich z obrad (tak stało się w 1696 r., gdy z obrad wykluczono posłów gdańskich i elbląskich). W rzeczywistości szlachta była jednak świadoma korzyści finansowych i wartości gospodarczej miast i nie chciała pozbawić miast praw politycznych²¹⁴.

Oprócz delegatów wielkich miast, w sejmiku uczestniczyli także do pewnego momentu przedstawiciele 27 miast królewskich, wysyłających po jednym pośle i obradujących pod przewodnictwem burmistrza Malborka. Frekwencja małych miast była skromna ze względu na koszty, jednak miasta te mogły przekazać swoje pełnomocnictwo wielkim miastom. Najczęściej byli także obecni burmistrzowie Malborka i Grudziądz²¹⁵. Pomimo, iż w obradach koła mieszczańskiego mogli uczestniczyć przedstawiciele 27 miasteczek (czasowo nawet 30), jednak prześledzenie ich frekwencji jest trudne. Sytuacje, w których w obradach aktywnie uczestniczyli przedstawiciele kilkunastu miasteczek, należały raczej do rzadkości. Szlachta nie zawsze odnosiła się przychylnie do obecności przedstawicieli małych miast, gdyż te konkurowały z nimi w kwestiach gospodarczych. Należy jednak zaznaczyć, iż szlachta i przedstawiciele miast obradowali wspólnie aż do 1662 r. Zdarzały się próby usunięcia miasteczek z obrad, których przedstawiciele zmuszeni byli do bronięcia swoich praw, jednak stało się to faktem dopiero po 1662 r.²¹⁶ Przedstawiona powyżej nieco szerzej praktyka polityczna i ustrojowa Prus Królewskich wobec miast może posłużyć jako przykład do porównań dla innych prowincji, w tym Wielkopolski.

²¹⁴ S. Achremczyk, *Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647-1772*, Olsztyn 1999, s. 94-98.

²¹⁵ Tamże, s. 99-113.

²¹⁶ Z. Naworski, *Sejmik generalny Prus Królewskich 1569-1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji*, Toruń 1992, s. 130-139.

2.2. Funkcjonowanie sejmiku

O funkcjonowaniu sejmików poszczególnych ziem pisali już liczni badacze zajmujący się tematyką parlamentaryzmu staropolskiego. Sejmik wielkopolski wyróżniał się na tle pozostałych sejmików, m.in. stosunkowo dużym terytorium, którym zarządzał oraz funkcjonowaniem dobrze działającej w latach 1685-1766 Komisji Skarbowej Poznańskiej. Według Mariana Kallasa sejmik wielkopolski wykształcił się jako pierwszy w Rzeczypospolitej już na przełomie XIV i XV w.²¹⁷, jednak jego sytuacja prawna wyglądała podobnie jak i pozostałych sejmików w Rzeczypospolitej. Szlachta zjeżdżała się na wspólne obrady (odbywające się najczęściej w Środzie) na mocy wyraźnie określonych podstaw prawnych²¹⁸. Najważniejszą z nich było zwołanie sejmiku bezpośrednio przez króla (poprzez uniwersał) lub od 1572 r. w okresie bezkrólewia przez prymasa²¹⁹. Mimo, iż uniwersał był najczęstszą formą zwoływania sejmiku, organizowane były one także na mocy uchwały lub konstytucji, a także decyzją innych ważnych organów państwowych (m.in. walne rady w XVIII w.)²²⁰. W teorii zapis z konstytucji z 1510 r. zapewniał odbywanie się sejmiku prowincjonalnego (generalnego) wielkopolskiego w Kole, w dwa tygodnie po sejmiku w Środzie²²¹. Podobnie w przypadku sejmików wybierających deputatów do Trybunału: „Od 1578 r. w Koronie corocznie powinny odbywać się zgromadzenia sejmiku dla obioru deputatów na Trybunał – zawsze w pierwszy poniedziałek po święcie Narodzenia Najświętszej Maryi Panny”²²². Dodatkowo, od 1717 r. na dzień po sejmikach deputackich wyznaczono termin odbywania się sejmików gospodarskich²²³. Reformy Sejmu Niemego rozpoczęły proces ustalania konkretnych terminów zgromadzeń sejmikowych. Próby określenia terminów zapisami konstytucyjnymi kontynuowano jednak także po roku 1764. Ostatecznie problem terminowości zbierania się sejmików rozwiązał dopiero Sejm Wielki, wprowadzając zasadę, iż wszystkie sejmiki muszą zbierać się w określonych konstytucyjnie terminach²²⁴.

²¹⁷ M. Kallas, *Historia ustroju Polski X-XX w.*, Warszawa 1999, s. 53.

²¹⁸ A. Lityński, *Problem szlacheckiego prawa zgromadzeń ziemskich w Polsce w XVII i XVIII w.*, CPH, 26 (1974), z. 1, s. 175-183; A. Lityński, *O modelu monografii sejmiku*, CPH, 27 (1985), z. 1, s. 145-147; D. Makiła, *Rzeczpospolita sejmików w XVII-XVIII w. Czyje były? [w:] Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, t. 1, red. M. Kupczewska, K. Łopatecki, Białystok 2024, s. 215-235.

²¹⁹ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 89.

²²⁰ Tamże.

²²¹ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy*, s. 46.

²²² Tamże, s. 90.

²²³ Tamże.

²²⁴ Dokładny opis wszystkich ustaleń znajduje się w pracy G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 66-72.

W teorii szlachta nie otrzymała uprawnień umożliwiających zbieranie się na sejmik z własnej woli²²⁵. W praktyce jednak do 1717 r. w Wielkopolsce odbyło się, aż 110 zgromadzeń na podstawie limity²²⁶. Limitowanie obrad stało się zwyczajem i pozwalało uznać sejмки z limity za w pełni legalne²²⁷. Józef Gierowski przypisywał limicie ogromne znaczenie, twierdząc, że dzięki praktyce limitowania obrad sejmikowych oraz tendencji do zrywania sejmów Rzeczypospolitej, sejмки stały się najważniejszą instytucją w państwie²²⁸. Szacował on, że dzięki zwyczajowi limitacji w wielu województwach dochodziło do obrad sejmikowych nawet kilkanaście razy w roku²²⁹. Limita miała także ogromne znaczenie w Wielkopolsce, gdzie w okresie od 1676 do 1717 r. aż 18,5% stanowią sejмки limitowane²³⁰. Stanisław Płaza uważał, że zwyczaj limitacji obrad wyrażał dążenia szlachty do samodzielnego zbierania się na sejмки²³¹. Z tradycją limity próbował walczyć August II, który limitowanie obrad potępiał w swoich uniwersałach. Ostatecznie w 1709 r., w jednym z nich uznał limitę za całkowicie niezgodną z prawem. Nie doprowadziło to jednak do zaprzestania procedury, któremu całkowity kres położyła dopiero konstytucja Sejmu Niemego w 1717 r.²³²

Dodatkowym utrudnieniem w zrozumieniu podstaw prawnych umożliwiających rozpoczęcie obrad sejmikowych był fakt, iż w wypadkach nadzwyczajnych, m.in. w czasie wojny, zdarzało się, że sejмки zbierały się nie posiadając konkretnej podstawy prawnej w sposób samorzutny lub w drodze wyjątku²³³.

W niniejszej pracy, jak już wspomniano we wstępie, sejmik postrzegany jest zgodnie z koncepcją Adama Lityńskiego, która zakłada, iż dla danej ziemi istnieje jako instytucja prawna tylko jeden sejmik. Stosowanie różnorodnego nazewnictwa dla poszczególnych zjazdów miało na celu jedynie podkreślenie głównego celu zgromadzenia²³⁴. Zgodnie z tym założeniem w ramach jednego sejmiku wielkopolskiego wyróżnia się zgromadzenia: przedsejmowe,

²²⁵ A. Lityński, *Problem szlacheckiego prawa zgromadzeń*, s. 183; M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 89.

²²⁶ Wyliczenia na podstawie akt sejmikowych.

²²⁷ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 90.

²²⁸ J. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712-1715*, Wrocław 1953, s. 80.

²²⁹ Tamże, np. w województwie łęczyckim w 1714 r. Najszerzej o zjawisku limity sejmikowej pisał jak dotąd H. Olszewski, *Praktyka limitowania sejmików*, CPH, 13 (1961), z. 1, s. 33-55.

²³⁰ Według badań P. Dąbrowskiego pierwsza wspomniana w materiale źródłowym informacja o limicie dotyczy sejmiku z 16 VIII 1674, jednak nie doszła ona do skutku. Pierwsza skuteczna dotyczy sejmiku z 27 IV 1676, który limitowano na 11 V 1676. Następnie był on limitowany jeszcze czterokrotnie. Kolejne limity pochodzą z 1679 r., oraz 1684 r. P. Dąbrowski, *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1668-1696*, praca doktorska pisana pod kierunkiem M. Zwierzykowskiego, (w trakcie przygotowania).

²³¹ S. Płaza, *Sejмки i zjazdy*, s. 14.

²³² M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 117.

²³³ Tamże.

²³⁴ A. Lityński, *Z problematyki klasyfikacji*, s. 94.

relacyjne, deputackie, gospodarskie, ekstraordynaryjne, zwane także nadzwyczajnymi oraz z limity²³⁵. W badanym okresie, w świetle badanych akt sejmikowych, sejmik zbierał się łącznie 939 razy.

Tabela nr 1: Liczba zgromadzeń sejmikowych w latach 1572-1793 z podziałem na rodzaje

Rodzaj zgromadzenia:	Liczba odbytych zgromadzeń:
przedsejmowe²³⁶	218
deputackie	189
inne zjazdy	122
z limity²³⁷	110
elekcje kandydatów na urzędy²³⁸	87 ²³⁹
gospodarskie	76
relacyjne	70
ekstraordynaryjne (nadzwyczajne)	57
sejmik generalny²⁴⁰	10
Razem	939

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Szerszego omówienia wymaga przede wszystkim kategoria określana w tabeli jako inne zjazdy. Obok sejmików funkcjonowały także zjazdy, które miały w dużej mierze charakter nieformalny. Odbywały się one często w miejscach odrębnych niż zwyczajowo przyjęte i wynikały głównie z celów politycznych. Mimo podobieństwa do formalnych obrad, decyzje podejmowane na zjazdach były często poddawane krytyce i nie zawsze uznawano je za wiążące²⁴¹. W przypadku Wielkopolski były to przede wszystkim zjazdy części szlachty,

²³⁵ Wszystkie tomy akt sejmikowych.

²³⁶ W tym także sejmiiki przedkonwokacyjne oraz przedkoronacyjne.

²³⁷ Zjazdy sejmikowe z limity dotyczą jedynie okresu jej występowania, tj. do roku 1717.

²³⁸ Sejmiiki elekcji kandydatów na urzędy omówione zostaną w rozdziale poświęconym obecności szlachty w miastach. Należy jednak zaznaczyć, iż w przebadanym materiale w czasie tych zgromadzeń nie zajmowano się sprawami dotyczącymi miast i mieszczaństwa. Wynika to z faktu, iż kompetencje tych zgromadzeń ograniczały się do wyboru kandydatów na urzędników.

²³⁹ Liczba tych zgromadzeń ujętych w tabeli nie jest pełna, ponieważ dla lat 1633-1764 wydawcy akt sejmikowych nie uwzględniali ich, z uwagi na odrębność tzw. elekcji od głównego sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego. W tym czasie zwołano niezwykle liczne zgromadzenia elekcjne, gdyż od 2. połowy XVII w., z powodu stosowania liberum veto, większość z nich była regularnie zrywana. Trzeba o tym fakcie pamiętać (zob. M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 87-88).

²⁴⁰ Należy pamiętać, iż sejmiiki generalne przestały funkcjonować na początku XVII w., a wyjątkowy i ostatni odbył się w Wielkopolsce w roku 1702.

²⁴¹ S. Płaza, *Sejmiiki i zjazdy*, s. 23.

zjazdy na pospolite ruszenie, zjazdy konfederacji oraz zjazdy stronników Augusta II oraz Contiego w okresie konfliktu po podwójnej elekcji, a także zjazdy senatorów²⁴².

Obok kwestii klasyfikacji zgromadzeń sejmikowych, podobne trudności przynosi problem uczestnictwa w zgromadzeniach sejmikowych. Wojciech Kriegseisen w definicji sejmiku ujął szlachtę jako najważniejszą grupę uczestniczącą w sejmiku, nazywając go: „dobrowolnym zgromadzeniem członków stanu uprzywilejowanego – szlachty danej ziemi, województwa czy prowincji”²⁴³. Wprost pisał także, iż sejmik: „był podstawową instytucją szlacheckiego samorządu lokalnego i jednocześnie głównym sposobem uczestnictwa szlachty w życiu politycznym państwa”²⁴⁴.

Trudno dziś oszacować dokładną liczebność szlachty przybywającej na sejmiki. W większości przypadków brak jakiegokolwiek informacji o frekwencji na sejmiku. Zdarzają się zapisy mówiące, iż na sejmik przybyła duża liczba szlachty, a nawet iż w obradach wzięła udział cała szlachta! Są to jednak zabiegi retoryczne, które nie dają rzeczywistej wiedzy o liczebności zgromadzenia²⁴⁵. W zjazdach mogła w teorii uczestniczyć praktycznie cała szlachta z danego terenu, bez względu na stan posiadania²⁴⁶. Możliwe było jednak wykluczenie z obrad osób zalegających z zapłatą podatków lub tych, na których ciążyły wyroki sądowe²⁴⁷. Adolf Pawiński wymienia jako obecnych na obradach zarówno szlachtę: „osiadłą, jak i nieosiadłą, zależną i niezależną, zamieszkałą na wsi i w miasteczkach”²⁴⁸, a także zwraca uwagę na różnice majątkowe sięgające od wielkich magnatów, aż po szlachtę zagrodową, czy nieposiadającą gołotę, a także szlachetnie urodzonych zatrudnionych w charakterze służby²⁴⁹. Obecność na sejmikach nie była obowiązkowa, dlatego rzeczywista liczba obecnych na poszczególnych zjazdach jest w większości przypadków nie do ustalenia²⁵⁰. Stanisław Płaza szacował, iż w badanym przez niego okresie lat 1572-1632 frekwencja na sejmiku w Środzie wynosiła od kilkudziesięciu do ok. 200 osób. W teorii, jak już wspomniano, na sejmik zjechać powinna cała szlachta obu województw wielkopolskich. W praktyce w obradach uczestniczyli

²⁴² *Akta sejmikowe*.

²⁴³ W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej*, s. 15.

²⁴⁴ Tamże.

²⁴⁵ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy*, s. 87-92.

²⁴⁶ J. Urwanowicz zwraca jednak uwagę na niejednoznaczność przepisów w związku z prawem do przebywania na sejmikach szlachty, która w danym momencie pełniła służbę wojskową. Sprawę uregulował dopiero Sejm Wielki zezwalając żołnierzom na obecność, pod określonymi warunkami, J. Urwanowicz, *Zgromadzenia wojskowe a instytucje parlamentarne w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Relacje, aspiracje, analogie*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroyński, Warszawa 2013, s. 50.

²⁴⁷ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 96, T. Kościański, *Samorząd sejmikowy*, s. 87-89.

²⁴⁸ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 63.

²⁴⁹ Tamże, s. 62-63.

²⁵⁰ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 92-93.

przede wszystkim najzamożniejsi, mieszkający w pobliżu, a także z jakichś powodów zainteresowani obradami szlacheckimi²⁵¹. Warto jednak przytoczyć twierdzenie A. Lityńskiego, że aż do ustaw Sejmu Czteroletniego praktykowano zwyczaj przywożenia na sejmiki gołoty. Mógł on istnieć, ze względu na fakt, iż nikt nie sprawdzał statusu osób pojawiających się na obradach. A Lityński uważał, że praktyka ta sięga dawnych czasów, gdy „wśród obradujących wszyscy się znali”²⁵². Stosunkowo szeroką analizę obecności szlachty, a także przedstawicieli innych stanów na sejmikach wykonała J. Choińska-Mika badając problem komunikacji społeczności lokalnych z władzą za czasów panowania Jana Kazimierza. „Próbując odtworzyć miejsce, jakie w systemie komunikacyjnym pomiędzy społecznościami lokalnymi a władzą centralną zajmował sejmik, należy zacząć od rozważenia dwóch ściśle ze sobą powiązanych kwestii – relacji (proporcji) pomiędzy liczbą osób posiadających prawa polityczne w danej ziemi czy województwie, a liczbą uczestników szlacheckich zgromadzeń oraz reprezentatywności podejmowanych przez sejmiki decyzji. Ten ostatni problem sprowadza się w istocie do odpowiedzi na pytanie: czy i na ile sejmik był wyrazicielem opinii lokalnej społeczności”²⁵³.

Mimo trudności z oszacowaniem dokładnej liczebności szlachty pojawiającej się na obradach, należy założyć, iż stanowisko sejmiku stanowiło wyraz opinii lokalnej społeczności szlacheckiej. Oczywiście wiadomo, iż szlachta nie była jedyną grupą pojawiającą się na obradach. Na sejmiki poszczególnych ziem przybywali także duchowni (najczęściej wyłącznie szlacheckiego pochodzenia).

W przypadku województw wielkopolskich obowiązkiem uczestnictwa mieli arcybiskup gnieźnieński (prymas) oraz biskup poznański, którzy jednak zazwyczaj nie pojawiali się na obradach, a swoje uwagi przekazywali głównie w listach. Pozostali przedstawiciele stanu duchownego pojawiali się, aby obserwować przebieg zgromadzeń lub też składać petycje²⁵⁴.

²⁵¹ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy*, s. 87-92. Dla porównania Jerzy Dygdała, zajmujący się sejmikiem Prus Królewskich, zidentyfikował 1230 szlachciców, którzy w latach 1763-1764 brali udział w życiu politycznym prowincji, J. Dygdała, *Udział szlachty Prus Królewskich w życiu politycznym prowincji Rzeczypospolitej w latach 1733-1772 (ujęcie statystyczne)*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria Nowa*, t. 1: *Spółeczeństwo a polityka*, Warszawa 2008, s. 71, s. 65-93 (71)

²⁵² A. Lityński, *Szlachecka doktryna na sejmikach, czyli między mitem a utopią. Wybrane zagadnienia*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik, Warszawa 1996, s. 136.

²⁵³ J. Choińska-Mika, *Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. Problemy komunikacji społeczności lokalnej – władza w epoce Jana Kazimierza*, Warszawa 2002, s. 19. Zagadnieniu obecności szlachty i przedstawicieli innych stanów autorka poświęca osobny rozdział, Tamże, s. 19-83.

²⁵⁴ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 93.

W obradach brali udział także senatorowie²⁵⁵. Stanisław Płaza wspominał o możliwości nakładania kar pieniężnych na senatorów, którzy nie przybyli na obrady, jednak w źródłach nie odnaleziono wzmianki o takich praktykach w Wielkopolsce²⁵⁶.

Szczególnie ważni z perspektywy niniejszej pracy pozostają obecni na obradach przedstawiciele miast. Nie mieli oni prawa uczestniczyć w sejmikach na równi ze szlachtą, jednak pojawiali się w roli obserwatorów oraz obrońców interesów miejskich. Mieszczanie przywozili z sobą petycje oraz skargi i starali się wpłynąć na podejmowane przez sejmik decyzje, pomimo braku posiadania prawa czynnego uczestnictwa²⁵⁷. W Środzie pojawiali się przede wszystkim przedstawiciele największych miast – Poznania i Kalisza²⁵⁸. Przybyli na sejmik mieszczenie wchodził często w skład ławy lub rady miejskiej, a na ich czele najczęściej występował burmistrz²⁵⁹. W tym miejscu warto jednak jedynie zasygnalizować kwestię uczestnictwa miast i składanych przez nie suplik miejskich, ponieważ szczegółowo zagadnienia te będą omawiane w kolejnych rozdziałach.

Funkcjonowanie sejmików, w tym sejmiku w Środzie, pozostaje dziś w wielu aspektach trudne do odtworzenia. Problemy wynikają przede wszystkim z silnego oparcia procedury sejmikowej na prawie zwyczajowym i tradycji. Poszczególne zgromadzenia, mimo iż posiadały elementy wspólne, przez lata wypracowały także własne procedury. Brak szczegółowych uregulowań prawnych doprowadził do sytuacji, w której sejmiki Rzeczypospolitej różniły się w sposobie funkcjonowania²⁶⁰. Próby porządkowania przebiegu obrad podjęto w latach 1764-1768, z czego największe znaczenie miała konstytucja z roku 1768 „Porządek sejmikowania”, która wyznaczyła pewne ramy prawne. Konstytucja ta nie regulowała jednak całości obrad, pozostawiając wciąż możliwość funkcjonowania sejmików zgodnie z wypracowanymi zwyczajami i tradycjami. Ostateczne uregulowanie procedur sejmikowych przyniosły reformy Sejmu Wielkiego. W konstytucji z 1791 r. szczegółowo opisano zasady ich działania, jednak wypracowane procedury nie zostały nigdy w pełni przetestowane w praktyce. Na mocy nowych zasad odbyły się jedynie sejmiki lutowe z 1792 r.²⁶¹

Mimo, iż działalność sejmików opierała się w dużym stopniu na tradycji danego regionu, obrady zawsze charakteryzował pewien porządek, a pewne elementy obrad pozostawały

²⁵⁵ Tamże, s. 94.

²⁵⁶ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy*, s. 89.

²⁵⁷ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 93.

²⁵⁸ Tamże, s. 97.

²⁵⁹ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy*, s. 91.

²⁶⁰ G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 92-93.

²⁶¹ G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 92-93.

niezmienne²⁶². O zwołaniu sejmiku decydował najczęściej uniwersał króla, prymasa lub marszałka, konstytucja sejmowa, a także do 1717 r. uchwała sejmikowa o limicie. W gestii starostów pozostawało zadbanie o publikację uniwersałów na rynkach głównych miast powiatu, a także ich oblatę w księgach grodzkich. Uniwersały można było także odczytać w kościele lub przysyłać od miasta do miasta (*per cursoria*)²⁶³.

Po obwieszczeniu daty obrad rozpoczynały się dalsze przygotowania do sejmiku. Polegały one głównie na ustalaniu między szlachecami wspólnej polityki. Spotykano się na rozmowy i korespondowano, informując o najpilniejszych sprawach. Szlachta przygotowywała się także do wyjazdu do Środy. Większość szlacheców wynajmowała domy lub mieszkania od mieszczan lub zatrzymywała się w gospodach. W razie potrzeby decydowano się na rozbicie obozowiska na polach. Działo się tak zazwyczaj w nadzwyczajnych przypadkach, takich jak m.in. zaraza, pożar, czy pospolite ruszenie²⁶⁴. Tylko część szlachty mogła pozwolić sobie na utrzymywanie w Środzie własnego mieszkania. Do miasta przybywano już nawet kilka dni przed terminem²⁶⁵.

Obrady rozpoczynano wcześniej rano w kościele, zaczynając od mszy świętej. Po mszy jeden z urzędników grodzkich odczytywał uniwersał zwołujący sejmik. Następnie przystępowano do wyboru marszałka obrad. Przebieg dalszej procedury różnił się w zależności od celu sejmiku. Jeśli było to zgromadzenie przedsejmowe – wysłuchiowano posła królewskiego, który czytał instrukcję królewską²⁶⁶, jeśli natomiast był to sejmik relacyjny – następowało przedstawienie relacji posłów na sejm oraz odczytywano ustanowione konstytucje. Następnie wysłuchiowano innych poselstw (jeśli takie przybyły) oraz odczytywano korespondencję skierowaną do sejmiku. Organizowano także wota, podczas których zabierano głos wobec rangi²⁶⁷, w razie potrzeby można było zrezygnować z tej części obrad, jeśli przybyli tylko nieliczni przedstawiciele senatu²⁶⁸. Dyskusje toczyły się za dnia. Tylko w wyjątkowych sytuacjach decydowano się na obradowanie przy świecach²⁶⁹. Sejmiki w razie potrzeby mogły obradować kilka dni.

²⁶² A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 77.

²⁶³ G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 92-94.

²⁶⁴ I. Lewandowska-Malec, *Ratunek przed morowym powietrzem. Bezpieczeństwo obrad sejmowych i sejmikowych na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. 11, red. J. Malec, J. Matuszewski, W. Witkowski, Kraków-Lublin-Łódź 2008, s. 57-68.

²⁶⁵ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 105-109.

²⁶⁶ Ostatnio szerzej opisał kwestie związane z tzw. legacjami królewskimi na sejmiki przedsejmowe na przykładzie wielkopolskim P. Dąbrowski, *Instrukcje królewskie na sejmiki przedsejmowe doby panowania Michała I i Jana III*, HSO, 2023, 2(37), s. 35-69.

²⁶⁷ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 109-113.

²⁶⁸ G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 106.

²⁶⁹ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 79.

W trakcie pracy sejmików powstawały różnorodne dokumenty i teksty. Na bieżąco sporządzano instrukcję poselską. Tworzono ją w czasie zabierania głosu przez kolejne osoby. Dodatkowo odpisywano także na skierowane do sejmiku listy. W trakcie tworzenia dokumentacji kierowano się wolą zebranej szlachty, jednak ostateczny kształt zależał w dużym stopniu od marszałka, który czuwał nad kolejnością zabierania głosu, ale także wybierał sekretarzy. Najważniejszym efektem pracy sejmików były lauda, w których zawierano wszystkie podjęte przez sejmiki decyzje (uchwały).

Po zakończeniu obrad w Środzie pozostawali jeszcze marszałek oraz sekretarze i skrybowie, którzy byli odpowiedzialni za dokończenie formalności, m.in. wydanie asygnacji na przyznane pieniądze, czy przepisanie powstałych w czasie sejmików brudnopisów²⁷⁰. Obrady sejmikowe były uznawane za wiążące bez względu na liczbę uczestniczących w nich szlachciców. Zdarzało się, że obradowano bez wojewody, kasztelana, czy urzędników ziemskich i przy minimalnej frekwencji. Jeśli udało się utworzyć koło oraz obrano marszałka, a sejmik nie został zerwany, powstałe lauda uznawano za obowiązujące²⁷¹.

Innym problemem było zrywanie posiedzeń sejmikowych, które występowało także w Wielkopolsce. W badanym okresie z 939 posiedzeń zerwano 72, co stanowi 7,7%. Powody przerwania obrad były różnorodne, jednak w większości przypadków posiadamy dziś tylko lakoniczne wzmianki o okolicznościach zrywania sejmików²⁷². Przedstawiona statystyka uwzględniła cały badany okres, natomiast zjawisko zrywania sejmików wielkopolskich dotyczy przede wszystkim czasów panowania królów rodaków (kiedy na stałe weszło do praktyki życia politycznego) i czasów saskich. Dla tego krótszego okresu procent zerwanych obrad jest już zdecydowanie wyższy²⁷³.

²⁷⁰ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 113-114.

²⁷¹ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 79-80.

²⁷² Tamże, s. 119. Dodatkowo w przypadku 7 zgromadzeń nie odnaleziono informacji o tych sejmikach, trzy zjazdy zakończyły się bez podjęcia uchwał, 40 obrad ostatecznie się nie odbyło, natomiast sejmik deputacki w Gnieźnie z 22 VII 1776 r. został ostatecznie uznany za nieważny. Wyliczenia dla Wielkopolski na podstawie akt sejmikowych.

²⁷³ M. Zwierzykowski, *Liberum veto w praktyce wielkopolskiej działalności sejmikowej w czasach saskich*, BEN, 4 (1) 2016, s. 97-125.

2.3. Kompetencje samorządu sejmikowego

2.3.1. Przed 1717 r.

Jednym z celów niniejszej pracy jest sklasyfikowanie problematyki miejskiej występującej w materiale sejmikowym województw wielkopolskich, a przez to określenie kompetencji sejmiku względem miast i mieszczaństwa. Aby w pełni zrozumieć sposób podejmowania przez sejmik decyzji oraz całość jego funkcjonowania, konieczne jest jednak zapoznanie się z ogólnym zakresem jego kompetencji²⁷⁴. Już na początku należy wyraźnie zaznaczyć, iż obecnie nie jest możliwe ustalenie i szczegółowe omówienie wszystkich kompetencji samorządu sejmikowego. Działalność sejmików staropolskich nie była regulowana niemal żadnymi aktami prawnymi, a sposób podejmowania decyzji opierał się w dużym stopniu na tradycji, doraźnych potrzebach oraz specyfice lokalnej²⁷⁵. Także Stanisław Płaza w swojej pracy dotyczącej sejmików i zjazdów szlacheckich z przełomu XVI i XVII w. zwracał uwagę, iż szlachta zajmowała się problematyką, która wynikała bezpośrednio z petycji oraz aktualnej sytuacji politycznej i gospodarczej kraju i regionu, a nie ze ściśle określonej procedury. W razie potrzeby sejmiki mogły zająć się mocno zróżnicowanymi kwestiami. Określenie dokładnych kompetencji utrudnia także fakt, iż dany problem czy suplika mogły wystąpić jednokrotnie lub zapis o podobnej tematyce pojawia się dopiero po wielu latach. W czasie trwania jednego sejmiku rozwiązywano wiele problemów, zarówno o znaczeniu państwowym, jak i lokalnym²⁷⁶. Dodatkowo, w razie potrzeby, sejmik miał możliwość odłożenia części spraw do następnego zjazdu lub w przypadku sejmiku wielkopolskiego w latach 1685-1766, do przekazania sprawy do rozwiązania Komisji Skarbowej Poznańskiej²⁷⁷.

Odpowiedzi na pytanie o zakres kompetencji sejmików nie przynoszą także zachowane pamiętniki szlacheckie. Szlachta rzadko wyjaśniała, czym zajmuje się sejmik. Związane jest to prawdopodobnie z faktem, że dla szlachty zakres kompetencji sejmiku wydawał się kwestią oczywistą. Co więcej, w swoich wspomnieniach nie odnosili się oni zwykle do samych obrad

²⁷⁴ Zob. A. Lityński, *Sejmik jako instytucja demokracji szlacheckiej 1764-1793. Tradycje – mity – nowości – utopie*, [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane Prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 71-86; A. Lityński, *Sejmiki ziemskie koronne Rzeczypospolitej w okresie oligarchii*, CPH, 35 (1983), z. 1, s. 177-192.

²⁷⁵ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 99-100, A. Lityński, *Samorząd szlachecki w Polsce XVII-XVIII wieku*, KH, 99 (1992), z. 4, s. 17-34, T. Kościański, *Samorząd sejmikowy*, s. 83-86.

²⁷⁶ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy*, s. 22.

²⁷⁷ Dokładny opis kompetencji Komisji Skarbowej Poznańskiej oraz sposobu jej funkcjonowania znajduje się w kolejnym podrozdziale.

lub wspominali o nich w sposób lakoniczny. Dużo więcej uwagi poświęcano natomiast okolicznościom towarzyszącym obradom²⁷⁸.

Mimo to, wielokrotnie już podejmowano próbę określenia kompetencji sejmikowych. Część uprawnień sejmikowych wymieniał Adolf Pawiński we wspomnianej już pracy o rządach sejmikowych w województwach kujawskich. Autor nie zdecydował się na poświęcenie analizie kompetencji samorządu sejmikowego osobnego podrozdziału, jednak traktując sejmik jako organ reprezentacji oraz administracji, przypisał on sejmikom kompetencje elekcyjne, skarbowe, wojskowe, sądownicze oraz administracyjne²⁷⁹.

Niektóre z licznych kompetencji sejmikowych ukazał też w 1947 r. Bogusław Leśnodorski, w swojej pracy o parlamentaryzmie w Rzeczypospolitej. Mimo, iż działalność sejmików autor określał jednoznacznie negatywnie, przypisał sejmikom uprawnienia z zakresu skarbowości oraz wojskowości. Wspominał także o obowiązku wyboru w czasie sejmiku posłów na sejm, kandydatów na urzędy ziemskie oraz sędziów trybunału²⁸⁰.

Pewien zarys kompetencji starał się przedstawić także D. Makilla, badając władzę wykonawczą w Polsce od połowy XVII. Określał on sejmiki jako lokalne ośrodki władzy państwowej, a jednocześnie jako miejsce przenikania się administracji królewskiej z władzą lokalną. Zdaniem autora sejmiki miały początkowo posiadać niewielkie uprawnienia i nie wykraczały poza swoje zadanie jako organu przedstawicielskiego. Z czasem zaczęły jednak odbierać uprawnienia sejmowi, poszerzając swoje kompetencje w dziedzinie ustawodawstwa. Według autora najważniejszymi obszarami zainteresowań sejmiku były kwestie finansowe, a także częściowo powiązane z nimi kwestie wojskowe i bezpieczeństwa (w tym zakresie głównym zadaniem sejmiku było organizowanie żołnierza powiatowego). Autor wymienia szereg działań podejmowanych przez szlachtę na sejmiku, w tym m.in. kwestie wojskowe, bezpieczeństwo publiczne, spłaty długów, wydatki na osoby funkcyjne sejmiku, wypłaty zasiłków dla ofiar klęsk żywiołowych, wykup szlachty z niewoli, wsparcie dla ubogiej szlachty, wsparcie finansowe kościołów, klasztorów oraz weteranów. Wspomina także o kwestiach związanych z miastami, takimi jak zwolnienia podatkowe, poprawa kondycji ośrodków, naprawa dróg, bruków i mostów, dbanie o czystość, kwestie monetarne, miary i

²⁷⁸ R. Gałaj-Dempniak, *Postrzeganie sejmików przez szlachtę w epoce staropolskiej w świetle memuarów i utworów literackich*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 74.

²⁷⁹ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*.

²⁸⁰ B. Leśnodorski, *Parlamentaryzm w Polsce*, s. 49.

wagi, dbałość o akta grodzkie i archiwa, cła, pocztę, drukarnie i fortyfikację, finansowanie wojska i kwestie pospolitego ruszenia oraz mobilizacji szlachty²⁸¹.

Na podstawie dostępnego materiału źródłowego oraz opracowań można stworzyć zarys teoretycznych kompetencji sejmikowych, mając jednak świadomość, że spis ten nie jest kompletny i w wielu miejscach może ulegać modyfikacjom (różnie też prezentował się w poszczególnych okresach dziejów sejmików)²⁸². W niniejszej pracy za punkt wyjścia przyjęto koncepcję klasyfikacji kompetencji sejmikowych zastosowaną najpierw przez Andrzeja Zakrzewskiego, a później także opisaną i uzupełnioną przez Michała Zwierzykowskiego w publikacji dotyczącej samorządu sejmikowego wielkopolskiego w latach 1696-1732. Wyróżnia ona „działalność skarbową, działalność wojskową i policyjną, wywody szlachectwa, opiekę i dobroczynność, budowę pomieszczeń sądowych i sejmikowych, wspomaganie remontów budowli kościelnych oraz sprawy różne”²⁸³.

Za jedną z najważniejszych kompetencji sejmiku można uznać jego funkcję przedstawicielską. To on występował na arenie politycznej w imieniu ludności danego regionu. Miał prawo zwracać się do króla oraz sejmu. Reprezentował nie tylko szlachtę, ale także ogół społeczeństwa, niezależnie od stanu. Koło sejmikowe poprzez wybranych posłów lub za pośrednictwem listów komunikowało się z królem oraz ministrami, przedstawiając własne pomysły, broniąc praw swojego terytorium i jego ludności, komentując decyzje władz oraz w pewnym stopniu kształtując swoją własną politykę. W skrajnych przypadkach koło sejmowe mogło w celu obrony terytorium kontaktować się także z zagranicznymi monarchami²⁸⁴. Tym samym sejmik stawał się przedstawicielem interesów politycznych i gospodarczych regionu.

Sejmik wypełniał też funkcję ochronną. Sejmikująca szlachta troszczyła się o granice swojego terytorium, zapewniała bezpieczeństwo na drogach²⁸⁵, kontrolowała legalność handlu²⁸⁶, a także, w miarę możliwości, starała się o spokój wewnętrzny²⁸⁷.

Wyjątkowo istotną kompetencją sejmiku było prawo do zawiązywania konfederacji. W przypadku bezkrólewia lub niezadowolenia z władzy monarchy szlachta mogła zrzeszać się w konfederacje, których celem w teorii miało być zapewnienie porządku oraz bezpieczeństwa w województwach. Każdy szlachcic, który podpisał się pod deklaracją, miał obowiązek

²⁸¹ D. Makiła, *Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej. Od połowy XVII w. do 1763 r. Studium historyczno-prawne*, Toruń 2003, s. 190-205.

²⁸² M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 99.

²⁸³ A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego*; M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*.

²⁸⁴ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 100.

²⁸⁵ Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 604).

²⁸⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 205-206).

²⁸⁷ Laudum zjazdu województw poznańskiego i kaliskiego w Poznaniu z 10 V 1632 (AS 1632-1655, s. 4-5); M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 100.

przestrzegania norm przez nią ustanowionych²⁸⁸. W przypadku bezkrólewia sejmiki konfederacyjne przejmowały praktycznie całą władzę wykonawczą, należącą w normalnych warunkach do króla. W tym czasie odpowiedzialne były także za sądownictwo. Sejmik czuwał nad porządkiem w państwie za pomocą tzw. sądów kapturowych²⁸⁹. Siła i realna władza konfederacji nad województwem zależała jednak od sytuacji w regionach (np. w czasie bezkrólewia w 1696 r., pozycja konfederacji była osłabiona ze względu na niepokoje wewnętrzne w województwach)²⁹⁰.

Szlachta miała możliwość podejmowania działań, które dziś określilibyśmy mianem załączka państwowej pomocy społecznej²⁹¹. W trakcie obrad sejmikowych szlachta odpowiadała na prośby i petycje składane przez podległą jej władzy ludność (m.in. na supliki miejskie²⁹²). Dzięki reakcjom na prośby, sejmik miał możliwość roztoczenia opieki nad ubogimi, wdowami, sierotami czy ludźmi chorymi. Swoimi decyzjami mógł chronić zniszczone i zubożałe miasta i miasteczka, zwalniać z podatków²⁹³, pomagać w odbudowach budynków miejskich i kościołów²⁹⁴, a nawet wspomagać finansowo naprawy zniszczeń²⁹⁵ (dokonanych przez wojska lub powstałych w wyniku klęsk żywiołowych). Tym sposobem zalane lub spalone miasta otrzymywały pomoc finansową lub zwolnienia, tak samo jak zubożała ludność.

²⁸⁸ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 95-99. Sędziowie kapturowi byli wybierani przez szlachtę większością głosów na sejmikach przedkonwokacyjnych. Nie istniały wobec nich określone wymagania, chociaż z reguły wybierano do składu starostów, ponieważ to właśnie na nich spoczywał obowiązek ochrony przed przestępcami. Kompetencje sądów kapturowych opierały się o lauda sejmikowe, ale dodatkowo także o prawo zwyczajowe. Sądy rozpatrywały sprawy kryminalne, rozboje, zakłócanie spokoju i bezpieczeństwa publicznego oraz drobne przestępstwa wymagające zadośćuczynienia i naprawy szkody. W 1674 r. kaptury uzyskały prawo do sądenia w sprawach podatkowych, rozstrzygały także kwestie krzywd i nadużyć przy ściąganiu podatków. Niekiedy szlachta przekazywała także sędziom kapturowym inne uprawnienia. Np. na sejmiku łomżyńskim stronnicy Czartoryskich nazaczyli sędziów kapturowych jako egzekutorów podatkowych, nakazali im też stworzenie spisu ludzi luźnych, którzy nie płacą podatków. Sądom kapturowym podlegała szlachta osiadła, ale mogły one sądzić ludzi wszelkiego stanu. Od 1733 r. z ich władzy wyłączono mieszczan, popełniających zbrodnie w miastach i przekazano ich do sądów miejskich. Sądy kapturowe były w wielu miejscach podobne do Trybunału Koronnego ale też sądów skarbowych, ich kompetencji można było dostosować do bieżącej sytuacji politycznej i społecznej, w dużej mierze zależały też od zwyczajów danej ziemi, A. Abramski, *Sądy kapturowe ostatniego bezkrólewia (1763-1764)*, [w:] *Dawne sądy i prawo*, red. A. Lityński, Katowice 1984, s. 32-48.

²⁸⁹ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 103-106.

²⁹⁰ Tamże, s. 107.

²⁹¹ G. Głabisz, *Opieka społeczna w działalności samorządu sejmikowego województw poznańskiego i kaliskiego w XVIII wieku*, [w:] *Studia nad społeczeństwem staropolskim. Seria nowa. Miłosierdzie i pomoc społeczna*, red. A. Karpiński, I.M. Dacka-Górzyńska, Warszawa 2020, s. 101-119.

²⁹² Laudum sejmiku gospodarskiego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 17 IX 1766 (AP Poznań, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

²⁹³ Laudum sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 31 XII 1675 (AS 1668-1675, s. 569).

²⁹⁴ Laudum sejmiku z limity z 10 IX 1715 (AS 1696-1732, s. 802).

²⁹⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 XII 1653 (AS 1632-1655, s. 937-945).

Sejmik mógł przyznać pieniądze także poszkodowanym wojskowym, pomóc przy wykupie osób z niewoli, czy darować pieniądze osobom uznanym za zasłużone²⁹⁶. Dzięki temu stosowne diety, czy też gratyfikacje otrzymywali np. wybrani na sejm posłowie, posłowie do króla itp.²⁹⁷. Adolf Pawiński twierdził, że były to wydatki dość mocno obciążające budżet sejmikowy ze względu chociażby na wysokie koszty wyprawy posłów do Warszawy²⁹⁸. Praktyka sejmiku wielkopolskiego wskazuje jednak, że w większości przypadków posłowie brali udział w sejmach na własny koszt²⁹⁹.

W monografii Adolfa Pawińskiego wszelkie koszty ponoszone przez sejmik zostały zaklasyfikowane do czterech grup. Autor uważał, że sejmiki wydawały pieniądze uzyskane z czopowego i szelężnego na cele publiczne (np. uporządkowanie archiwum³⁰⁰, wynagrodzenie pisarzy, naprawy dróg, mostów, przepraw³⁰¹, budynków miejskich³⁰², połączeń pocztowych³⁰³), jako nagrodę za zasługi, na cele dobroczynne (np. wykupy z niewoli³⁰⁴, zapomogi) oraz na cele religijne (np. datki, remonty i przebudowy kościołów, fundacje szpitali)³⁰⁵. Podział ten w dużym stopniu oddaje faktyczne kompetencje sejmiku w zakresie pomocy, jednak ponownie nie można uznać go za całkowicie zamknięty. Funkcji sejmiku, umownie na potrzeby niniejszej pracy określonej jako socjalna, także nie regulował żaden normatyw prawny, dlatego też wszelka pomoc zależała w dużej mierze od dobrej woli obradującej szlachty. Pieniądze na wymienione cele ponoszono z wykształconego już w XVII w. skarbu sejmikowego. Ważne jest jednak, że w pierwszej kolejności zebrane w nim pieniądze wydawano na sprawy uchwalone przez sejm w konstytucjach. Dopiero po uiszczeniu tych wydatków resztę pieniędzy przeznaczano na kwestie lokalne lub w miarę możliwości oszczędzano na poczet przyszłych zobowiązań³⁰⁶.

W okresie do 1717 r. ogromną część kompetencji stanowiły funkcje związane z finansami i wojskowością. Nawet w momencie największego rozkwitu kompetencji skarbowych, sejmiki pozostawały pod zwierzchnością sejmu. To właśnie sejm uchwalał i

²⁹⁶ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 102-103.

²⁹⁷ Zob. A. Filipczak-Kocur, *Kto wypłacał diety poselskie w XVII wieku?*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz, Warszawa 1996, s. 68-73.

²⁹⁸ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 133.

²⁹⁹ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 53.

³⁰⁰ Laudum sejmiku z limity z 7 V 1711 (AS 1696-1732, s. 645).

³⁰¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 VIII 1627 (AS 1616-1632, s. 250).

³⁰² Laudum sejmiku gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 442).

³⁰³ List prymasa Teodora Andrzeja Potockiego do sejmiku przedsejmowego z 12 VIII 1728 (AS 1696-1732, s. 1046).

³⁰⁴ Laudum sejmiku z limity z 5 II 1703 (AS 1696-1732, s. 315).

³⁰⁵ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 351-354.

³⁰⁶ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 101.

rozdzielał podatki na poszczególne terytoria oraz wyznaczał jednostki wojskowe, których utrzymanie było obowiązkiem danych ziem³⁰⁷. Sejmik kontrolował jednak dochody z podatków czopowego i szelężnego oraz lokalny fundusz na wykup ludności z niewoli. Przed 1717 r. sejmiki posiadały dość rozległą władzę, której dokładny opis odnajdujemy w wielokrotnie wspominatej publikacji M. Zwierzykowskiego:

Sejmik na przełomie XVII i XVIII wieku posiadał już rozległą władzę nie tylko w kwestii wykonania uchwał sejmowych – wyboru sposobu opodatkowania (*modus contribuendi*) na wojsko, wyboru poborców, podziału swojego terytorium na okręgi poborcze, rozliczania poboru podatków i zarządzania egzekucji, ale w sytuacji coraz częstszego zrywania sejmów, w obliczu trwających wojen potrafił samodzielnie podejmować uchwały podatkowe i swobodnie je modyfikować. Samorząd sejmikowy nadzorował prawidłowość taryf podatkowych, według których wybierano podatki, zarządzał rewizje taryf, do których mianował własnych funkcjonariuszy, rozliczał i kwitował poborców, przyjmował skargi na zaniedbania i nieprawidłowości w procesie podatkowym, a nawet uchwalał sankcje, takie jak zwielokrotniona egzekucja zaległości czy pozbawienie praw publicznych³⁰⁸.

Podatki uchwalane przez sejmik wielkopolski podzielić można na dwie główne kategorie – podatki bezpośrednie i pośrednie. Do pierwszych zaliczyć można: pogłówny, podymny (zarówno ogólny, jak i żydowski), owcowy, kołowy, myto od rzezi oraz podatek od sum plebejskich lokowanych na dobrach ziemskich i od przywilejów sołeckich. Do podatków pośrednich: czopowy i szelężny zwyczajny oraz szelężny generalny³⁰⁹.

W pracy dotyczącej skarbu i pieniądza R. Rybarski wymienia jako podstawowe podatki łąnowy, naliczany od posiadanej ziemi oraz szos, czyli podatek od budynków mieszkalnych w miastach, a także podymny – podatek od komina³¹⁰. Podatek ten uchwalono po raz pierwszy w 1629 r., starając się zastąpić taryfę łąnową. Opodatkowaniu podlegały domy mieszkalne w miastach oraz na wsiach, a także te należące do najuboższej szlachty, które podlegały wcześniej łąnowemu³¹¹. Podatki te z czasem zastępowane były przez pogłówny generalny, podatek od osób, znany już od przełomu XV i XVI w. Podatek ten najczęściej uchwalany był w latach 60 i 70-tych XVII w. Obejmował on wówczas wszystkich mieszkańców poza osobami

³⁰⁷ Tamże, s. 100-101.

³⁰⁸ Tamże, s. 101.

³⁰⁹ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 75.

³¹⁰ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 98.

³¹¹ M. Nycz, *Geneza reform skarbowych Sejmu Niemiego (studium z dziejów skarbowo wojskowych z lat 1697-1717)*, Poznań 1938, s. 51-53; M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 80.

poniżej 10 roku życia oraz starcami, a także królem i królową³¹². Szlachta wielkopolska zmodyfikowała pogłówny w 1688 r., szukając ekwiwalentu dla uchwalonych przez sejm 35 podymnych³¹³. Podatek w nowej formie, tzw. pogłówny plebejskie, stanowił w praktyce skarbowej najważniejszy podatek w latach 1684-1716. Sytuacja zmieniła się po 1717 r., kiedy w wyniku reform Sejmu Niemego powrócono do pogłównego generalnego, obejmującego także szlachtę i duchowieństwo³¹⁴. Osobny podatek stanowiło uchwalane przez sejmik podymne żydowskie. Szlachta sięgała po to obciążenie, ze względu na zwolnienie Żydów z pogłównego. Wpłacali oni tzw. pogłówny żydowski bezpośrednio do skarbu centralnego. Podymne żydowskie było szansą dla szlachty na opodatkowanie Żydów ze swojego terytorium, bez łamania konstytucji i podwójnego opodatkowania (wg tej samej podstawy)³¹⁵.

W 1649 r. uregulowano także podatek hiberny, a więc podatek związany z wojskiem i jego utrzymaniem³¹⁶. Ciężar ten zasadniczo spadał na dobra królewskie oraz duchowne. Podatek ten egzekwowany był już wcześniej, często płacony w naturze. R. Rybarski poddał analizie konstytucje sejmowe związane z tym obciążeniem i starał się odpowiedzieć na pytanie, na ile podatek hiberny pojawia się wraz z konstytucją z roku 1649, a w jakim stopniu była to jedynie reforma istniejącego już wcześniej obciążenia. Ostatecznie uznał on, że w rzeczywistości w 1649 r., zmieniono ciężar w naturze na daninę pieniężną³¹⁷. Z perspektywy niniejszej pracy najważniejszy pozostaje fakt, iż hiberna dawała okazję do licznych nadużyć ze strony wojska, dokonywanych z różnych powodów (zdarzały się zarówno zwykłe grabieże jak i nadużycia związane z sytuacją finansową żołnierzy)³¹⁸. Bez względu na przyczynę skargi na zachowania wojsk pojawiają się zarówno w Voluminach Legum, jak i w laudach sejmikowych³¹⁹.

Kolejnym podatkiem wartym omówienia było owcowe, uchwalane przez sejmik w ramach *modus contribuendi*, ważne w Wielkopolsce ze względu na wysoko rozwiniętą hodowlę owiec na tym terenie. W niewielkiej ilości wybierano także kołowe (podstawę opodatkowania miało stanowić koło młyńskie) oraz myto od rzezi³²⁰.

³¹² M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 75.

³¹³ Tamże, s. 76.

³¹⁴ Tamże, s. 77-79.

³¹⁵ M. Nycz, *Geneza reform*, s. 57-63; M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 81.

³¹⁶ O stosunku sejmików koronnych do kwestii hiberny przed 1649 r. pisał P. Gawron, *Sejmiki koronne wobec problemu hiberny wojska kwarcianego w czasach Władysława IV Wazy (1632-1648)*, [w:] *Po Unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 125-154.

³¹⁷ Więcej na temat podatku R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza*, s. 124-142.

³¹⁸ Tamże, s. 142-151.

³¹⁹ Więcej o nadużyciach wojskowych, skargach oraz próbach zapobieganiu działalności wojsk w rozdziale dotyczącym spraw związanych z wojskiem i bezpieczeństwem.

³²⁰ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 83-84.

Najbardziej znaczącymi z perspektywy sejmiku podatkami pozostawały czopowe i szelężne (podatki od wyrobu i sprzedaży alkoholu). Ciężary te wprowadzone zostały na przełomie średniowiecza i epoki nowożytnej. Najczęściej wspominany jest wiek XV³²¹, nie ma jednak zgody co do dokładnej daty. W pracy magisterskiej dotyczącej historii czopowego i szelężnego, autor pracy Jan Kielbasiewicz przytacza za badaczami możliwe daty, przychylając się do tezy, iż początkiem funkcjonowania opłat jest rok 1459 (kiedy nowy podatek miał być wprowadzony uchwałą sejmu)³²².

Oba te podatki, początkowo uchwalane przez sejmy, przeszły pod całkowity zarząd sejmikowy w drugiej połowie XVII w. W przypadku sejmiku wielkopolskiego administrowaniem tymi podatkami zajęła się Komisja Skarbowa Poznańska. Po 1717 r. był to jedyny dochód, który pozostał w rękach sejmików³²³.

Kolejne zmiany przyniosło panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego³²⁴. „Już sejm konwokacyjny w roku 1764 przebudował całą administrację podatkową. Wprowadził nowy podział Rzeczypospolitej na prowincje skarbowe, na czele których stali superintendenci. Następnie utworzono Komisje Skarbowe: Koronną i Litewską, których zadaniem była kontrola administracji podatkowej, trzymanie pieczy nad wybieraniem danin i wspieranie innych organów skarbowych. Odpowiedzialne były one wyłącznie przed sejmem. W kolejnym kroku,

³²¹ J. Kielbasiewicz, *Podatek czopowego i szelężnego w funkcjonowaniu sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego za panowania Augusta II*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. M. Zwierzykowskiego i obroniona na Wydziale Historii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu w 2021 r., s. 7-9; *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. A. Mączak, Warszawa 1981, s. 132.

³²² J. Kielbasiewicz, *Podatek czopowego i szelężnego*, s. 7-9; J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)*, Warszawa 1953, s. 71; A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie: początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego 1375-1505*, Warszawa 1895, s. 102.

³²³ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 86.

³²⁴ Należy zaznaczyć, że czasy stanisławowskie związane są z licznymi reformami nie tylko w dziedzinie skarbowej. Dodatkowo są one także okresem wzmożonego zainteresowania szlachty kwestiami reform, zob. m.in. J. Michalski, *Reforma sądownictwa na sejmie konwokacyjnym 1764 r.*, [w:] J. Michalski, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1: *Polityka i Społeczeństwo*, Warszawa 2007, s. 27-43; J. Michalski, *Sejmowe projekty reformy położenia ludności żydowskiej w Polsce w latach 1789-1792*, [w:] tamże, s. 305-322; J. Michalski, *Problem ludności żydowskiej w polskiej opinii publicznej w pierwszym dwudziestoleciu panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, [w:] tamże, s. 104-122; J. Michalski, *Sprawa miejska w opinii szlacheckiej przed Sejmem Czteroletnim*, PH, 42 (1951), s. 291-303; J. Michalski, *Sprawa dysydencka a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta*, [w:] J. Michalski, *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*, Kraków 2020, s. 9-15; J. Michalski, *Zagadnienie polityki antycechowej w czasach Stanisława Augusta*, [w:] tamże, s. 31-49; J. Michalski, *Pomysły uaktywnienia gospodarki polskiej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta*, [w:] tamże, s. 90-103; W. Bokajło, *Projekt włączenia Żydów do społeczeństwa obywatelskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] *W kręgu historii i politologii. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Dąbrowskiemu*, red. K. Dziubka, Wrocław 2002, s. 81-92; Dodatkowo okres ten jest także czasem zwiększenia zainteresowania kwestiami politycznymi samego mieszczaństwa, zob. np. J. Michalski, *Rola polityczna mieszczaństwa warszawskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] tamże, s. 71-74.

w 1766 r. nastąpiła zmiana budżetu Sejmu Niemego i dwa lata później zniesiono skarby wojewódzkie, odbierając im ostatecznie czopowe i szelężne³²⁵.

Szlachta wielkopolska pośrednio interesowała się także kwestią podatków związanych z polityką celną, mianowicie akcyzą³²⁶, cłami³²⁷, czy mytem³²⁸. Sejmik nie prowadził polityki celnej, natomiast wyrażał zainteresowanie kwestiami związanymi z wysokością opłat celnych, zwolnień w tym zakresie oraz osobno sprawą administrowania cłami i nadużyć w tym zakresie³²⁹.

Wśród kompetencji sejmiku znalazły się także uprawnienia związane z wojskowością. Sejmik w razie potrzeby mógł powoływać własne wojsko, a nawet pospolite ruszenie³³⁰. Miał także obowiązek wypłaty żołdu dla wojska. Obradująca szlachta odpowiadała za pomoc w realizowaniu konstytucji sejmowych oraz rozkazów hetmanów. Ze względu na poruszaną w pracy problematykę miejską najważniejszą kompetencją związaną z wojskowością wydaje się funkcja kontrolna nad wybieraniem hiberny z miast. Sejmik w trakcie obrad mógł zdecydować m.in. o wstrzymaniu wypłat³³¹.

Oprócz kwestii związanych z finansami oraz wojskowością sejmik pełnił szereg innych funkcji, głównie o charakterze kontrolnym. Szlachta dbała o prawidłowe funkcjonowanie sądów oraz urzędów³³², kontrolowała miary i wagi³³³, maksymalne ceny towarów³³⁴, handel³³⁵, żeglugę³³⁶ oraz rzemiosło³³⁷. Dodatkowo sejmik starał się bronić ludność przed bezprawiem, a w razie potrzeby ingerował w konflikty między mieszkańcami³³⁸. Dla mieszczan najważniejszą rolę odgrywały libertacje, dzięki którym możliwe stawało się utrzymywanie stabilności finansowej ośrodków miejskich³³⁹.

³²⁵ J. Kielbasiewicz, *Podatek czopowego i szelężnego*, s. 72-73. Więcej o reformach Sejmu Niemego oraz reformach czasów stanisławowskich w kolejnym podrozdziale.

³²⁶ Laudum sejmiku relacyjnego z 3 VII 1659 (AS 1656-1668, s. 309-310).

³²⁷ Laudum sejmiku z limity z 13 V 1715 (AS 1696-1732, s. 797).

³²⁸ Uniwersał Łudwika Szoldrskiego chorążego poznańskiego, marszałka sejmiku z 16 IX 1710 dotyczący myta od bydła rogatego i nierogatego (AS 1696-1732, s. 608).

³²⁹ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza*, s. 284-286.

³³⁰ Szczegółowo o formacjach zbrojnych samorządu szlacheckiego, w tym o możliwości zwoływania pospolitego ruszenia oraz o wojsku powiatowym (dla okresu 1648-1668) pisał ostatnio Bartosz Staręgowski, *Formacje zbrojne województw poznańskiego i kaliskiego w okresie panowania Jana Kazimierza (1648-1668)*, Warszawa 2022.

³³¹ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 74, 102.

³³² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 361).

³³³ Laudum sejmiku relacyjnego z 26 V 1695 (AS 1676-1695, s. 628).

³³⁴ Laudum sejmiku gospodarskiego z 6 XI 1764 (AP Poznań, Gr. Poznań. 1221, k. 158-159v).

³³⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 27 III 1640 (AS 1632-1655, s. 339).

³³⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 12 I 1597 (AS 1572-1616, s. 200).

³³⁷ Laudum sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 352).

³³⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 27 III 1640 (AS 1632-1655, s. 339).

³³⁹ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 103-104.

Analizując kompetencje sejmiku warto podkreślić, że obradująca szlachta posiadała szereg różnorodnych uprawnień, których zakresu nie można ustalić. Brak normatywów prawnych spowodował, iż pełny zakres możliwości sejmiku można by określić jedynie w trakcie dokładnej analizy wszystkich akt sejmikowych ziem Rzeczypospolitej. Na potrzeby pracy stworzony został wykaz kompetencji sejmikowych względem miast i miasteczek województw wielkopolskich. W niniejszym podrozdziale zasygnalizowano jedynie część uprawnień sejmikowych, które dokładnie opisane zostały w kolejnych rozdziałach pracy. Sejmik w swoich laudach rozwiązywał doraźnie występujące problemy i nie można rozpatrywać jego kompetencji w dzisiejszym ich rozumieniu. Wiele załatwianych spraw zależało w dużej mierze od chęci i dobrej woli obradujących, a nie wynikało z narzuconych na nich prawem powinności³⁴⁰.

2.3.2. Po reformach Sejmu Niemego

Omawiając kompetencje sejmikowe należy mieć na uwadze zmiany, jakie przyniósł rok 1717. Obradujący wówczas Sejm Niemy wprowadził szereg reform, które bezpośrednio wpłynęły na zakres kompetencji sejmikowych³⁴¹. Poczynione przez sejm reformy znacząco ograniczyły możliwości obradującej szlachty, jednak w Wielkopolsce dodatkowo zmieniły one także zakres uprawnień Komisji Skarbowej Poznańskiej, której działalność omówiona zostanie w kolejnym podrozdziale.

Jak już wspomniano, ogromną część kompetencji sejmikowych stanowiły funkcje związane ze skarbowością oraz z działalnością o charakterze wojskowym. Reformy Sejmu Niemego drastycznie zmniejszyły uprawnienia sejmików w obydwu obszarach. W kwestiach skarbowych sejmik utracił większość swoich uprawnień. Po zmianach z 1717 r. w kompetencji sejmiku pozostały jedynie podatki czopowe oraz szelężne³⁴². Zlikwidowano instytucję poborców, ustalono konkretną, stałą taryfę podatków. Skarb sejmikowy zaczął czerpać

³⁴⁰ Znaczenie dla kompetencji sejmikowych miały także zmiany i reformy dokonywane w objętym badaniem okresie, m.in. okres tzw. rządów sejmikowych (Ł. Wroniszewski, *Wzrost znaczenia sejmików w czasach Stefana Batorego na przykładzie sejmiku 1578 r.*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 129-141), reformy po Sejmie Niemy oraz zmiany czasów stanisławowskich (w 1764 r. potwierdzono przysługujące dotychczas miastom prawa, w 1765 r. powołano komisje boni ordinis, a w 1776 r. powierzono nadzór nad miastami królewskimi Departamentowi Policji Rady Nieustającej, G. Bałtruszajtys, *Zgromadzenia ludu miejskiego według projektów i ustaw Sejmu Czteroletniego*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik, Warszawa 1996, s. 47).

³⁴¹ Szczegółowo na ten temat pisał M. Zwierzykowski, *Geneza i konsekwencje reform sejmików w konstytucjach Sejmu Niemego*, [w:] *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*, Warszawa 2019, s. 241-265.

³⁴² M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 102.

dochody tylko z czopowego i szelężnego, które to przeznaczano najczęściej na honoraria dla części funkcjonariuszy sejmikowych oraz pomoc ubogim³⁴³.

Od czasów Sejmu Niemego zmienił się także zakres uprawnień w kwestiach wojskowych. Sejmik mógł wystawiać wojsko wojewódzkie, opłacane z dochodów z czopowego i szelężnego, podlegające władzy starosty generalnego Wielkopolski³⁴⁴. Sejmik zachował też część funkcji o charakterze samorządowym: nadzorował naprawy dróg i mostów, kontrolował pocztę, archiwa i kancelarie oraz dbał o ujednolicenie miar i wag³⁴⁵.

Po 1717 r. sejmik w dużej mierze utracił swą samodzielność. Szlachta nie mogła w tak dowolny sposób decydować o poruszanych sprawach³⁴⁶ i sposobie ich załatwiania, a także o terminie i częstotliwości spotkań³⁴⁷. Stanisław Płaza twierdził, że szlachcie najbardziej zależało na możliwości dowolnego zbierania się na sejmiki, według własnej woli oraz na prawie do blokowania konstytucji królewskich na własnym terenie według potrzeb. Według Płazy dążenia te nigdy nie zostały zrealizowane, a po 1717 r., w związku z utratą większości kompetencji oraz likwidacją limity sejmiki nie odgrywały już tak znaczącej roli³⁴⁸. Inaczej twierdził jednak Adam Lityński, który odnotował, że sejmik od XVII w. posiadał możliwość niewykonania uchwały sejmowej, jednak musiał wytłumaczyć się z takiego postępowania³⁴⁹.

Z powodu znaczącego ograniczenia kompetencji sejmiku od 1717 r. wzrasta znaczenie instrukcji poselskich. Szlachta pozbawiona możliwości rozwiązania części problemów w trakcie obrad sejmikowych (na mocy laudów sejmikowych), coraz więcej postulatów umieszczała właśnie w instrukcjach dla posłów. W tym miejscu warto jedynie zasygnalizować problem, który szerzej omówiony zostanie w rozdziale 10.

Kolejne zmiany w zakresie funkcjonowania sejmików przyniosły czasy stanisławowskie. Także dla tego okresu nie jest możliwe stworzenie kompletnego wykazu kompetencji sejmikowych na podstawie uregulowań prawnych. W okresach stabilizacji i wewnętrznego spokoju dany sejmik zajmował się jedynie zagadnieniami, które zostały wyznaczone w podstawie prawnej. W latach 1764-1793 głównym zadaniem obradującej szlachty stały się elekcje funkcjonariuszy i urzędników, m.in. posłów na sejmy, posłów nadzwyczajnych,

³⁴³ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 206. M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 164.

³⁴⁴ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 169.

³⁴⁵ Tamże, s. 179.

³⁴⁶ Po reformach Sejmu Niemego w trakcie obrad starano się poświęcić uwagę tylko głównemu celowi zgromadzenia, co doprowadziło do znaczącego ograniczenia treści laudów sejmikowych, G. Głabisz, *Sejmiki Wielkopolski w latach 1796-1793*, s. 88-89.

³⁴⁷ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 104.

³⁴⁸ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy*, s. 15.

³⁴⁹ A. Lityński, *W kwestii suwerenności wewnętrznej Rzeczypospolitej w epoce oligarchii*, PN UŚ 21, Prace Prawnicze 2, Katowice 1971, s. 171-177.

deputatów do Trybunału, kandydatów na urzędy sądowe ziemskie, czy od 1789 r. komisarzy porządkowych cywilno-wojskowych³⁵⁰.

Po 1764 r. system podatkowy uległ znaczącym zmianom. Chociaż same sejmiki nie wpływały już na niego w znaczącym stopniu, wciąż mogły zabierać głos m.in. w instrukcjach dla posłów na sejmy. Celem reform z 1764 r. było przede wszystkim uporządkowanie administracji skarbowej (poprzez wprowadzenie centralnych komisji skarbowych), a także wprowadzenie nowych podatków w miejsce pogłównego oraz podymnego. Dodatkowo, w 1766 r. wprowadzono ustawę o czopowym i szelężnym. Zmiany nie zakończyły się jednak pełnym sukcesem: nie udało się wprowadzić cła generalnego, ani zlikwidować w pełni pogłównego i podymnego. Sytuacja w kraju także nie pomagała w przeprowadzeniu skutecznej reformy skarbowej. Konfederacja barska, przemarsze obcych wojsk, a w końcu I rozbiór Polski doprowadziły do sytuacji, w której w 1775 r. reformy należało rozpocząć praktycznie na nowo. W latach 1775-1776 uchwalono m.in. podymne generalne, zreformowano czopowe oraz powrócono do kwestii cła generalnego. Celem działań było przede wszystkim zwiększenie dochodów państwa, dlatego zdecydowano się na wprowadzenie nowych źródeł dochodu, zwiększenie niektórych stawek oraz polepszone pobór podatków. Kolejne zmiany przyniosły obrady Sejmu Czteroletniego, które przekreśli następnie konfederacja targowicka³⁵¹.

Do 1766 r. sejmik posiadał własny skarb, do którego wpływały dochody z czopowego i szelężnego (zgodnie z ustaleniami Sejmu Niemego, na podstawie praktyki z poprzedniego stulecia). Reforma z 1766 r. doprowadziła do przejęcia dochodów z tych podatków przez skarb centralny. Z tego powodu sejmik utracił wszelkie źródła finansowania, a razem z nimi m.in., możliwość przyznawania libertacji podatkowych. Sejmiki zachowały część uprawnień w kwestiach bezpieczeństwa. Pewien zakres działalności utrzymały też sejmiki gospodarskie, których zadania ostatecznie przejęte zostały w 1790 r. przez komisje porządkowe cywilno-wojskowe. Zainteresowanie szlachty sytuacją regionu w okresie stanisławowskim w dużym stopniu skupiało się na przedstawianiu najpilniejszych spraw w charakterze postulatów w instrukcjach poselskich³⁵².

Pewne zmiany poczyniła też ustawa z dnia 24 marca 1791 r., zatytułowana „Sejmiki”. Była ona stosunkowo obszernym aktem prawnym, dość krytycznie ocenianym przez Adama Lityńskiego, jako dokument posiadający liczne luki, niejasny, niekonsekwentny oraz mało precyzyjny. Dokładny opis ustawy nie wydaje się w tym miejscu konieczny. Ważny pozostaje

³⁵⁰ G. Glabisz, *Sejmiki Wielkopolski*, s. 88-92.

³⁵¹ R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 336-343.

³⁵² Tamże.

fakt, iż na sejmikach odbywających się w lutym 1792 r., przed rozpoczęciem obrad odczytano uchwałę i w miarę konsekwentnie zastosowano się do nowych zasad prawnych, wyrażając tym samym akceptację nowego porządku. Nowy porządek odbywania się sejmików nie miał już jednak znaczącego wpływu na dalsze losy państwa³⁵³.

Opisane w powyższym fragmencie pracy kompetencje sejmikowe pozostają jedynie ogólnym zarysem możliwości sejmiku. W kolejnych rozdziałach szczegółowo omówione zostaną kompetencje sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa, które widoczne są w aktach sejmikowych. W ramach rozprawy (rozdział 10) omówiona zostanie periodyzacja sejmikowej polityki wobec miast i mieszczaństwa, w której ukazane zostaną zmiany, jakim ulegały kompetencje sejmikowe w tym zakresie w zależności od sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej regionu oraz jaki wpływ miały na możliwości obradującej szlachty reformy wprowadzone przez sejmy. Całokształt kompetencji sejmikowych wykracza jednak daleko poza zainteresowanie ośrodkami miejskimi, przez co do pełnego zrozumienia zakresu uprawnień sejmików Rzeczypospolitej konieczne staje się wykonanie osobnych badań, uwzględniających wiele różnych sejmików, mocno się między sobą różniących w kwestiach szczegółowych.

Omawiając kompetencje sejmiku wielkopolskiego należy uwzględnić znaczenie Komisji Skarbowej Poznańskiej³⁵⁴, która przez stosunkowo długi okres odgrywała znaczącą rolę w kształtowaniu polityki szlachty wobec miast i mieszczaństwa. W tym miejscu warto także wspomnieć o istniejącej w latach 1777-1782 sejmikowej Komisji Dobrego Porządku³⁵⁵ oraz o komisjach porządkowych cywilno-wojskowych (1789-1792). Obie instytucje miały duże znaczenie w czasach stanisławowskich oraz posiadały stosunkowo szeroki zakres kompetencji³⁵⁶. W przypadku komisji porządkowych przewidziano także możliwości dołączenia do składu komisji mieszczan (zwyczaj ten nie był praktykowany w Wielkopolsce). Pomimo tych czynników w materiale sejmikowym instytucje te w sprawach związanych z miastami i mieszczaństwem pojawiają się jedynie kilkakrotnie³⁵⁷. Z tego względu zdecydowano, iż ich działalność i sposób funkcjonowania nie zostanie szczegółowo omówiony w niniejszej pracy. Decyzja ta związana jest także z faktem, iż szczegółowe opracowanie obu

³⁵³ A. Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764-1793. Dzieje reformy*, Katowice 1988, s. 124-139.

³⁵⁴ Szczegółowo omówione w rozdziale 2.4.

³⁵⁵ Nie jest to komisja dobrego porządku utworzona dla miast. Komisje dla miast powstawały oddzielnie, osobno dla każdego województwa lub ziemi (w Wielkopolsce działały trzy). Sejmikowa Komisja Dobrego Porządku została powołana przez sejmik i to przed nim zobowiązana była do składania sprawozdań, G. Glabisz, *Sejmik Wielkopolski*, s. 260.

³⁵⁶ Zwłaszcza komisja porządkowa posiadała szeroki zakres uprawnień z zakresu władzy wykonawczej i sądowniczej.

³⁵⁷ Wszystkie przypadki omówione zostały w rozdziale 4.

instytucji dla terenu Wielkopolski właściwej zostało już przedstawione przez G. Glabisza w publikacji dotyczącej sejmiku wielkopolskiego w czasach stanisławowskich³⁵⁸.

2.4. Komisja Skarbowa Poznańska

Omawiając kompetencje sejmiku wielkopolskiego zwrócono uwagę także na uprawnienia sejmiku związane z szeroko rozumianą skarbowością. Od 1572 r. stopniowo rozszerzał się zakres kompetencji skarbowych sejmików Rzeczypospolitej, a przy tym wpływ sejmików na aparat skarbowy państwa³⁵⁹. Średnia szlachta, stanowiąca w Wielkopolsce większość elity politycznej regionu, w XVI i XVII w. aktywnie wspierała proces decentralizacji kraju. Podejmowane przez szlachtę działania doprowadziły do coraz większej samodzielności sejmiku w kwestiach skarbowych. Rozbudowywanie kompetencji skarbowych sejmiku doprowadziło do konieczności powołania instytucji pomocniczych, które wspomagałyby sejmik. Już od 1650 r. trwały działania mające na celu powołanie specjalnej komisji skarbowej, która miałaby zostać stałym elementem sejmikowego aparatu skarbowego³⁶⁰.

Odpowiedzią na coraz większe kompetencje skarbowe samorządu sejmikowego było powołanie w 1685 r. Komisji Skarbowej Poznańskiej, istniejącej aż do 1766 r., której siedzibą początkowo ustalono Śrem, by następnie, już na stałe przenieść ją do Poznania³⁶¹. Zwykle prace toczyły się na Zamku Królewskim, w Ratuszu, w kolegium oo. Jezuitów lub w wynajętej kamienicy mieszczańskiej. Od 1725 r. Komisja posiadała własne, odremontowane z pieniędzy przyznanych przez sejmik pomieszczenia w Wadze miejskiej. W badanym okresie zdarzało się, iż prace Komisji bywały przeniesione do Środy ze względu na chęć usprawnienia procesu skarbowego i szybszego ściągnięcia podatków. Taka sytuacja miała miejsce w 1697, 1701 oraz w 1716 r.³⁶² W czasie swojego istnienia Komisja miała odbyć aż 141 sesji, które początkowo miały odbywać się dwa razy w roku w stałych terminach. Z czasem Komisja zyskała dużą samodzielność w ustalaniu terminów oraz możliwość limitacji sesji³⁶³. Podstawę zwoływania

³⁵⁸ G. Glabisz, *Sejmik Wielkopolski*, s. 269-285.

³⁵⁹ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 22-24.

³⁶⁰ Tamże, s. 43-44.

³⁶¹ Tamże, s. 112.

³⁶² M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 69-70.

³⁶³ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 118-119.

komisji mogło stanowić prawo (tzn. odpowiednie konstytucje sejmowe), uchwały sejmikowe oraz uniwersały. W wielu przypadkach postawę działania stanowiła jednak limita³⁶⁴.

Najważniejsze dla niniejszej pracy pozostają kompetencje Komisji Skarbowej Poznańskiej oraz jej relacje z sejmikiem województw poznańskiego i kaliskiego. Podobnie jak w przypadku funkcjonowania samego sejmiku, znaczącą granicą pozostaje rok 1717 i omówione już zmiany wprowadzone przez Sejm Niemy, na sposób funkcjonowania Komisji jako organu powołującego wpływ miał sejmik województw poznańskiego i kaliskiego. Podobnie jak w przypadku sejmiku, nie można obecnie mówić o kompletnym zbiorze kompetencji komisarzy, którzy niejednokrotnie postępowali w sposób doraźny, w zależności od sytuacji oraz wytycznych zawartych w laudach sejmikowych. Kompetencje Komisji można podzielić na dwa zasadnicze bloki, mianowicie na sprawy administracyjno-skarbowe oraz kwestie związane z sądownictwem³⁶⁵. „W pierwszym okresie Komisja wspomagała sejmik w wykonywaniu rozległych zobowiązań skarbowo-wojskowych, wynikających z konstytucji sejmowych, czuwaniu nad poborem podatków na wojsko. Komisarze dokonywali rozliczeń poborców, dbali o prawidłowość taryf podatkowych, kontrolę stanu jednostek komputowych przydzielonych na dwa województwa, a także wojsk sejmikowych, zaciąganych z budżetu samorządowego”³⁶⁶.

Celem niniejszej pracy nie jest dokładne omówienie całości funkcjonowania Komisji Skarbowej Poznańskiej, jednak ścisły związek Komisji z systemem podatkowym wymaga przybliżenia najważniejszych kompetencji komisarzy. Dla niniejszej pracy najbardziej istotną kompetencją wydaje się nadzór oraz zarządzanie dochodami z czopowego i szelężnego³⁶⁷. To przede wszystkim ta kompetencja była jedną z przyczyn przemiany Komisji z jednostki działającej doraźnie w instytucję o charakterze stałym. Stało się tak z kilku przyczyn, przede wszystkim wpływ miała stosunkowo duża liczba miast w regionie, uiszczających podatki (ok. 160), konieczność ciągłego nadzoru nad wpłatami³⁶⁸ oraz stosunkowo duży dochód pozyskiwany od miast i miasteczek z czopowego i szelężnego³⁶⁹. Komisarze poprzez składane przez przedstawicieli miast przysięgi ustalali wielkość produkcji i wyszynku poszczególnych ośrodków. To właśnie przysięgi stawały się podstawą do naliczania należności. Miasta i miasteczka rozliczały się z Komisją Skarbową, wysyłając pieniądze poprzez swoich

³⁶⁴ Dokładny wykaz sesji Komisji Skarbowej Poznańskiej wraz z datą, podstawą zwołania, marszałkiem oraz informacjami dodatkowymi zawiera: M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, Aneks II, s. 330-344.

³⁶⁵ Tenże, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 163-164; Tenże, *Samorząd sejmikowy*, s. 71.

³⁶⁶ Tenże, *Samorząd sejmikowy*, s. 71.

³⁶⁷ Tamże.

³⁶⁸ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 172-173.

³⁶⁹ Tenże, *Samorząd sejmikowy*, s. 72.

burmistrzów lub wybranych przedstawicieli, w czasie ogłoszonego wcześniej terminu trwania sesji.

Zwykle przedstawiciele miast przekazywali komisarzom całą ustaloną kwotę w gotówce, jednak możliwe było także okazanie odpowiedniego pokwitowania sum wypłaconych bezpośrednio asygnatariuszom przez miasta. Wszystkie fundusze wydane przez miasta zgodnie z asygnacjami samej Komisji lub też sejmiku na konkretne cele (m.in. obronność miasta, fortyfikacje, pomoc ubogim i chorym, odbudowa miasta po zniszczeniach czy klęskach żywiołowych itp.) mogły zostać odliczone od wyznaczonej kwoty czopowego i szelężnego³⁷⁰. Sejmik zlecał Komisji kontrolę nad poborcami podatkowymi (do 1717 r.). Częstym problemem stało się nieregularne rozliczanie się poborców z Komisją, wynikające z najróżniejszych czynników (nieuczciwość poborców, ale także przyczyny losowe). Kompetencja ta wymuszała także przyjmowanie przez Komisję skarg na nieuczciwość poborców. W czasie wielkiej wojny północnej, gdy zniszczone miasta miały znaczące problemy z uiszczaniem podatków komisarze starali się pobierać je do rąk własnych. Dotyczyło to szelężnego generalnego, pogłównego i podymnego żydowskiego³⁷¹.

Komisja czuwała także nad skarbem sejmikowym i jej obowiązkiem było rozliczanie się z wydatków. Odpowiadała ona m.in. za ciężary ponoszone na rzecz wojska, wynagrodzenia dla funkcjonariuszy sejmikowych, zapomogi dla ubogich czy nagrody, zabezpieczenia archiwów i kancelarii, a także zwolnienia podatkowe. Komisja Skarbowa Poznańska samodzielnie nie decydowała jednak o przyznawaniu libertacji czy rozdysponowaniu wydatków. Wszystkie wydatki, czy przyznane ulgi musiały zostać uchwalone przez sejmik i zapisane w laudach sejmikowych. Stosunkowo często sejmik przyznawał jednak Komisji dodatkowe kompetencje, zapewniające jej możliwość zarządzania finansowaniem i funkcjonowaniem kancelarii i archiwów, planowaniem remontów, organizacją połączeń pocztowych czy zarządzaniem szeroko rozumianą infrastrukturą³⁷².

Jak już wspomniano, obok kompetencji administracyjno-skarbowych, drugą dużą gałąź stanowiły kompetencje z zakresu sądownictwa. Komisja Skarbowa Poznańska miała prawo sądzić w sprawach publicznych, które dotyczyły przestępstw o charakterze skarbowym. Za przestępstwa skarbowe Komisja sądziła poborców oraz osoby prywatne, ale także miasta i miasteczka³⁷³. Najczęściej Komisja wymierzała kary za nierozliczanie się z podatków,

³⁷⁰ Tenże, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 173.

³⁷¹ Tamże, s. 164-165.

³⁷² Tamże, s. 173-180.

³⁷³ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 73.

falszowanie dokumentacji skarbowej, czy niewypłacanie asygnacji³⁷⁴. W skład uprawnień o charakterze sądowym wchodziła też możliwość przyjmowania juramentów (przysięg) o charakterze skarbowym oraz dowodowym m.in. w sprawach spalonych, zalanych lub zniszczonych miast i wsi oraz dotyczących liczby ludności luźnej osiadłej w miastach i miasteczkach³⁷⁵.

Przez cały okres swojego funkcjonowania Komisja Skarbowa Poznańska była instytucją o niezaprzecalnym znaczeniu dla funkcjonowania systemu skarbowego na terenie Wielkopolski właściwej. W praktyce rzeczywistą władzę nad Komisją sprawował sejmik województw poznańskiego i kaliskiego, który jako organ powołujący Komisję miał możliwość przydzielania jej zadań i kompetencji, w zależności od bieżących potrzeb. To obradująca szlachta, zgodnie z własnymi potrzebami, ograniczała jej możliwości lub wręcz przeciwnie, przydzielała nowe uprawnienia. Sejmik powoływał Komisję i wybierał skład komisarzy, a także, w miarę możliwości, na bieżąco kontrolował prace instytucji poprzez wysłuchiwanie relacji komisarzy w czasie obrad sejmikowych. W skrajnych przypadkach Komisja mogła działać nawet bezpośrednio w czasie sejmiku. Oprócz tego każdy niezadowolony z decyzji komisarzy mógł odwołać się od ich decyzji bezpośrednio do sejmiku lub w razie konieczności wnieść skargę do grodu. Sejmik miał możliwość przekazania Komisji do rozpatrzenia części spraw, którymi często z braku czasu szlachta nie mogła zająć się w trakcie zgromadzenia. Było to rozwiązanie umożliwiające skrócenie czasu trwania sejmiku. W trakcie badań nad niniejszą rozprawą odnaleziono 27 spraw, które przekazano do rozpatrzenia komisarzom. Kwestie te zostaną omówione w dalszej części pracy. Sejmik miał prawo znieść decyzje komisarzy, jednak zwykle nie decydowano się na taki krok. W 1717 r. sejmik pozbawiony został praw do decydowania o sprawach wojska i większości podatków, jednak Komisji udało się funkcjonować dość sprawnie aż do roku 1742, a jej znaczenie dla funkcjonowania regionu podkreślała także szlachta (m.in. ówczesny wojewoda kaliski Ludwik Szołdrski)³⁷⁶.

Komisja Skarbowa Poznańska była organem pod wieloma względami wyjątkowym. Przez ponad 80 lat istnienia wypracowała normy działania takie jak kolegialność, kadencyjność, czy podejmowanie decyzji na podstawie większości głosów³⁷⁷. Komisja posiadała własną siedzibę oraz archiwum, a także od pewnego czasu posługiwała się własną

³⁷⁴ Tenże, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 182.

³⁷⁵ Tamże, s. 184.

³⁷⁶ Tamże, s. 228-234.

³⁷⁷ M. Zwierzykowski, *Etapy ewolucji sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w XVI-XVIII wieku. Od partykularnych instytucji do samorządu terytorialnego doby Stanisławowskiej*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawno-historyczne*, red. D. Bogacz, M. Tkaczuk, Szczecin 2006, s. 68.

pieczęcią³⁷⁸. Przez cały okres swojego istnienia Komisja jako organ sejmiku podejmowała szereg działań usprawniających funkcjonowanie systemu skarbowego na terenie Wielkopolski. Reforma z 1717 r. przyniosła pogorszenie jakości działań Komisji, mimo to jej znaczenie dla funkcjonowania administracji skarbowej w województwach poznańskim i kaliskim pozostaje istotne także z punktu widzenia badanego zagadnienia polityki sejmiku wobec miast i mieszczaństwa.

³⁷⁸ Tamże.

3. Zainteresowanie szlachty sytuacją polityczną miast

Epoka wczesnonowożytna przyniosła w wielu aspektach pogorszenie pozycji miast, zarówno na terenie całej Rzeczypospolitej, jak i w Wielkopolsce właściwej. Szlachta, stanowiąca grupę solidarną i w pewnym zakresie świadomą własnych celów oraz interesów, posiadała możliwość usunięcia mieszczan z areny politycznej. Dodatkowo stan szlachecki, pozostający grupą najbardziej uprzywilejowaną, posiadał także realny wpływ na gospodarkę krajową³⁷⁹. Niezgodne z interesami mieszczaństwa ustawodawstwo, rozpoczęte już w XV w., doprowadziło do zakazu sprawowania urzędów przez mieszczan (zarówno państwowych, jak i wyższych kościelnych) oraz dzierżawienia przez nich dóbr ziemskich (z pewnymi wyjątkami)³⁸⁰.

Ostatecznie wpływ mieszczaństwa na ustawodawstwo i sytuację polityczną pozostawał znikomy. Jan Ptaśnik stwierdzał, iż pomimo wzrostu poziomu wykształcenia, poczucia polskości i patriotyzmu u mieszczan, w epoce nowożytnej wpływ tej grupy na sytuację polityczną państwa był mniejszy niż w średniowieczu³⁸¹. Miasta w badanym okresie stanowiły jednak w pewnym stopniu jednostki autonomiczne. Działo się tak przede wszystkim ze względu na posiadane przez nie przywileje, zarówno ekonomiczne, jak i polityczne. Z czasem głównym celem miast stało się utrzymywanie owych przywilejów i, w razie pojawienia się możliwości, staranie się o nadanie nowych korzyści. Od XVII w. z powodu m.in. licznych wojen zaczęto w zamian za zasługi dopuszczać niektóre miasta do udziału w sejmach³⁸². Swoich przedstawicieli na sejmy wysyłali mieszkańcy m.in. Krakowa³⁸³, Wilna, Lwowa, czy Kamieńca Podolskiego. W sejmach elekcyjnych uczestniczył także Poznań, którego posłowie znaleźli się dodatkowo w składzie konfederacji generalnej w 1668 r.³⁸⁴ Należy zaznaczyć, iż przedstawiciele miast występowali na sejmach w roli obserwatorów wydarzeń, nie zabierali głosu i nie mieli wpływu na przebieg obrad³⁸⁵. Historycy zgadzają się, iż dopiero w XVIII w. szlachta zaczęła zdawać sobie sprawę z konieczności zreformowania sytuacji miast oraz podniesienia statusu mieszczan, poprzez przyznanie im praw. Przykładowo w 1767 r. prymas

³⁷⁹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 321.

³⁸⁰ Tamże, s. 322.

³⁸¹ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, s. 216.

³⁸² Tamże, s. 219.

³⁸³ Zob. L. Rymar, *Udział miasta Krakowa w sejmach i sejmikach*, s. 187-258.

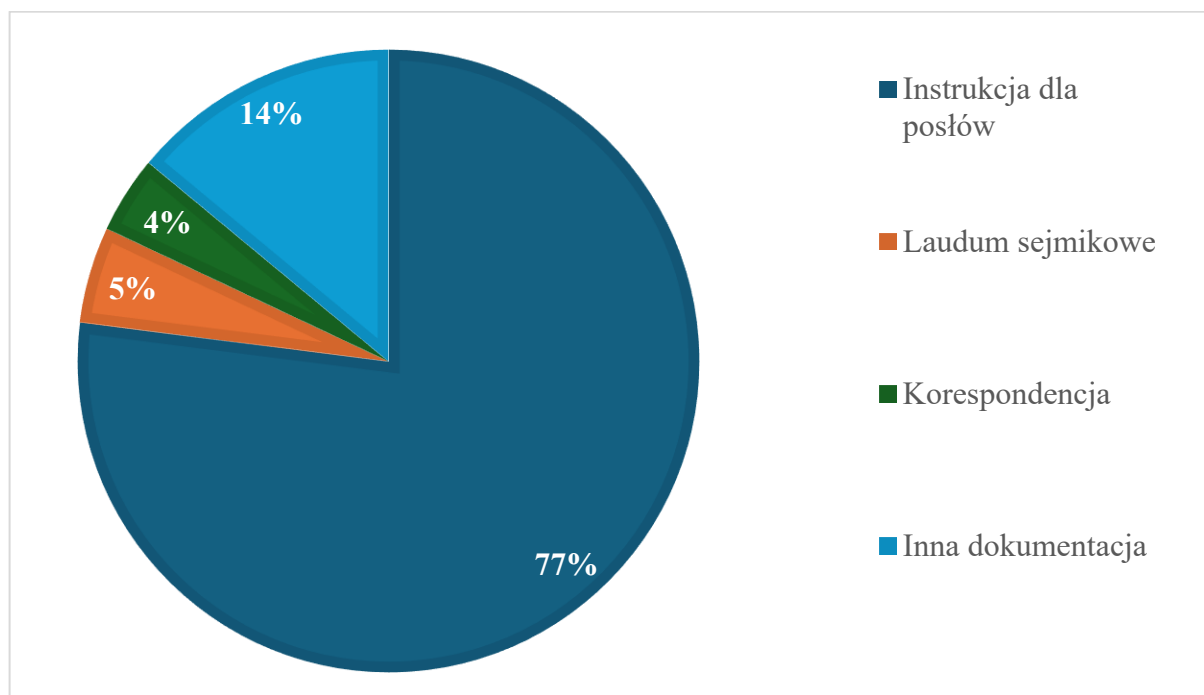
³⁸⁴ J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo*, s. 239-240.

³⁸⁵ Tamże, s. 241. W. Uruszczak wspomina, że prawo do udziału w sejmie miał Kraków, który wysyłał dwóch rajców jako przedstawicieli. Niektóre miasta wysyłały deputatów w charakterze petentów lub na specjalne wezwanie króla, W. Uruszczak, *Sejm w latach 1506-1540*, [w:] *Historia sejmiku polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 79.

Gabriel Podolski zaproponował, aby wszystkie większe miasta wysyłały posłów na sejm, natomiast małe z każdej prowincji miałyby wspólnie wybrać swojego przedstawiciela, natomiast w 1776 r. został przygotowany projekt pozwalający większym miastom na udział w sejmach³⁸⁶.

Materiał akt sejmikowych wyraźnie pokazuje, iż w badanym okresie szlachta interesowała się sytuacją polityczną miast³⁸⁷. Głównym wyznacznikiem tego zainteresowania stała się ingerencja w kwestie związane z przywilejami miejskimi oraz szeroko rozumianymi prawami mieszczan. W całym analizowanym materiale źródłowym odnaleziono 150 spraw zakwalifikowanych do tej kategorii. W przypadku omawianej kategorii, większość odnalezionych zapisów ma charakter postulatów, nie zaś obowiązujących norm prawnych. Fakt ten ma związek z rodzajami dokumentów, z których pozyskano informacje:

Wykres nr 1: Sprawy dotyczące ingerencji szlachty w sytuację prawną miast w poszczególnych rodzajach dokumentacji

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

³⁸⁶ J. Michalski, *Sprawa miejska w opinii szlacheckiej przed Sejmem Czteroletnim*, s. 291-303.

³⁸⁷ Należy podkreślić, że szczególne zainteresowanie sytuacją miast objawiło się także w publicystyce okresu Sejmu Czteroletniego. Zagadnienie to nie będzie jednak badane w niniejszej pracy, *Kuźnica Kollątajowska, wybór źródeł*, red. B. Leśniodorski, Wrocław 1949, s. XXI-XXII.

Jak obrazuje powyższy wykres, jedynie 5% wszystkich odnalezionych zapisów pochodzi z laudów sejmikowych. Sprawia to, iż tylko ten niewielki odsetek spraw można uznać za decyzje szlachty wielkopolskiej mające bezpośredni wpływ na bieżącą sytuację miast. Pozostałe zapiski pochodzą z instrukcji dla posłów na sejmy (aż 77%) oraz listów (4%). Wśród kategorii określanej jako „inne” pojawiają się: jedna instrukcja królewska, pisma polityczne oraz manifestacje, umowy i traktaty, w których poruszana jest tematyka miejska. W praktyce oznacza to, iż zdecydowana większość odnalezionych zapisów może być traktowana jedynie jako przejaw chęci szlachty do ingerowania w kwestie prawne związane z miastami. W wielu przypadkach wysuwane przez szlachtę postulaty pojawiają się w instrukcjach kilkakrotnie, co pozwala sądzić, iż nie były one realizowane i nie uzyskały odzwierciedlenia w konstytucjach sejmowych. Omawiana grupa spraw znacząco różni się w tym zakresie od innych kategorii, w których dominujące znaczenie mają lauda sejmikowe. Mimo to odnalezione zapisy pozwalają w pewnym zakresie na zasygnalizowanie obszaru zainteresowań szlacheckich sytuacją prawną miast oraz ustalenie stosunku sejmiku wielkopolskiego do kwestii prawnych.

W niniejszej kategorii największą podgrupę stanowi problem potwierdzenia praw miast. W całym materiale źródłowym odnaleziono 47 wpisów dotyczących tego zagadnienia. Większość zapisów utrzymana jest w podobnej formie i dotyczy zarówno potwierdzenia praw i przywilejów istniejących już od dłuższego czasu ośrodków miejskich³⁸⁸, jak i nowopowstałych miasteczek³⁸⁹. Nie zawsze jednak przywileje dotyczyły całego miasta. Zdarzało się, iż otrzymywali je tylko wybrani mieszkańcy, np. w instrukcji dla posłów z 1653 r. proszono o przyznanie zwolnienia dla nowopowstałych budynków, aby zachęcić ludność do budowy domów³⁹⁰. Odnaleźć można zapisy świadczące o tym, że potwierdzenie przywilejów miało stanowić rodzaj nagrody dla miasta. Tak stało się m.in. w przypadku miasta Gdańska. O wierności mieszczan gdańskich i konieczności nagrodzenia miasta wspomniano w instrukcji poselskiej z 1630 r.³⁹¹ Materiał akt sejmikowych nie przynosi jednak pogłębionych informacji na temat samych przywilejów miejskich. Dotyczące ich zapisy składają się najczęściej z pojedynczego zdania:

³⁸⁸ Prośba o potwierdzenie konstytucji dotyczącej miasta Leszna (AS 1733-1763, s. 419, *Vol. leg.*, t. 6, s. 322); prośba o potwierdzenie przywileju mieszczan poznańskich w kwestii jurysdykcji wojewody poznańskiego (chodzi o konstytucję sejmu 1613 r., dotyczącą ustalania cen towarów przez wojewodę, *Vol. leg.*, t. 3, s. 188); AS 1572-1616, s. 419; prośba o potwierdzenie przywileju miasta Skwierzyny na inkorporację wójtostwa, tamże.

³⁸⁹ Instrukcja dla posłów na sejm przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 98).

³⁹⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 XII 1653 (AS 1632-1655, s. 785-786).

³⁹¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11(?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 313).

A że nowe osady miasteczek nad granicami, jako Freistadt, Bojanowo, Bogusławowo, Unrugowo i insze, tylko za przywilejami J.K.M. fundowane są, aby te przywileje konstytucjami aprobowane były, starać się będą ichm. panowie posłowie nasi³⁹².

Jedynie w nielicznych przypadkach zapisy przynoszą więcej konkretnych informacji. Tak dzieje się m.in. w przypadku zapisu z instrukcji dla posłów z 1618 r.:

Za mieszczany łowickimi przyczynić się mają pp. posłowie, aby podług praw i przywilejów swych od cel, które z nich mimo te przywileje wybierają, wolni byli³⁹³.

Za wyjątkowy można także uznać przypadek Obornik. Szlachta przypominała w instrukcji poselskiej z 1634 r., iż miasto na mocy przywileju królewskiego otrzymało wieś Dąbrówka. W tym czasie o wieś toczył się spór między miastem a Janem i Marianną z Tuczyńskich Sokołowskimi, kasztelanostwem bydgoskimi. Szlachta wielkopolska opowiedziała się w instrukcji, iż wieś zgodnie z postanowieniami przywileju powinna należeć do starostwa obornickiego³⁹⁴.

Należy podkreślić, iż w przypadku dużych ośrodków miejskich zdarzało się, iż szlachta decydowała się prosić o zniesienie różnic między miastami i wyrównanie praw. W 1602 r. sformułowano taki postulat w odniesieniu do miasta Kalisza:

Za mieszczany kaliskimi, aby beli porównani z inszemi miasty główniejszymi [w] wolnościach³⁹⁵.

Postulat ten został zrealizowany, jednak pod koniec badanego okresu sejmik zmuszony był prosić o utrzymanie obowiązujących w mieście praw. Podobne zapisy pojawiały się w instrukcjach dla posłów na sejmy z lat 1778, 1780, 1782³⁹⁶:

³⁹² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku z 19 II 1665 (AS 1656-1668, s. 545).

³⁹³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1618 (AS 1616-1632, s. 51).

³⁹⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 VI 1634 (AS 1632-1655, s. 88).

³⁹⁵ (AS 1572-1616, s. 259).

³⁹⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 17-18 VIII 1778 (APP, Gr. Poznań 1150, k. 248-250, 257-259); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 21 VIII 1780 (APP, Gr. Poznań 1156, k. 311-315v, 324-328v); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 VIII 1782 (APP, Gr. Poznań 1163, k. 287-293, 360-365v).

Miasto J.K.M. Kalisz z główniejszymi miastami dawnymi prawami w prerogatywach porównany, aby przy tychże prawach sobie służących utrzymane i do dawnych prerogatyw przywrócone było, starannością będzie j.w. posłów³⁹⁷.

Za ingerencję w sytuację miast można także uznać przyjęty przez sejmik wielkopolski w 1655 r. podział miast na trzy porządki³⁹⁸. Za najważniejsze miasta (*civitates primi ordinis*) uznano wówczas: Poznań, Kalisz, Kościan, Wschowa, Międzyrzecz, Leszno, Krotoszyn, Rawicz, Koźmin, Babimost, Grodzisk, Lwówek, Buk, Wągrowiec, Gostyń, Śrem, Łobżenica oraz Gniezno³⁹⁹.

Szlachta interesowała się także kwestią inkorporacji wójtostw. W badanym okresie kilku miastom udało się wykupić wójtostwa (w tym Poznaniowi)⁴⁰⁰. W materiale odnaleźć można zapisy dotyczące miast: Międzyrzecza⁴⁰¹, Środy⁴⁰² oraz Wschowy⁴⁰³. We wszystkich przypadkach szlachta opowiadała się za inkorporacją wójtostw do miast, zaznaczano też, że celem inkorporacji jest poprawa sytuacji w miastach. W przypadku Międzyrzecza zapis w instrukcji dla posłów pojawia się jako reakcja na suplikę miejską⁴⁰⁴.

Nie wszystkie odnalezione zapisy świadczą jednak o pozytywnym stosunku szlachty do przywilejów miejskich. W materiale źródłowym pojawiają się także prośby kierowane do królów przez szlachtę wielkopolską, związane z chęcią anulowania istniejących przywilejów⁴⁰⁵. W nielicznych przypadkach szlachta prosiła także o nieprzyznawanie nowych przywilejów⁴⁰⁶. Tego typu próśb odnaleziono jednak niewiele. Łącznie w całym materiale

³⁹⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 17-18 VIII 1778 (APP, Gr. Poznań 1150, k. 248-250, 257-259).

³⁹⁸ Podział miast wielkopolskich na trzy porządki, przyjęty przez sejmik przedsejmowy z 28 IV 1655 (AS 1632-1655, s. 828-829).

³⁹⁹ Podział miast wielkopolskich na trzy porządki, przyjęty przez sejmik przedsejmowy z 28 IV 1655 (AS 1632-1655, s. 828).

⁴⁰⁰ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 321-324.

⁴⁰¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 XI 1624 (AS 1616-1632, s. 194), Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16-21 XII 1625 (AS 1616-1632, s. 204); Instrukcja dana posłom na sejm z 27 I 1638 (AS 1632-1655, s. 215).

⁴⁰² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 I - 3 II 1589 (AS 1572-1616, s. 78).

⁴⁰³ Tamże.

⁴⁰⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16-21 XII 1625 (AS 1616-1632, s. 204).

⁴⁰⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 II 1606 (AS 1572-1616, s. 280); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1618 (AS 1616-1632, s. 48), Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 13 XII 1622 (AS 1616-1632, s. 143); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 III 1661 (AS 1656-1668, s. 401); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 219), Instrukcja dla posłów na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 357); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676-1695, s. 289); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 27 VII 1696 (AS 1696-1732, s. 29); Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 355).

⁴⁰⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu poznańskiego z 26 IX 1768 (AGAD, ZP 122, k. 378-379); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu gnieźnieńskiego z 26 IX 1768 (APP, Gr. Gniezno 260, k. 268-269).

jedynie 13 przykładów takiego postępowania. Na szczególną uwagę zasługuje zapis z instrukcji dla posłów na sejm z 1669 r., dotyczący miasta Poznania, w którym szlachta skarżyła się na sytuację w mieście i prosiła o zajęcie się sprawą w trakcie sejmu:

Pod pretekstem statutu toruńskiego wielkie się dzieją inkonweniencje od miast, a mianowicie Poznania, tak dalece, że i nasz stan szlachecki passim kontemptami karmią, *serio iniungimus* ichm. panom posłom, aby na tym sejmie determinowano, w jakich przypadkach ma służyć statut miastom, a które by miasto sobie nad cyrkumskrypcję statutu tego więcej *usurparet* i *abuteret privilegio*, forum z nim do Trybunału *ratione convulsionis* statutu naznacza⁴⁰⁷.

Podobnie w 1670 r. skarżyła się szlachta na przywilej miasta Bydgoszczy i prosiła o jego kasację. Co ważne, jednocześnie odnosiła się do kwestii gospodarczych, prosząc o przywrócenie dawnych praw, w związku ze sprzedażą zbóż:

A ponieważ stan szlachecki od miasta Bydgoszczy *in eo* nieznośne ponosi opresje, że wolnego ze spichrzów zaraz na rzekę, która pod nimi samymi idzie, sypania zbóż w statki nie mają, ale z wielką szkodą i utratą, także uciążeniem poddaństwa, na grunt starościn wywozić muszą, *iniungimus* to ichm. panom posłom naszym, aby się tego serio dopomnieli, aby ten przywilej miasta Bydgoszczy *in eo puncto* był kasowany i anihilowany, który *in aggravationem equestris ordinis* prywatnie jest otrzymany, aby tak *in posterum* wolno było ze spichrzów albo z mostu zaraz w statki sypać zboże.

A że i to jest nie mniejsza jako stanu szlacheckiego, tak i z ubogich ludzi opresja, że kupcy po miastach mierzeniem zbóż niesłychaną czynią krzywdę, tedy zlecamy ichm. panom posłom naszym, aby się upomnieli tego, żeby reasumpcja była dawnego prawa, żeby ten kto przedawa mierzył⁴⁰⁸.

Sejmik w Środzie poruszał także kwestię miast nie znajdujących się na terytorium Wielkopolski właściwej, tak jak na przykład powyższy przykład Bydgoszczy, znajdujące się na terenie sąsiedniego sejmiku kujawskiego. Były to jednak sytuacje mogące zostać uznane za wyjątkowe. W materiale źródłowym pojawiają się zapisy dotyczące ogółu miast królewskich. Dotyczą one m.in. udziału przedstawicieli miast w elekcji królów⁴⁰⁹, obecności przedstawicieli

⁴⁰⁷ Instrukcja dla posłów na sejm z sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 97).

⁴⁰⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 219).

⁴⁰⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1634 (AS 1632-1655, s. 111-112); Instrukcja dana posłom na sejm konwokacyjny z 25 VI 1648 (AS 1632-1655, s. 463).

na sejmach⁴¹⁰. W przypadku zainteresowania szlachty sprawami przywilejów miejskich, odnaleziono zapisy dotyczące tylko trzech wymienionych z nazwy ośrodków spoza Wielkopolski. Były to wspomniane już Bydgoszcz i Gdańsk⁴¹¹ oraz szczególnie ważny ze względów obronności kraju Kamieniec Podolski:

Jak wiele na fortecy Kamieńca R.P. należy, snadno to każdy sądzić może, która aby jako najpotężniej ludźmi, municją opatrzona i wszelkimi prowentami była, starać się będą ichm. panowie posłowie nasi. W której to fortecy jako na z relacji przeszłego sejmiku jm. pana stolnika waleckiego *constat*, że się wielka w niej ruina, którą kiedyś szczodroblliwość wielkich w R.P. budowała *praesulum*, co dotąd jeszcze świadczą ich *insignia*, upraszać będą ichm. panowie posłowie, aby sukcesorowie ichm., którzy *has* na sobie *obtinent dignitates*, torem przodków swoich onę podźwignąć *et pristino splendori retituere* chcieli, ażeby miasto to prędzej się sadowiło. *Urgebunt* ichm. panowie posłowie, aby promowowane było z przywilejami miasta Lwowa i Krakowa⁴¹².

Sytuacja Kamieńca zainteresowała szlachtę także w 1665 r., kiedy proszono o przywrócenie przywilejów:

Stanęła konstytucja, aby miasto Kamieniec dalej Lwowa towarów swoich wywozić nie ważyło się, przez co to miasto ubożać, a za tym i obrona słabiej musi, wniosą instancję ichm. panowie posłowie, aby ta konstytucja zniesiona i to miasto do dawnych praw przywrócone było. Także aby dekreta na tamtej komisji in rem miasta Kamieńca *lata lege* aprobowane były⁴¹³.

Obradująca w Środzie szlachta starała się także ingerować w sytuację poszczególnych grup ludności, osiadłych w miastach. W materiale pojawiają się zapisy dotyczące przywilejów cechowych⁴¹⁴, sytuacji ludności żydowskiej⁴¹⁵, cudzoziemców⁴¹⁶ oraz bogatych mieszczan⁴¹⁷. Szlachta, w miarę możliwości, starała się zabezpieczyć pomyślność własnych interesów w

⁴¹⁰ Drukowane pismo polityczne skierowane na sejmik przedsejmowy w Środzie w dniu 16 XI 1790 przez Ł. Bnińskiego sędziego ziemskiego poznańskiego i posła poznańskiego na Sejm Czteroletni (Bibl. IBL PAN, XVIII.2.669, s. 1-16).

⁴¹¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11(?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 313).

⁴¹² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 IX 1666 (AS 1656-1668, s. 754); identyczny zapis również: instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 II 1666 (AS 1656-1668, s. 669).

⁴¹³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 II 1665 (AS 1656-1668, s. 542-543).

⁴¹⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 VIII 1784 (APP, Gr. Poznań 1172, k. 385-386v, 359-360).

⁴¹⁵ List prymasa S. Szembeka na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 VIII 1718 z 29 VII 1718 (AS 1696-1732, s. 876).

⁴¹⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 27 III 1640 (AS 1632-1655, s. 279-280).

⁴¹⁷ Instrukcja dana posłom na konwokację z 3 VI 1632 (AS 1632-1655, s. 32-33).

miastach, prosząc, aby przywileje cechowe nie zagrażały pozycji szlachty⁴¹⁸. Informowano także króla o konfliktach z cechami i proszono o rozstrzygnięcie spraw na korzyść stanu szlacheckiego⁴¹⁹, zakazywano plebejuszom podawania się za szlachtę⁴²⁰, proszono o potwierdzenie i umocnienie praw starostów w miastach⁴²¹, czy o wprowadzenie zakazu wykupowania dóbr szlacheckich przez mieszczan (w przypadku miasta Krakowa)⁴²². W razie potrzeby przypomniano o obowiązkach miast wynikających z konstytucji sejmowych⁴²³.

Szczególnym przykładem propozycji szlacheckich jest ingerencja w prawo *Lex sumptuaria*. Prawo to dotyczyło przepisów antyzbytkowych, po raz pierwszy przyjętych przez sejm zwyczajny w 1613 r.⁴²⁴ Ustawa zabraniała plebejuszom m.in. ubierania się w kosztowne futra, ubrania wykonane z jedwabiu, czy zakładania butów z barwionej koziej skóry (safianowych). Z czasem zapisy w konstytucjach doprowadziły do wprowadzenia wyjątków. W 1620 r. sejm zdecydował, iż do ustawy nie muszą stosować się burmistrzowie i landwójtowie. Kolejne zmiany wprowadził sejm z 1629 r., który pozwolił na wyjęcie spod mocy uchwały wszystkich, którzy zapłacą złotówkę rocznie za siebie, członków swojej rodziny oraz czeladź⁴²⁵.

Szlachta wielkopolska odnosiła się do tego zagadnienia kilkakrotnie⁴²⁶. Najbardziej wyróżniający się zapis pochodzi z instrukcji danej posłom na konwokację z 1764 r., w którym zapisano, iż:

Lex sumptuaria, która tylko dla mieszczanów jest postanowiona i kupcom przepisana, aby razem i na stan szlachecki postanowiona była⁴²⁷.

⁴¹⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 VIII 1784 (APP, Gr. Poznań 1172, k. 385-386v, 359-360).

⁴¹⁹ Konflikt z cechem płócienników we Wschowie; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676-1695, s. 288).

⁴²⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1634 (AS 1632-1655, s. 110).

⁴²¹ Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 362, 364).

⁴²² Instrukcja dana posłom na konwokację z 3 VI 1632 (AS 1632-1655, s. 32-33).

⁴²³ Miasta miały wywiązywać się z obowiązków związanych z obronnością, Instrukcja dana posłom na konwokację z sejmiku przedkonwokacyjnego z 6-12 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 137-147v) lub prośba o wyegzekwowanie zapisów z konstytucji, dotyczącej depozytów szlacheckich w miastach, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 III 1661 (AS 1656-1668, s. 398); Konstytucja sejmu 1659 r. „O dochodzeniu krzywd” (Vol. const., t. 4, vol. 2, s. 20-21).

⁴²⁴ Vol. leg., t. 3, s.89.

⁴²⁵ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Sławne państwo, Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008, s. 230.

⁴²⁶ Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 812); Instrukcja dana posłom na konwokację z sejmiku przedkonwokacyjnego 6-12 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 137-147v); Instrukcja dana posłom na sejm konwokacyjny z sejmiku przedkonwokacyjnego 6 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 120-124); Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku generalnego województw wielkopolskich z 29 VII 1776 (AGAD, ZP 114, k. 65-70).

⁴²⁷ Instrukcja dana posłom na konwokację z sejmiku przedkonwokacyjnego 6-12 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 137-147v).

Zainteresowanie sprawą kupowania przez mieszczan materiałów zarezerwowanych w teorii jedynie dla szlachty, przejawiało się także na innych sejmikach. Przykładowo sejmik chełmski domagał się przestrzegania przez mieszczan uchwalonego prawa. Z czasem jednak sejmik ten przestał zajmować się tym zagadnieniem⁴²⁸.

Za wyjątkowy przykład próby uregulowania sytuacji w miastach można uznać zapis z instrukcji dla posłów z 1776 r., w którym szlachta proponowała stworzenie prawa dla miast prywatnych:

Dla zaludnienia wszelkiego kunsztu rzemieślnikami miasteczek prawo napisać, aby żaden mieszczanin w dobrach królewskich, duchownych i miasteczkach dziedzicznych synów swoich bez pozwolenia magistratów i własnych panów *ad literaturam* nie wypuszczał dla chwywania się innych sposobów do pożytku, prócz handlow i rzemiosła, wyjąwszy pewną liczbę osób dla oświecenia się w prawie miejskim, i dlatego aby wszyscy mieszczenie i mieszcankowie od rolniczej zabawy i robienia piwa tudzież gorzałki oddalonymi byli⁴²⁹.

Dodatkowo niechęć w stosunku do zamieszkałej w miastach ludności żydowskiej wyrażało, w listach kierowanych do szlachty, duchowieństwo. Przedstawiciele stanu duchownego domagali się ograniczenia praw ludności żydowskiej⁴³⁰. Należy jednak wyraźnie podkreślić, że próby wywierania nacisku na szlachtę w kwestii żydowskiej w Wielkopolsce nie przynosiły rezultatów. W materiale źródłowym nie odnaleziono zapisów świadczących o celowym działaniu na niekorzyść tej grupy ludności⁴³¹.

Za próbę ochrony własnych interesów można uznać także domaganie się dla stanu szlacheckiego takich samych przywilejów jakie dotyczyły niektórych miast. W 1671 r. szlachta prosiła króla, aby w kwestii zboża szlachta otrzymała takie same uprawnienia jak mieszczenie bydgoscy:

Za wielki to sobie *gravamen* w tej R.P. poczytujemy, kiedy miasto Bydgoszcz zasłaniając się jakimiś przywilejami Królów panów naszych, stanowi szlacheckiemu zboża z spichrzów na statki sypać nie dopuszczają, jako sami czynią, ale z tychże spichrzów wozić muszą niemal milę do

⁴²⁸ Badacz sejmiku chełmskiego, analizując jego funkcjonowanie w latach 1648-1717, ostatni zapis odnoszący się do Lex sumptuaria odnalazł w 1668 r., R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej*, s. 133 (choć warto podkreślić, że nie badał jego materiałów po 1717 r.).

⁴²⁹ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429).

⁴³⁰ List prymasa S. Szembeka na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 VIII 1718 z 29 VII 1718 (AS 1696-1732, s. 876).

⁴³¹ Więcej na temat sytuacji ludności żydowskiej napisano w rozdziale dotyczącym spraw społecznych.

statków, *cum magna iniuria et contemptu status nobilitaris*. Przeto zlecamy to ichm. panom posłom naszym, aby to *lege publica sit cautum*, żeby też zboża z spichrzów na statki wolno sypać *nobilitate*, jako i mieszczanom bydgoskim⁴³².

Zupełnie osobną kwestią pozostaje sprawa traktatów i negocjacji pokojowych, w których pojawiają się zapisy bezpośrednio dotyczące miast wielkopolskich. Najwięcej zapisów dotyczących sytuacji miast w tego rodzaju dokumentacji pochodzi z umowy zawartej przez deputatów sejmiku średzkiego – Zygmunta Żelęckiego cześnika poznańskiego i Stefana Bojanowskiego sędziego surogatora grodzkiego poznańskiego z brandenburskim dowództwem wojskowym w Wielkopolsce w sprawie rozłożenia ciężarów kontrybucyjnych, przestrzegania rozejmu do 6 czerwca 1657 r., swobody wymiany handlowej między Polską a Marchią Brandenburską oraz pobytu szlachty i innych mieszkańców województwa poznańskiego w obrębie murów obronnych Poznania. W trakcie rozmów negocjowano wiele istotnych z punktu widzenia miast wielkopolskich kwestii. Zajmowano się nie tylko ważną dla kupców kwestią swobody handlu, ale także starano się zapewnić mieszkańcom bezpieczeństwo i wolność wyznania. W umowach zapewniono także prowiant i utrzymanie garnizonów brandenburskich w Poznaniu, Kościanie i Kórniku, przy jednoczesnych próbach zagwarantowania, że przebywające w Wielkopolsce wojska nie będą czyniły żadnych szkód, a w razie dokonania zniszczeń zostaną wyciągnięte wobec nich konsekwencje. Ostatecznie omawiano także warunki opuszczenia miast przez wojska brandenburskie⁴³³.

⁴³² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 362-363).

⁴³³ Punkta podane przez przedstawicieli stanów Nowej Marchii do negocjacji z województwami poznańskim i kaliskim z 1657 (AS 1656-1668, s. 128-129); Warunki podane negocjatorom stanów Nowej Marchii przez posłów wielkopolskich z 1657 (AS 1656-1668, s. 129-130); Warunki podane negocjatorom wielkopolskim przez przedstawicieli stanów Nowej Marchii z 1657 (AS 1656-1668, s. 131-133); Odpowiedź negocjatorów wielkopolskich dana komisarzom brandenburskim na propozycje do negocjacji z 1657 (AS 1656-1668, s. 133-134); Umowa zawarta przez deputatów sejmiku średzkiego – Z. Żelęckiego cześnika poznańskiego i S. Bojanowskiego sędziego surogatora grodzkiego poznańskiego z brandenburskim dowództwem wojskowym w Wielkopolsce w sprawie rozłożenia ciężarów kontrybucyjnych, przestrzegania rozejmu do 6 czerwca 1657 r., swobody wymiany handlowej między Polską a Marchią Brandenburską oraz pobytu szlachty i innych mieszkańców województwa poznańskiego w obrębie murów obronnych Poznania z 6 V 1657 (AS 1656-1668, s. 134-137); Manifestacja S. Kozuchowskiego marszałka sejmiku przeciwko niektórym ustaleniom zawartym w rozejmie ze stanami nowomarchijskimi wraz z oblatą instrukcji danej deputatom sejmiku do negocjacji z 28 V 1657 (AS 1656-1668, s. 143-144); List Z. Żelęckiego cześnika poznańskiego, posła sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego do P. von Ludwig elektorskiego radcy kameralnego w sprawie zrabowania koni przez żołnierzy brandenburskich, pościgu za nimi do bram Poznania oraz starań podjętych u dowódcy pospolitego ruszenia Wielkopolan o uzyskanie dla Brandenburczyka bezpiecznego przejazdu przez kraj z 30 V 1657 (AS 1656-1668, s. 145); List J.P. Opalińskiego wojewody podlaskiego, dowódcy wojsk województw wielkopolskich do Elżbiety Karoliny, matki Fryderyka Wilhelma elektora brandenburskiego, z prośbą o wstawiennictwo w sprawie jak najszybszego opuszczenia twierdz wielkopolskich, zwłaszcza Poznania, przez wojska brandenburskie z 10 VII 1657 (AS 1656-1668, s. 154-155); List K. Grzymułtowskiego kasztelana poznańskiego do Elżbiety Karoliny, matki Fryderyka Wilhelma elektora brandenburskiego, z prośbą o doprowadzenie do jak najszybszej ewakuacji wojsk brandenburskich z twierdz wielkopolskich z 10 VII 1657 (AS 1656-1668, s. 155); Warunki ewakuacji załogi brandenburskiej z Kościana z 26 VII 1657 (AS 1656-1668, s. 158-159); Warunki ewakuacji

W trakcie badań odnaleziono także zapisy związane z przywilejami sądowniczymi⁴³⁴ oraz prośby o wywodzenie przepisów zapewniających bezpieczeństwo w kraju. Kwestie te oczywiście łączą się z problemem zainteresowania szlachty sytuacją prawną miast. Ze względu jednak na wyszczególnienie osobnej kategorii związanej z sądownictwem miejskim, wszelkie kwestie sądowe zostaną omówione osobno.

oddziałów brandenburskich z Poznania, ustalone przez komisarzy województw poznańskiego i kaliskiego, wojska koronnego oraz elektorskich z 11 VIII 1657 (AS 1656-1668, s. 162-164); Wersja niemieckojęzyczna warunków ewakuacji oddziałów brandenburskich z Poznania, ustalonych przez komisarzy województw poznańskiego i kaliskiego, wojska koronnego oraz elektorskich z 11 VIII 1657 (AS 1656-1668, s. 165-166); Układ zawarty przez reprezentantów stanów wielkopolskich ze stroną brandenburską w sprawie ewakuacji Poznania z 11 VIII 1657 (AS 1656-1668, s. 167-169); Uzupełnienie warunków ewakuacji oddziałów brandenburskich z Poznania, ustalone przez komisarzy województw poznańskiego i kaliskiego, wojska koronnego oraz elektorskich z 23 VIII 1657 (AS 1656-1668, s. 170-171); Wersja niemieckojęzyczna uzupełnienia warunków ewakuacji oddziałów brandenburskich z Poznania, ustalonych przez komisarzy województw poznańskiego i kaliskiego, wojska koronnego oraz P. von Ludwig elektorskiego radcę kameralnego z 23 VIII 1657 (AS 1656-1668, s. 172-173).

⁴³⁴ Łącznie odnaleziono 9 takich zapisów, wszystkie pochodzą z instrukcji dla posłów na sejmy.

4. Miasta jako miejsce działalności szlachty

Omawiając politykę sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa, należy brać pod uwagę kwestię obecności szlachty w ośrodkach miejskich. Mieszczanie, dzięki posiadanym przywilejom, dążyli do utrzymania samorządności władz miejskich i w miarę możliwości pragnęli ograniczenia ingerencji szlachty w sprawy miejskie. Próby te najczęściej okazywały się nieskuteczne, a przedstawiciele stanu szlacheckiego przenikali do ośrodków miejskich. Przyczyny obecności szlachty w miastach pozostają różnorodne. Na stałe ośrodki miejskie zamieszkiwała często niewielka grupa zubożałej szlachty. Część szlachciców posiadała także w miastach własne nieruchomości. Do dużych, znaczących ośrodków miejskich jak Warszawa, Kraków czy Poznań przyciągała szlachtę obecność władcy (w Poznaniu już jedynie w nadzwyczajnych przypadkach), możliwość kształcenia w najlepszych ośrodkach (w Poznaniu funkcjonowała szkoła jezuicka oraz Kolegium Lubrańskiego), kwestie ekonomiczne oraz religijne (szlachta uczestniczyła w ślubach oraz pogrzebach, a także w nabożeństwach w ufundowanych i uposażonych przez siebie kościołach). Z perspektywy niniejszej pracy najważniejszą przyczyną obecności szlachty w miastach pozostają jednak sprawy polityczne i urzędowe oraz gospodarcze⁴³⁵.

4.1. Miejsce obrad sejmiku

W całym badanym okresie wybrane miasta pojawiały się w materiale źródłowym jako miejsca obrad sejmiku wielkopolskiego. Ze względu na brak ciągłości trwania obrad i obecności instytucji sejmikowych, celowo w badaniach nie stosuje się pojęcia siedziby sejmiku. Szlachta zjeżdżała w ustalone miejsce w konkretnym terminie, jednak po zakończeniu obrad nie pozostawiała po sobie na stałe żadnych urzędników, elementów wyposażenia lub dokumentacji⁴³⁶. Dla województw wielkopolskich zwyczajowym miejscem obradowania była Środa, ze względu na jej centralne położenie dla obu województw. Wybór Środy jako tradycyjnego miejsca odbywania się sejmików może wydawać się niezrozumiały. Z wielu przyczyn bardziej dogodnym miejscem wydawał się być Poznań. Miasto to było bardziej przystosowane do przyjmowania dużej ilości szlachty. Umożliwiałoby ono także szlachcie załatwienia swoich spraw w sądach i urzędzie grodzkim. Dodatkowo Poznań pozostawał

⁴³⁵ M. Zwierzykowski, *Szlachcic w osiemnastowiecznym Poznaniu*, s. 80-102.

⁴³⁶ M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsca obrad sejmików województw Wielkopolski właściwej*, s. 75-76.

ważnym ośrodkiem handlowym oraz religijnym. Wybór Poznania mógłby jednak spotkać się z oporem szlachty z województwa kaliskiego. Pod tym względem Środa wydawała się bardziej neutralnym wyborem⁴³⁷. Zazwyczaj obradowano na otaczającym kościół farny cmentarzu, rzadziej w samym budynku kościoła⁴³⁸. W wyjątkowych przypadkach możliwe było także obradowanie na polach pod Środą. M.in. Jan Kazimierz w uniwersale zwołującym sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego na dzień 8 marca 1653 r., wspominał, iż obrady mogą odbyć się pod Środą, w przypadku wystąpienia w mieście zarazy⁴³⁹, miejsce to jednak nie cieszyło się szacunkiem szlachty⁴⁴⁰. Bez względu na miejsce odbywania się obrad sejmiki były chronione na podstawie norm prawnych, a zakłócanie ich przebiegu groziło poważnymi konsekwencjami (przynajmniej w teorii)⁴⁴¹.

W przebadanym materiale źródłowym wyraźnie widać, że głównym miejscem obrad pozostawała Środa. W latach 1572-1793 zebrało się łącznie 939 zgromadzeń. Miejsce ich obradowania zostało przedstawione w poniższej tabeli:

Tabela nr 2: Liczba sejmików i zjazdów szlacheckich w poszczególnych miejscowościach

Nazwa miasta	Liczba zjazdów	Uwagi
Środa	655	
Poznań ⁴⁴²	69	
Kalisz	63	
Wschowa	34	
Gniezno	24	
Koło	15	
Kościan	11	
Pyzdry	9	
Nakło	8	
Konin	7	
Miłosław	6	
Walcz	4	

⁴³⁷ Tamże, s. 77.

⁴³⁸ Laudum sejmiku gospodarskiego z 6 XI 1764 wspomina o przeniesieniu obrad z cmentarza na drugą stronę kościoła ze względu na większą ilość miejsca (APP, Gr. Poznań. 1221, k. 158-159v).

⁴³⁹ Uniwersał Jana Kazimierza zwołujący sejmik przedsejmowy w Środzie na dzień 8 III 1653, z 6 II 1653 (AS 1632-1655, s. 720-721).

⁴⁴⁰ S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy*, s. 78.

⁴⁴¹ Zob. A. Lityński, *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI-XVIII wieku*, Katowice 1976, s. 114-121; A. Lityński, *Ochrona sejmików w polskim ustawodawstwie karnym XVI-XVIII w.*, PPIA, 7 (1976), s. 229-242.

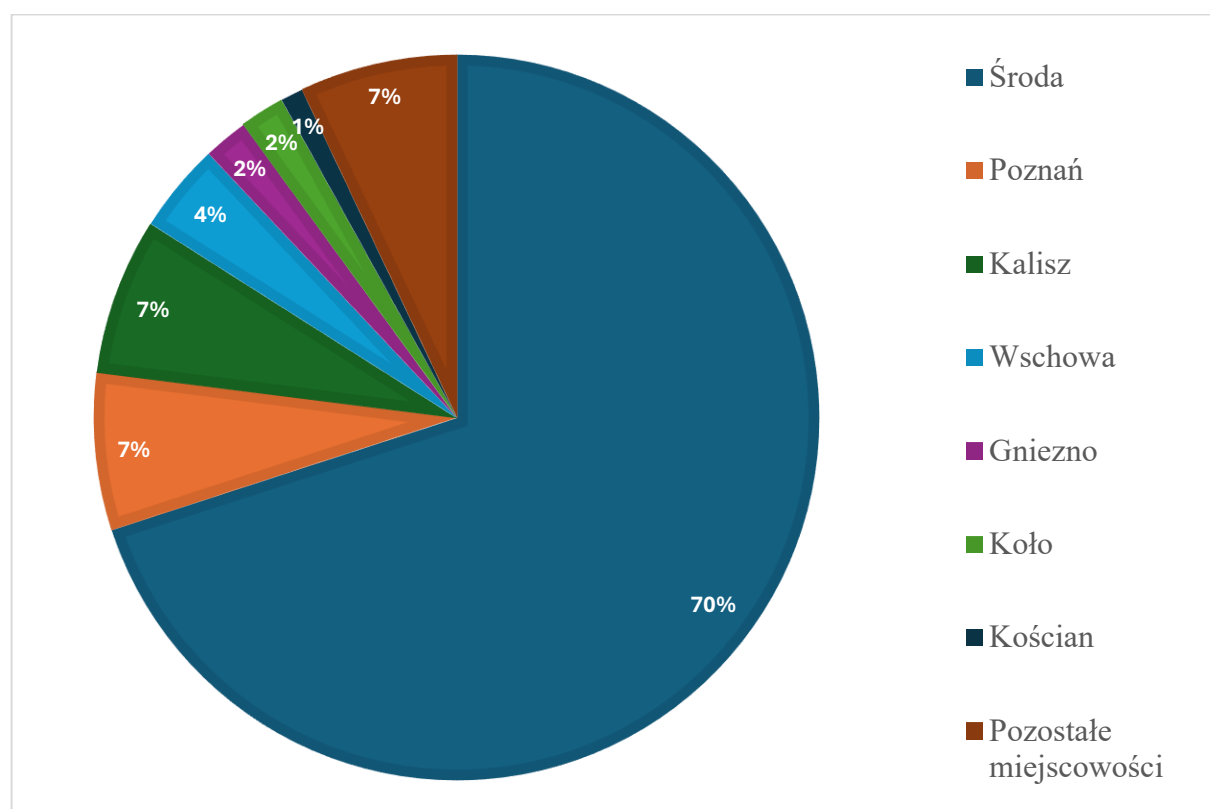
⁴⁴² W przypadku Poznania, Kalisza i Wschowy liczba zgromadzeń byłaby znacznie większa, gdyby uwzględnić również zjazdy elekcyjne dla wyboru kandydatów na urzędy sądowe z lat 1632-1763.

Kcynia	2	
Lublin	2	
Gębice	1	Zjazd konfederacki województw poznańskiego i kaliskiego
Dziewierzewo	1	Sejmik przedsejmowy powiatu kcyńskiego
Dolsk	1	Zjazd konfederacki województw wielkopolskich
Cieśle	1	Sejmik z limity
Buszewo	1	Sejmik z limity
Bielawy	1	Zjazd pod Bielawami koło Soboty
Beresteczko	1	Sejmik ekstraordynaryjny w obozie pod Beresteczkiem
Goląb	1	Zjazd w obozie pospolitego ruszenia
Grębowo	1	Popis części pospolitego ruszenia powiatu kościańskiego
Jarocin	1	Zjazd zwolenników Contiego
Jaślany	1	Popis części pospolitego ruszenia powiatu kościańskiego
Jutrosin	1	Zjazd na pospolite ruszenie
Kraśnik	1	Popis pospolitego ruszenia powiatu nakielskiego
Krotoszyn	1	Zjazd województw poznańskiego i kaliskiego
Leszno	1	Zjazd szlachty i senatorów województw wielkopolskich
Łęczyca	1	Zjazd senatorów i posłów wielkopolskich
Malanowo	1	Zjazd konfederacki województw wielkopolskich
miasta powiatowe	1	Zjazd na powiatowe pospolite ruszenie
Nakwazyn	1	Sejmik z limity
Ostrowiec Świętokrzyski	1	Sejmik z limity
Ujście	1	Zjazd województw poznańskiego i kaliskiego na pospolitym ruszeniu
Uniejów	1	Sejmik z limity
Warszawa	1	Zgromadzenie sejmiku podczas elekcji
Wrocław	1	Zjazd szlachty
Żerniki	1	Sejmik przedsejmowy powiatu kcyńskiego
Stawiszyn	1	Sejmik z limity
Sieradz	1	Zjazd części szlachty
Słupca	1	Zjazd senatorów, urzędników i niektórych spośród szlachty
Stary Dwór	1	Zjazd konfederacki województw wielkopolskich
Razem	939	

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Jak łatwo zauważyć, zwyczaj obradowania w Środzie był mocno zakorzeniony i powodował, że obrady w innych miejscowościach można uznać za wyjątki. Warto także zwrócić uwagę na fakt, iż obrady poza Środą były często zjazdami oponentów w okresach zaburzeń politycznych lub też sejmikami odbywającymi się w obozach wojskowych czy na pospolitym ruszeniu⁴⁴³. Zdarzały się także zjazdy części szlachty oraz zjazdy senatorów. W przypadku Poznania, Kalisza, Gniezna oraz Wschowy odbywały się w nich także sejmiki elekcji kandydatów na urzędy sędziego ziemskiego, podsędka ziemskiego, pisarza ziemskiego oraz podkomorzego. W badanym okresie tego typu sejmiki odnotowano 31 razy w Gnieźnie, 22 razy we Wschowie, 19 razy w Poznaniu oraz 10 razy w Gnieźnie – nie jest to jednak pełna liczba tego typu zgromadzeń, z uwagi na brak badań związanych z tym rodzajem zgromadzeń w Wielkopolsce w okresie lat 1633-1763.

Wykres nr 2: Obrady sejmikowe w poszczególnych miejscowościach

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Zjazdy i sejmiki wiązały się bezpośrednio ze wzmożoną obecnością szlachty w ośrodkach miejskich. Zjawisko napływania do miasta przedstawicieli stanu szlacheckiego

⁴⁴³ *Akta sejmikowe.*

miało znaczenie przede wszystkim dla Środy, która traktowana była jako tradycyjne miejsce obrad. Z tego względu szlachta odwiedzała Środę w miarę regularnie i pozostawała w mieście przez kilka dni. Obecność szlachty nie wiązała się jednak z dużymi korzyściami dla mieszczaństwa średzkiego. Środa nie posiadała wystarczającej ilości zabudowań mogących pomieścić sejmikujących⁴⁴⁴. Szlachta nie była zadowolona z warunków w mieście, o czym informowała m.in. w instrukcji dla posłów z 27 stycznia 1638 r., pisząc

Miasto Śrroda, lubo to na poprawę miasta swego trzyma dobra ziemskie, iż jednak wielgi w nim znajduje się nieporządek, tak, że i gospód wczesnych na zjazdach publicznych stan szlachecki mieć nie może, przeto warują to panowie posłowie nasi prawem, aby nie tylko jm. pan starosta tameczny podług prawa i zwyczaju gospody każdemu, *habita ratione personarum*, przez sługi swoje rozdawał, ale i mieszczenie aby się *quotannis* z prowentów swoich publicznych rachować jm. panu staroście byli powinni⁴⁴⁵.

Warunki mieszkaniowe były oceniane przez szlachtę negatywnie także w późniejszych latach, co doprowadziło nawet do wydania specjalnych instrukcji w laudum z 23 października 1696 r. o nakazie zagospodarowania pustych placów w mieście⁴⁴⁶.

Innym sposobem rozwiązywania problemu były bezzwrotne pożyczki udzielane przez szlachtę mieszczaństwu, które miały być wykorzystane na remont kamienic i domów. Warunkiem skorzystania z takich ofert było zagwarantowanie dożywotniego zakwaterowania szlachcicowi na czas sejmikowania. Czasem obowiązek ten przechodził nawet na kolejne pokolenia⁴⁴⁷. Tego typu umowy pojawiały się stosunkowo często i przybierały podobną formę, jak np. zapis z 1700 r.:

Sław. Jan Filipowicz mieszczanin obywatel średzki swoje domostwo dziedziczne przy rynku w Środzie ze wszystkim pomieszkaniem, na użytek i stancję podczas sejmików w. jm. pana Bogusława na Międzychodzie Unruga starosty obornickiego za 220 zł puszcza i zobowiązuje się do jak najlepszego dokończenia odbudowy domu po pożarze⁴⁴⁸.

⁴⁴⁴ M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsca obrad sejmików*, s. 91.

⁴⁴⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z 27 I 1638 (AS 1632-1655, s. 213).

⁴⁴⁶ Laudum sejmiku z limity z 23 X 1696 (AS 1696-1732, s. 58), M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsca obrad sejmików*, s. 91.

⁴⁴⁷ M. Zwierzykowski, *Sejmik województw poznańskiego i kaliskiego*, s. 140; M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsca obrad sejmików*, s. 91.

⁴⁴⁸ Akta miasta Środa, sygn. I/37, s. 205-206.

Dzięki szlachcie mieszczenie otrzymywali pieniądze na remonty zabudowań lub postawienie nowych domów, jednocześnie szlachta otrzymywała gwarancje możliwości zatrzymania się w konkretnym budynku na czas trwania obrad⁴⁴⁹.

Oczywiście nie wszyscy szlachcice decydowali się na takie rozwiązanie. Część szlachty zatrzymywała się w gospodach. Problemy związane z możliwościami zatrzymania się w gospodzie na czas obrad opisane zostały wielokrotnie w instrukcjach dla posłów na sejm w początkach badanego okresu. Problematyka ta pojawia się między 1615 a 1648 r.⁴⁵⁰ Szlachta domagała się konstytucji nakazującej udostępnianie gospód szlachcie w czasie zjazdów szlacheckich⁴⁵¹. Żalono się, iż wiele miast nie chce wynajmować miejsc, z nazwy wymieniono m.in. Poznań, w którym według szlachty występowały duże problemy z wynajmem⁴⁵². Do konfliktu na tym tle doszło także z mieszczaństwem warszawskim⁴⁵³. W teorii problem ten rozwiązywała konstytucja sejmu z 1565 r. „Rozdawanie gospod⁴⁵⁴”, która do zajęcia się tą sprawą zobowiązywała starostów lub dzierżawców. Sejmik średzki wielokrotnie domagał się konstytucji wyznaczającej kary za uchylanie się od tych przepisów⁴⁵⁵. Jednak żaden z sejmów nie uchwalił nowej konstytucji w tej sprawie i zdaje się, że rola murgrabiów w wymienionych miastach była jedynie zwyczajowa.

W ramach wsparcia miasto otrzymywało także zwolnienia podatkowe. Zwolnienie na okres jednego roku przyznano Środzie w roku 1671⁴⁵⁶, wsparcie miasto otrzymało także po pożarze z 16 maja 1697 r.⁴⁵⁷, na 6 lat uwolniono Środę od podatków czopowego i szelężnego

⁴⁴⁹ Podobne umowy zawarto m.in. w 1698 r., dwukrotnie w 1700 r., trzykrotnie w 1701 r. oraz w 1703 r; Tamże, s. 77-78, 130-131, 145-146, 180-181, 199, 211-213.

⁴⁵⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 13 I 1615 (AS 1572-1616, s. 465); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 8 III 1616 (AS 1572-1616, s. 484-485); Instrukcja dla posłów na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1618 (AS 1616-1632, s. 50); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 22 IX 1620 (AS 1616-1632, s. 90); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 13 XII 1622 (AS 1616-1632, s. 146); Instrukcja dana posłom na konwokację z 3 VI 1632 (AS 1632-1655, s. 30); Instrukcja dana posłom na sejm z 27 I 1638 (AS 1632-1655, s. 211-212, 213); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 25 VIII 1639 (AS 1632-1655, s. 254); Instrukcja dana posłom na sejm konwokacyjny z 25 VI 1648, s. 558).

⁴⁵¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 13 I 1615 (AS 1572-1616, s. 465); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 8 III 1616 (AS 1572-1616, s. 484-485).

⁴⁵² Instrukcja dla posłów na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1618 (AS 1616-1632, s. 50); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 22 IX 1620 (AS 1616-1632, s. 90).

⁴⁵³ Instrukcja dana posłom na sejm z 27 I 1638 (AS 1632-1655, s. 211-212).

⁴⁵⁴ Vol. const., t. 2, vol. 1, s. 163.

⁴⁵⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1590 (AS 1572-1616, s. 146); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 8 III 1616 (AS 1572-1616, s. 484-485).

⁴⁵⁶ Laudum sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 352).

⁴⁵⁷ Relacja z sejmiku przedsejmowego z 5 III 1698 (AS 1696-1732, s. 138); M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsca obrad sejmików*, s. 91.

w roku 1700⁴⁵⁸, w 1714 r. miasto uzyskało libertację od hiberny na okres jednego roku⁴⁵⁹, a w 1737 r. ponownie zaoferowano zwolnienie z powodu pożaru (tym razem na okres 4 lat)⁴⁶⁰. Środa nie była w tym przypadku szczególnie traktowana. W tego rodzaju sprawach (pożary, klęski, zniszczenia dokonane przez wojska) szlachta stosunkowo często udzielała pomocy miastom i miasteczkom, głównie poprzez zwalnianie ich z podatków⁴⁶¹. Należy jednak zaznaczyć, iż Środa otrzymywała zwolnienie w częstotliwości zbliżonej do dużych miast wielkopolskich⁴⁶².

W odróżnieniu od zwolnień podatkowych, które Środa otrzymywała raczej na równi z innymi dużymi ośrodkami miejskimi, częściej miasto pojawiało się wymienione w instrukcjach dla posłów na sejmy w kontekście otrzymania zwolnienia od stacjonowania wojska oraz ponoszenia ciężarów związanych z utrzymywaniem wojskowych. Tego typu postulaty pojawiały się kolejno w latach: 1665, 1666, 1667⁴⁶³, 1669, 1670, 1671, 1673, oraz 1675⁴⁶⁴. W następstwie postulatów posłów wielkopolskich król Jan III Sobieski przypomniał o wolności Środy od stacjonowania wojska w uniwersale z 15 września 1674 r., pisząc:

Doniesiono nam jest przez ur. posłów z sejmiku szredzkiego województw wielkopolskich do nas deputowanych, jako niektórych pułków, regimentów i chorągwi ludzie, *contraveniendo* prawu pospolitemu, którym miasto Szroda od wszelakich konsystencji, stanowisk, stacji, noclegów i popasów żołnierskich jest uwolnione, pomienione miasto różnymi agrawują egzakcjami. Takowym my tedy ludzi swawolnych złym zabiegając wcześniej postępkiem, surowo tym uniwersałem naszym przykazujemy, aby się żaden z ludzi w służbie wojennej zostających w przerzeczonym mieście Szredzie stać, noclegów, popasów ani konsystencji odprawować, stacji wybierać, tudzież żadnych egzakcji czynić nie ważył, pod ostrością prawa pospolitego i artykułów

⁴⁵⁸ Laudum sejmiku z limity z 8 XI 1700 (AS 1696-1732, s. 199).

⁴⁵⁹ Odpowiedź A.M. Sieniawskiego kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego na poselstwo z sejmiku z 17 II 1714 (AS 1696-1732, s. 755).

⁴⁶⁰ Laudum sejmiku gospodarskiego z 10 IX 1737 (AS 1733-1763, s. 240).

⁴⁶¹ Szczegółowo o zwolnieniach podatkowych udzielanych ośrodkom miejskim napisano w rozdziale dotyczącym kwestii skarbowych.

⁴⁶² Łącznie Środa uzyskała 14 zwolnień podatkowych. Dla porównania Poznań otrzymał 22 libertacje, a Kalisz 10.

⁴⁶³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 II 1665 (AS 1656-1668, s. 543); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 II 1666 (AS 1656-1668, s. 674); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 IX 1666 (AS 1656-1668, s. 759); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1667 (AS 1656-1668, s. 853).

⁴⁶⁴ Instrukcja dla posłów na sejm przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 100-101); Instrukcja dla posłów na sejm z 22 I 1670 (AS 1668-1675, s. 131); Instrukcja dla posłów na sejm z sejmiku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 224); Laudum sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 352); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 368); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedkonwokacyjnego z 29 XII 1673 (AS 1668-1675, s. 501); Instrukcja dana posłom na sejm z 31 XII 1675 – 9 I 1676 (AS 1668-1675, s. 579).

wojskowych, które *in casu* sprzeciwienia się niniejszej woli naszej, nieodwłocznie wykonać i jako praw gwałtowników *irremissibiliter* surowo karać rozkażemy⁴⁶⁵.

Niestety, pomimo potwierdzenia prawa przez uniwersał królewski, o ponowne potwierdzenie libertacji i egzekwowanie wolności od stanowisk i przechodów żołnierskich miasta, proszono w instrukcji dla posłów na sejm już dwa lata później, w roku 1676⁴⁶⁶.

Częstotliwość pojawiania się postulatów związanego z libertacją od stanowisk wojskowych może oznaczać, iż starania szlachty często pozostawały bezskuteczne.

Wydaje się, iż w ostateczności Środa nie czerpała wyraźnych korzyści z pozostawania tradycyjnym miejscem odbywania się sejmików. Ścisłe miejsce obrad, mianowicie kościół w Środzie, jak wynika z artykułu M. Zwierzykowskiego oraz E. Tacki, pozostawał zadbane⁴⁶⁷. O ewentualnych szkodach wyrządzanych w Środzie przez szlachtę w materiałach sejmikowych wspomina się jedynie w kontekście strat ponoszonych przez starostę średzkiego Jana Cerekwickiego:

Mając respekt na to, że przez gęste sejmiki nasze jm. pan starosta średzki w zbożach i trawach swoich przez konie nasze niemałe szkody ponosi, tedy karczmy do tegoż starostwa należące *in vim* rekompensy od szelężnego podatku na cały rok uwalniamy⁴⁶⁸.

W ostateczności Środa wydawała się z perspektywy szlachty wielkopolskiej pozostawać ważnym ośrodkiem. Szlachta dwukrotnie w instrukcjach dla posłów wspominała, iż obrady sejmikowe powinny odbywać się właśnie w Środzie⁴⁶⁹. Także w 1616 r. odmówiono podzielenia obrad. Szlachta z województwa poznańskiego miała wówczas obradować w Poznaniu, natomiast szlachta kaliska pod Pyzdrami. Szlachta w laudum odmówiła podziału, powołując się na zwyczaj obradowania w Środzie⁴⁷⁰. Możliwe jest, iż był to wyraz przywiązania do tradycji obrad właśnie w tym miejscu.

Oczywiście, w przypadkach kiedy sejmik odbywał się w danym miejscu jednokrotnie, trudno dopatrywać się znaczących konsekwencji. W przebadanym materiale odnaleziono jednak przykłady bezpośredniego, negatywnego wpływu przeprowadzenia sejmiku

⁴⁶⁵ Instrukcja Michała I na sejmiki przedsejmowe z 24 XI 1671 (AS 1668-1675, s. 534-535).

⁴⁶⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 10 XII 1676 (AS 1676-1695, s. 76).

⁴⁶⁷ M. Zwierzykowski, E. Tacka, *Miejsca obrad sejmików*, s. 94.

⁴⁶⁸ Laudum sejmiku relacyjnego z 20 VII 1672 (AS 1668-1675, s. 413).

⁴⁶⁹ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu pyzdrskiego w Pyzdrach z 15 VII 1776 (APP, Gr. Pyzdry 96, k. 659-661).

⁴⁷⁰ Uchwała zjazdu szlachty województwa poznańskiego na sądy w Poznaniu z 5 XII 1616 (AS 1616-1632, s. 14).

szlacheckiego na losy miasta. W materiale sejmikowym odnaleźć można zapis dotyczący tumultu w kościele farnym w Gnieźnie 15 lipca 1776 r., podczas sejmiku przedsejmowego powiatu gnieźnieńskiego. W związku z dokonanymi zniszczeniami skargę do ksiąg grodzkich złożył osobiście proboszcz kościoła, ksiądz Maksym Podkowski:

Iż terazniejszego manifestanta komendarz był tumultem w domu jego o godzinie trzeciej po północy dnia 15 miesiąca terazniejszego, podług uniwersałów Najjaśniejszego K.J.M. na sejmiki przedsejmowe wydanych, przez osoby na to zamysłu wysadzonych wprowadzone, ostatniem przymuszony gwałtem oddać klucze do kościoła wzmiankowanego. Które to nasadzone osoby bez przytomności kościoła zawiadującego, tę świątynię na uczczenie i chwałę Boską poświęconą, tumultem sobie otworzyły i tam zgromadziwszy niektórych tylko ziemianów na miejsce obrad, bez przyzwolenia na obecność Boską względu, co tylko zagajony został sejmik, wzniciwszy zaraz umyślnie tumult, jeden drugiego ciężko pokaleczył i ten dom samemu poświęcony Bogu został w kilkunastu skrwawiony miejscach, mensa ołtarza wielkiego, gdzie *Sanctissimum* bywa i ławki porąbane, nie zważając nawet na wyniesienie *Sanctissimum* do zatamowania zabójstwa w zapomnieniu o przytomności prawdziwego Boga wielu obywateli niewinnie kaleczeli, drudzy schroniwszy się do bezpiecznego miejsca, to jest do zakrystii, zamiast pod dyspozycją swoją będące osoby od tegoż odwozić krwie wylania, końca tej tragicznej zdali się oczekiwać sumy⁴⁷¹.

Negatywne skutki odbycia się sejmiku miały miejsce także m.in. w przypadku Kościana w 1704 r., kiedy to 14 lipca pod miastem zebrał się sejmik za uniwersałem króla. W tym czasie w całej Wielkopolsce dominowało stronnictwo proszwedzkie, jednak nie brakowało także zwolenników króla, którzy zjechali pod Kościan aby ponownie potwierdzić swoją wierność władcy, a także zwołać pospolite ruszenie⁴⁷², do którego nawoływał w uniwersale także Ludwik Szołdrski⁴⁷³. Już w najbliższych dniach po sejmiku Szwedzi zaatakowali i zajęli miasto⁴⁷⁴. Badacz dziejów miasta Klemens Koehler odnalazł w księgach miejskich opis tego wydarzenia⁴⁷⁵. Jest to jeden z przykładów bezpośredniego wpływu sytuacji politycznej na dzieje poszczególnego miasteczka. Oczywiście zazwyczaj działalność sejmikowa nie pociągała za sobą tego rodzaju skutków.

⁴⁷¹ Manifestacja księdza M. Podkowskiego proboszcza kościoła farnego gnieźnieńskiego w sprawie tumultu w kościele farnym, uczynionych podczas sejmiku przedsejmowego powiatu gnieźnieńskiego w Gnieźnie 15 VII 1776 (APP, Gr. Gniezno 212, s. 861).

⁴⁷² Laudum sejmiku za uniwersałem królewskim w obozie pod Kościanem z 14 VII 1704 (AS 1696-1732, s. 431).

⁴⁷³ Uniwersał L. Szołdrskiego stolnika wschowskiego, marszałka sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego, adresowany do województwa kaliskiego z 14 VII 1704 (AS 1696-1732, s. 433).

⁴⁷⁴ H. Florkowski, *Kościan rzemiosłem stał*, Kościan 1974, s. 38-39.

⁴⁷⁵ K. Koehler, *Opis Kościana*, „Ognisko” 1874, nr 69.

4.2. Lokacja instytucji szlacheckich w miastach

Jak już wspomniano, szlachta pojawiała się w miastach z najróżniejszych przyczyn, nie tylko w czasie trwania obrad sejmikowych. Teoretycznie obowiązywał ją zakaz osiedlania się w miastach i zajmowania się handlem czy rzemiosłem, pod groźbą utraty tytułu. Konstytucja sejmu z 1633 r. jasno wskazywała, iż każdy szlachcic, który zajmuje się handlem, szynkiem lub sprawuje urzędy miejskie, jednocześnie pozbawiany jest przywilejów szlacheckich⁴⁷⁶. Wcześniejsze konstytucje wspominały także o zajmowaniu się rzemiosłem⁴⁷⁷. W Wielkopolsce przykładem utraty szlachestwa na tej drodze i konieczności przywrócenia go są Grodziccy. Ostatecznie tytuł został im przywrócony na mocy specjalnej konstytucji sejmu krakowskiego z 1603 r. i potwierdzonej w 1607 r.⁴⁷⁸ Mimo to, w miastach gromadziła się uboga szlachta, która ze względu na rozdrobnienie majątków szlacheckich nie mogła utrzymać się z tradycyjnie szlacheckich zajęć, a czasem nawet przedstawiciele zamożniejszej części stanu szlacheckiego, którym udało się otrzymać godności magistrackie. Często przeprowadzka do miast, pomimo iż sama w sobie była niejako formą degradacji stanowej, okazywała się awansem gospodarczo-ekonomicznym⁴⁷⁹.

Zjawisko przenikania szlachty do mieszczaństwa nie miało oczywiście charakteru masowego i w skali całego kraju pozostaje bez większego znaczenia. Obecność szlachty była jednak istotna dla miasta, w którym się osiedliła. W Wielkopolsce drobna szlachta zajmowała się przede wszystkim rzemiosłem, a w wiekach XVI i XVII to właśnie mieszkańcy szlacheckiego pochodzenia często piastowali urzędy miejskie⁴⁸⁰. W samym Poznaniu szlachta stanowiła niewielki odsetek mieszkańców, głównie ze względu na stosunkowo silne mieszczaństwo zamieszkujące Poznań, przy jednocześnie niewielkiej ilości dóbr ubogiej szlachty otaczających miasto. Mimo to na początku XVII w. w rękach szlachty znajdowało się 150 domów⁴⁸¹. Oprócz tego szlachcice zamieszkiwali część innych ośrodków, w tym m.in. Mosinę, Buk, Czempin, Szamotuły, Kościan, Gostyń, Oborniki, Śmigiel, Wschowę czy Stęszew. Znacznie więcej szlachty zamieszkiwało miasta województwa kaliskiego, zwłaszcza Gniezno, gdzie odsetek przyjętych do prawa stanowił aż 14,7% (dane dla drugiej połowy XVII

⁴⁷⁶ Vol. const., t. III, vol. 2, s. 211.

⁴⁷⁷ Vol. const., t. II, vol. 1, s. 26.

⁴⁷⁸ Vol. const., t. II, vol. 2, s. 356.

⁴⁷⁹ S. Gierszewski, *Obywatele miast*, s. 82-83.

⁴⁸⁰ Tamże, s. 84.

⁴⁸¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 496.

w.)⁴⁸². W całej Wielkopolsce wyróżnia się Wschowa, w której znane są dość częste, jak na okoliczności, przypadki zawierania małżeństw szlachecko-mieszczańskich⁴⁸³.

Biorąc pod uwagę obecność szlachty w miastach, nie sposób nie omówić problemu lokacji instytucji szlacheckich w ośrodkach miejskich. Dominujące znaczenie w tej kwestii miał Poznań, którego dotyczy duża część zapisów w tej kategorii (43 ze 171). Miasto pełniło rolę nieformalnej stolicy Wielkopolski właściwej, a przez to, właśnie w nim toczyło się życie prowincji. Poznań posiadał liczne instytucje miejskie oraz szlacheckie, co było możliwe m.in. ze względu na posiadanie licznych budynków mogących służyć za miejsca zjazdów i debat⁴⁸⁴. Za najważniejsze z nich można uznać zamek, Ratusz oraz siedzibę Wagi miejskiej. Dodatkowo to właśnie w Poznaniu znajdowały swoją lokalizację liczne instytucje sądowe i samorządowe, m.in. sąd i urząd grodzki, siedziba starosty generalnego, archiwum i kancelaria, a także sąd ziemski poznański⁴⁸⁵. Od 1561 r. sądy odbywały się w budynku Wagi, dokąd zostały przeniesione z klasztoru ojców dominikanów⁴⁸⁶.

Szczególne znaczenie miała Komisja Skarbowa Poznańska, która przez całe swoje istnienie pozostawała ważnym organem samorządu sejmikowego⁴⁸⁷. W Poznaniu Komisja zbierała się w różnych lokalizacjach, m.in. na zamku, w budynku Wagi, w Ratuszu, w kolegium jezuickim, klasztorze ojców Karmelitów oraz w kamienicach mieszczańskich⁴⁸⁸. O terminach odbywania się Komisji informowano w laudach sejmikowych:

*Insistendo materiom w reces do terażniejszego sejmiku puszczoneym laudo anteriora, komisję naszą skarbową niedoszłej kadencji na dzień 9 miesiąca maja [1701] naznaczamy na miejscu zwyczajnym w Poznaniu, także czas wniesienia podatków na tęż komisję ichm. panom poborcom iniungimus et seriam contra retentores usurpata praxi zalecamy executionem*⁴⁸⁹.

Wszystkie zapisy przyjmują podobną formę, wskazując datę oraz miejsce. Niekiedy dodatkowo podawano także nazwiska komisarzy:

Termin Komisji naszej skarbowej *in loco solito* w Poznaniu, pro die 23 *septembris* w roku terażniejszym naznaczamy, którą uniwersalami swymi jm. pan marszałek koła naszego z

⁴⁸² S. Gierszewski, *Obywatele miast*, s. 86-87.

⁴⁸³ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 60.

⁴⁸⁴ M. Zwierzykowski, *Szlacheckie instytucje sądowe i samorządowe na Starym Rynku od XVI do XVIII wieku*, KMP, nr 2 (2003), s. 238.

⁴⁸⁵ Tamże.

⁴⁸⁶ Tamże, s. 238-239.

⁴⁸⁷ M. Zwierzykowski, *Szlacheckie instytucje*, s. 239.

⁴⁸⁸ Tamże.

⁴⁸⁹ Laudum sejmiku z limity z 11 IV 1701 (AS 1696-1732, s. 214).

obwieszczeniem uchwały terazniejszej poprzedzić ma. Na którą to Komisję *e medio nostri* za komisarzy deputujemy ichm.: Piotra Sokolnickiego chorążego wschowskiego, Franciszka Ponińskiego stolnika poznańskiego, Ludwika Chłapowskiego podczaszego poznańskiego, Józefa Zakrzewskiego cześnika wschowskiego [...] ⁴⁹⁰.

Dodatkowo o sesjach pisano także w gazetach, również ogólnopolskich ⁴⁹¹. Informacje o działalności Komisji pojawiają się przez cały czas jej funkcjonowania zarówno w dokumentacji sejmikowej, jak i w gazetach. 22 sierpnia 1732 r. o Komisji pisano lakonicznie w „Kurjerze Polskim”: „[...] o Komisji Skarbowej jeszcze nic nie słyhać, kiedy będzie reasumowana” ⁴⁹².

Ostatnie informacje o działalności pojawiają się natomiast w laudum z 17 września 1766 r.:

J.w. jm. pan kasztelan łędzki tak z domu swego, jako i własnych zasług dobrze nam znajomy, równej doprasza się względności, któremu Komisja Skarbowa w raz z nadgrodeniem wielkiej przez pożar ogniowy w Rzgowie i Szczytnikach szkody przychylnosc naszą pokaże ⁴⁹³.

Sprawy związane z funkcjonowaniem Komisji Skarbowej Poznańskiej będą się jednak pojawiać w niniejszej pracy w wielu rozdziałach. Ma to związek ze zwyczajem przekazywania przez sejmik spraw do rozpatrzenia właśnie przez Komisję.

Oprócz informacji dotyczących działań Komisji Skarbowej Poznańskiej, w materiale odnaleźć można także zapiski o Komisji Dobrego Porządku oraz komisji porządkowych cywilno-wojskowych. Dotyczących tych zagadnień informacji jest jednak niewiele. Odnaleziono jedynie 5 zapisów związanych ze sprawami miejskimi, z czego 4 pochodziły z instrukcji dla posłów. Szlachta w instrukcji dla posłów z 15 lipca 1776 r. prosiła, aby komisja została wyznaczona do miast i zajęła się sprawami miejskimi, w tym także osobno wspomniano o konieczności zajęcia się naprawami dróg i mostów, przywilejów miejskich oraz cenami ⁴⁹⁴. O Komisjach *boni ordinis* pisano w instrukcji dla posłów w 1786 r., chwając ich osiągnięcia:

⁴⁹⁰ Laudum sejmiku gospodarskiego z 10 IX 1737 (AS 1733-1763, s. 239).

⁴⁹¹ M. Zwierzykowski, *Szlacheckie instytucje*, s. 239.

⁴⁹² Tamże, s. 1095.

⁴⁹³ Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

⁴⁹⁴ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429); Dezyderaty szlachty powiatów pyzdrowskiego i średzkiego zgłoszone i spisane podczas obrad sejmiku powiatów w dniach 14-17 II 1792 - do przekazania posłom sejmowym województw wielkopolskich

Okazują się pomyślne skutki komisji dobrego porządku po miastach królewskich w nim już kwitnących, których sobie każdy dobry i rządny obywatel życzyć zawsze powinien, a przeto i województwa nasze w tym żądaniu, co do polepszenia wewnętrznego dwojego rozrządzenia będące, i onegoż usiłujące, obowiązują j.w. posłów, iżby utworzenie przez prawo takowej po województwach doskonałej gospodarskiej komisji pozyskać starali się. Która by nie tylko po wszystkich pryncypalniejszych wojewódzkich miastach domy poprawy obmyślić mogła, ale też dla wygodniejszego handlu wszelkie przeprawy i drogi ułatwiła, ekonomii wewnętrznej wszelakiego rodzaju poprawiła, służącym i czeladzi według kraju położenia i proporcji zapłaty ustanowiła, zasługi owczarzom i ich powinności przepisała⁴⁹⁵.

Niewiele informacji można odnaleźć także o Radzie Województw Wielkopolskich. Poza powołującym Radę uniwersałem, który określał jej zadania i kompetencje⁴⁹⁶, w materiale źródłowym pojawia się tylko jeden wpis związany z miastami. 7 grudnia 1772 r. w Warszawie, złożony został przez Stanisława Kostkę Krajewskiego instygatora koronnego manifest przeciw działalności Rady Województw Wielkopolskich i ks. Augusta Sułkowskiego wojewody gnieźnieńskiego, wniesiony do ksiąg metryki koronnej. W manifestie wspomniano, iż z powodu działalności Rady cierpią także miasta⁴⁹⁷.

Stosunkowo często szlachta podejmowała kwestie związane z kancelariami i archiwami⁴⁹⁸. Zagadnienia te pojawiają się w różnych kontekstach, jednak najczęściej związane są z kwestią umiejscowienia kancelarii i archiwów grodzkich i ziemskich. Szlachta zwracała uwagę na konieczność przygotowania odpowiedniego, bezpiecznego miejsca dla archiwów. Informacje na ten temat zanotowano w instrukcji dla posłów z 19 sierpnia 1782 r.:

Że województwo intraty wszystkie na skarb koronny przez odebranie czopowego odjęte, a w grodach po powiatach, jako to w Kaliszu, w Gnieźnie, w Kościanie, w Pyzdrach, w Wschowie, w Koninie, żadnego miejsca przyzwoitego do złożenia archiwum nie masz, usilnym to będzie staraniem j.w. posłów, aby Komisja Skarbu Koronnego wszędzie dla utrzymania

w Warszawie (APP, Zm. Pyzdry 1, k. 3-4v, 30-30v); Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie, 15 VII 1776 (AS1764-1793, s. 934).

⁴⁹⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 21 VIII 1786 (APP, Gr. Poznań 1180, k. 335-340, 358-363v).

⁴⁹⁶ Uniwersał w sprawie ustanowienia Rady Województw Wielkopolskich z 2 X 1772 (APP, Gr. Kalisz 493, k. 62).

⁴⁹⁷ Manifest złożony przez S.K. Krajewskiego instygatora koronnego przeciw działalności Rady Województw Wielkopolskich i ks. A. Sułkowskiego wojewody gnieźnieńskiego wniesiony do ksiąg metryki koronnej z 7 XII 1772 (APP, Gr. Poznań 1128, k. 199-201).

⁴⁹⁸ Szerzej zob. w: M. Zwierzykowski, *Problematyka archiwalna w uchwałach sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w czasach saskich (1696-1763)*, [w:] *Pamiętnik II Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki*, Poznań 1998, s. 39-46.

bezpieczeństwa fortun obywatelskich zbudować bezpieczne nakazała schowanie, tudzież w mieście Kościanie dla sądzącego się tam ziemstwa poznańskiego dwuniedzielnych kadencji rozkazała ratusz restaurować w tymże mieście⁴⁹⁹.

Stosunkowo często decydowano także o przeniesieniu kancelarii lub archiwum w nowe miejsce. Zdarzało się, iż konieczne stawało się przeniesienie archiwum z miasta do miasta. Tak stało się w przypadku miasta Wałcza w 1659 r., kiedy to ze względu na przemarsz wojsk, szlachta zadecydowała w laudum z 28 lutego o konieczności przeniesienia ksiąg do Poznania⁵⁰⁰. Jeszcze w tym samym roku pisano jednak, że księgi powinny powrócić do Wałcza (na mocy laudum z 3 lipca), ponieważ są one niezbędne do prawidłowego funkcjonowania sądów⁵⁰¹. Podobny zapis dotyczący przeniesienia ksiąg dotyczył miasta Gniezna. Pojawia się on w laudum średzkiego sejmiku z limity z 13 czerwca 1713 r. Zapis informuje o częściowym zniszczeniu zamku poznańskiego, w którym złożone były także księgi gnieźnieńskie. Z powodu zniszczeń nakazano, aby księgi przeniesiono do Gniezna i zdeponowano w bezpiecznym miejscu⁵⁰².

Najczęściej księgi przenoszono jednak z miejsca na miejsce w obrębie jednego ośrodka miejskiego. W przypadku ksiąg sądu ziemskiego poznańskiego przechowywano je w Ratuszu przez większość epoki nowożytnej⁵⁰³. Zgodnie z postanowieniami pochodzącymi jeszcze z XV w., archiwum ksiąg ziemskich (jak również w wyjątkowych sytuacjach ksiąg grodzkich) również zostało umiejscowione w pomieszczeniu w Ratuszu⁵⁰⁴. Zmiany były jednak konieczne w przypadku zagrożeń. Księgi przeniesiono m.in. w czasie potopu szwedzkiego oraz w 1692 r. po zniszczeniach podczas zamieszek w Poznaniu⁵⁰⁵. Informację o zmianie lokalizacji ksiąg ziemskich odnaleźć można także w laudum sejmiku średzkiego z 1735 r., w którym przeznaczono 1500 zł na przekazanie dominikanom poznańskim, którzy od kilkudziesięciu lat przechowywali księgi ziemskie⁵⁰⁶.

Lokalizację zmieniała także kancelaria, która w okresie wielkiej wojny północnej mieściła się na zamku. Laudum z 13 czerwca 1713 r. przynosi jednak informację o zrujnowaniu zamku i potrzebie przeniesienia kancelarii w inne miejsce. Jako nowe miejsce kancelarii

⁴⁹⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 19 VIII 1782 (APP, Gr. Poznań 1163, k. 287-293, 360-365v).

⁵⁰⁰ Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 II 1659 (AS 1656-1668, s. 286).

⁵⁰¹ Laudum sejmiku relacyjnego z 3 VII 1659 (AS 1656-1668, s. 311).

⁵⁰² Laudum sejmiku z limity z 13 VI 1713 (AS 1696-1732, s. 732).

⁵⁰³ M. Zwierzykowski, *Szlacheckie instytucje*, s. 243-244.

⁵⁰⁴ Tamże, s. 244.

⁵⁰⁵ Tamże.

⁵⁰⁶ Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1735 (AS 1733-1763, s. 201).

wyznaczono kamienicę Marcina Ludyka, obywatela miasta Poznania, który w nagrodę za użyczenie swojej kamienicy został zwolniony z podatków czopowego oraz szelężnego na cały okres funkcjonowania kancelarii w jego posesji⁵⁰⁷. Następną informacją na temat miejsca przechowywania ksiąg grodzkich pojawia się dopiero w laudum z 16 kwietnia 1714 r. Szlachta nakazała wówczas napisać marszałkowi do kanclerza koronnego w sprawie archiwum poznańskiego z prośbą o:

(...) naznaczenie miejsca do złożenia *actorum castrensiurn Posnaniensium* na Ratuszu poznańskim, *vigore legis positivae*, ponieważ zamek poznański *et archivum* zrujnowane *per hosticum*⁵⁰⁸.

Potwierdzenie konieczności przeniesienia archiwum znajduje się także w laudum z 2 października 1714 r., kiedy to wyznaczono asygnację na 500 zł na pokrycie kosztów całego przedsięwzięcia⁵⁰⁹. Już 7 stycznia 1715 r. sejmik nazaczył 200 zł z czopowego i szelężnego dla panien chełmianek, w których kamienicy ulokowano kancelarię poznańską⁵¹⁰.

Problemy z lokalizacją pojawiły się także w 1761 r., kiedy szlachta wielokrotnie wspominała o problemie z zajmującymi zamek wojskami rosyjskimi. Szlachta wielkopolska uważała, że zamek przestał być bezpiecznym miejscem przechowywania ksiąg i na mocy laudum postanowiła o przeniesieniu ksiąg do zabudowań klasztoru oo. Franciszkanów⁵¹¹. O konieczności przeniesienia archiwum poinformowano dodatkowo w instrukcji dla posłów. Posłowie na sejm mieli poprosić króla, aby nakazał wojskom rosyjskim opuszczenie zamku poznańskiego, oraz jednocześnie wspomnieć, iż szlachta została zmuszona do przeniesienia archiwum co wiązało się z nakładami finansowymi⁵¹².

Lokalizację archiwum i kancelarii zmieniano jednak nie tylko w przypadku miasta Poznania. Laudum sejmikowe z 1659 r. przynosi informację o przeniesieniu ksiąg grodzkich na zamek w Pyzdrach⁵¹³. Miejsce przechowywania zmieniano także w przypadku miasta Kalisza. Laudum sejmiku w Środzie z 7 maja 1711 r. informuje, że księgi kaliskie znajdują się aktualnie w depozycie w jednym ze sklepów, który to, niestety, znalazł się w ruinie. Laudum nakazuje remont sklepu, wyznaczając jednocześnie na ten cel równowartość podatku

⁵⁰⁷ Laudum sejmiku z limity z 7 V 1711 (AS 1696-1732, s. 645).

⁵⁰⁸ Laudum sejmiku z limity z 16 IV 1714 (AS 1696-1732, s. 763).

⁵⁰⁹ Laudum sejmiku z uniwersału Augusta II z 2 X 1714 (AS 1696-1732, s. 776).

⁵¹⁰ Laudum sejmiku z limity z 7 I 1715 (AS 1696-1732s. 786).

⁵¹¹ Laudum sejmiku gospodarskiego z 15-16 IX 1761 (AS 1733-1763, s. 692, 695).

⁵¹² Instrukcja dana posłom sejmiku do Augusta III z 15 IX 1761 (AS 1733-1763, s. 699).

⁵¹³ Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 II 1659 (AS 1656-1668, s. 286).

czopowego i szelężnego płaconego przez jednego piwowara poznańskiego⁵¹⁴. W 1748 r. szlachta informowała także, że akta ziemskie kaliskie powinny pozostać u ojców kanoników (1748 r.)⁵¹⁵. O konieczności kolejnego przeniesienia ksiąg informowano także w laudum z 1772 r.⁵¹⁶ W materiale źródłowym pojawia się wzmianka o kancelarii Wschowy, jednak w przypadku tego ośrodka znajduje się ona w instrukcji dla posłów na sejmy. W 1641 r. proszono, aby kancelaria wschowska znalazła się na zamku⁵¹⁷.

W całym materiale źródłowym pojawiają się także przejawy troski o zabezpieczenie ksiąg oraz stan budynków, w których znajdowały się archiwa i kancelarie. Szlachta decydowała się na przekazywanie pieniędzy na przeprowadzenie koniecznych napraw. Tego typu zalecenia pojawiają się w całym badanym okresie, jednak pozostają one wyjątkowo rzadkie. Wzmianki o konieczności zabezpieczenia ksiąg widnieją kolejno w laudum z 1587 r.⁵¹⁸, oraz w instrukcjach dla posłów z 1733⁵¹⁹ i 1776 r.⁵²⁰ Niewiele częściej decydowano się na przekazanie pieniędzy na naprawy. Pieniądze na naprawę zamku, gdzie przechowywano księgi grodzkie otrzymało Nakło w 1659 r.⁵²¹ Kondycją kancelarii zajęto się szerzej w 1748 r., gdy na mocy laudum sejmikowego przyznano na naprawy pieniądze aż 8 instytucjom. Po 1500 zł otrzymały kancelarie w Gnieźnie, Kcyni, Koninie, Kościanie, Wschowie oraz Pyzdrach, natomiast po 12 000 zł w Poznaniu oraz Kaliszu⁵²². Pieniądze na kancelarię uzyskały także w 1755 r. Poznań, Kalisz i Wałcz (po 500 zł), przy czym zaznaczono, że kwestiami związanymi z naprawami tych kancelarii ma zająć się Komisja Skarbowa Poznańska⁵²³. Można zakładać, iż Komisja Skarbowa miała zająć się także kwestią remontu archiwum w Nakle, ponieważ w manifestacji szlachty powiatów nakielskiego i kcyńskiego z 22 maja 1758 r., szlachta uważała, iż Komisja zaniedbała sprawę remontu archiwów nakielskich⁵²⁴.

Wyznaczanie kwot na kancelarie i archiwa pozostawało ściśle związane z reformami sejmowymi. Jeszcze w laudum sejmiku gospodarskiego województw poznańskiego i

⁵¹⁴ Laudum sejmiku z limity z 7 V 1711 (AS 1696-1732, s. 645).

⁵¹⁵ Laudum sejmiku gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 443).

⁵¹⁶ Laudum sejmiku dla wyboru urzędników sądowych powiatów kaliskiego i konińskiego w Kaliszu z 14-25 II 1792 (APP, Gr. Kalisz 485, k. 179-184v).

⁵¹⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z 9 VII 1641 (AS 1632-1655, s. 318).

⁵¹⁸ Uchwała sejmiku województwa poznańskiego i części kaliskiego z 14 XII 1587 (AS 1572-1616, s. 65).

⁵¹⁹ Instrukcja posłom na konwokację z 18 III 1733 (AS 1733-1763, s. 28).

⁵²⁰ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu pyzdrskiego w Pyzdrach z 15 VII 1776 (APP, Gr. Pyzdry 96, k. 659-661).

⁵²¹ Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 II 1659 (AS 1656-1668, s. 285-286).

⁵²² Laudum sejmiku gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 442).

⁵²³ Laudum sejmiku gospodarskiego z 16 IX 1755 (AS 1733-1763, s. 546-567).

⁵²⁴ Manifestacja szlachty powiatów nakielskiego i kcyńskiego w sprawie zaniedbań Komisji Skarbowej Poznańskiej względem remontu archiwów i mostu w Nakle z 22 V 1758 (AS 1733-1763, s. 582).

kaliskiego z 17 września 1766 r. odnaleźć można zapis, iż pieniądze uzyskane z podatków czopowego i szelężnego powinny zostać przeznaczone na poprawę archiwów i przepisanie ksiąg⁵²⁵. Był to ostatni zapis dotyczący wsparcia dla kancelarii i archiwów. Kolejne odnalezione zapisy, ze względu na pozbawienie sejmiku dochodów z czopowego i szelężnego i przekazanie ich do skarbu państwa, odnaleźć można jedynie w instrukcjach dla posłów na sejm. W 1768 r. szlachta wielkopolska żaliła się w instrukcji, iż ze względu na utratę dochodów z podatków, nie ma pieniędzy na dokończenie remontu archiwum poznańskiego i zwracała się z prośbą o pokrycie kosztów ze skarbu państwa⁵²⁶. W instrukcjach zachowały się także dwie informacje o pożarze w Pyzdrach, w którym spłonęły akta:

W tymże miasta Pyzdr pożarze gdy i akta *ab anno 1700 ad annum 1768* pogorzały, zabiegając wynikającym w tej okoliczności kłótniom, ktokolwiek by od publikowanej przyszłej konstytucji w czasie pół roku nie podał do oblaty ekstraktu i nie czynił *vigore* tejsze oblaty akcji, *in spatio trium annorum* ma *succumbere* w interesie in perpetuum być mu naznaczone powinno *silentium*, oto usilnie domagać się ichm. panowie posłowie R.P. mają zalecenie⁵²⁷.

Po raz drugi wspomniano o pożarze w Pyzdrach w instrukcji dla posłów z 1773 r., prosząc, aby zabezpieczono kancelarie i księgi innych ziem⁵²⁸.

Warto także wspomnieć o pojedynczych wpisach dotyczących ksiąg, pojawiających się w odniesieniu do Królewca. Są to informacje o żądaniach i prośbach wydania polskich ksiąg grodzkich i ziemskich, które utracono po „potopie” szwedzkim. Po raz pierwszy żądanie zwrotu pojawia się w materiale źródłowym w roku 1732. Podobne prośby pojawiały się, aż do roku 1780⁵²⁹.

Kolejną instytucją szlachecką lokowaną w Poznaniu jest skarb wojewódzki. Początkowo, od końca XVI w., był on przechowywany w Ratuszu, co potwierdzają zapisy z materiału sejmikowego (kolejno z lat 1636, 1642, 1645)⁵³⁰. Od czasów wielkiej wojny

⁵²⁵ Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

⁵²⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu poznańskiego w Poznaniu z 26 IX 1768 (AGAD, ZP 122, k. 378-379).

⁵²⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku generalnego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego w Poznaniu z 10 X 1768 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 257-261).

⁵²⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku generalnego przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego w Poznaniu z 5 IV 1773 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 291-294v, 296-297).

⁵²⁹ Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe z 28 VI 1732 (AS 1696-1732, s. 1089); Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 363); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 17-18 VIII 1778 (APP, Gr. Poznań 1150, k. 248-250, 257-259); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego w Środzie z 21 VIII 1780 (APP, Gr. Poznań 1156, k. 311-315v, 324-328v).

⁵³⁰ Laudum sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 161-162); Rachunek wystawiony przez szafarzy sejmikowych dla poborców podatków z województw poznańskiego i kaliskiego z 17 VII 1642 (AS 1632-

północnej miejsce przechowywania skarbu zmieniono na kolegium jezuickie, gdzie znajdował się do 1756 r.⁵³¹ Także z tą lokalizacją związane są informacje uzyskane z materiału sejmikowego. 13 maja 1736 r. do sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego list skierował Mikołaj Naramowski, rektor kolegium jezuickiego w Poznaniu, który dotyczył nieprawdziwych oskarżeń o zaginięcie skarbu wojewódzkiego przechowywanego w kolegium⁵³². Szlachta odniosła się do sprawy w laudum z 14 maja 1736 r., zapewniając, iż skarb znalazł się w kolegium na prośbę sejmiku, a szlachta jest wdzięczna jezuitom za jego przechowywanie i nie wierzy w żadne oskarżenia⁵³³. W późniejszych latach skarb lokowano na procent na dobrach ziemskich lub przechowywano u ojców karmelitów⁵³⁴.

W materiale źródłowym stosunkowo regularnie wymieniane zostają także miasta jako miejsca odbywania się sądów. Zagadnienia związane z sądownictwem zostaną jednak omówione w osobnym rozdziale.

1655, s. 342-343); Uchwała zjazdu województw poznańskiego i kaliskiego na zamku w Poznaniu z 14 XII 1645 (AS 1632-1655, s. 388).

⁵³¹ M. Zwierzykowski, *Szlacheckie instytucje*, s. 244.

⁵³² List M. Naramowskiego rektora kolegium jezuickiego w Poznaniu do sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie nieprawdziwych oskarżeń o zaginięcie skarbu wojewódzkiego przechowywanego w kolegium z 13 V 1736 (AS 1733-1763, s. 222).

⁵³³ Laudum sejmik przedsejmowego z 14 V 1736 (AS 1733-1763, s. 224).

⁵³⁴ M. Zwierzykowski, *Szlacheckie instytucje*, s. 244.

5. Sejmikowa polityka skarbowa a miasta

5.1. Ogólna charakterystyka sejmikowej problematyki skarbowej

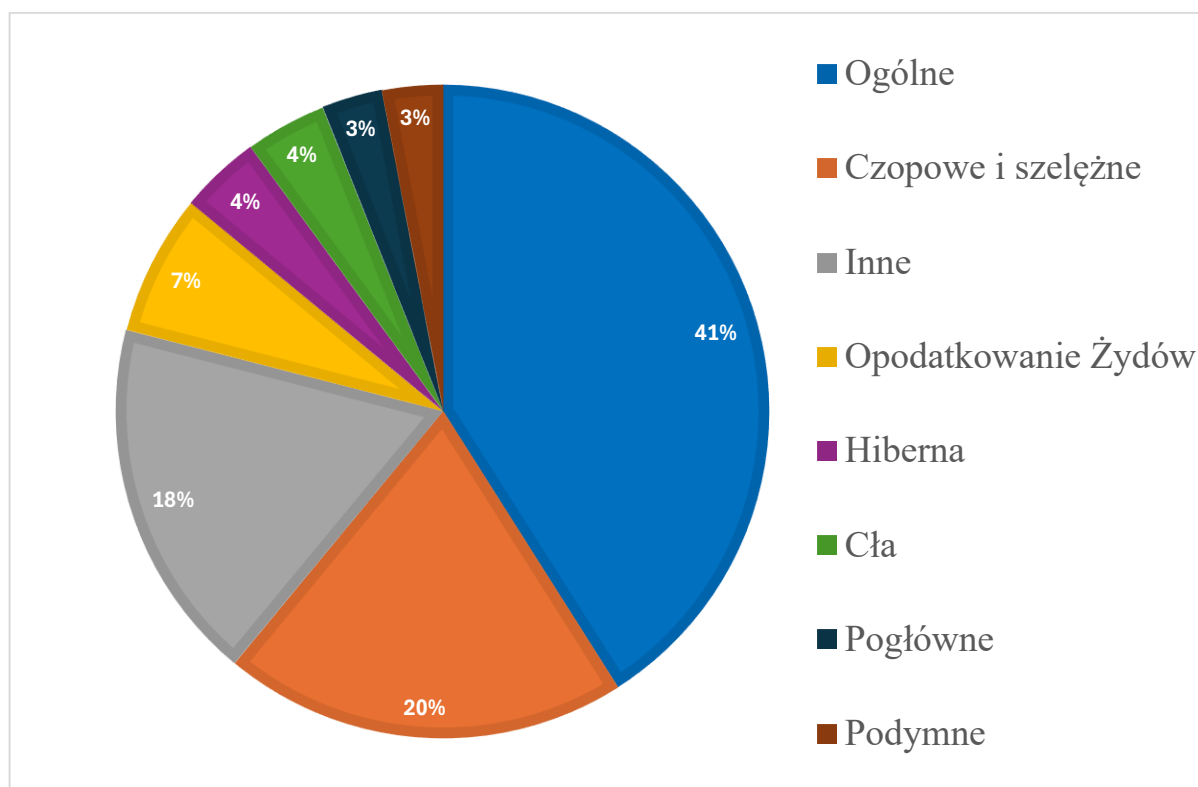
W badanym materiale źródłowym dominujące znaczenie wśród spraw miejskich poruszanych przez sejmik mają kwestie o charakterze skarbowym. W trakcie badań nad tą kategorią zagadnień zakwalifikowano do analiz aż 1119 zapisów związanych bezpośrednio ze sprawami skarbowymi. Należy wyraźnie zaznaczyć, iż przy tak dużej liczbie wyszczególnionych spraw skarbowych szczegółowe omówienie wszystkich zapisów staje się niemożliwe, nie jest to jednak niezbędne dla ukazania bardziej syntetycznego obrazu polityki skarbowej sejmiku wobec miast i miaszczan.

Zapisy dotyczące sytuacji skarbowej województw (w odróżnieniu od zapisów w pozostałych, wyszczególnionych w pracy kategoriach, charakteryzujących się większą różnorodnością) zawierają w wielu przypadkach podobną, a nawet identyczną treść. Z tego powodu w narracji w niniejszym rozdziale zdecydowano się przede wszystkim odnieść do wybranych, reprezentatywnych przykładów i nie załączono dokładnego wykazu wszystkich odnalezionych informacji o charakterze skarbowym.

W trakcie badań za najważniejsze uznano ogólne ujęcie wszystkich rodzajów działań i decyzji podejmowanych przez sejmik, a związanych z sytuacją podatkową miast i miaszczanstwa.

Warto zauważyć, iż badając niniejsze zagadnienie można poddać je analizie w pod kątem rodzaju opodatkowania. Wyszczególniono zatem zapisy dotyczące czopowego i szelężnego, hiberny, ceł, pogłównego, podymnego i innych. W przypadku, jeśli zapis odnosił się do więcej niż jednego podatku lub niemożliwe było ustalenie konkretnego rodzaju daniny, zdecydowano się na zakwalifikowanie sprawy do kategorii „Ogólne”, związanej z sytuacją podatkową. Procent występowania informacji dotyczących poszczególnych podatków ukazuje poniższy wykres:

Wykres nr 3: Poszczególne ciężary podatkowe w badanej dokumentacji

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

W niniejszej pracy rodzaj podatku, którego dotyczyły sprawy miejskie, ma jednak znaczenie drugorzędne⁵³⁵. Sejmik najczęściej wykonywał uchwały sejmowe podatków bezpośrednich (takich jak pogłównne, podymne, owcowe, kołowe, myto), a także pośrednich (czopowe i szelężne⁵³⁶ oraz szelężne generalne), z czasem poszerzył swoje kompetencje na wybór sposobu opodatkowania, w ramach uchwalonej przez sejm kwoty (tzw. *modus contribuendi*). W nadzwyczajnych sytuacjach sejmik podejmował własne uchwały podatkowe lub dysponował podlegającymi swoim kompetencjom daninami (czopowe i szelężne)⁵³⁷. W literaturze można odnaleźć odmienne poglądy na temat znaczenia uprawnień sejmików w kwestiach skarbowych. Adolf Pawiński wysuwał w swojej pracy tezę o dużej samodzielności i autonomii sejmików w sprawach podatkowych⁵³⁸, jednak późniejsi badacze zagadnienia

⁵³⁵ Dokładne omówienie podatków Rzeczypospolitej w niniejszej pracy nie jest niezbędne dla badanego zagadnienia. szerzej zob. m.in. R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza*; J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*; M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*; K. Wagner, *Mieszczanie i podatki*.

⁵³⁶ Szczegółowo o podatku czopowym i szelężnym pisał J. Kielbasiewicz, *Podatek czopowego i szelężnego*.

⁵³⁷ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 74.

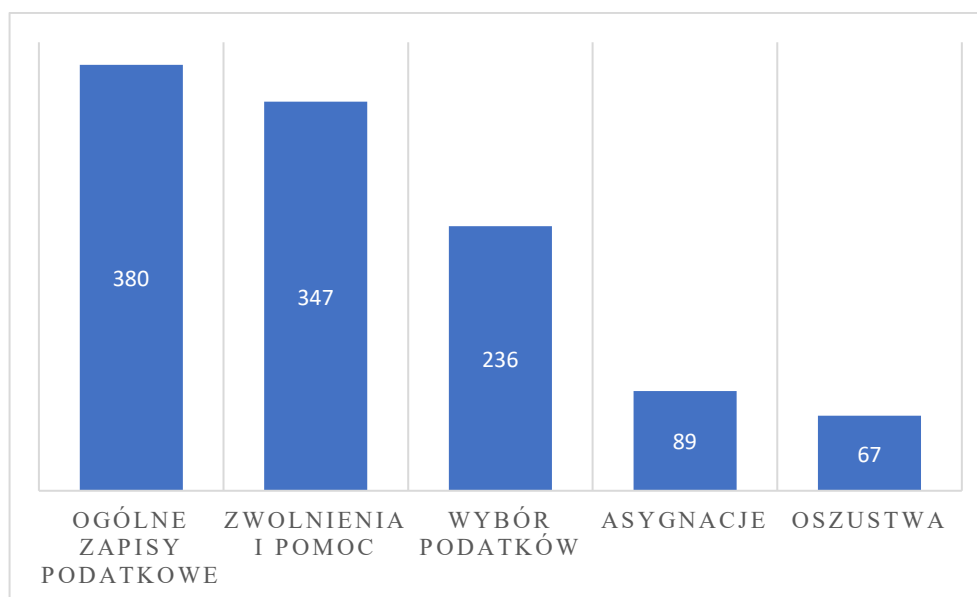
⁵³⁸ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*, s. 120.

zwracali uwagę, iż pomimo otrzymania (przejęcia) pewnego zakresu kompetencji, sejmiki wciąż pozostawały w zależności od postanowień sejm⁵³⁹.

W celu ukazania polityki skarbowej sejmiku zdecydowano się przedstawić zagadnienie, kierując się kryterium rodzaju spraw. Wszystkie odnalezione zapisy zakwalifikowano do 5 podgrup: ogólne zapisy podatkowe, zwolnienia i pomoc dla miast, wybór podatków oraz oszustwa. W miarę możliwości wszystkie występujące w materiale źródłowym kwestie omówione zostaną w trzech podrozdziałach. Największa liczba spraw skarbowych dotyczy kwestii ustalenia poszczególnych podatków (w ramach tzw. *modus contribuendi*) oraz sposobu ich wybierania (podrozdział 5.2.). Warto zaznaczyć, iż ta problematyka pojawia się w materiale źródłowym ściśle ze sobą połączona. Najczęściej w laudach sejmikowych poruszano jednocześnie obie te kwestie. Osobno wyszczególniono także sprawy związane z pomocą dla miast, w których uwzględniono zarówno zwolnienia podatkowe przyznawane miastom, jak i asygnacje. Warto zaznaczyć, iż jednocześnie omówione zostaną wszystkie zapisy dotyczące pomocy dla mieszczaństwa, co za tym idzie opisane zostaną także przypadki odmowy udzielenia wsparcia (podrozdział 5.3.). Ostatecznie wyszczególniono także podrozdział dotyczący problemów z wybieraniem podatków. W tej grupie znalazły się zarówno sprawy związane z ubóstwem lub zniszczeniem miast, jak i celowe próby oszustwa (podrozdział 5.4.).

Zostały one przedstawione na poniższym wykresie:

Wykres nr 4: Sprawy skarbowe z podziałem na poszczególne kategorie

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

⁵³⁹ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza*, s. 92-94.

5.2. Wysokość podatków i sposób ich wybierania

W badanym materiale źródłowym najwięcej odnalezionych zapisów o charakterze skarbowym związanych jest z ustaleniem wysokości poszczególnych podatków i sposobem ich wybierania. Informacje te najczęściej pojawiają się w laudach sejmikowych i pozostają ze sobą ściśle powiązane. Oczywiście zajmując się zagadnieniem kompetencji sejmiku w sprawach skarbowych, należy brać pod uwagę zmiany jakie zachodziły w tym zakresie⁵⁴⁰.

Coraz szybszy rozwój kompetencji skarbowych sejmików w Rzeczypospolitej nastąpił po śmierci Zygmunta Augusta. Obradująca na sejmiku szlachta nie tylko wyrażała zgodę lub sprzeciw na uchwały sejmowe, ale warunkowała swoje zdanie od poglądów innych sejmików. Szlachcice byli w dużym stopniu świadomi swojej rosnącej władzy i starali się uczynić sejmiki siłą polityczną, która, pomimo dużego różnicowania i rozproszenia w terenie, współpracuje⁵⁴¹. Szlachta była żywo zainteresowana tematyką skarbową, zwłaszcza do roku 1717 r., kiedy to jej kompetencje w tym zakresie pozostawały największe. Także po Sejmie Niemym, aż do 1766 r. szlachta skupiała dużą uwagę na sejmikowych wpływach z czopowego i szelężnego, należy jednak pamiętać, że w czasach stanisławowskich sejmik stracił swoje uprawnienia także w tym zakresie.

Pomimo iż uchwały podatkowe zapadały na sejmie, kompetencje sejmikowe pozostawały rozległe i nie koncentrowały się jedynie na wykonywaniu uchwał sejmowych, co podkreślał także J. Gierowski⁵⁴². W większości zbadanych laudów sejmikowych pojawiają się szczegółowe informacje o wysokości podatków, które przyjdzie zapłacić również ludności miejskiej⁵⁴³.

Oczywiście należy przyjrzeć się systemowi podatkowemu oraz podstawom, według których były naliczane i wybierane podatki w badanym okresie. „Podatki uchwalane przez sejmik wielkopolski podzielić można na dwie główne kategorie – podatki bezpośrednie i pośrednie. Do pierwszych zaliczyć można: pogłównne, podymne (zarówno ogólne, jak i żydowskie), owcowe, kołowe, myto od rzezi oraz podatek od sum plebejskich lokowanych na dobrach ziemskich i od przywilejów sołeckich. Do podatków pośrednich: czopowe i szelężne zwyczajne oraz szelężne generalne. Widać wyraźnie, że przytłaczającą większość w stosowanym przez sejmik systemie stanowią podatki bezpośrednie, wydawałoby się

⁵⁴⁰ Szczegółowe omówienie zmian w skarbowych kompetencjach sejmiku znajduje się w rozdziale 2.

⁵⁴¹ J. Kielbasiewicz, *Podatek czopowego i szelężnego*, s. 39.

⁵⁴² Badacz wspominał o szczególnie dużych uprawnieniach sejmików w okresie 1683 do 1717 r.; A. Gierowski, *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością*, s. 87.

⁵⁴³ Laudum sejmiku z limity z 11 V 1676 (AS 1676-1695, s. 41).

najprostsze, ale jednocześnie najmniej sprawiedliwe”⁵⁴⁴. W literaturze przedmiotu większość podatków zakwalifikowana jest jako podatki uchwalane przez sejm, natomiast jako podatek sejmikowy rozumiane pozostają jedynie czopowe i szelężne. W okresie największego rozkwitu rządów sejmikowych państwo interesowała jedynie kwota uchwały, natomiast reszta pozostawała w rękach sejmików⁵⁴⁵.

Wśród podatków sejmikowych pojawia się: czopowe i szelężne⁵⁴⁶, pogłównie⁵⁴⁷, podymne⁵⁴⁸, czy łanowe (szos)⁵⁴⁹. Szlachta wielkopolska pośrednio interesowała się także kwestią podatków związanych z polityką celną, mianowicie akcyzą⁵⁵⁰, cłami⁵⁵¹, mytem⁵⁵². Sejmik nie prowadził polityki celnej, natomiast wyrażał zainteresowanie kwestiami związanymi z wysokością opłat celnych, zwolnień w tym zakresie oraz osobno sprawą administrowania cłami i nadużyć w tym zakresie⁵⁵³. Ustalano także podatki na własne wojsko sejmikowe⁵⁵⁴. Szlachta w razie potrzeby mogła także nałożyć dodatkowe opłaty na ludność żydowską⁵⁵⁵. Wielokrotnie sejmik dopominał się także o zapłatę podwyższonych podatków przez ludzi luźnych (często obowiązek zebrania pieniędzy spoczywał na burmistrzach)⁵⁵⁶.

Sejmik zajmował się zarówno podatkami uchwalonymi bezpośrednio przez sejm⁵⁵⁷, jak i w przypadku okresów, w których zjawisko zrywania sejmów było nasilone lub Rzeczpospolita pozostawała w stanie wojny, szlachta samodzielnie uchwalała wysokość podatków i w dowolny sposób je modyfikowała. Od 1590 r. niezłatwianie na sejmie spraw podatkowych miało miejsce coraz częściej. Z każdym rokiem coraz większa liczba ziem nie wyrażała zgody na uchwalenie podatków. Przykładowo, kategorycznie sprzeciwił się sejmik wielkopolski w roku 1590 oraz kolejny raz w roku 1595⁵⁵⁸. Innym przykładem wpływu

⁵⁴⁴ M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 74.

⁵⁴⁵ Tamże, s. 75.

⁵⁴⁶ Ustalenie wysokości czopowego i szelężnego dla miasta Kościana, na mocy laudum sejmiku z limity z 23 X 1696, 2500 zł, płacone w dwóch ratach (AS 1696-1732, s. 56).

⁵⁴⁷ Laudum sejmiku z limity z 9 III 1705 (AS 1696-1732, s. 462).

⁵⁴⁸ Uchwalenie poczwórnego podymnego, Laudum sejmiku deputackiego z 11 IX 1651 (AS 1632-1655, s. 650).

⁵⁴⁹ Laudum sejmiku relacyjnego z 4 I 1628 (AS 1616-1632, s. 253).

⁵⁵⁰ Laudum sejmiku relacyjnego z 3 VII 1659 (AS 1656-1668, s. 309-310).

⁵⁵¹ Laudum sejmiku z limity z 13 V 1715 (AS 1696-1732, s. 797).

⁵⁵² Uniwersał L. Szoldrskiego chorążego wielkopolskiego, marszałka sejmiku z 16 IX 1710 dotyczący myta od bydła rogatego i nierogatego (AS 1696-1732, s. 608).

⁵⁵³ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza*, s. 284-286.

⁵⁵⁴ Laudum sejmiku przedsejmowego z 11 VI 1652 (AS 1632-1655, s. 687-688).

⁵⁵⁵ Problem ten zostanie omówiony dodatkowo osobno, przy okazji analizy stosunku sejmiku do ludności żydowskiej.

⁵⁵⁶ Na mocy laudum sejmikowego z 1706 r., nałożono na ludzi luźnych pogłównie w wysokości 3 zł od osoby, które zebrać mieli burmistrzowie lub wójtowie; Laudum sejmiku z limity z 26 IV 1706 (AS 1696-1732, s. 503).

⁵⁵⁷ W materiale znajdują się także deklaracje w sprawie uchwał podatkowych, np. deklaracja z 1650 r.; Deklaracja w sprawie uchwał podatkowych i terminu sejmiku relacyjnego w konstytucji sejmowej (AS 1632-1655, s. 557).

⁵⁵⁸ J. Kielbasiewicz, *Podatek czopowego i szelężnego*, s. 42.

lokalnej szlachty może być dokonana przez sejmik zmiana wyrażona w laudum z 1705 r., w którym ze względu na brak możliwości poboru wcześniej ustalonego łanowego, zdecydowano się wprowadzić nakaz zapłaty podwójnego pogłównego⁵⁵⁹. Zdarzało się, iż szlachta pozwalała na ponowne naliczenie podatków ze względu na zarazę i zniszczenia w ośrodkach miejskich⁵⁶⁰.

Wśród odnalezionych zapisów pojawiają się zarówno ustalenia podatkowe obejmujące konkretne kwoty⁵⁶¹, jak i zapisy mówiące o konieczności zapłaty wielokrotności danego podatku⁵⁶².

W wielu przypadkach obok wymienienia wysokości podatków pojawiają się wezwania nakazujące mieszczanom uczciwą zapłatę obciążeń⁵⁶³. Szlachta wspominała także o zakazie powoływania się na libertacje, jeśli wcześniej ich nie otrzymano lub te otrzymane wygasły⁵⁶⁴. W wyjątkowych sytuacjach sejmik mógł także czasowo zawiesić przyznane libertacje.

Zapisy pochodzące z laudów sejmikowych, dotyczące wysokości podatków wypłacanych przez miasta, charakteryzują się dużą powtarzalnością. Pojawiają się one w materiale źródłowym w dużej liczbie, w podobnej formie. Wyróżniają się natomiast informacje zawarte w instrukcjach dla posłów na sejmy, cechuje je większa różnorodność. Pojawiają się w nich m.in. odmowy uchwalania podatków⁵⁶⁵. Oczywiście także w instrukcjach wyrażano zgody na podwyższenie istniejących podatków, zwykle jednak zaznaczano, w jakiej sytuacji szlachta mogłaby zgodzić się na wyższe podatki⁵⁶⁶.

W instrukcjach pojawiają się także skargi związane z nierównościami w obciążeniach podatkowych. Szlachta domagała się większej równości w skali całej Rzeczypospolitej i poszczególnych terytoriów (powracająca kwestia tzw. koekwacji). Jednym z pojawiających się zarzutów jest problem dużych miast pruskich, które w opinii szlachty wielkopolskiej płaciły proporcjonalnie mniejsze podatki niż mniejsze miasta koronne⁵⁶⁷. Nierówności miały występować także pomiędzy obciążeniem Korony i Litwy⁵⁶⁸. Stosunkowo często w

⁵⁵⁹ Laudum sejmiku z limity z 30 III 1705 (AS 1696-1732, s. 466).

⁵⁶⁰ Laudum sejmiku z limity z 29 X 1710 (AS 1696-1732, s. 610).

⁵⁶¹ Zapis z laudum sejmikowego z 1696 r., ustalający, że wszyscy owczarze mają wraz z pogłównym oddać podatek w wysokości 6 groszy od owcy; Laudum sejmiku z limity z 23 X 1696 (AS 1696-1732, s. 55).

⁵⁶² Nałożenie na ludność żydowską 10-krotnego podymnego, na mocy laudum sejmikowego z 1690 r.; Laudum powtórnego sejmiku relacyjnego z 4 XII 1690 (AS 1676-1695, s. 504).

⁵⁶³ Laudum powtórnego sejmiku przedsejmowego z 5 XI 1668 (AS 1668-1675, s. 27).

⁵⁶⁴ Laudum sejmiku z limity z 19 VI 1679 (AS 1676-1695, s. 188).

⁵⁶⁵ Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego z 12 XII 1628 (AS 1616-1632, s. 285).

⁵⁶⁶ Przykładowo zgoda na uchwalenie wyższego podymnego, jeśli dojdzie do wojny z Turcją; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 VI 1634 (AS 1632-1655, s. 84-85).

⁵⁶⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 8 III 1616 (AS 1572-1616, s. 486).

⁵⁶⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 12 XII 1628 (AS 1616-1632, s. 287).

instrukcjach zapisywano, iż podatki mają płacić wszystkie grupy, w tym Żydzi, Ormianie czy Szkoci⁵⁶⁹.

W instrukcjach poselskich poruszano także problem przeznaczenia uchwalonych podatków. Np. w instrukcji dla posłów z 1632 r. informowano, iż ustalone na poprzednim sejmiku podymne będzie przeznaczone na ochronę przed dezertarami z wojsk cudzoziemskich, czyli na obronę własnego terytorium⁵⁷⁰. W razie potrzeby szlachta informowała także o problemach miast i zgłaszała konieczność wzięcia pod uwagę kondycji ośrodków, w trakcie ustalania wysokości podatków na sejmach⁵⁷¹. Szlachta wielkopolska starała się także, w miarę możliwości, bronić mieszkańców miast. Np. w instrukcji poselskiej z 1773 r. apelowano, aby podatki, które wybrało wojsko, zostały uznane za zapłacone i rozliczone⁵⁷².

Osobną kwestię stanowi sposób wyboru podatków. Od 1572 r. sejniki wybierały już poborców podatkowych⁵⁷³. Kompetencje sejmikowe w tym zakresie pozostawały stosunkowo rozległe⁵⁷⁴. Jednym z zadań samorządu sejmikowego był nadzór nad prawidłowością taryf, według których następował wybór podatków. W razie konieczności to właśnie szlachta miała możliwość zarządzenia rewizji owych taryf. W przebadanym materiale źródłowym odnaleziono zapisy świadczące o zainteresowaniu szlachty tym tematem. Szlachta nakazywała m.in. ustalenie nowych taryf podatkowych⁵⁷⁵. Zwracano uwagę, iż taryfy powinny być uczciwe, ustalając rewizorów:

Zachodząc tedy *tantis periuriis*, chcąc jako najsprawiedliwszą sporządzić taryfę, generalną naznaczamy rewizyją w obudwóch województwach, po wszystkich miastach, miasteczkach i wsiach J.K.M. duchownych i świeckich. Na którą obraliśmy ichm. panów rewizorów, po dwóch do każdego powiatu, naprzód do poznańskiego jm. pana Adama Kwileckiego i jm. pana Przecława Potockiego, do waleckiego jm. Macieja Twardowskiego i jm. pana Jerzego Wilhelma Gulcza, do kościańskiego jm. pana Wojciecha Reutha i jm. pana Jana Ossowskiego, do ziemi wschowskiej jm. pana [Andrzeja] Potworowskiego pisarza grodzkiego wschowskiego i jm. pana Samuela Schlichtinga, do kaliskiego powiatu jm. pana Stanisława Gurowskiego i jm. pana Stanisława

⁵⁶⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejniku przedsejmowego z 25 VI 1658 (AS 1656-1668, s. 236).

⁵⁷⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejniku przedsejmowego z 19 II 1632 (AS 1616-1632, s. 331).

⁵⁷¹ Np. informacja o konieczności uwzględnienia zubożenia miast; Instrukcja dana posłom na sejm z sejniku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 213).

⁵⁷² Laudum i instrukcja sejniku przedsejmowego powiatu konińskiego w Koninie z 22 III 1773 (APP, Gr. Konin 142, k. 219-221).

⁵⁷³ J. Kielbasiewicz, *Podatek czopowego i szelężnego*, s. 39.

⁵⁷⁴ Oczywiście ponownie zaobserwować można spadek znaczenia sejników po 1717 r.

⁵⁷⁵ W praktyce rewizja taryf odbywała się niezwykle rzadko, najczęściej obowiązywały one przez wiele dziesiątków lat. W celu zmiany nieadekwatnych już taryf możliwe było wprowadzenie korekt lub uchwalenie podwyższonej liczby sympli. Szlachcie zdarzało się jednak zgłaszać postulaty o ustalenie taryf dla miast; Laudum sejniku z limity z 13 VI 1713 (AS 1696-1732, s. 730).

Kowalkowskiego, do pyzdrowskiego jm. pana Jana Golińskiego burgrabiego konińskiego i jm. pana Pogorzelskiego, do kcyńskiego jm. pana Baranowskiego i jm. pana Wojciecha Przybyszewskiego, do gnieźnieńskiego jm. pana Jana Kaczowskiego miecznika dobrzyńskiego i jm. pana Michała Rajskiego, do konińskiego jm. pana Pawła Morawskiego i jm. pana Płaskowskiego, do nakielskiego jm. pana Samuela Krzyszkowskiego i jm. pana Primusa Skórzewskiego. Którzy *rotham iuramenti*, jaką na przyszłym sejmiku namówimy, wykonają *super fidelem revificationem*, jako wszystkie miasta, miasteczka i wsi J.K.M., duchowne i świeckie popisując, i w nich tyle ile jest domów (osobno *domus maiores, communes*, piwowne i piwowarów konotując), po wsiach zaś kmieci, zagrodnicze, chałupnicze i puste chałupy z pilnością (*nullo habito respectu*) skomputowali. Komputu tego wszystkiego taryfę województwom na przyszły sejmik przywieźć powinni będą⁵⁷⁶.

Szlachta w razie potrzeby zarządzała także rewizje taryf. Rewizje związane były zarówno z powstawaniem nowych domów⁵⁷⁷, czy browarów⁵⁷⁸, jak również ze stratami w miastach. Odnaleziono także prośby, zawarte w instrukcjach dla posłów na sejmy, o przeprowadzenie lustracji podatkowych ze względu na pożary w miastach wielkopolskich⁵⁷⁹.

Oprócz kontroli nad taryfami, szlachta w miarę swoich możliwości dbała także o sprawiedliwy wybór podatków. W laudach regulowano m.in. kwestię zapłaty pogłównego. Osoby, które zapłaciły już regimentom królewskim, miały mieć uznaną uiszczoną kwotę za zapłaconą⁵⁸⁰. W razie potrzeby zalecano urzędnikom liczenie łąnów⁵⁸¹. Po ograniczeniu kompetencji sejmikowych, szlachta prosiła o sprawiedliwy wybór podatków zamieszczała w instrukcjach dla posłów na sejmy. Przykładowo w 1784 r. sejmik zwracał uwagę, iż Leszno ma naliczone za wysokie podatki. Zwracano się do sejmu z prośbą o sprawiedliwe uregulowanie tej kwestii⁵⁸². Prośba ta powtórzona została także w 1786 r.⁵⁸³

⁵⁷⁶ Laudum sejmiku z limity z 5 XI 1685 (AS 1676-1695, s. 368).

⁵⁷⁷ Laudum sejmiku z limity z 5 XI 1685 (AS 1676-1695, s. 369).

⁵⁷⁸ Np. nakaz, aby wszystkie nowe browary zostały uwzględnione w opłatach, zawarty w laudum sejmikowym z 1706 r. (dopilnowaniem uiszczania opłat miała zająć się Komisja Skarbowa Poznańska); Laudum sejmiku ekstraordinaryjnego za uniwersałem Stanisława I z 27 IX 1706 (AS 1696-1732, s. 511).

⁵⁷⁹ Przykładowo w 1782 r. proszono w instrukcji dla posłów o przeprowadzenie lustracji podatkowej miast Kalisza, Leszna, Świąciechowy, Wroniek i Pogorzeli, ze względu na pożary, które zniszczyły miasta; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 19 VIII 1782 (APP, Gr. Poznań 1163, k. 287-293, 360-365v).

⁵⁸⁰ „*Subveniend*o niektórym miasteczkom i wsiom, które regimentom J.K.M. p.n.m. po 3 talery bite z dymu wypłaciły (co lubo już tym miasteczkom i wsiom *in rationibus* pogłównego przyjęto), jednak co by się pokazało wypłaceniem tych 3 bitych talerów z dymu superaty nad pogłównne przeszłe, które by od nich należało, to się w terażniejszym pogłównym *pro persoluto* przyjąć powinno; Laudum sejmiku relacyjnego z 3 VI 1713 (AS 1696-1732, s. 722).

⁵⁸¹ Laudum sejmiku deputackiego i relacyjnego z 9 IX 1652 (AS 1632-1655, s. 712-713).

⁵⁸² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 16 VIII 1784 (APP, Gr. Poznań 1172, k. 385-386v, 359-360).

⁵⁸³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 21 VIII 1786 (APP, Gr. Poznań 1180, k. 335-340, 358-363v).

W kompetencji sejmiku leżało zebranie uchwalonych podatków. Szlachta decydowała przede wszystkim o wyborze poborców podatkowych⁵⁸⁴. To właśnie sejmik kontrolował pracę poborców i w razie problemów ingerował w ewentualne konflikty między poborcami a mieszczaństwem⁵⁸⁵. Sejmik wyznaczał też miejsce i czas, w którym rozliczał i kwitował poborców⁵⁸⁶. W razie potrzeby samorząd szlachecki zgłaszał także swoje propozycje odnośnie do sposobu wybierania podatków⁵⁸⁷. Wiele zapisów omawia w szczegółowy sposób metodę wyboru podatków, np. czopowego:

Miasta i miasteczka królewskie, duchowne i świeckie do wybierania tego czopowego z pośrodku siebie według konstytucyj⁵⁸⁸ naznaczyć osoby pewne i cnotliwe powinni będą, i pieniądze wybrane na ratuszu, za kluczami miejskimi, albo gdzie ratusza nie masz, w kościele chowając. Które gdy wybiorą, na czasy naznaczone do grodów powiatów swoich burmistrz z tymi co wybierali za panów poborców albo subkolektorów ich odwieźć, a przy oddawaniu circa acta przysiąc powinni będą, że sprawiedliwie wybrane oddali i nic więcej nie wybrali, ani wybrać [247v] mogli i nikomu nie folgowali, i pilnie, wiernie tego doglądali, sumę oddaną w juramencie za każdym razem oddawając specyfikowaną. Tamże zaraz rejestra, w których ma być też specyfikowana suma oddana w wybieraniu tego czopowego, do ksiąg aktykować. Które rejestra z juramentem panowie poborcy z ksiąg *authentice* wyjąwszy, ichm. panom szafarzom przy oddawaniu pieniędzy i rachunku onymi weryfikować mają, wiele wybrali. Których mieszczanów panowie poborcy i sukolektorowie ich bez przedłużenia i zwłoki żadnyj odprawować tamże jako najprędzej powinni będą i od kwitów nic nie brać⁵⁸⁹.

Sejmik regularnie nakazywał uczciwą zapłatę podatków, jednocześnie wskazując miejsce i czas rozliczania się z nich⁵⁹⁰. O konieczności rozliczenia się z podatków informowano nie tylko ogół miast i miasteczek, obowiązek ten nakładano też na konkretne ośrodki miejskie. Działo się tak zarówno w laudach sejmikowych, jak i w instrukcjach poselskich. Zdarzało się, iż zapisywano nakaz rozliczenia się danego miasta bezpośrednio przed Komisją Skarbową Poznańską⁵⁹¹.

⁵⁸⁴ Zmiana poborcy podatków z J. Winklera na F. Borkowskiego; Laudum sejmiku przedsejmowego z 23 II 1712 (AS 1696-1732, s. 672).

⁵⁸⁵ Problem ten zostanie omówiony w podrozdziale o oszustwach skarbowych.

⁵⁸⁶ Laudum sejmiku z limity z 11 V 1676 (AS 1676-1695, s. 10).

⁵⁸⁷ W 1693 r. sejmik prosił, aby podatki od Żydów wybierane były w srebrnej monecie, a nie w szelągach; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 10 XI 1693 (AS 1676-1695, s. 575-576). Była to reakcja na konstytucję sejmu z 1690 r. „Pogłówne żydowskie” (Vol. leg., t. 5, s. 375).

⁵⁸⁸ Konstytucja podatkowa sejmu zwyczajnego 1635 r. (Vol. const., t. 3, vol. 2, s. 286, nr 3).

⁵⁸⁹ Laudum sejmiku relacyjnego z 30 IV 1635 (AS 1632-1655, s. 120).

⁵⁹⁰ Laudum sejmiku relacyjnego z 15 VII 1681 (AS 1676-1695, s. 253).

⁵⁹¹ Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 815).

Stosunkowo często do rozliczania się z pieniędzy zobowiązywano Poznań. Informacja o konieczności dokonania rozliczenia pojawiała się w przypadku tego miasta zarówno w laudach (np. nakaz rozliczenia się z akcyzy z 1658 r.⁵⁹², czy z czopowego w 1659 r.⁵⁹³), jak i w instrukcjach dla posłów na sejmy (np. nakaz rozliczenia się miasta z podatków, ze względu na fakt, iż miasto uzyskane z opłat podatkowych pieniądze miało przeznaczyć na własną obronność⁵⁹⁴). Poznań wzywano także do rozliczenia się przed Komisją Skarbową Poznańską⁵⁹⁵.

Sejmik ustalał w razie potrzeby dodatkowe zasady związane z oddawaniem podatków przez miasta. Możliwe było wprowadzenie przez sejmik zmian w sposobie wybierania podatków⁵⁹⁶. W razie potrzeby sejmik informował miasta o wstrzymaniu zapłaty podatków do czasu wyboru nowych poborców⁵⁹⁷. Szlachta zgromadzona na sejmiku mogła także nakazać burmistrzom miast zebranie i czasowe przechowanie pieniędzy⁵⁹⁸. W przypadku problemów należność mogli zebrać także deputaci wojskowi⁵⁹⁹.

Samorząd sejmikowy regulował kwestie związane z wybieraniem pieniędzy przez wojska. Niekiedy sejmik wyrażał zgodę na odliczenie kwot zebranych przez wojska od wysokości podatku. Tak stało się np. w przypadku miasta Bojanowa, które otrzymało zgodę na odliczenie kwoty wydanej wojsku od podatku szelężnego⁶⁰⁰. Ważny pozostaje fakt, iż po utracie kompetencji skarbowych, obradująca na sejmiku szlachta, w instrukcjach dla posłów zapisywała prośby o obniżenie podatków dla miast właśnie ze względu na pieniądze wydane żołnierzom⁶⁰¹.

Sejmik regulował także kwestie kwitowania z wypłacenia podatków. Najczęściej wyrażał zgodę na uznanie dostarczanych przez miasta kwitów⁶⁰², w wyjątkowych sytuacjach

⁵⁹² Laudum sejmiku deputackiego i relacyjnego z 9 IX 1658 (AS 1656-1668, s. 245).

⁵⁹³ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego za uniwersałem królewskim z 20 XII 1659 (AS 1656-1668, s. 343).

⁵⁹⁴ Zapis w instrukcji dla posłów jest związany z konstytucją sejmową; Konstytucja sejmu koronacyjnego 1587 r. „Poprawa miasta Poznania” (Vol. const., t. 2, vol. 2, s. 86). Nakaz rozliczenia się z podatków pojawił się w instrukcji dla posłów z 1643; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1643 (AS 1632-1655, s. 358).

⁵⁹⁵ Na mocy laudum z 1743 r.; Laudum sejmiku gospodarskiego z 10 IX 1743 (AS 1733-1763, s. 326).

⁵⁹⁶ Laudum sejmiku przedsejmowego z 27 IV 1672 (AS 1668-1675, s. 395).

⁵⁹⁷ Dekret komisji sejmikowej do spraw rozliczeń z poborcami z 10 V 1669 (AS 1668-1675, s. 66).

⁵⁹⁸ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego za uniwersałem Stanisława I z 11 IX 1708 (AS 1696-1732, s. 517).

⁵⁹⁹ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego w Kaliszu z 30 IV 1657 (AS 1656-1668, s. 124-125).

⁶⁰⁰ Laudum sejmiku relacyjnego z 20 VII 1672 (AS 1668-1675, s. 412).

⁶⁰¹ Prośba z instrukcji dla posłów z 1772 r., aby uznać podatki wybrane z miast przez wojsko za zapłacone; Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu konińskiego w Koninie z 22 III 1773 (APP, Gr. Konin 142, k. 219-221).

⁶⁰² Laudum sejmiku gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 444).

decydował się także na uznanie podatków za zapłacone, pomimo zgubionego kwitu. Tak stało się w przypadku miasta Międzychodu w 1711 r.⁶⁰³

Oczywiście w przebadanym materiale źródłowym widoczna jest troska szlachty o własne interesy oraz o zachowanie kompetencji sejmikowych. Szlachta nie chciała m.in. płacić cła, które wybierało miasto Toruń i o swoim niezadowoleniu pisała w instrukcji dla posłów w 1685 r.⁶⁰⁴ Sejmik jasno zakazywał także, na mocy laudum sejmikowego z 1723 r., wybierania w Poznaniu myta od szlachty⁶⁰⁵. Szlachta starała się walczyć także o utrzymanie kontroli nad dochodem z czopowego i szelężnego⁶⁰⁶, a także zgłaszała postulat, aby uchwały podatkowe sejmiku były automatycznie akceptowane⁶⁰⁷.

W materiałach sejmikowych sprawy związane z wybieraniem podatków pojawiają się także w uniwersałach. Gdy na mocy uniwersału Jana Kazimierza wprowadzono akcyzę⁶⁰⁸, osobnym uniwersałem komisarzy sejmikowych określono zasady jej wybierania w województwach poznańskim i kaliskim⁶⁰⁹. W uniwersałach pojawiają się także zapisy mające usprawnić proces wyboru podatków. Przykładowo w uniwersale Stanisława Proskiego poborcy poznańskiego w sprawie wypłacania zaległych i bieżących podatków, pisano:

Ażeby znowu miasteczka tak częstych kosztów w odwożeniu podatków do Poznania nie czyniły, pozwalam na to, aby teraźniejszego kwartału czopowego, który się *a die 1 octobris anni praesentis* zaczął, *ad diem 10 decembris* skończył i on zaraz przy tych pięciorgu poborach łanowych za jednym kosztem do rąk moich do Poznania sami panowie burmistrzowie *in personis suis* odwozili, gdyż poprzysięgać będzie potrzeba, tak przeszłego, jako i teraźniejszego kwartału registra gwoili rachunkom sejmikowym, którego się in februario spodziewamy⁶¹⁰.

Jak już wspomniano wcześniej kwestie związane z wysokością nakładanych na miasta i mieszczaństwo podatków oraz problemy związane z ich wybieraniem omówione zostały jedynie na wybranych, reprezentacyjnych przykładach.

⁶⁰³ Laudum sejmiku z limity z 13 IV 1711 (AS 1696-1732, s. 641).

⁶⁰⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 I 1685 (AS 1676-1695, s. 340).

⁶⁰⁵ Laudum sejmiku relacyjnego z 22 II 1723 (AS 1696-1732, s. 960).

⁶⁰⁶ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu konińskiego w Koninie z 22 III 1773 (APP, Gr. Konin 142, k. 219-221).

⁶⁰⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 I 1685 (AS 1676-1695, s. 342).

⁶⁰⁸ Uniwersał Jana Kazimierza o ustanowieniu podatku akcyzowego z 12 III 1657 (AS 1656-1668, s. 99).

⁶⁰⁹ Uniwersał komisarzy sejmikowych do postanowienia akcyzy z 24 III 1657 (AS 1656-1668, s. 109-111).

⁶¹⁰ Uniwersał S. Proskiego poborcy poznańskiego w sprawie wypłacania zaległych i bieżących podatków z 9 XI 1652 (AS 1632-1655, s. 718).

5.3. Pomoc dla miast – zwolnienia i asygnacje

Z perspektywy miast i mieszczaństwa najważniejsza pozostawała kwestia zwolnień podatkowych. Obradująca szlachta mogła zdecydować się na ustanowienie libertacji. Brak dokładnie określonych kompetencji skarbowych oraz szczegółowych wytycznych związanych z udzielaniem zwolnień powodował, iż szlachta przy ustanawianiu libertacji kierowała się jedynie własnymi opiniami. Z tego względu w zapisach pojawia się duża dysproporcja między przyznawanymi ulgami. Różnice te dotyczą zarówno okresu na jaki przydzielano zwolnienie, rodzaju podatku, którego dotyczyła ulga, a nawet formy, w jakiej informacja o zwolnieniu znalazła się w laudum sejmikowym.

Pomocą biednym i chorym zajmowały się często same ośrodki miejskie w ramach swoich dochodów oraz obowiązków ciążących na korporacjach miejskich. Czasem większe ośrodki miejskie mogły czerpać dochody z posiadanych gruntów wiejskich, w wyjątkowych sytuacjach oprócz łąnów ziemi posiadały one także całe wsie (np. Poznań, Wschowa, Rogoźno, Leszno czy Rawicz)⁶¹¹. Budżet miejski zwykle pozostawał jednak bardzo ograniczony. Jak już wspomniano, z badań przebadanych przez Dorotę Mazek dla wielkopolskich ośrodków miejskich, w przywilejach i ordynacjach znajdowały się m.in. wzmianki o konieczności zapewnienia przez mieszkańców miast pomocy dla sierot oraz wdów⁶¹². Dodatkowy problem stanowili żebracy oraz włóczędzy, utrzymywani z datków mieszczan. Podobnie z datków oraz darowizn utrzymywano ubogich, chorych oraz starców ulokowanych w przytułkach czy szpitalach. Najczęściej pomoc biednym przekraczała możliwości finansowe miasta⁶¹³, dlatego tym większe znaczenie miały zwolnienia podatkowe otrzymywane od sejmiku.

W całym badanym okresie szlachta zdecydowała się na przyznanie w laudach sejmikowych zwolnień podatkowych 199 razy. W zdecydowanej większości w materiale sejmikowym miasta, które otrzymały zwolnienia, są wymienione z nazwy. Jedynie 20 zapisów z całego okresu dotyczy ogółu miast i miasteczek, i nie pozwala na identyfikację konkretnych ośrodków miejskich. W przypadkach, kiedy miasta nie są wymienione z nazwy, w laudum najczęściej występowała informacja, że zwolnienie dotyczy wszystkich miast, które dotknął konkretny problem. Przykładowo libertacje od wszystkich podatków, z wyjątkiem pogłównego, otrzymały w 1675 r. wszystkie miasta, które uległy zniszczeniom⁶¹⁴. Także

⁶¹¹ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje miejskie*, s. 121-123.

⁶¹² D. Mazek, *Ku ozdobie i profitowi*, s. 98-99.

⁶¹³ Tamże, s. 103-104.

⁶¹⁴ Laudum sejmiku przedsejmowego z 10 XI 1693 (AS 1676-1695, s. 569).

miasta, które ucierpiały w pożarach otrzymały zwolnienia z podatków w 1700⁶¹⁵ oraz 1711 r.⁶¹⁶ Podobnie libertacje z podatków czopowego i szelężnego na mocy laudum z 1735 r. otrzymały wszystkie miasteczka, które ucierpiały w pożarze. W tym przypadku jednak jednocześnie zaznaczono, iż zwolnienie dotyczy tylko tych mieszczan, którzy w wyniku pożaru stracili swój dom⁶¹⁷.

W pozostałych odnalezionych przypadkach w laudach pojawia się zapis nazwy miast, których dotyczy zwolnienie. Najczęściej libertacje odnoszą się do większych ośrodków miejskich. Dominujące znaczenie miał oczywiście Poznań, który pojawia się w przypadku aż 22 zwolnień⁶¹⁸. Istotny pozostaje także fakt, iż stosunkowo dużo zwolnień podatkowych otrzymała Środa, jako miejsce obrad sejmiku⁶¹⁹.

Tabela nr 3: Miasta z największą liczbą otrzymanych libertacji

Nazwa miasta	Liczba zwolnień
Poznań	22
Środa	14
Kalisz	10
Leszno	5
Skwierzyna	5
Śrem	5
Wschowa	5
Pleszew	4
Kościan	4
Gniezno	4

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Małe miasteczka pojawiają się zdecydowanie rzadziej (najczęściej 1 lub 2 libertacje w całym badanym okresie). Jedno zwolnienie otrzymały m.in. Jarocin⁶²⁰, Gostyń⁶²¹, Grodzisk⁶²²,

⁶¹⁵ Laudum sejmiku z limity z 8 XI 1700 (AS 1696-1732, s. 199).

⁶¹⁶ W tym przypadku zwolnienie dotyczyło podatków czopowego i szelężnego; Laudum sejmiku z limity z 13 IV 1711 (AS 1696-1732, s. 640).

⁶¹⁷ Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Augusta III z 6 VI 1735 (AS 1733-1763, s. 175).

⁶¹⁸ Laudum sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1678 (AS 1676-1695, s. 160).

⁶¹⁹ Laudum sejmiku gospodarskiego z 10 IX 1737 (AS 1733-1763, s. 240).

⁶²⁰ W 1715 r.; Laudum sejmiku z limity z 10 IX 1715 (AS 1696-1732, s. 803).

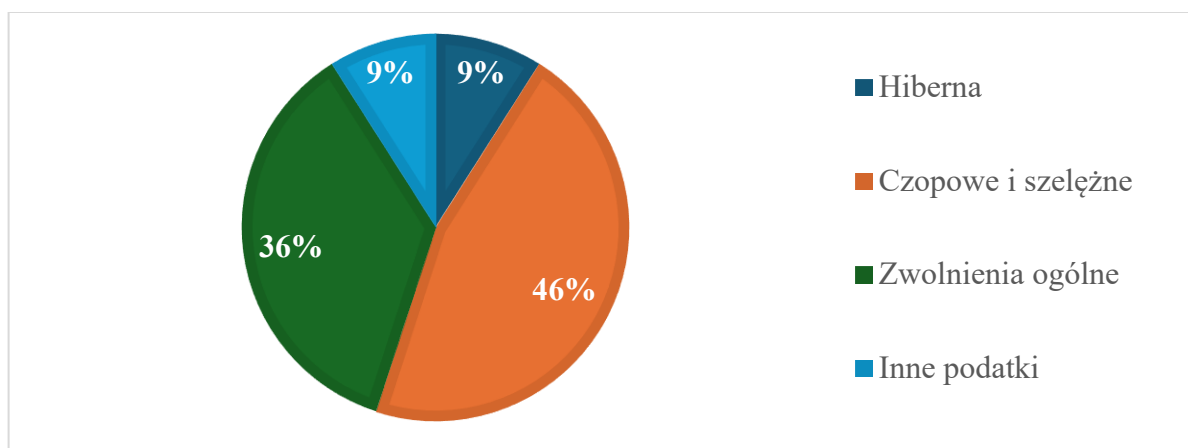
⁶²¹ W 1712 r.; Laudum sejmiku z uniwersału Augusta II z 28 XI 1712 (AS 1696-1732, s. 706).

⁶²² W 1735 r.; Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Augusta III z 6 VI 1735 (AS 1733-1763, s. 175).

Krzywiń⁶²³, Swarzędz⁶²⁴ czy Żnin⁶²⁵. Dwukrotnie pojawiają się takie miasta jak m.in. Wałcz⁶²⁶, Szamotuły⁶²⁷, Międzyrzecz⁶²⁸ oraz Rawicz⁶²⁹.

W przypadku przyznawanych libertacji, nie zawsze zwolnienia dotyczyły wszystkich podatków, najczęściej czopowego i szelężnego⁶³⁰. Stosunkowo często pojawiają się też zapisy, w których zwolnienie przyznawano ze wszystkich podatków⁶³¹. Zdecydowanie rzadziej szlachta decydowała się na przyznanie libertacji z hiberny, która pozostawała raczej w kompetencjach centralnych władz państwa⁶³². Pozostałe podatki pojawiają się w niewielkim stopniu. Wśród nich występowały zwolnienia z podymnego⁶³³, pogłównego⁶³⁴, cła⁶³⁵ oraz akcyzy⁶³⁶.

Wykres nr 5: Zwolnienia udzielane miastom z uwzględnieniem rodzaju podatku

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

⁶²³ W 1638 r.; Instrukcja dana posłom na sejm z 27 I 1638 (AS 1632-1655, s. 215).

⁶²⁴ W 1715 r.; Laudum sejmiku z limity z 10 IX 1715 (AS 1696-1732, s. 802).

⁶²⁵ Żnin otrzymał zwolnienie z podatku czopowego i szelężnego na okres 6 lat z powodu pożaru miasta. Informacja o tym zwolnieniu pojawia się dwukrotnie. Po raz pierwszy: Laudum powtórnego sejmiku relacyjnego za uniwersałem Augusta II z 15 IX 1700 (AS 1696-1732, s. 195). Ponownie: Laudum sejmiku z limity z 8 XI 1700 (AS 1696-1732, s. 199).

⁶²⁶ W 1657 r. oraz w 1714 r.; Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego z 14 III 1657 (AS 1656-1688, s. 103); Laudum sejmiku z uniwersału Augusta II z 2 X 1714 (AS 1696-1732, s. 776).

⁶²⁷ W 1671 r. oraz 1715 r.; Laudum sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 353); Laudum sejmiku z limity z 10 IX 1715 (AS 1696-1732, s. 803).

⁶²⁸ W 1669 r. oraz 1734 r.; Laudum sejmiku przed sejmem koronacyjnym 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 87); Laudum sejmiku z limity skonfederowanego przy Auguście III z 27 IX 1734 (AS 1733-1763, s. 156).

⁶²⁹ W 1713 r. oraz w 1715 r., Laudum sejmiku relacyjnego z 3 IV 1713 (AS 1696-1732, s. 723); Laudum sejmiku z limity z 13 V 1715 (AS 1696-1732, s. 795).

⁶³⁰ Zwolnienie dla miasta Pleszewa; Laudum sejmiku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 210).

⁶³¹ Zwolnienie dla miasta Poznania; Laudum sejmiku przedsejmowego z 10 XII 1676 (AS 1676-1695, s. 69).

⁶³² Zwolnienie dla miasta Kalisza (jednocześnie miasto zostało także zwolnione ze stacjonowania wojsk); Instrukcja dana posłom na sejm z 31 XII 1675 – 9 I 1676 (AS 1668-1675, s. 579).

⁶³³ Zwolnienie dla nowego miasta przy Wschowie; Laudum sejmiku z limity z 19 VI 1679 (AS 1676-1695, s. 191).

⁶³⁴ Zwolnienie dla Chwaliszewa; Laudum sejmiku z limity z 15 VI 1705 (AS 1696-1732, s. 475).

⁶³⁵ Zwolnienie dla miasta Krzywinia; Instrukcja dana posłom na sejm z 27 I 1638 (AS 1632-1655, s. 215).

⁶³⁶ Zwolnienie dla miasta Wschowy; Laudum sejmiku przedsejmowego z 10 XI 1693 (AS 1676-1695, s. 569).

Aż 114 zapisów o przyznaniu zwolnień przynosi również informacje o przyczynie przyznania libertacji. W pozostałych przypadkach taka informacja nie pojawia się. Wśród powodów otrzymania zwolnienia podatkowego przez miasta dominują klęski żywiołowe. Najczęściej były to pożary, które stają się uzasadnieniem przyznania libertacji aż 64 razy⁶³⁷. Dodatkowo pojawiają się także zapisy wspominające o powodziach⁶³⁸, burzach⁶³⁹, wichurach i opadach gradu⁶⁴⁰.

Drugą najpowszechniejszą przyczyną otrzymania zwolnienia jest zubożenie ludności miejskiej. W materiale pojawiają się zapisy mówiące wprost o ubóstwie⁶⁴¹, często jednak stosowane było ogólne określenie, mówiące o ruinie miasta⁶⁴². W związku z ruiną miast sejmik zdecydował się na zapłacenie podatku pogłównego ze skarbu wojewódzkiego w 1737 r.⁶⁴³

Kolejną przyczyną są zniszczenia ośrodków miejskich dokonane przez wojska. Wśród dokonujących zniszczenia pojawiają się zarówno wojska Rzeczypospolitej, jak i żołnierze innych państw⁶⁴⁴. W całym materiale pojawia się jedna wzmianka o przyznaniu zwolnień podatkowych dla karczmarzy w Środzie, ze względu na zniszczenia dokonywane przez szlachtę⁶⁴⁵.

W niewielkim stopniu pojawiają się także inne przyczyny. Wśród nich najważniejszym powodem uzyskania libertacji jest wystąpienie w mieście zarazy⁶⁴⁶. Występują także przypadki zwolnień dla osób, które budują nowe domy⁶⁴⁷. W całym materiale akt sejmikowych jest także jeden zapis wymieniający ogólnie „katastrofy” jako przyczynę podjęcia decyzji o zwolnieniu

⁶³⁷ Przykładowo: zwolnienie ze wszystkich podatków dla miasta Pyzdry na okres 6 lat z powodu pożaru; Laudum sejmiku z limity z 13 IX 1701 (AS 1696-1732, s. 238).

⁶³⁸ Przykładowo: zwolnienie z powodu powodzi dla miasta Konina; Laudum sejmiku gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 445).

⁶³⁹ Przykładowo: zwolnienie z powodu zniszczeń dokonanych przez burze i wiatry dla miasteczka Wielenia przyznane na 8 lat; Laudum sejmiku gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 445).

⁶⁴⁰ Przykładowo: zwolnienie z powodu zniszczeń dokonanych przez wiatr i opady gradu dla miasteczka Stęszewa; Laudum sejmiku z limity z 5 XI 1685 (AS 1676-1695, s. 371).

⁶⁴¹ Przykładowo: obniżenie podatków dla miast ze względu na ogólną biedę ludności; Laudum sejmiku z limity z 15-17 XII 1704 (AS 1696-1732, s. 454).

⁶⁴² Przykładowo zwolnienie z czopowego i szelężnego dla miasta Kalisza z powodu ruiny; Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego z 20 VIII 1711 (AS 1696-1732, s. 660).

⁶⁴³ Laudum sejmiku gospodarskiego z 10 IX 1737 (AS 1733-1763, s. 240).

⁶⁴⁴ Przykładowo: zwolnienie z podatków czopowego i szelężnego z powodu zniszczeń wojennych dla miast Odolanowa i Sulmierzyc; Laudum sejmiku z uniwersału królewskiego przed Walną Radą Warszawską z 7 I 1710 (AS 1696-1732, s. 573).

⁶⁴⁵ Zwolnienie przyznano w 1672 r., Laudum sejmiku relacyjnego z 20 VII 1672 (AS 1668-1675, s. 413).

⁶⁴⁶ Przykładowo: zwolnienie dla miasta Kościana ze względu na zarazę; Laudum sejmiku z uniwersału królewskiego przed Walną Radą Warszawską z 7 I 1710 (AS 1696-1732, s. 572).

⁶⁴⁷ Przykładowo: zwolnienie dla mieszkańców miast i miasteczek, którzy stawiają w miastach nowe domy, (zwolnienie nie dotyczyło domów remontowanych); Laudum sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1678 (AS 1676-1695, s. 161).

miasta z podatku⁶⁴⁸. Za wyjątkowy można uznać przykład zwolnienia z podatku podymnego miast, które według taryfy miały większą liczbę domów, niż w rzeczywistości⁶⁴⁹.

Za osobną kwestię uznano zwolnienia i pomoc przyznawaną nie całemu miastu lub grupom mieszczan, lecz pojedynczym osobom. Wszelka pomoc udzielana indywidualnie konkretnym mieszczanom zostanie omówiona osobno.

Tabela nr 4: Przyczyny udzielania zwolnień dla miast

Przyczyna zwolnienia		Liczba zwolnień
Bieda		24
Zniszczenia		14
Epidemia (zaraza)		3
Kłęski żywiołowe	pożar	64
	powódź	2
	burze i wichury	2
	wiatry i grad	1
Inne	dla nowych domów	2
	katastrofy	1
	taryfa	1

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Osobną kwestią pozostaje długość trwania przyznanego zwolnienia. Podobnie jak w przypadku powodów wydania libertacji, nie wszystkie odnalezione zapisy posiadają informację o długości trwania zwolnienia. W badanym okresie jedynie 97 zapisów z akt sejmikowych zawiera taki zapis. Dodatkowo jednokrotnie odnotowano informację, iż miasto zostaje zwolnione z zapłaty 12 zaległych podymnych⁶⁵⁰.

Długości trwania przyznaných zwolnień znacząco różnią się od siebie. W całym badanym okresie najdłużej trwającą libertację otrzymało miasto prywatne Sarnowa, które na mocy laudum sejmikowego z 1766 r. otrzymało zwolnienie z podatku czopowego i szelężnego na 20 lat z powodu zniszczeń dokonanych przez wojska⁶⁵¹. Największa liczba zwolnień według

⁶⁴⁸ Zwolnienie dla miasta Środy; Laudum sejmiku z limity z 18 III 1697 (AS 1696-1732, s. 95).

⁶⁴⁹ Laudum sejmiku z limity z 11 V 1676 (AS 1676-1695, s. 12).

⁶⁵⁰ Zapis ten dotyczy miasta Mieścisko; Laudum sejmiku relacyjnego z 9 V 1673 (AS 1668-1675, s. 467).

⁶⁵¹ Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

informacji z akt sejmikowych przyznawana była na okres 4 lat⁶⁵². Najkrócej trwającą libertację otrzymało natomiast miasto Śrem, które sejmik zwolnił na mocy laudum z 1705 r. na okres pół roku⁶⁵³. Szczegółowo częstotliwość występowania zwolnień, przyznawanych na konkretny okres przedstawiono w poniższej tabeli:

Tabela nr 5: Liczba zwolnień przyznawanych na konkretny czas

Długość trwania zwolnienia	Liczba zwolnień	Uwagi
20 lat	1	Dotyczy miasta Sarnowa ⁶⁵⁴
15 lat	6	Wszystkie zwolnienia zostały wystawione z powodu pożarów ⁶⁵⁵
12 lat	1	Dotyczy miasta Międzychód ⁶⁵⁶
10 lat	2	
8 lat	3	
7 lat	10	Wszystkie zwolnienia zostały wystawione z powodu pożarów ⁶⁵⁷
6 lat	13	
4 lata	25	
3 lata	3	
2 lata 6 miesięcy	2	
2 lata	11	
1 rok 6 miesięcy	1	Dotyczy miasta Margonin ⁶⁵⁸
1 rok	17	
2 kwartały	1	Dotyczy miasta Śrem ⁶⁵⁹
"kilka lat"	1	Dotyczy miasta Budzyń ⁶⁶⁰

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

⁶⁵² Zwolnienie z powodu pożaru dla miasteczek Barcin, Brdów, Kleczew, Koło, Międzyrzecz, Pleszew, Powidz, Pyzdry, Skoków, Stawiszyn, Środa oraz Trzciel; Laudum sejmiku gospodarskiego z 10 IX 1737 (AS 1733-1763, s. 240).

⁶⁵³ Laudum sejmiku z limity z 27 VII 1705 (AS 1696-1732, s. 485).

⁶⁵⁴ Miasto prywatne Sarnowa otrzymało zwolnienie z powodu zniszczeń wojennych na 20 lat w 1766 r.; Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 224-228). Wcześniej w 1734 r. otrzymało zwolnienie z czopowego i szelężnego na okres 15 lat z powodu pożaru; Laudum sejmiku z limity skonfederowanego przy Auguście III z 27 IX 1734 (AS 1733-1763, s. 156).

⁶⁵⁵ Np. zwolnienie z powodu pożaru dla miasta Żerniki; Laudum sejmiku z limity z 11 III 1715 (AS 1696-1732, s. 791).

⁶⁵⁶ Zwolnienie miasta na 12 lat z powodu pożaru w 1712 r.; Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego za uniwersałem Augusta II z 13 IX 1712 (AS 1696-1732, s. 700).

⁶⁵⁷ Np. zwolnienie z powodu pożaru dla miast Borek, Leszno, Margonin, Rawicz, Rydzyna, Sieraków, Wieluń, Wronki oraz Złotowo; Laudum sejmiku z limity z 13 V 1715 (AS 1696-1732, s. 795).

⁶⁵⁸ Miasto było zadłużone. Od 4 lat nie wypłacało podatków; Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego z 20 VIII 1711 (AS 1696-1732, s. 660).

⁶⁵⁹ Laudum sejmiku z limity z 27 VII 1705 (AS 1696-1732, s. 485).

⁶⁶⁰ Miasto zostało zwolnione z hiberny; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 23 II 1712 (AS 1696-1732, s. 676).

Szlachta wielkopolska nie zawsze decydowała się jednak na przyznanie zwolnień w laudach sejmikowych. Zdarzało się, iż obradujący na sejmiku decydowali o sformułowaniu prośby o zwolnienia dla miast i miasteczek w instrukcjach poselskich⁶⁶¹. W nielicznych sytuacjach o konieczności poproszenia króla o pomoc pisano także w laudach⁶⁶². W sumie w badanym materiale odnaleziono 55 próśb o zwolnienie miast z podatków. W większości sytuacji (51%) szlachta prosiła w sposób ogólny o zwolnienie ze wszystkich podatków⁶⁶³. Stosunkowo często proszono także o libertacje z hiberny⁶⁶⁴ (27%) lub cła⁶⁶⁵ (9%). Pozostałe podatki pojawiały się niezwykle rzadko, wśród nich wymieniano m.in. akcyzę⁶⁶⁶ oraz czopowe i szelężne⁶⁶⁷. Za wyjątkową można uznać prośbę o umorzenie długu mieszczan poznańskich, która znalazła się w instrukcji dla posłów z 1593 r.⁶⁶⁸

Podobnie jak w przypadku zwolnień umieszczanych w laudach, jako najczęstszą przyczynę prośby o libertacje podawano pożary⁶⁶⁹ (72%⁶⁷⁰) oraz biedę ludności miejskiej i ruinę miast⁶⁷¹ (21%) lub zniszczenia przez wojska⁶⁷² (7%). Nie odnaleziono zapisów mówiących o innych powodach. W odróżnieniu od zapisów z laudów sejmikowych w instrukcjach dla posłów najczęściej nie pojawia się prośba o przyznanie zwolnienia na konkretny okres. Prośby mają charakter ogólny i nie wyszczególniają pożądanej długości

⁶⁶¹ Prośba do króla, aby na zwolnił z podatków miasteczko Sulmierzyce; Instrukcja dana posłom na sejm koronacyjny z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1632 (AS 1632-1655, s. 57).

⁶⁶² Zapis dotyczący prośby do króla o przedłużenie zwolnienia dla miasta Wschowy; Uchwała sejmiku relacyjnego z 11 VI 1602 (AS 1572-1616, s. 240).

⁶⁶³ Prośba o zwolnienie z podatków miasta Świeciechowy ze względu na pożar; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 21 VIII 1780 (APP, Gr. Poznań 1156, k. 311-315v, 324-328v).

⁶⁶⁴ Prośba o zwolnienie z hiberny m.in. miast Gniezna, Nakła, Pyzdr, Środy, Kamieńca, Zelgniewa, Modrza, Kcyni, Konina oraz Nowego Dworu; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 610-611).

⁶⁶⁵ Prośba o zwolnienie z cła miasta Krzywina; Instrukcja dana posłom na sejm z 27 I 1638 (AS 1632-1655, s. 215).

⁶⁶⁶ Prośba o zwolnienie z akcyzy miast Poznania oraz Torunia; Dodatek do instrukcji danej posłom na sejm z sejmiku za uniwersałem Augusta II z 28 XI 1712 (AS 1696-1732, s. 712).

⁶⁶⁷ Prośba o zwolnienie z czopowego i szelężnego miast prywatnych; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatowego w Koninie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Konin 145, k. 376-381v).

⁶⁶⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 III 1593 (AS 1572-1616, s. 166).

⁶⁶⁹ Prośba o zwolnienie dla miasta Gniezna, które ucierpiało w pożarze i powinno otrzymać zwolnienia podatkowe na wzór miasta Poznania; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 8 III 1616 (AS 1572-1616, s. 490).

⁶⁷⁰ Wyliczenia dotyczą spraw, w których w instrukcjach dla posłów podano przyczynę skierowania prośby o zwolnienie. W przypadku 55 próśb, powód podano 29 razy.

⁶⁷¹ Prośba o zwolnienie z uwagi na biedę ludności miejskiej m.in. dla miast Nakła, Pyzdr, Środy, Kamieńca, Zelgniewa, Modrza, Kcyni; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 10 XI 1693 (AS 1676-1795, s. 572).

⁶⁷² Prośba o zwolnienie Wielkopolski z podatków ze względu na zniszczenia dokonane przez obce wojska (chodzi o Wojska E. hr. Mansfeld, które po rozbiciu grasowały na Śląsku od 1627 r. i pustoszyły pogranicze Wielkopolski, częściowo zaciągnięte na pomoc R.P. w Prusach, które wyrządziły też szkody podczas przemarszu); Instrukcja dana posłom na konwokację z 3 VI 1632 (AS 1632-1655, s. 31).

trwania libertacji. Za wyjątek można uznać prośby o zwolnienia z samego początku badanego okresu, np. dla miasta Pyzdry. Sejmik prosił w tym przypadku o przedłużenie o 2 lata już raz przyznanego zwolnienia. W ten sposób sformułowana prośba pojawia się dwukrotnie, raz w 1593⁶⁷³ oraz ponownie w 1606 r.⁶⁷⁴ Podobnie o zwolnienie na okres 4 lat proszono w 1589 r. w przypadku miasta Środy⁶⁷⁵, a także o zwolnienie na 5 lat w przypadku miasta Pyzdry w 1590 r.⁶⁷⁶

Prośby o zwolnienia najczęściej dotyczyły konkretnych miast wielkopolskich. Znacznie rzadziej proszono o przyznanie zwolnień ogółowi miast i miasteczek z terenów Wielkopolski właściwej, które uległy zniszczeniu. Szczególnym przypadkiem jest prośba z instrukcji dla posłów z 1671 r., w której szlachta wielkopolska prosi o zwolnienie z podatków miasteczek nie leżących w Wielkopolsce⁶⁷⁷.

Należy zaznaczyć, iż jeśli sejm nie zajął się sprawą zwolnień podatkowych, szlachta wielkopolska miała możliwość zwrócenia się ponownie z tą samą prośbą. Tak stało się w przypadku instrukcji dla posłów z 1642 r., w której zapisano, iż ponawia się prośbę o wszystkie zwolnienia dla miast, o które proszono, a które nie zostały rozpatrzone na poprzednim sejmie⁶⁷⁸.

Oczywiście stosunek szlachty wielkopolskiej do kwestii libertacji nie zawsze był pozytywny. Ze względu na brak jasno sprecyzowanych kompetencji sejmiku szlachta mogła odmówić przyznania zwolnienia. W trakcie obrad sejmiku w 1705 r. obradujący zdecydowali się na odmowę udzielenia zwolnienia z pogłównego. Zaznaczono, iż do sejmiku wpłynęła suplika mieszczan z różnych miast, którzy prosili o libertacje, jednak ze względu na ciężką sytuację szlachta nie mogła się zgodzić:

I lubo zaniezione od niektórych miast, miasteczek i wsi przez ichm. bracią naszą w koło nasze supliki, że uchwalone pod Stęszewem pogłównne, ciężką zgromadzonego wojska przyciśnione egzekucją, do rąk wybranych na ten czas ichm. panów poborców wypłaciły i dane na to kwity z woli naszej, na Poznańskiej Komisji produkowali, my zaś w tak gwałtownej województw naszych potrzebie, gdy wzwyż pomienionym miastom, miasteczkom i wsiom w podatkowaniu żadnej na ten czas folgi, lubo by *ex distributiva iustitia* uczynić należało, nie możemy, tedy terażniejszą

⁶⁷³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 III 1593 (AS 1572-1616, s. 166).

⁶⁷⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 II 1606 (AS 1572-1616, s. 281).

⁶⁷⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 I - 3 II 1589 (AS 1572-1616, s. 78).

⁶⁷⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1590 (AS 1572-1616, s. 147).

⁶⁷⁷ Prośba o zwolnienie dla miasta Podhajce; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 366).

⁶⁷⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego 7-13 I 1642 (AS 1632-1655, s. 339).

uchwałą naszą przyrzekamy, że *in paciori statu* R.P. ten podatek przyjmiemy, *salvam* sobie z ichm. pany poborcy *calculationem de percepto* rezerwując⁶⁷⁹.

W szczególnych przypadkach szlachta mogła także cofnąć przyznane wcześniej zwolnienia. Tak stało się np. na mocy laudum sejmikowego z 1694 r., kiedy szlachta zdecydowała się odebrać już przyznane miastu Wschowie zwolnienie z akcyzy⁶⁸⁰. Podobnie wszystkie zwolnienia zostały odebrane Poznaniowi na mocy laudum z 1712 r., jednocześnie jednak omówiono na nowo kwestie wydawania podatków⁶⁸¹. Libertacje zniesiono też w przypadku Bojanowa w 1743 r.⁶⁸²

W niewielkiej liczbie pojawiają się zapisy mówiące ogólnie, iż miasta nie zostaną zwolnione z podatków⁶⁸³ lub nakazują wszystkim mieszczanom uczciwie płacić obciążenia i nie zasłaniać się libertacjami⁶⁸⁴. Omówione wyżej praktyki są zjawiskiem bardzo rzadkim. W całym przebadanym okresie wszystkich zapisów związanych z negatywnym stosunkiem szlachty do kwestii zwolnień, zawartych w laudach sejmikowych jest jedynie 10.

Częściej negatywne nastawienie szlachty do przyznawania libertacji pojawia się w instrukcjach dla posłów na sejmy oraz manifestacjach i protestacjach posłów. W sumie odnaleziono 16 takich zapisów. W instrukcjach zapisywano postulaty, aby nie przyznawać miastom nowych zwolnień⁶⁸⁵ lub proszono o zniesienie już istniejących libertacji⁶⁸⁶. Zapisy te miały charakter ogólny, dotyczyły wszystkich miast i miasteczek. W przypadku protestów i manifestacji szlachta sprzeciwiała się konkretnym konstytucjom sejmowym. Protestowano m.in. przeciwko konstytucji zwalniającej Żydów ze wszystkich podatków oprócz pogłównego⁶⁸⁷. Nie zgadzano się również na zwolnienia przyznawane miastom. Odmowę otrzymały m.in. Zamość oraz Tarnów. Szlachta wyraziła zgodę na zwolnienie tych miast od podatków podymnego oraz czopowego⁶⁸⁸. Pozostałe podatki miasta te miały uiszczać bez zmian, pomimo iż, w konstytucji znalazł się zapis o zwolnieniu ze wszystkich opłat⁶⁸⁹.

⁶⁷⁹ Laudum sejmiku z limity z 30 III 1705 (AS 1696-1732, s. 466).

⁶⁸⁰ Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 604).

⁶⁸¹ Laudum sejmiku z uniwersału Augusta II z 28 XI 1712 (AS 1696-1732, s. 705).

⁶⁸² Laudum sejmiku gospodarskiego z 10 IX 1743 (AS 1733-1763, s. 326).

⁶⁸³ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego za uniwersałem królewskim z 13 IX 1660 (AS 1656-1668, s. 366).

⁶⁸⁴ Laudum sejmiku relacyjnego z 17 V 1688 (AS 1676-1695, s. 412-414).

⁶⁸⁵ Prośba do króla o nieprzyznawanie nowych zwolnień miastom królewskim; Instrukcja dana posłom do Augusta II z sejmiku relacyjnego z 15 III 1717 (AS 1696-1732, s. 864).

⁶⁸⁶ Prośba o zniesienie libertacji dla miast; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1634 (AS 1632-1655, s. 108).

⁶⁸⁷ Protestacja posłów sejmowych złożona na sejmiku relacyjnym z 30 IV 1635 (AS 1632-1655, s. 123-124); Konstytucja sejmku zwyczajnego 1635 r. „Pogłównie żydowskie w Koronie” (Vol. const., t. 3, vol. 2, s. 269).

⁶⁸⁸ Protestacja posłów sejmowych złożona na sejmiku relacyjnym z 30 IV 1635 (AS 1632-1655, s. 123-124).

⁶⁸⁹ Konstytucje sejmku zwyczajnego 1635 r. „Miasto Zamość” i „Miasto Tarnów” (Vol. const., t. 3, vol. 2, s. 284).

Jak wspomiano, zwolnienia podatkowe przyznawane przez sejmik nie musiały dotyczyć całej ludności miejskiej. Zdarzało się, iż szlachta decydowała się na zwolnienie z danego obciążenia konkretną grupę. Wspomiano już o zwolnieniach, które otrzymywały tylko osoby budujące nowe domy⁶⁹⁰, ludność, która utraciła majątek w wyniku pożaru⁶⁹¹ lub osoby, które ucierpiały z powodu obcych wojsk⁶⁹². Szlachta starała się także o ulgi dla osób, które przejmowały domy i grunty po osobach zmarłych w wyniku zarazy⁶⁹³. Zdawano sobie także sprawę z potrzeby przyznawania ulg dla osób zasiedlających miasta w miejsce zabitych⁶⁹⁴. W wyjątkowych sytuacjach szlachta decydowała się na przyznanie libertacji konkretnym mieszczanom. W materiale źródłowym odnaleziono łącznie 11 takich zwolnień.

Większość zwolnień, które można określić jako indywidualne, dotyczy mieszkańców Poznania (otrzymał aż 9 z 11 przyznanych zwolnień). Przyczyny przyznawania libertacji pozostają różne. Przyznając zwolnienia szlachta powoływała się m.in. na ubóstwo poszczególnych mieszczan. Właśnie z tego powodu aż dwukrotnie zwolnienie otrzymał mieszczanin Grygier Konieczkowic. Po raz pierwszy przyznano mu zwolnienie z podatków na okres jednego roku w 1658 r.⁶⁹⁵ Ponownie zwolnienie otrzymał w 1671 r., jako powód również wymieniono ubóstwo, jednak nie zaznaczono na jaki okres przyznano libertację⁶⁹⁶. Także w 1705 r. uwolniono na dwa lata ze względu na jego ruinę mieszczanina Krystiana Helbinka⁶⁹⁷, a w 1711 r. mieszczan Chodykiewicza i Potarzyńskiego⁶⁹⁸.

Mieszczan poznańskich zwalniano także w przypadku, jeśli stawiali oni lub remontowali swoje kamienice. Z tego powodu zwolnienie z czopowego i szelężnego otrzymał w 1676 r. Grzegorz Konieczkowic⁶⁹⁹ oraz od wszystkich podatków na 3 lata w 1713 r. mieszczanin Hertman⁷⁰⁰. Także powołując się na dawny zwyczaj zwalniania z czopowego i szelężnego piwowarów, którzy budują lub remontują kamienice, sejmik zwolnił pana Ruskiego, mieszczanina poznańskiego, który remontował kamienicę, na rok z czopowego i szelężnego w 1735 r.⁷⁰¹

⁶⁹⁰ Laudum sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1678 (AS 1676-1695, s. 161); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 XII 1653 (AS 1632-1655, s. 785).

⁶⁹¹ Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Augusta III z 6 VI 1735 (AS 1733-1763, s. 175).

⁶⁹² Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 IX 1666 (AS 1656-1668 s. 743).

⁶⁹³ Laudum sejmiku ekstraordinaryjnego za uniwersałem Augusta II z 13 IX 1712 (AS 1696-1732, s. 700).

⁶⁹⁴ Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 sierpnia 1718 z 2 VI 1718 (AS 1696-1732, s. 873).

⁶⁹⁵ Laudum sejmiku deputackiego i relacyjnego z 9 IX 1658 (AS 1656-1668, s. 248).

⁶⁹⁶ Laudum sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 353).

⁶⁹⁷ Laudum sejmiku z limity z 9 II 1705 (AS 1696-1732, s. 461).

⁶⁹⁸ Laudum sejmiku ekstraordinaryjnego z 12 VI 1711 (AS 1696-1732, s. 652).

⁶⁹⁹ Laudum sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1678 (AS 1676-1696, s. 43).

⁷⁰⁰ Laudum sejmiku z limity z 13 III 1713 (AS 1696-1732, s. 715).

⁷⁰¹ Laudum sejmiku z limity skonfederowanego przy Aguście III z 10 I 1735 (AS 1733-1763, s. 166).

Mieszczanie mogli otrzymać zwolnienie także jako nagrodę za zasługi. Z tego powodu libertację przyznano dwukrotnie: raz Piotrowi Kaliskiemu oraz raz Marcinowi Mikulskiemu. Piotr Kaliski otrzymał zwolnienie na mocy laudum z 1658 r., w którym zapisano:

Niepoślednią i sławetnego Piotra Kaliskiego mieszczanina poznańskiego widząc ochotę województwa nasze, który odbiegłszy wszystkich fortun swoich na zaszczyt pospolitego dobra pod Kościanem i w inszych okazjach odważnie niósł zdrowie swoje, *et in oppugnatione* Kościana znaczny i szkodliwy odniósł postrzał, więc i wszystkiej niemal swojej przez nieprzyjaciela postradał substancyj, tedy i tego jako *exemplarem virum et bene meritum* województwom naszemu, od wszelakich także do dwóch lat (wyjawszy samą akcyzę) uwalniamy podatków⁷⁰².

Także Marcin Mikulski otrzymał zwolnienie w 1658 r. z powodu ochrony ksiąg znajdujących się na ratuszu. W laudum szlachta zapisała:

Mając wzgląd na sławetnego Marcina Mikulskiego mieszczanina poznańskiego cnotę i wiarę stateczną przeciwko Królowi p.n.m. i całej R.P., którą podczas szwedzkiego i brandenburskiego miasta Poznania opanowania, jako *iuratus civis illibate cum magno* zdrowia swego *discrimine servavit*, i księgi na ratuszu ze skrzyń porozrzucane pochronił, tedy od wszelakich onego dwuletnich uwalniamy podatków, *excepta sola contributione* akcyzy, której to wolności od nas pozwolonej *absque omni praepeditione usuum suorum*, a mianowicie i mełcia do czasu mianowanego zażywać ma⁷⁰³.

Zwolnienia obydwu mieszczan szlachta potwierdziła jeszcze w laudum z 1661 r.⁷⁰⁴, a informacja o nim znalazła się także w kwiecie Zygmunta Twardowskiego poborcy województw wielkopolskich, potwierdzającym libertację sejmikową dla miasta Poznania z 1661 r.⁷⁰⁵ Marcin Mikulski pojawił się wymieniony z nazwiska także w laudach z 1666 r.⁷⁰⁶ oraz z 1667 r.⁷⁰⁷

W całym materiale odnaleziono jedynie dwa przykłady zwolnienia mieszczan niezamieszkujących miasta Poznania. W 1680 r. zwolnienie ze wszystkich podatków na 8 lat otrzymało trzech mieszczan średzkich: Błażej Moskwa, Jakuba Beloga oraz Andrzej

⁷⁰² Laudum sejmiku przedsejmowego z 21 VI 1658 (AS 1656-1668, s. 230).

⁷⁰³ Laudum sejmiku przedsejmowego z 21 VI 1658 (AS 1656-1668, s. 229-230).

⁷⁰⁴ Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 III 1661 (AS 1656-1668, s. 390).

⁷⁰⁵ Atestacja Z. Twardowskiego poborcy województw wielkopolskich potwierdzająca libertację sejmikową dla miasta Poznania z 12 IV 1661 (AS 1656-1668, s. 404).

⁷⁰⁶ Laudum sejmiku przedsejmowego z 3 II 1666 (AS 1656-1668, s. 659).

⁷⁰⁷ Laudum sejmiku relacyjnego z 6 VI 1667 (AS 1656-1668, s. 791).

Cyruлик⁷⁰⁸. Natomiast w 1717 r. libertacje z podatku czopowego i szelężnego na okres 4 lat, ze względu na konieczność przeprowadzenia renowacji kamienicy, otrzymał mieszczanin kaliski Chęcki⁷⁰⁹.

Inną formę pomocy miastom stanowią asygnacje na pieniądze. W sumie w badanym okresie odnaleziono 89 asygnacji przeznaczonych na najróżniejsze cele. Informacje o asygnacjach pochodzą przede wszystkim z laudów sejmikowych⁷¹⁰ (71%) oraz instrukcji dla posłów⁷¹¹ (20%). Pozostałe 9% zapisów to informacje o przyznanych asygnacjach pochodzące z instrukcji królewskich⁷¹² oraz propozycje złożone w listach⁷¹³.

W przebadanym materiale większość zapisów o asygnacjach dotyczy konkretnych ośrodków miejskich.

Tabela nr 6: Częstotliwość przyznawania asygnacji

Miasto	Częstotliwość występowania
ogólne	24
Poznań	19
Kalisz	8
Wschowa	7
Śrem	3
Rydzyna	2
Babimost	2
Bydgoszcz	2
Chwaliszewo	1
Kcynia	2
Lwów	2
Oborniki	2
Raszków	2
Środa	2
Częstochowa	1
Grodziszczek	1
Kamieniec Podolski	1
Kraków	1

⁷⁰⁸ Laudum sejmiku przedsejmowego z 3 XII 1680 (AS 1676-1695, s. 237).

⁷⁰⁹ Laudum sejmiku relacyjnego z 15 III 1717 (AS 1696-1732, s. 862).

⁷¹⁰ Przeznaczenie 400 zł na utrzymanie poczty kaliskiej; Laudum sejmiku relacyjnego z 26 V 1695 (AS 1676-1695, s. 627).

⁷¹¹ Prośba o przekazanie pieniędzy na naprawę dróg i mostów w Kcyni; Instrukcja dla posłów na sejm przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 99).

⁷¹² Przeznaczenie pieniędzy na fortyfikację miasta Krakowa; Instrukcja Michała I na sejmiki przedsejmowe z 30 III 1672 (AS 1668-1675, s. 387).

⁷¹³ Prośba o zwolnienie Poznania z czopowego i szelężnego z przeznaczeniem tych pieniędzy na fortyfikację miasta; List M. Świąćckiego biskupa kaliskiego do sejmiku z 28 VI 1702 (AS 1696-1732, s. 278).

Krotoszyn	1
Nakło	1
Pleszew	1
Skwierzyna	1
Słupca	1
Śmigiel	1
Ujście	1

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Zdarza się jednak, że zapisy mają charakter ogólny. W przypadku zapisów dotyczących ogółu miast i miasteczek, najczęściej pochodzą one z instrukcji dla posłów i wspominają o ogólnych problemach miast, takich jak m.in. ruina i wskazują na konieczność przeprowadzania napraw⁷¹⁴. W odniesieniu do ogółu miast i miasteczek pojawia się także jeden zapis, mówiący o wstrzymaniu wypłat asygnacji⁷¹⁵.

Konkretne miasta otrzymywały asygnacje przede wszystkim z powodu zniszczeń i konieczności przeprowadzenia napraw. Wśród wymienionych przedsięwzięć pojawiają się konieczność wykonania napraw dróg i mostów⁷¹⁶, grobli⁷¹⁷ oraz bruków⁷¹⁸. Wymienia się także inne cele, takie jak remonty archiwum⁷¹⁹, zamku⁷²⁰, izby sądowej⁷²¹, czy w przypadku miasta Bydgoszczy konserwację składu soli⁷²².

Za uzyskane pieniądze przeprowadzano także remonty kościołów⁷²³. Zdarzają się jednak zapisy mówiące, iż pieniądze powinny być przeznaczone na budowę nowych świątyń⁷²⁴.

Część asygnacji wydawano także z powodu konieczności poprawy bezpieczeństwa i są jednoznacznie powiązane z kwestiami obronnymi. Miasta za uzyskane pieniądze miały

⁷¹⁴ Laudum sejmiku z limity z 11 V 1676 (AS 1676-1696, s. 11).

⁷¹⁵ Laudum sejmiku z limity z 12 I 1705 (AS 1696-1732, s. 459).

⁷¹⁶ Asygnacja dla Obornik; Laudum sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676-1695, s. 280).

⁷¹⁷ Asygnacja dla Śremu; Laudum sejmiku relacyjnego z 26 V 1695 (AS 1676-1695, s. 628).

⁷¹⁸ Asygnacja dla Poznania, Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 603-604).

⁷¹⁹ Sytuacja wyjątkowa. Szlachta wielkopolska prosi w instrukcji dla posłów z 1768 r. o pieniądze ze skarbu państwa, ponieważ państwo zabrało dochód z czopowego. Z tego powodu sejmik nie ma pieniędzy na dokończenie remontu archiwum grodzkiego poznańskiego; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu poznańskiego z 26 IX 1768 (AGAD, ZP 122, k. 378-379).

⁷²⁰ 2000 zł przeznaczono na naprawę zamku kaliskiego; Laudum sejmiku z limity z 19 VI 1679 (AS 1676-1695, s. 191).

⁷²¹ 5000 zł przeznaczono na naprawę grodzkiej kancelarii i izby sądowej w mieście Kaliszu; Laudum powtórnego sejmiku przedsejmowego z 17 VIII 1726 (AS 1696-1732, s. 1006).

⁷²² Laudum sejmiku relacyjnego z 22 II 1723 (AS 1696-1732, s. 961).

⁷²³ Przeznaczenie pieniędzy na remont katedry w Poznaniu; Laudum sejmiku z limity z 13 III 1713 (AS 1696-1732, s. 715).

⁷²⁴ Pieniądze na budowę kościoła farnego w mieście Wschowie; Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego z 12 III 1692 (AS 1676-1695, s. 515).

poprawiać jakość murów miejskich⁷²⁵ lub fortyfikację ośrodka⁷²⁶. Pojawiają się także zapisy wymagające wydania otrzymanej kwoty na zakup amunicji⁷²⁷.

Zdarzało się, że miasta otrzymywały pieniądze w reakcji na suplikę. Tak stało się w przypadku miasta Poznania, które w 1734 r. otrzymało 12 500 zł na remont, ze względu na zniszczenia dokonane przez stacjonujące w mieście wojska⁷²⁸.

W szczególnych okolicznościach, podobnie jak w przypadku zwolnień, asygnacje mogli otrzymać konkretni mieszkańcy. Tak stało się np. w 1713 r., kiedy sejmik przeznaczył podatek uzyskany od jednego piwowara na remont kamienicy niejakiego Kosowskiego⁷²⁹. Przeznaczono także w 1748 r. po 500 zł na naprawy domów rzemieślników poznańskich⁷³⁰.

Zdarzało się, że asygnacje łączono ze zwolnieniami. Sejmik zdecydował się na zwolnienie miasta z zapłaty określonego podatku, jednak jednocześnie wskazywał cel na jaki mają zostać przeznaczone pieniądze⁷³¹.

Podobnie jak w przypadku zwolnień, z powodu braku ściśle określonych wytycznych asygnacje wydawano na najróżniejsze kwoty. W wielu przypadkach określenie dokładnej ich wysokości pozostaje niemożliwe. W przypadkach, kiedy w materiale źródłowym pojawiają się konkretne kwoty, ich rozbieżność pozostaje bardzo duża. Wysokość asygnacji rozpoczyna się już o 200 zł⁷³², a kończą na 20 000 zł⁷³³.

W niewielkim stopniu w materiale (przede wszystkim w instrukcjach dla posłów na sejmy) pojawiają się też skargi na nieskuteczność asygnacji. Wszystkie tego rodzaju zapisy dotyczą miasta Poznania. Sejmik w instrukcjach dla posłów zgłaszał problem, iż miasto Poznań zostało zwolnione z czopowego i szelężnego, z założeniem, że pieniądze te będą przeznaczone na poprawę kondycji ośrodka. Według szlachty wielkopolskiej Poznań nie wywiązywał się z obowiązku. Szlachta prosiła w instrukcji, aby została przeprowadzona kontrola. Postulat ten pojawił się w instrukcjach dla posłów na sejmy dwukrotnie (w 1604⁷³⁴ i

⁷²⁵ Asygnacja dla Poznania; Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 603-604).

⁷²⁶ Przeznaczenie pieniędzy na fortyfikację Lwowa; Instrukcja Michała Korybuta na sejmiki przedsejmowe z 30 III 1672 (AS 1668-1675, s. 387).

⁷²⁷ Kalisz ma przeznaczyć 600 zł na amunicję dla miasta; Laudum sejmiku za uniwersałem wojewody podlaskiego z 19 I 1657 (AS 1656-1668, s. 79-80).

⁷²⁸ List S.J. Jabłonowskiego kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego na sejmiki z 15 IV 1699 (AS 1696-1732, s. 155-156).

⁷²⁹ Laudum sejmiku z limity z 13 III 1713 (AS 1696-1732, s. 715).

⁷³⁰ Laudum sejmiku gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 445).

⁷³¹ Pieniądze, które miasto Poznań uzyska ze zwolnienie mają zostać przeznaczone na poprawę mostów, murów i bruków; Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 603-604).

⁷³² Pieniądze na konserwację żup soli w Bydgoszczy; Laudum sejmiku relacyjnego z 22 II 1723 (AS 1696-1732, s. 961).

⁷³³ Pieniądze na naprawę i umocnienie Kamieńca Podolskiego; Laudum sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 88).

⁷³⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1604 (AS 1572-1616, s. 267).

1606 r.⁷³⁵). Kwestia Poznania pojawiła się ponownie już w 1613 r., kiedy w instrukcji dla posłów proszono, aby miasto rozliczyło się z pieniędzy, które otrzymało na naprawę murów miejskich⁷³⁶. Podobnie w 1622 r. sejmik uważał, iż pomimo konstytucji sejmowej „Poprawa miasta Poznania”⁷³⁷, w mieście nie widać efektów jej wprowadzenia⁷³⁸.

Kolejne problemy z rozliczaniem się Poznania z asygnacji wystąpiły dopiero w 1748 r., kiedy miasto otrzymało 13 000 zł na naprawę bruków i nie wywiązało się z tego obowiązku. W tym przypadku jednak sejmik zdecydował się umieścić zapis o konieczności rozliczenia się z tych pieniędzy w laudum sejmikowym. Sprawa została przekazana do załatwienia przez Komisję Skarbową Poznańską⁷³⁹.

Problemy z asygnacją miał także Kalisz, któremu sejmik zapewnił pieniądze na naprawę zamku, jednak ostatecznie pieniądze nie zostały przekazane. Także w tym przypadku sprawę poruczono Komisji Skarbowej Poznańskiej⁷⁴⁰.

W materiale źródłowym obok asygnacji i libertacji występują także inne formy pomocy dla miast. Pozostaje ona ściśle powiązana z rodzajem dokumentacji, w którym zapisano informacje. W przypadku laudów sejmikowych pojawiają się trzy rodzaje zapisów: pomoc poprzez przekazanie sprawy do Komisji Skarbowej Poznańskiej, zapis z obietnicą pomocy bez podania konkretnej formy wsparcia oraz nakazy tworzenia przez miasta spisów strat i zniszczeń. Przede wszystkim sejmik mógł sprawę pomocy miastom przekazać do rozpatrzenia Komisji Skarbowej Poznańskiej. W takim przypadku w laudum nie odnotowywano konkretnej formy pomocy, a jedynie fakt, iż to Komisja zadecyduje o dalszych działaniach⁷⁴¹.

W niewielkim stopniu w laudach zapisane zostawały także informacje o ubóstwie ośrodków miejskich, połączone z zapewnieniami, iż potrzebujące miasta uzyskają pomoc, jednocześnie jednak nie określano jaka forma wsparcia zostanie udzielona. W takich przypadkach trudno o jednoznaczne stwierdzenie, iż w ostateczności miasta otrzymały jakąś formę pomocy⁷⁴².

⁷³⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiu przedsejmowego z 9 II 1606 (AS 1572-1616, s. 280).

⁷³⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiu przedsejmowego z 29-31 I 1613 (AS 1572-1616, s. 418).

⁷³⁷ Vol. const., t. II: 1550-1609, vol. 2: 1587-1609, s. 86.

⁷³⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiu przedsejmowego z 13 XII 1622 (AS 1616-1632, s. 144).

⁷³⁹ Laudum sejmiu gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 445).

⁷⁴⁰ Laudum sejmiu relacyjnego z 14-18 VII 1733 (AS 1733-1763, s. 58).

⁷⁴¹ Przykładowo w 1763 r. miasto Międzychód ucierpiało w pożarze. Sprawy związane z pomocą dla miasta odesłano do rozpatrzenia Komisji Skarbowej Poznańskiej; Laudum sejmiu gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 815).

⁷⁴² Przykładowo w laudum sejmikowym z 1748 r. odnaleźć można zapis o ruinie Środy, połączony z obietnicą pomocy; Laudum sejmiu gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 442).

Za formę pomocy uznano także zapisy, w których proszono miasta o zgłaszanie szkód i zniszczeń dokonanych przez wojska połączone z obietnicą rekompensaty. Proszono, aby miasta zgłaszały nielegalnie wybierane przez wojska pieniądze⁷⁴³. Zdarzało się również, iż wydane żołnierzom pieniądze lub towary zostawały przez sejmik uznane za zapłatę podatku⁷⁴⁴.

Inną formę przybierały zapisy pochodzące z instrukcji dla posłów na sejmy. Podobnie pojawiają się w nich informacje o zubożeniu i ruinie ośrodków miejskich. W większej liczbie występują jednak skargi i prośby o pomoc. Sejmik zapisywał w instrukcjach skargi dotyczące zbyt wysokich podatków⁷⁴⁵, wysokich cen towarów⁷⁴⁶ oraz ogólnej biedy ludności⁷⁴⁷. Zapisy te łączą się czasem z prośbami o pomoc. Proszono m.in. o pomoc w utrzymaniu wojska⁷⁴⁸, zmniejszenie wysokości podatków⁷⁴⁹ czy przyznanie pomocy dla zniszczonych miast⁷⁵⁰.

Osobnym problemem pojawiającym się w instrukcjach dla posłów jest sprawa nagród i rekompensat. Szlachta domagała się przyznania nagrody dla miasta Torunia w 1630 r., które miasto miało otrzymać za dochowanie wierności Rzeczypospolitej⁷⁵¹. Rekompensat za straty poniesione w czasie wojen dopominało się natomiast miasto Gdańsk⁷⁵². Szlachta wielkopolska wyrażała zgodę na wypłatę takich odszkodowań. Co więcej, w 1670 r. postulowała, aby rekompensatę otrzymał obok Gdańska także Puck⁷⁵³.

5.4. Problemy z wybieraniem podatków

Szlachta wielkopolska zgromadzona na sejmiku musiała zajmować się także szeroko rozumianymi problemami związanymi z wybieraniem podatków. W całym materiale źródłowym pojawia się jednak jedynie 67 zapisów świadczących o poważnych problemach z

⁷⁴³ Prośba, aby miasta zgłaszały nielegalnie wybrane przez wojska pieniądze; Laudum sejmiku relacyjnego z 15 III 1717 (AS 1696-1732, s. 859).

⁷⁴⁴ Uznanie przez sejmik 160 beczek piwa, wydanych wojsku przez mieszczan z Mogilna za zapłatę podatku czopowego i szelężnego w 1705 r.; Laudum sejmiku z limity z 27 VII 1705 (AS 1696-1732, s. 485).

⁷⁴⁵ Skarga na zbyt wysokie podatki i biedę ludności z 1621 r., Instrukcja dana posłom wysłanym do króla z sejmiku relacyjnego z 2 XII 1621 (AS 1616-1632, s. 125).

⁷⁴⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1604 (AS 1572-1616, s. 264).

⁷⁴⁷ Informacja o biedzie ludności miasta Poznania z 1682 r.; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676-1695, s. 287-288).

⁷⁴⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 21 VI 1658 (AS 1656-1668, s. 233).

⁷⁴⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 23 X 1629 (AS 1616-1632, s. 302).

⁷⁵⁰ Np. prośba o pomoc dla zniszczonych miast (Poznań, Kalisz, Gniezno, Kościan, Śmigiel, Leszno, Koźmin, Krotoszyn, Sarnowa, oraz Pleszew), a także dla synagog poznańskiej i leszczyńskiej; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku generalnego przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego w Poznaniu z 5 IV 1773 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 291-294v, 296-297).

⁷⁵¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 (?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 313).

⁷⁵² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 II 1632 (AS 1616-1632, s. 332).

⁷⁵³ Instrukcja dla posłów na sejm z 22 I 1670 (AS 1668-1675, s. 130).

wybieraniem podatków od mieszkańców miast. Dodatkowo wśród odnalezionych zapisów można wyróżnić dwie główne kategorie problemów. Pierwszą z nich stanowią opóźnienia w zapłacie podatków. Za drugą kategorię należy uznać próby celowego dokonania oszustwa.

W przebadanym materiale 45% spraw uznanych za problemy z wybieraniem podatków związane jest z długami i opóźnieniami w zapłacie podatków. Zapisy dotyczące opóźnień dotyczą ogółu miast i miasteczek (50%), ale także konkretnych ośrodków miejskich (50%).

W przypadkach, kiedy szlachta zamieszczała informacje o opóźnieniach w wypłacaniu podatków przez ogół mieszczan, najczęściej zapisy te miały charakter bardzo ogólny. W takich sytuacjach raczej nie pojawia się informacja o rodzaju podatku, który nie został zapłacony, a także konkretna kwota. Zazwyczaj zapis połączony jest z wezwaniem do uregulowania należności⁷⁵⁴. Niekiedy sejmik jednocześnie w pewnym stopniu usprawiedliwiał miasta. Np. w laudum z 1663 r. sejmik wspomina o zaległościach w opłatach, jednocześnie zaznaczając, iż związane jest to z aktualnie trwającą zarazą⁷⁵⁵.

Zdecydowanie inaczej wyglądają zapisy dotyczące konkretnych ośrodków miejskich. Wśród miast, które nie uściły odpowiedniej zapłaty pojawiają się: Poznań (trzykrotnie)⁷⁵⁶, Kalisz⁷⁵⁷, Kościan (dwukrotnie)⁷⁵⁸, Wschowa (czterokrotnie)⁷⁵⁹, Wałcz⁷⁶⁰, Toruń⁷⁶¹, Grodzisk⁷⁶², Kostrzyn⁷⁶³ oraz Leszno⁷⁶⁴.

W materiale pojawiają się informacje, że konkretne miasta powinny rozliczyć się z podatków. Z zapisów można wywnioskować, że sejmik wiedział, iż pieniądze przeznaczone na podatki miasta mogły wykorzystać na inne cele. Np. w 1670 r. Kościan został zobowiązany

⁷⁵⁴ Instrukcja dana W. Skoroszewskiemu chorążemu poznańskiemu, posłowi do Jana Sobieskiego marszałka wielkiego i hetmana wielkiego koronnego z sejmiu relacyjnego z 21 III 1668 (AS 1656-1668, s. 861-862).

⁷⁵⁵ Laudum sejmiu ekstraordynaryjnego za uniwersałem Jana Kazimierza z 22 I 1663 (AS 1656-1668, s. 477-479).

⁷⁵⁶ Laudum sejmiu ekstraordynaryjnego za uniwersałem Jana Kazimierza z 5-8 VI 1664 (AS 1656-1668, s. 500); Laudum sejmiu z limity z 16 IV 1692 (AS 1676-1695, s. 519); Laudum sejmiu z limity z 13 IV 1711 (AS 1696-1732, s. 640).

⁷⁵⁷ Laudum sejmiu z limity z 16 IV 1692 (AS 1676-1695, s. 519).

⁷⁵⁸ Laudum sejmiu przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 211); Laudum sejmiu z limity z 16 IV 1692 (AS 1676-1695, s. 519).

⁷⁵⁹ Laudum sejmiu z limity z 16 IV 1692 (AS 1676-1695, s. 519); Laudum sejmiu z uniwersału Augusta II z 28 XI 1712 (AS 1696-1732, s. 705), Laudum sejmiu z limity z 13 VI 1713 (AS 1696-1732, s. 732); Manifestacja K. Miaskowskiego byłego chorążego wschowskiego w sprawie niegospodarności w wydatkowaniu publicznych pieniędzy ze skarbu wojewódzkiego z 14 V 1759 (AS 1733-1763, s. 596-597).

⁷⁶⁰ Manifestacja miasta Wałcza w imieniu innych miast i wsi powiatu wałeckiego tłumacząca powody nieoddania podatków z 15 XI 1646 (AS 1632-1655, s. 411).

⁷⁶¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiu przedsejmowego z 28 II 1659 (AS 1656-1668, s. 296).

⁷⁶² Manifestacja K. Miaskowskiego byłego chorążego wschowskiego w sprawie niegospodarności w wydatkowaniu publicznych pieniędzy ze skarbu wojewódzkiego z 14 V 1759 (AS 1733-1763, s. 596-597).

⁷⁶³ Instrukcja dana posłom na sejm koronacyjny z 17 XII 1648 (AS 1632-1655, s. 501-502).

⁷⁶⁴ Manifestacja K. Miaskowskiego byłego chorążego wschowskiego w sprawie niegospodarności w wydatkowaniu publicznych pieniędzy ze skarbu wojewódzkiego z 14 V 1759 (AS 1733-1763, s. 596-597).

do rozliczenia się z podatków, przede wszystkim zaś o wymienienie kosztów, które przeznaczył na naprawy i fortyfikacje⁷⁶⁵. Podobnie w 1711 r. nakazano rozliczenie z podatków czopowego i szelężnego Poznaniowi, ze względu na pojawiające się nieprawidłowości⁷⁶⁶. O oszustwa podejrzewano także Wschowę. Szlachta nakazywała miastu rozliczenie się z wytwarzanego piwa, obawiając się, iż Wschowa nie odprowadza podatków od całej produkcji⁷⁶⁷.

Konkretne ośrodki miejskie najczęściej pojawiają się wymienione jednokrotnie. W przypadku jeśli występują w materiale więcej niż raz, nawołania do zapłaty dzieli dłuższy okres. Za przykład można uznać Wschowę, która pojawia się wymieniona z nazwy w związku z opóźnieniami w zapłacie pogłównego w 1692 r.⁷⁶⁸ Kolejne zapisy dotyczące Wschowy pojawiają się dopiero w 1712 i 1713 r., kiedy sejmik ze względu na nierozliczenie się z opłat za młyn i browar, zakazał korzystania z nich do czasu uiszczenia opłat⁷⁶⁹. Po raz ostatni w przebadanym materiale Wschowa pojawia się w związku z problemami z zapłatą czopowego w 1758 r.⁷⁷⁰ Można więc zakładać, iż ewentualne występujące zadłużenia były stosunkowo szybko regulowane.

Informacje o opóźnieniu w zapłacie pojawiają się przede wszystkim w laudach sejmikowych (47%) oraz w instrukcjach dla posłów (17%), można je jednak odnaleźć także w manifestacjach (19%), uniwersałach (10%) oraz korespondencji (7%).

Pozostałe odnalezione zapisy związane są z oszustwami podatkowymi. Jednym z najczęstszych problemów, pojawiających się w materiale sejmikowym, są kwestie związane z produkcją i sprzedażą alkoholu. Problemy z wyborem czopowego i szelężnego występowały w przypadku ogółu miast i miasteczek, ale dotyczyły także konkretnych ośrodków miejskich (Pyzdr, Kalisza oraz trzykrotnie Poznania). Wszystkie odnalezione zapisy związane są z osobami, które pomimo, iż wytwarzają i sprzedają alkohol, ale nie odprowadzają podatków czopowego i szelężnego. Informacje o takich sytuacjach odnaleźć można zarówno w laudach sejmikowych, jak i instrukcjach dla posłów na sejmy. W laudach najczęściej pojawia się opis problemu wraz z nakazem zapłaty podatków oraz groźbą, iż osoby, które nie rozliczają się

⁷⁶⁵ Laudum sejmiku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 211).

⁷⁶⁶ Laudum sejmiku z limity z 13 IV 1711 (AS 1696-1732, s. 640).

⁷⁶⁷ Laudum sejmiku z limity z 26 XI 1714 (AS 1696-1732, s. 783).

⁷⁶⁸ Laudum sejmiku z limity z 16 IV 1692 (AS 1676-1695, s. 519).

⁷⁶⁹ Laudum sejmiku z uniwersału Augusta II z 28 XI 1712 (AS 1696-1732, s. 705); Laudum sejmiku z limity z 13 VI 1713 (AS 1696-1732, s. 732).

⁷⁷⁰ Manifestacja K. Miaskowskiego byłego chorążego wschowskiego w sprawie niegospodarności w wydatkowaniu publicznych pieniędzy ze skarbu wojewódzkiego z 14 V 1759 (AS 1733-1763, s. 596-597).

uczciwe, będą odpowiadać przed sądem⁷⁷¹. W przypadku instrukcji dla posłów proszono o zajęcie się problemem i ukrócenie procedury⁷⁷².

Osobną kwestią były próby oszustw związane z przyznawanymi libertacjami. Zdarzało się, iż miasta próbowały podszywać się pod zwolnienia, których w rzeczywistości nie otrzymały⁷⁷³. Za interesujący można uznać także przypadek, w którym miasta pieniądze ze zwolnień miały przeznaczyć na konkretne cele, jednak nie wywiązywały się z tego obowiązku. Np. na mocy laudum sejmikowego z podatków czopowego i szelężnego zwolniony został Kalisz. W laudum z 1712 r. można odnaleźć zapis, iż zaoszczędzone pieniądze nie są przeznaczane na potrzeby miasta⁷⁷⁴.

Wiele zapisów związanych jest z ogólnymi próbami oszustw przy rozliczaniu się z podatków. Mieszczanie próbowali nie uiszczać stosownych opłat⁷⁷⁵, czy nieuczciwie rozliczać się z pieniędzy⁷⁷⁶. Sejmik wspominał o nadużyciach związanych z wyborem targowego⁷⁷⁷, czy nierozliczaniu się z akcyzy⁷⁷⁸. W takich sytuacjach sejmik przewidywał kary za próby oszustwa. Najczęściej w materiale brak konkretnej informacji o rodzaju wyznaczanej kary. Wyjątek stanowi zapis z laudum sejmikowego z 1713 r., kiedy zapisano, iż wszyscy, którzy próbowali uniknąć zapłaty, w ramach kary zostają zobowiązani do zapłaty podwójnego poglównego⁷⁷⁹. Stosunkowo obszernie opisany został także przypadek miasta Poznania:

Miasto Poznań mimo *consens* województw naszych prolongowali sobie szeląga od piwa prowent *privata auctoritate*, nie dbając nic a nic na dekret sądu kapturowego poznańskiego i bacząc tedy, że z tego szelągowego prowentu nic nie przychodzi na poprawę defektów miejskich, ale *in privatum usum* się magistratus obraca, ten prowent szelągowy *auctoritate praesentis conventus* abrogujemy i ichm. panom sędziom kapturowym zlecamy, aby dekretu swego powagi przestrzegali. Także *in posterum* grodzkim i ziemskim sądom, aby *poenis arbitrariis iuxta per citatem delicti pertinaces* karani byli *ad instantiam instigatoris iudicii*. Przeszłych zaś wybranych szelągów, jako i inszych wszystkich podatków pomienione miasto Poznań tak *ex perceptis*, jako

⁷⁷¹ Laudum sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1667 (AS 1656-1668, s. 840); Laudum sejmiku relacyjnego po sejmie koronacyjnym z 15 III 1674 (AS 1668-1675, s. 515); Laudum sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1678 (AS 1676-1695, s. 161); Laudum sejmiku z limity z 10 XII 1710 (AS 1696-1732, s. 625).

⁷⁷² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 29-31 I 1613 (AS 1572-1616, s. 419); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 365); Zapis dotyczy dwóch miast: Poznania i Kalisza, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 22 IX 1730 (AS 1696-1732, s. 1078).

⁷⁷³ Laudum sejmiku z limity z 8 XI 1700 (AS 1696-1732, s. 199).

⁷⁷⁴ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego za uniwersałem Augusta II z 13 IX 1712 (AS 1696-1732, s. 700).

⁷⁷⁵ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 3 VI 1746 (AS 1733-1763, s. 387).

⁷⁷⁶ Miasto Wschowa, Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego z 12 III 1692 (AS 1676-1695, s. 515).

⁷⁷⁷ Laudum sejmiku gospodarskiego z 16 IX 1755 (AS 1733-1763, s. 546).

⁷⁷⁸ Miasto Poznań, Laudum sejmiku z limity z 11 III 1715 (AS 1696-1732, s. 789).

⁷⁷⁹ Laudum sejmiku z limity z 13 VI 1713 (AS 1696-1732, s. 732).

i *expensis* przed jm. panem kanclerzem wielkim koronnym, jako generałem województw naszych, albo delegowanemi *ex arbitrio* jego komisarzami rachunek uczynić powinni będą, ponieważ *prima cura* tychże mieszczan poznańskich koło murów i mostów, tudzież i porządku miejskiego, poprawy dróg i bruków być powinna⁷⁸⁰.

Należy wyraźnie zaznaczyć, iż nie zawsze to miasta były oskarżane o oszustwa. Obradująca w Środzie szlachta starała się w miarę możliwości chronić miasta. W laudum sejmikowym z 1697 r. przypominała o karach dla wymuszających na miastach wyższą hibernę⁷⁸¹. Także w laudum z 1714 r., w reakcji na sytuację miasta Krzywina, które otrzymało od pana Frankenberga fałszywy kwit, sejmik nakazał karanie wszystkich stosujących takie praktyki⁷⁸².

Próba ochrony interesów miast pojawiała się także w instrukcjach dla posłów. Szlachta zaingerowała w problemy mieszczan w 1697 r. Do sejmiku wpłynęła wówczas skarga mieszczan i kupców poznańskich, którzy skarżyli się na celnika Jana Rusinowskiego. Celnik, według relacji mieszczan, oszukiwał w trakcie wybierania cła. Sejmik w instrukcji dla posłów, prosił, aby wobec Rusinowskiego zostały wyciągnięte konsekwencje. Jednocześnie zaznaczono, iż pomoc ma dotyczyć wszystkich kupców i mieszczan ze wszystkich miast koronnych (w tym także Żydów)⁷⁸³.

Wydaje się, iż problemy z nieuczciwością poborców mogły występować częściej. Świadczyć o tym może zapis z laudum sejmikowego z 1648 r., w którym przestrzegano zarówno miasta, aby nie czyniły żadnych oszustw, jak i samych poborców, aby nie przyjmowali od miast prezentów⁷⁸⁴.

Ostrzeżenia dla ludności miejskiej pojawiały się dodatkowo także w uniwersałach. Przestrzegano mieszczan przede wszystkim przed oszustami, podającymi się za poborców podatkowych (fałszywy poborca grasował w 1681 r.)⁷⁸⁵. Mieszczan próbowano także uchronić przed fałszywymi nakazami zapłaty i proszono o ostrożność w tym zakresie⁷⁸⁶.

Warto podkreślić, że w całym badanym okresie informacje o oszustwach pojawiają się stosunkowo rzadko.

⁷⁸⁰ Laudum sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 84).

⁷⁸¹ Laudum sejmiku z limity z 15 IV 1697 (AS 1696-1732, s. 100).

⁷⁸² Laudum sejmiku z limity z 12 III 1714 (AS 1696-1732, s. 759).

⁷⁸³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 12 I 1597 (AS 1572-1616, s. 201).

⁷⁸⁴ Laudum nadzwyczajnego zjazdu w Poznaniu z 8 VI 1648 (AS 1632-1655, s. 438).

⁷⁸⁵ Uniwersał J.K. Żychlińskiego komornika ziemskiego i poborcy województwa kaliskiego w sprawie fałszywego poborcy z 26 X 1681 (AS 1676-1695, s. 271).

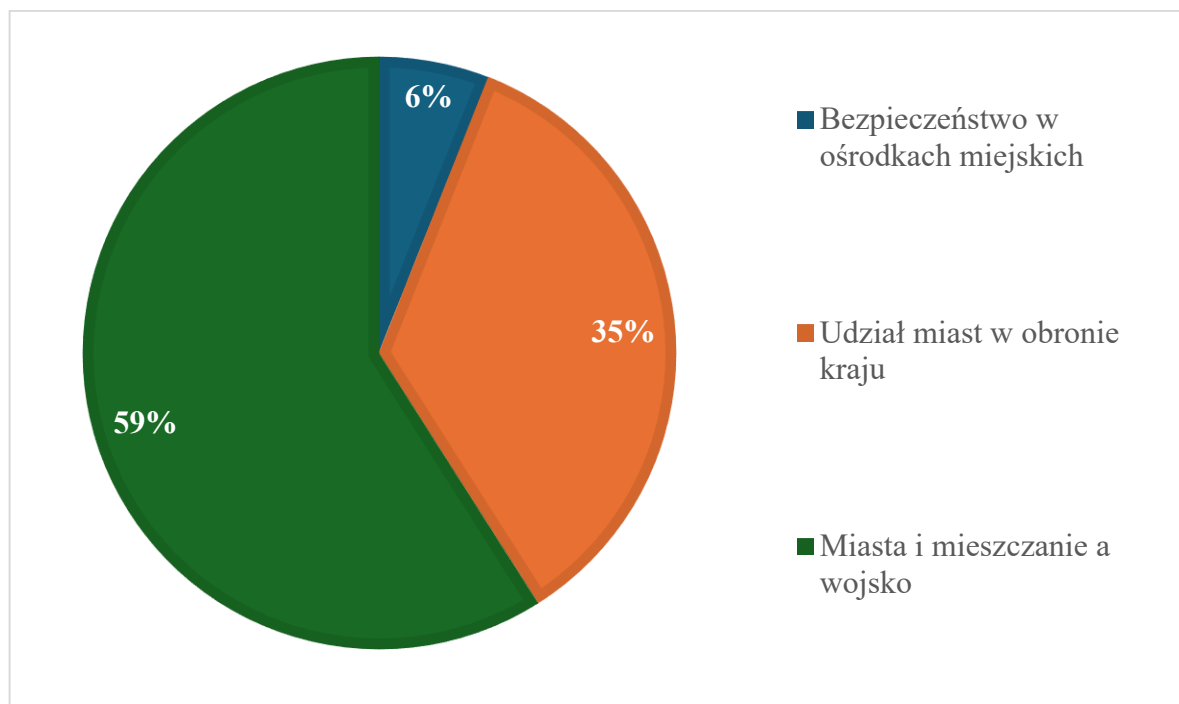
⁷⁸⁶ Uniwersał J.A. Pałędzkiego chorążycy bydgoskiego, marszałka konfederacji województw poznańskiego i kaliskiego, ostrzegający przed fałszywymi nakazami wypłat podatków (AS 1733-1763, s. 100).

6. Kwestie wojskowe oraz sprawy związane z obronnością i bezpieczeństwem wewnętrznym

W całym badanym okresie szlachta interesowała się żywotnie sprawami związanymi z wojskiem, wojnami, obronnością i bezpieczeństwem wewnętrznym. W ramach tych zagadnień znajdują się także kwestie dotyczące bezpośrednio mieszczaństwa. W trakcie analizy materiału źródłowego do spraw związanych z wojskiem, obronnością oraz bezpieczeństwem wewnętrznym zakwalifikowano łącznie 745 zapisów z akt sejmikowych.

Zgodnie z założeniami wszystkie zapisy przypisano do jednej z trzech podkategorii. Tym sposobem wydzielono najbardziej liczne zapisy związane z szeroko rozumianymi relacjami między miastami a wojskiem, kwestie udziału miast w obronie kraju oraz sprawy związane z zapewnieniem bezpieczeństwa w ośrodkach miejskich⁷⁸⁷. Procent spraw w konkretnych podgrupach przedstawiony został na poniższym wykresie:

Wykres nr 6: Sprawy związane z wojskiem, obronnością i bezpieczeństwem

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

⁷⁸⁷ O kwestiach bezpieczeństwa publicznego w opinii sejmików pisał T. Ciesielski, *Sejmiki wobec kwestii bezpieczeństwa publicznego w czasach Augusta III – milicje wojewódzkie*, [w:] *Po Unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 319-330.

6.1. Miasta a wojsko

W aktach sejmikowych sejmiku wielkopolskiego najwięcej spraw związanych z obronnością dotyczy kwestii bezpośrednio związanych z wojskiem. Do tej grupy w toku badań zakwalifikowano aż 435 spraw. Wśród nich znalazły się takie zagadnienia jak: kwestie związane z utrzymaniem wojska (podatki), sprawy związane z dyslokacją (rozmieszczenie wojsk, stacjonowanie, garnizony), aprowizacja wojska (wyżywienie), nadużycia dokonywane przez wojskowych, a także kwestie związane ze stratami związanymi z działalnością wojsk na terenie Wielkopolski właściwej. W niniejszej pracy pod uwagę brane są zarówno sprawy związane z działalnością wojsk własnych, jak i obcych.

Omówienie zagadnienia należy zacząć od kwestii związanych z utrzymaniem wojska. Przede wszystkim warto zaznaczyć, iż sprawy te bezpośrednio łączą się z już omawianymi zagadnieniami skarbowymi. W badanym okresie finansowanie wojen stało się dużym obciążeniem dla całego państwa. O kwestiach tych pisał m.in. B. Dziewanowski-Stefańczyk. Autor ten omawiając zagadnienia związane z pieniądzem, wspomina o zmianach w sposobie prowadzenia wojen w epoce nowożytnej, które doprowadziły do sytuacji, gdzie znaczną część budżetu pochłaniały wydatki na wojsko. Tak duże wydatki związane są według badacza z faktem, iż wojny w epoce nowożytnej zazwyczaj trwały dłużej, angażowały większą liczbę żołnierzy, tym samym też wymagały większej ilości broni, czy amunicji. Dodatkowo olbrzymich nakładów wymagało tworzenie fortyfikacji. Bez wątpienia jednak, największym pojedynczym kosztem była zapłata żołnierzom. Zmiana strategii prowadzenia wojen sprawiła, iż ważniejsze od wygrania pojedynczej bitwy stało się „zmęczenie” przeciwnika w trakcie długotrwałych działań. Tym sposobem: „wojna stała się w tym samym stopniu testem możliwości finansowych, co siły militarnej”⁷⁸⁸. Szeroko zagadnieniami związanymi z finansowaniem wojen w Rzeczypospolitej zajmowali się m.in. T. Ciesielski oraz M. Drozdowski. T. Ciesielski szeroko omówił skarbowość określaną przez siebie jako „wojskową”, wyliczając, że w interesującym go okresie 1717-1763 większość budżetu pochłaniało utrzymanie wojska⁷⁸⁹. Zmiany w funkcjonowaniu budżetu omawianego przez T. Ciesielskiego przyniosły reformy 1766 r. oraz powołane w 1764 r. Komisje Skarbowe Koronna oraz Litewska. Instytucje te miały czuwać nad stanem finansów państwowych, kontrolować administrację państwową oraz utrzymać równowagę budżetową. M. Drozdowski zauważył, iż

⁷⁸⁸ B. Dziewanowski-Stefańczyk, *Pieniądz w służbie króla i Rzeczypospolitej. Polityka monetarna w dyskursie sejmowym w latach 1658-1668*, Warszawa 2020, s. 26-30.

⁷⁸⁹ Zob. T. Ciesielski, *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009, s. 19-47.

przed 1766 r. toczyła się w Rzeczypospolitej dyskusja na temat płacy dla wojska. Dokonane na sejmie zmiany przyniosły też wzrost wydatków na wojsko i rozpoczęły powolny proces tworzenia nowoczesnego budżetu państwowego⁷⁹⁰. Dla sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego dostępne są wyliczenia odnośnie do finansowania wojny o tron polski w latach 1733-1735 wykonane przez G. Glabisza, jednak dokładne wyliczenia dla całego badanego w niniejszej pracy okresu wymagają jeszcze dalszych badań⁷⁹¹.

Opłacenie wojska stało się problemem kluczowym, ze względu na fakt, iż brak zapłaty mógł stać się powodem dezercji, a nawet buntu całych oddziałów. W przypadku Rzeczypospolitej niezadowolone wojsko mogło przystąpić do konfederacji. Sposobem na radzenie sobie władz z rosnącymi kosztami było m.in. nakładanie nowych podatków, branie kredytów, zastawianie klejnotów koronnych, pogarszanie monety, czy sprzedaż urzędów⁷⁹². Niemożliwość regularnego opłacania wojska stwarzała sytuację, w której pozbawieni dochodu żołnierze zaczęli dopuszczać się grabieży i napadów, często na własnych obywatelach⁷⁹³.

Z tego względu szczególnie ważna pozostawała kwestia ustalenia hiberny, która obok pieniędzy na żołd stanowiła główne źródło utrzymania żołnierzy. Podatek ten pojawia się w materiale źródłowym w takich samych kontekstach jak pozostałe obciążenia, omówione już w rozdziale dotyczącym spraw skarbowych. Odnaleźć można zapisy świadczące o ustaleniu podatku, przyznawaniu zwolnień i ulg⁷⁹⁴, nakazy zapłaty⁷⁹⁵, czy rozkazy wstrzymania wydawania podatku⁷⁹⁶. Zdarzają się także zapisy, mające umożliwić dbanie o kondycję ośrodków miejskich, chroniące przed wydawaniem kilkukrotnej hiberny za ten sam rok⁷⁹⁷. Zapewniano także o wydawaniu wojsku pieniędzy na utrzymanie, jednocześnie zastrzegając, aby żołnierze nie wyrządzali żadnych szkód⁷⁹⁸. Kwestia zapłaty wojsku pojawia się regularnie, w całym przebadanym okresie.

⁷⁹⁰ Zob. M. Drozdowski, *Podstawy finansowe działalności państwowej w Polsce 1764-1793: działalność budżetowa Sejmu Rzeczypospolitej w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Poznań 2017, s. 23-99.

⁷⁹¹ G. Glabisz, *Finansowanie wojny o tron polski w latach 1733-1735 z perspektywy konfederacji partykularnej województw poznańskiego i kaliskiego*, RDSiG, 83 (2022), s. 425-451.

⁷⁹² B. Dziewanowski-Stefańczyk, *Pieniądz w służbie króla i Rzeczypospolitej*, s. 26-30.

⁷⁹³ M. Nagielski, *Żołnierz koronny w XVII wieku. Wybawca i bohater czy ciemieżyciel – w świetle zachowanych rejestrów szkód w księgach grodzkich i ziemskich Rzeczypospolitej*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria Nowa*, t. 4: *Spółeczeństwo a wojsko*, Warszawa 2015, s. 136.

⁷⁹⁴ Prośba o zwolnienie z hiberny miasta Środy, Instrukcja dana posłom na sejm z 22 I 1670 (AS 1668-1675, s. 131); zwolnienie z hiberny miasteczka Chocz, Laudum sejmiku z limity z 13 IV 1711 (AS 1696-1732, s. 640).

⁷⁹⁵ Laudum sejmiku z limity z 10 XII 1696 (AS 1696-1732, s. 74).

⁷⁹⁶ Laudum sejmiku z limity z 15 IV 1697 (AS 1696-1732, s. 100).

⁷⁹⁷ Instrukcja dana posłom na Walną Radę Warszawską z sejmiku z uniwersału królewskiego z 7 I 1710 (AS 1696-1732, s. 565).

⁷⁹⁸ Uchwała sejmiku przedsejmowego z 2 III 1573 (AS 1572-1616, s. 10).

Co istotne, oprócz zapisów w laudach sejmikowych i instrukcjach poselskich, kwestie zapłaty wojsku były poruszane także w innych rodzajach dokumentacji, m.in. w uniwersałach⁷⁹⁹, mowach⁸⁰⁰ oraz listach⁸⁰¹. W większości przypadków zapisy te dotyczą problemów z utrzymaniem wojska. Wskazywano na problemy z utrzymaniem żołnierzy⁸⁰², sugerowano zwiększenie podatków⁸⁰³, czy apelowano o nałożenie dodatkowego obciążenia na ludność żydowską⁸⁰⁴.

Miasta w całym badanym okresie musiały liczyć się z dodatkowymi obciążeniami, związanymi ze stacjonowaniem wojsk⁸⁰⁵. Wielkopolski materiał sejmikowy przynosi szereg informacji o miejscach stacjonowania zarówno wojsk Rzeczypospolitej, jak i obcych (saskich⁸⁰⁶, pruskich⁸⁰⁷, rosyjskich⁸⁰⁸, czy austriackich⁸⁰⁹). Oprócz informacji o przebywaniu wojska w konkretnych ośrodkach miejskich, niekiedy możliwe staje się śledzenie ruchów wojsk w obrębie kraju⁸¹⁰ oraz przenoszenia się wojsk z miasta do miasta⁸¹¹. W niewielu przypadkach odnaleźć można także zapisy świadczące o powiększeniu⁸¹² lub pomniejszeniu⁸¹³ liczby żołnierzy przebywających w danym mieście.

⁷⁹⁹ List prymasa M. Prażmowskiego na sejmiki relacyjne z 20 XII 1668 (AS 1668-1675, s. 31-32).

⁸⁰⁰ Mowa wygłoszona przez A. Gostomskiego pisarza grodzkiego poznańskiego na sejmiku przedsejmowym w dniu 25 VIII 1762 (AS 1733-1763, s. 745-750).

⁸⁰¹ Uniwersał prymasa M. Prażmowskiego w sprawie zaległości podatkowych z 12 III 1669 (AS 1668-1675, s. 47-48).

⁸⁰² Np. informacja, o problemach z utrzymaniem wojska; Instrukcja Michała I na sejmiki przedsejmowe z 15 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 201).

⁸⁰³ Np. sugestia zawarta w mowie A. Gostomskiego, Mowa wygłoszona przez A. Gostomskiego pisarza grodzkiego poznańskiego na sejmiku przedsejmowym w dniu 25 VIII 1762 (AS 1733-1763, s. 746).

⁸⁰⁴ Np. opinia A. Gostomskiego, że Żydzi płacą niewystarczające sumy na utrzymanie wojska, Mowa wygłoszona przez A. Gostomskiego pisarza grodzkiego poznańskiego na sejmiku przedsejmowym w dniu 25 VIII 1762 (AS 1733-1763, s. 746).

⁸⁰⁵ O ogólnych problemach z utrzymaniem wojska na leżach zimowych wspominał także B. Dybaś, omawiając kwestię obecności wojsk saskich w powiecie piltyńskim w 1700 r. Badacz wskazywał, że lokowanie na leża zimowe wojsk saskich w powiecie piltyńskim ukazało niesprawność piltyńskiego systemu podatkowego i chaos w tym zakresie; B. Dybaś, *Wojska saskie w powiecie piltyńskim w 1700 r.*, [w:] *Między zachodem a wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, t. 2, red. J. Dumanowski, B. Dybaś, Toruń 2003, s. 145.

⁸⁰⁶ Umowa zawarta między Augustem II a sejmikiem województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie utrzymania wojsk saskich w Wielkopolsce z 5 XII 1710 (AS 1696-1732, s. 619).

⁸⁰⁷ Instrukcja dla komisarzy wielkopolskich wybranych we Wschowie do zgromadzenia furaży i żywności dla wojska pruskiego z 8 IX 1772 według przekazu zawartego w dziele J. Jonemana (BUW, rkp. 226, k. 54v-56v).

⁸⁰⁸ Laudum sejmiku gospodarskiego z 15-16 IX 1761 (AS 1733-1763, s. 695).

⁸⁰⁹ Uniwersał Jana Kazimierza do województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie stacji zimowych dla wojska austriackiego z 16 XII 1657 (AS 1656-1668, s. 188).

⁸¹⁰ Np. zaznaczenie, że opuszczające kraj wojska saskie przemaszerują traktem biegnącym przez Głogów, Uniwersał Augusta II informujący o wycofaniu wojsk saskich z R.P. z 18 VI 1699 (AS 1696-1732, s. 173).

⁸¹¹ Przeniesienie części wojsk ze Zbąszynia do Kalisza, Laudum sejmiku za uniwersałem wojewody podlaskiego z 19 I 1657 (AS 1656-1668, s. 80).

⁸¹² Prośba o powiększenie garnizonu poznańskiego, Instrukcja dana posłom na sejm koronacyjny z 29 XI 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 163-167v).

⁸¹³ Prośba o zmniejszenie garnizonu poznańskiego, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku generalnego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 10 X 1768 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 257-261).

Oczywiście dla ośrodków miejskich szczególne znaczenie miały zapisy bezpośrednio wpływające na kondycję miast. W tej kwestii wyróżnić można dwa kluczowe rodzaje dyspozycji: zagwarantowanie opuszczenia miast przez wojska oraz zwolnienia ośrodków od stacjonowania wojsk.

Kwestia opuszczenia przez wojska granic Rzeczypospolitej pojawia się w materiale źródłowym kilkakrotnie. Szlachta zwracała się z prośbami o wycofanie się wojsk z konkretnych ośrodków miejskich⁸¹⁴, a także z całego kraju⁸¹⁵. Niekiedy prośby te spotykały się z odpowiedzią monarchy. Przykładowo w 1761 r. proszono króla, aby zagwarantował opuszczenie zamku poznańskiego przez wojska rosyjskie⁸¹⁶. Jeszcze w tym samym roku nadeszła odpowiedź, iż król postara się zadbać o ewakuację zamku⁸¹⁷. Także August III obiecywał wycofanie wojsk saskich z kraju po zakończeniu walk o tron polski⁸¹⁸. Największa liczba zapisów związanych z wycofywaniem się wojsk, dotyczy jednak lat 1656-1657, kiedy szlachta zaangażowała się w kwestię opuszczenia przez Brandenburczyków konkretnych miast (m.in. Poznania)⁸¹⁹.

Osobną kwestią pozostają zwolnienia. Szlachta wykazywała pewne zainteresowanie tym tematem, jednak aż 65% odnalezionych zapisów dotyczących tej kwestii, pochodzi z instrukcji dla posłów na sejmy. Pozostają to więc głównie postulaty, które niekoniecznie musiały skutkować uzyskaniem zwolnienia.

Większość odnalezionych zapisów dotyczy konkretnych, wybranych ośrodków miejskich, nie zaś wielu miast i miasteczek (jak w przypadku zwolnień podatkowych). Należy

⁸¹⁴ Prośba o wycofanie się wojsk cudzoziemskich z Bydgoszczy, Instrukcji dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 VI 1628 (AS 1616-1632, s. 268).

⁸¹⁵ Laudum i instrukcja dla posłów na sejmik generalny w Poznaniu z sejmiku przedsejmowego powiatu kcyńskiego w Kcyni z 26 IX 1768 (APP, Gr. Kcynia 164, k. 285-285v, 292).

⁸¹⁶ Remanifest A. Sieroszewskiego konsyliarza i regimentarza konfederacji województw wielkopolskich przeciwko manifestowi P. Drwęskiego, wniesiony w grodzie wschowskim w dniu 11 II 1772 [ostatecznie unieważniony] (AP Poznań, Gr. Wschowa 221, k. 307v, 312v-313).

⁸¹⁷ Dziennik zjazdu skonfederowanych województw wielkopolskich we Wschowie z 11-17 II 1772 (Bibl. PAU i PAN, rkp. 319, k. 29-30v).

⁸¹⁸ Deklaracja Augusta III w sprawie wycofania wojsk saskich z Rzeczypospolitej z 8 I 1735 (AS 1733-1763, s. 162-163).

⁸¹⁹ Zawieszenie broni między senatorami i rycerstwem województw poznańskiego i kaliskiego a stanami brandenburskimi, przewidujące niemal natychmiastowe opuszczenie przez Brandenburczyków dwóch miast wielkopolskich – Zbąszynia i Międzyrzecza oraz zapowiadające wycofanie załóg elektorskich z Poznania i Kościana w ciągu dwóch miesięcy z 12 XII 1656 (AS 1656-1668, s. 65-66); List K. Grzymułtowskiego kasztelana poznańskiego, pułkownika JKMci, dowódcy wojsk województw wielkopolskich do U. Gottfrieda von Somnitz radcy elektorskiego, starosty szczecineckiego, w którym wyjaśnia powody wyprawy zbrojnej, oskarża adresata listu o łamanie warunków rozejmu i wzywa stronę brandenburską do opuszczenia Poznania i całej Wielkopolski z 27 V 1657 (AS 1656-1668, s. 141); List J.P. Opalińskiego wojewody podlaskiego, dowódcy pospolitego ruszenia województw wielkopolskich do Elżbiety Karoliny matki Fryderyka Wilhelma elektora brandenburskiego, z prośbą o wstawiennictwo w sprawie jak najszybszego opuszczenia twierdz wielkopolskich, zwłaszcza Poznania, przez wojska brandenburskie z 10 VII 1657 (AS 1656-1668, s. 154-155).

jednak wspomnieć, iż szlachcie zdarzało się apelować o zwolnienia dla wszystkich miast prywatnych oraz kościelnych⁸²⁰, a także dla miast, w których odbywają się sądy⁸²¹. Bywało także, że szlachta wyrażała sprzeciw w związku z przemarszami wojsk przez Wielkopolskę⁸²².

Wśród konkretnych ośrodków miejskich najczęściej pojawiającym się miastem pozostaje Środa⁸²³. W tym przypadku wiadomo, iż prośby zakończyły się sukcesem, gdyż wolność Środy od stanowisk wojskowych potwierdził w uniwersale Jan III Sobieski⁸²⁴. Szlachta prosiła też o zwolnienia dla m.in. Wschowy⁸²⁵, Kostrzyna⁸²⁶, czy Kościana. W ostatnim przypadku, podkreślano, iż stacjonujący przez rok w Kościanie wojskowi doprowadzili do ruiny nie tylko samo miasto, ale także otaczające je wsie⁸²⁷.

W całym przebadanym materiale odnaleziono tylko jeden przypadek, w którym szlachta protestowała przeciwko przyznanym zwolnieniom⁸²⁸.

Problem stacjonowania wojsk nierozdzielnie wiąże się z kwestią aprowizacji. Sprawa ta, mimo iż dotyczyła także miast, pojawia się w materiale źródłowym stosunkowo rzadko. Przede wszystkim odnaleźć można zapisy świadczące o ustaleniu magazynów w poszczególnych ośrodkach miejskich⁸²⁹. Sprawami stworzenia magazynów w poszczególnych miastach oraz sprawą ich zaopatrzenia zajmowała się także Komisja Skarbowa Poznańska⁸³⁰.

⁸²⁰ Laudum sejmiku relacyjnego z 9 III 1649 (AS 1632-1655, s. 515).

⁸²¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1634 (AS 1632-1655, s. 111-112).

⁸²² Instrukcja dana posłom do lisowczyków komendy S. Strojnowskiego, z sejmiku przedsejmowego z 15 XII 1622 (AS 1616-1632, s. 148-149).

⁸²³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 II 1665 (AS 1656-1668, s. 543).

⁸²⁴ Uniwersał Jana III do żołnierzy, przypominający wolność miasta Środy od stacji wojskowych z 15 IX 1674 (AS 1668-1675, s. 534-535).

⁸²⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 III 1661 (AS 1656-1668, s. 401).

⁸²⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 IX 1666 (AS 1656-1668, s. 758).

⁸²⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 VIII 1627 (AS 1616-1632, s. 251).

⁸²⁸ Protestacja posłów sejmowych złożona na sejmiku relacyjnym z 30 IV 1635 (AS 1632-1655, s. 124).

⁸²⁹ Np. magazynów żywności w Kaliszu, Poznaniu, Kościanie oraz Wieleniu, Laudum sejmiku przedsejmowego z 21 VI 1658 (AS 1656-1668, s. 227-228).

⁸³⁰ Np. komisarze KSP, zdecydowali o przechowywaniu zboża w magazynach we Wrocławiu i Głogowie. Kwestia ta pojawiała się w wielu dokumentach: List pruskiego pułkownika D.F. von Lossow do Komisji Skarbowej Poznańskiej z 4 I 1763 (AS 1733-1763, s. 764); Instrument elekcji wraz z instrukcją dla komisarzy wyznaczonych do rozmów z pruskim pułkownikiem D.F. von Lossow przez Komisję Skarbową Poznańską z 10 I 1763 (AS 1733-1763, s. 765); List Komisji Skarbowej Poznańskiej w imieniu województw poznańskiego i kaliskiego do prymasa W. Łubieńskiego z 11 I 1763 (AS 1733-1763, s. 766); List Komisji Skarbowej Poznańskiej do pruskiego pułkownika D.F. von Lossow z 12 I 1763 (AS 1733-1763, s. 766-767); Odpowiedź prymasa W. Łubieńskiego na list Komisji Skarbowej Poznańskiej, przesłana na ręce wojewody poznańskiego A.B. Jabłonowskiego I 1763 (AS 1733-1763, s. 767); List pruskiego pułkownika D.F. von Lossow do A.B. Jabłonowskiego wojewody poznańskiego – [po 12 stycznia ?] 1763 (AS 1733-1763, s. 768); List J.K. Mielżyńskiego kasztelana kaliskiego do prymasa W. Łubieńskiego z 14 I 1763 (AS 1733-1763, s. 768); List komisarzy wysłanych przez Komisję Skarbową Poznańską do rozmów z pruskim pułkownikiem D.F. von Lossow z 18 I 1763 (AS 1733-1763, s. 769-770); List A. Miaskowskiego scholastyka poznańskiego do prymasa W. Łubieńskiego z 21 I 1763 (AS 1733-1763, s. 770-771); Odpowiedź Fryderyka II króla pruskiego na poselstwo od województw poznańskiego i kaliskiego z 21 I 1763 (AS 1733-1763, s. 772); List Komisji Skarbowej Poznańskiej do przedstawicieli wysłanych do pruskiego pułkownika D.F. von Lossow z 22 I 1763 (AS 1733-1763, s. 772); List F.A. Kwileckiego starosty wschowskiego do P.P. Sapięhy wojewody smoleńskiego z 27 I 1763 (AS 1733-1763, s. 773); List A.

W materiałach pojawiają się nakazy wydawania prowiantu dla wojsk⁸³¹, a także prośby o umożliwienie wojsku skupu towarów⁸³². Często zapisy te połączone są z prośbą, aby miasta zbierały kwity na wszystko co dostarczyły wojskowemu⁸³³.

W związku z zakładaniem magazynów, w 1733 r., szlachta wielkopolska otrzymała informację, jakoby część miast przygranicznych szykowała magazyny na potrzeby wojsk zagranicznych. Na mocy laudum sejmikowego, nakazano zająć się tą sprawą:

Ponieważ dochodzi nas wiadomość, że po niektórych miastach pogranicznych zakładają magazyny i gotują mąki, obroki i insze na przyjęcie *extranei militis praeparamenta*, tedy upraszamy jm. pana regimentarza w naszych województwach, aby *in virtute* ordynansu sobie już od jm. pana generalnego regimentarza, na obronę województw naszych wydane, uczynił w tym inkwizycją i jeżeliby się to pokazało, żeby te mąki i obroki, które dla zagranicznych wojsk są nagotowane, *cedant in dispositionem* jm. pana regimentarza⁸³⁴.

Obecność wojsk w miastach i miasteczkach nieustannie wiąże się z wyrządzonymi przez żołnierzy szkodami i zniszczeniami dokonywanymi w ośrodkach miejskich. Żołnierze, zarówno wojsk własnych, jak i obcych w trakcie stacjonowania, ale i przemarszu przez kraj, dopuszczali się szeregu nadużyć. Problemy związane ze zniszczeniami pojawiają się w materiale sejmikowym w dużej ilości, w różnorodnych kontekstach⁸³⁵.

Działalność wojsk na terenie całego kraju była zjawiskiem powszechnym, dlatego w miarę możliwości szlachta próbę ochrony miast rozpoczynała od ostrzeżeń. W materiale

Miaskowskiego scholastyka poznańskiego do prymasa W. Łubieńskiego z 28 I 1763 (AS 1733-1763, s. 773-774); Informacja o wydatkowaniu pieniędzy wojewódzkich w liście W. Miaskowskiego wojewody kaliskiego do J.A. Mniszcha marszałka nadwornego koronnego, starosty generalnego Wielkopolski z 31 I 1763 (AS 1733-1763, s. 775); Mowa F.A. Kwileckiego starosty wschowskiego na Komisji Skarbowej Poznańskiej z 4 II 1763 (AS 1733-1763, s. 775-776); List F.A. Kwileckiego starosty wschowskiego do prymasa W. Łubieńskiego z 4 II 1763 (AS 1733-1763, s. 776); List A. Miaskowskiego scholastyka poznańskiego do prymasa W. Łubieńskiego z 4 II 1763 (AS 1733-1763, s. 777-778); Uniwersał Komisji Skarbowej Poznańskiej wydany przez A.B. Jabłonowskiego wojewodę poznańskiego w sprawie aprowizacji dla wojsk pruskich z 5 II 1763 (AS 1733-1763, s. 778-780); List pruskiego pułkownika D.F. von Lossow do K. Rogalińskiego starosty nakielskiego w sprawie prowiantów dla wojsk pruskich z 7 II 1763 (AS 1733-1763, s. 781).

⁸³¹ Uniwersał A.H. von Bose generała piechoty saskiej w sprawie prowiantów dla wojska z 24 X 1734 (AS 1733-1763, s. 158).

⁸³² Laudum sejmiku z limity z 13 IX 1701 (AS 1696-1732, s. 238).

⁸³³ Nakaz kierowany do miast, aby brały kwity na wszystkie towary, które wydały wojskom saskim, aby umożliwić późniejsze rozliczenie. Dodatkowo miasta miały zgłaszać, jeśli wojska zamiast prowiantu domagały się pieniędzy, Uniwersał A. Kołaczkowskiego podstolego poznańskiego, marszałka sejmiku i konfederacji województw poznańskiego i kaliskiego z 24 XI 1734 (AS 1733-1763, s. 159).

⁸³⁴ Laudum sejmiku relacyjnego z 14-18 VII 1733 (AS 1733-1763, s. 57).

⁸³⁵ Problemy z wojskiem i żołnierzami nie są związane jedynie z terenem Wielkopolski właściwej. Szkody związane z działalnością i przemarszami wojsk są powszechne dla całego kraju. O relacjach społeczeństwa z wojskiem pisano m.in. w kontekście mieszkańców województwa lubelskiego. Wnioski z tej pracy zostaną jeszcze przedstawione w rozdziale 10. D. Kupisz, *Mieszkańcy województwa lubelskiego a wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny i kryzysu państwa w latach 1702-1717*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria Nowa*, t. 4: *Spółeczeństwo a wojsko*, Warszawa 2015, s. 211-240.

sejmikowym, w różnej dokumentacji, regularnie pojawiają się nakazy kierowane do wojska, aby żołnierze nie czynili zniszczeń, a także nie krzywdzili niewinnej ludności. Nakazy zachowania spokoju przez wojska, będące próbą ochrony ludności miejskiej, pojawiają się w laudach sejmikowych⁸³⁶. Niekiedy szlachta decydowała się dość szczegółowo omówić sposób zachowania się wojska, np. w laudum sejmikowym z 1722 r., pisano:

Furazów zbytecznych wymuszać i wyciągać ichm. wojskowi nie powinni, owszem, wszystkie trunki płacić obligowani, czego ichm. oficyjerowie i komendanci *sub amissione rangi et compensatione de proprio* przestrzegać będą powinni, nie mniej gwałtownej zamiany lub zabierania koni na drogach i w domach nie dopuszczają, pod takimże rygorem, a na zabierającego lub gwałtownie zamieniającego pod karą śmierci jako też towarów wszelkich, koni, bydła od kupców i rzemieślników pod tymże rygorem brać nie będą, podróżnym wszelkie bezpieczeństwo ostrzeżone być ma, ani prywatną władzę na miasta lub miasteczka i wsie kontrybucyi nakładać mogą⁸³⁷.

W razie możliwości nakazywano wojsku przemieszczanie się w taki sposób, aby zbytnio nie obciążać miast⁸³⁸.

Prośby o spokojne zachowanie wojsk kierowano także poprzez posłów na sejmy. W instrukcjach zapisywano przede wszystkim prośby o nieczynienie szkód oraz zwracano uwagę na poczynione już zniszczenia. Część zapisów dotyczy także wojsk cudzoziemskich. Np. w 1625 r., w instrukcji poselskiej proszono, aby zaciągnięte wojska cudzoziemskie nie czyniły żadnych zniszczeń w obrębie kraju⁸³⁹. Problemy związane z działalnością wojsk doprowadziły także do skierowania deputatów do wojska rosyjskiego. W danej im instrukcji próbowano ograniczyć krzywdy wyrządzane ludności przez wojsko rosyjskie. Pomimo, iż w większości skupiano się na problemach szlachty, zwrócono uwagę, iż problemy z żołnierzami rosyjskimi dotyczą przedstawicieli wszystkich stanów⁸⁴⁰. Sejmik wielkopolski, nie był także jedynym,

⁸³⁶ Np. prośba, aby chorągwie spokojnie rozeszły się do domów, nie czyniąc żadnych szkód, Uchwała sejmiku przedsejmowego z 19 XII 1622 (AS 1616-1632, s. 149-150); lub nakaz niewyrządzania szkód w miastach, Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 IV 1655 (AS 1632-1655, s. 823).

⁸³⁷ Laudum zjazdu skonfederowanych województw wielkopolskich we Wschowie z 11-17 II 1772 (APP, Gr. Wschowa 221, k. 320v-325).

⁸³⁸ Laudum powiatu kaliskiego na pospolitym ruszeniu pod Kaliszem z 25-30 VIII 1649 (AS 1632-1655, s. 529). W zapisie wspomniano także o odpowiedniej konstytucji sejmowej, regulującej pospolite ruszenie, Konstytucja sejmiku 1621 r. „Sposób pospolitego ruszenia” (Vol. const., t. 3, vol. 1, s. 297-304).

⁸³⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16-21 XII 1625 (AS 1616-1632, s. 203).

⁸⁴⁰ Instrukcja dana deputatom sejmiku do wojska rosyjskiego podczas zjazdu senatorów, urzędników i szlachty w Poznaniu z 26 VI 1760 (AS 1733-1763, s. 614-615).

który w swoich instrukcjach informował o problemach z czynionymi przez żołnierzy szkodami⁸⁴¹.

Problemem dokonywanych zniszczeń nie interesowała się jedynie sejmikująca szlachta. Zakazy czynienia szkód pojawiają się także stosunkowo regularnie w uniwersałach. Sprawą nadużyć wojskowych i ochroną przed nimi interesowali się hetmani⁸⁴², prymasi⁸⁴³, czy urzędnicy⁸⁴⁴. W nielicznych sytuacjach zaniepokojenie dokonywanymi zniszczeniami przejawiano także w korespondencji uwzględnionej w analizowanych przez nas edycjach akt sejmikowych⁸⁴⁵.

Dla sytuacji miast szczególnie ważny wydaje się uniwersał Bogusława Leszczyńskiego starosty generalnego Wielkopolski i pułkownika, skierowany do chorągwi zaciągniętych przez sejmik. Przedstawiciele miast złożyli skargę do Leszczyńskiego, który w reakcji na nią w swoim uniwersale zaapelował do wojsk i groził karami za dokonane krzywdy:

Ichm. panom rotmistrzom, porucznikom i wszytkiemu towarzystwu chorągwi powiatowych poznańskiego i kaliskiego województw wiadomo czynię, że nas doszła skarga od miast K.J.M. w województwach naszych będących, że w.m. nie pamiętając na surowe artykuły wojenne, prawo i powinność swoją żołnierską, ważycie się z miast stacje nieżnośne pieneżne tysiaccami wyciągać i wybierać, co u mnie w wielkim podziwieniu i wszytkę R.P. wielce *afficere* musi. Przeto z powinności urzędu mego w.m. serio napominam i proszę, abyście w.m. te niesłuszne pieneżne stacje miastom powracali, albo się z nimi tak zgodzili, żeby żadna skarga więcej do mnie nie przyszła. A na potym takie niesłychane i nieżnośne stacje pieneżne wyciągać, co raz stanowiska czynić i odmieniać, ekscesy, gwałty i swawole popełniać, i stacje laudo naznaczone wybrawszy, nad to więcej wyciągać, albo się żywić kazać, znowu do miast przyjeżdżając i z domów pieneżdze brać, nie ważyli się. Upewniając w tym, że jeżeli kto przeciwko artykułom wojskowym w tej mierze wykroczy, takowy o to surowie sądzony i karany będzie. Napominam przy tym, abyście w.m. gotowymi byli i w zbroje, a rynsztunki dobre sposabiali się, jako najprędzej, żebyście się w.m. za razem ruszyli, gdy mój uniwersał drugi, który prędko wynijdzie, w.m. dojdzie⁸⁴⁶.

⁸⁴¹ Ukrócenia swawoli żołnierzy domagał się też np. sejmik halicki w 1654 r., M. Nagielski, *Żołnierz koronny w XVII wieku. Wybawca i bohater czy ciemiężyciel*, s. 153.

⁸⁴² Uniwersał Jana Sobieskiego marszałka wielkiego koronnego, hetmana wielkiego koronnego w sprawie nadużyć wojskowych w Wielkopolsce z 12 V 1674 (AS 1668-1675, s. 517-518).

⁸⁴³ Uniwersał prymasa A. Olszowskiego w sprawie swawolnych żołnierzy z 20 IV 1675 (AS 1668-1675, s. 541).

⁸⁴⁴ Uniwersał J. Leszczyńskiego, kanclerza wielkiego koronnego, starosty generalnego Wielkopolski, do wojskowych z 19 V 1674 (AS 1668-1675, s. 518-519).

⁸⁴⁵ List prymasa W. Łubieńskiego do senatorów wielkopolskich z 24 X 1761 (AS 1733-1763, s. 715).

⁸⁴⁶ List sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego do królewicza Jana Kazimierza z 16 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 175).

Nawoływania do spokojnego zachowania wojska znajdują się także w dokumentach królewskich⁸⁴⁷. Władcy zdawali sobie sprawę, iż konieczne jest uczciwe opłacanie wojska. W instrukcji danej ks. Andrzejowi Gembickiemu, sekretarzowi i posłowi królewskiemu na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w 1628 r., król Zygmunt III Waza, zauważał, że wojsko czyni zniszczenia z powodu niewypłacania mu wynagrodzenia. Jednocześnie zalił się na niewystarczającą ilość pieniędzy w skarbie, przez co zapłata nie jest możliwa⁸⁴⁸. Podobne uwagi czynił Władysław IV⁸⁴⁹, Jan Kazimierz⁸⁵⁰, czy August III, który zwracał uwagę, iż powinny być uczciwie wypłacane podatki na wojsko, wtedy żołnierze nie będą czynili zniszczeń⁸⁵¹. Także August III obiecywał wycofanie wojsk saskich z kraju. Jednocześnie zapewniał, że wojsko otrzymało surowy nakaz utrzymania poprawnego zachowania. Dodatkowo zapewnił, że w razie konieczności wojskowi będą karani za dokonanie szkód⁸⁵². W miarę możliwości starano się ostrzec przed przemarszem wojsk obcych⁸⁵³.

Osobną kwestią pozostają kary dla wojska i regulacje prawne, dotyczące przewinień wojskowych, które pojawiały się w konstytucjach sejmowych. Jest to także przejaw zainteresowania szlachty tym zagadnieniem, a także w pewnym stopniu reakcja na prośby pojawiające się w instrukcjach poselskich. W praktyce jednak trudno było o rzeczywiste wyegzekwowanie kar czy rekompensat⁸⁵⁴.

Należy zaznaczyć, iż nakazy i zakazy kierowane do wojskowych w różnorodnej dokumentacji, a także wyrazy troski zawarte w korespondencji nie miały dużego wpływu realia. Akta sejmikowe przynoszą szereg informacji o dokonanych zniszczeniach i poniesionych przez miasta stratach. 58% odnalezionych zapisów wspomina, w sposób bardzo ogólny, o zniszczeniach i szkodach dokonanych przez wojska w miastach i miasteczkach⁸⁵⁵.

⁸⁴⁷ Uniwersał Jana Kazimierza do szlachty województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie zachowania się zwijanych jednostek wojskowych z 30 III 1650 (AS 1632-1655, s. 562).

⁸⁴⁸ Legacja dana ks. A. Gembickiemu, sufraganowi gnieźnieńskiemu, opatowi trzemeszeńskiemu, sekretarzowi i posłowi królewskiemu na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 5 VI 1628 z 23 IV 1628 (AS 1616-1632, s. 258-259).

⁸⁴⁹ Instrukcja Władysława IV na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w dniu 9 VII 1641 r., dana posłowi królewskiemu W.S. Chrzanowskiemu opatowi węgrowskiemu z 1641 (AS 1632-1655, s. 297).

⁸⁵⁰ Instrukcja Jana Kazimierza na sejmiki przedsejmowe przed sejmem dwuniedzielnym z 1650 (AS 1632-1655, s. 574-575).

⁸⁵¹ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 30 V 1738 (AS 1733-1763, s. 253-254).

⁸⁵² Deklaracja Augusta III w sprawie wycofania wojsk saskich z Rzeczypospolitej z 8 I 1735 (AS 1733-1763, s. 162-163).

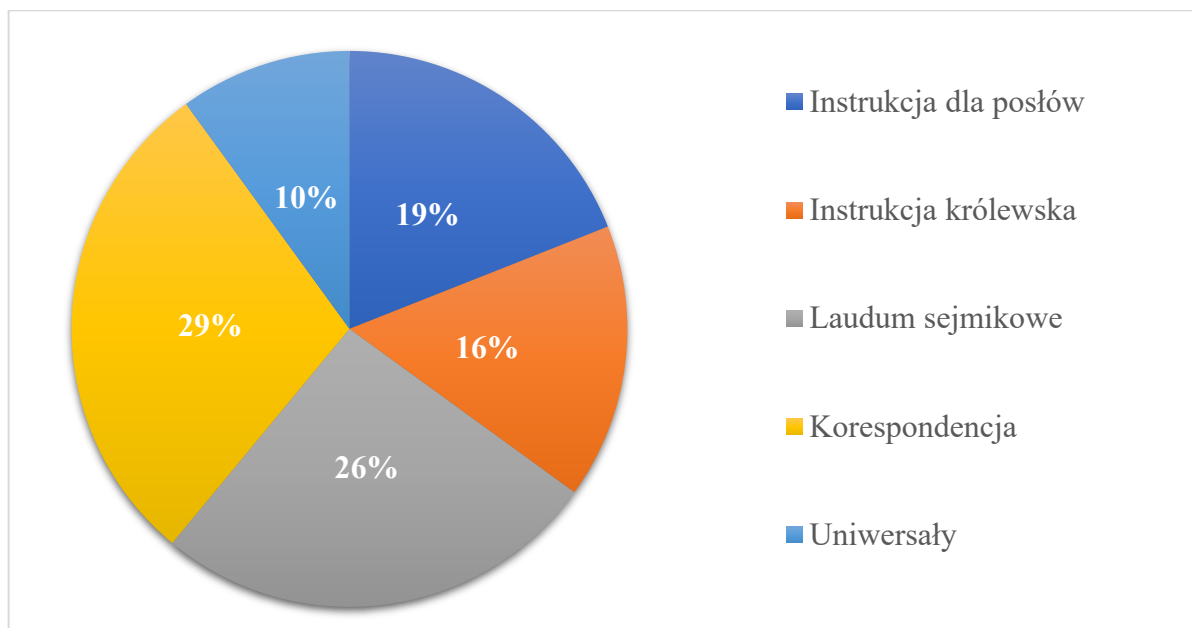
⁸⁵³ Uniwersał K. Opalińskiego wojewody poznańskiego ostrzegający o przemarszu wojsk cesarskich z 16 XI 1643 (AS 1632-1655, s. 366-367).

⁸⁵⁴ M. Nagielski, *Żołnierz koronny w XVII wieku*, s.137.

⁸⁵⁵ Informacja o wojskach (zarówno własnych jak i cudzoziemskich), które dokonały ogromnych zniszczeń w miastach i miasteczkach, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 (?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 309-310); Informacja o zniszczeniach dokonanych w miastach przez wojska obce, Uniwersał K.

Często jednocześnie wspomina się o biedzie związanej z obecnością wojsk w ośrodkach miejskich⁸⁵⁶. Pozostałe 42% zapisów przywołuje zniszczenia dokonane w konkretnych miastach. Wśród nich pojawiają się m.in. Kraków⁸⁵⁷, Toruń⁸⁵⁸, Wilno⁸⁵⁹, Koźmin⁸⁶⁰ czy Kamieniec Podolski⁸⁶¹. W trakcie przeprowadzonych badań wyraz zainteresowania szlachty dokonanymi w miastach zniszczeniami, odnaleziono w różnorodnej dokumentacji:

Wykres nr 7: Zapisy o zniszczeniach ośrodków miejskich, dokonanych przez wojska (zarówno własne, jak i obce), pochodzące z akt sejmikowych

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

W razie potrzeby szlachta skarżyła się także na zniszczenia dokonywane przez wojska w instrukcjach poselskich oraz listach. W badanym materiale występuje duża liczba przejawów niezadowolenia szlachty z działalności wojsk. W większości przypadków jednak frustracja

Raczyńskiego starosty czerwonołódzkiego, marszałka konfederacji województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie dowództwa i utrzymania milicji wojewódzkiej z 1 X 1764 (APP, Gr. Kcynia 159, k. 241).

⁸⁵⁶ Informacja o zniszczeniach w miastach oraz ogólnej biedzie ludności miejskiej, List A. Krasińskiego biskupa kamienieckiego na sejmiki przedsejmowe z 30 VII 1767 (Bibl. Czart., rkp. 1694, s. 93-95).

⁸⁵⁷ Informacja o zniszczeniu Karkowa (i innych miast, a także rabunkach dokonanych w miastach), Uchwała sejmiku generalnego prowincji wielkopolskiej pod Kołem z 30 X 1702 (AS 1696-1732, s. 299).

⁸⁵⁸ Informacje o zniszczeniach dokonanych przez wojska saskie na trakcie do Torunia, jednocześnie przekazano informację, iż król obiecał zadbać o naprawy oraz rekompensatę, a także napomnieć wojsko. List od posłów wielkopolskich na sejm do sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z 4 VII 1699 (AS 1696-1732, s. 174).

⁸⁵⁹ Przypomnienie o zniszczeniach dokonanych przez Szwedów w Wilnie i innych miastach, Uchwała sejmiku generalnego prowincji wielkopolskiej pod Kołem z 30 X 1702 (AS 1696-1732, s. 299).

⁸⁶⁰ Informacja o zniszczeniu miasta przez wojska, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 23 II 1712 (AS 1696-1732, s. 676).

⁸⁶¹ Informacja o ruinie Kamieńca Podolskiego, List S.J. Jabłonowskiego kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego na sejmiki przedsejmowe z 1701 (AS 1696-1732, s. 222).

szlachty związana była z niekorzystnym wpływem stacjonowania i przemarszów wojsk na życie i działalność stanu szlacheckiego. W instrukcjach pojawiają się zapisy krytykujące dokonywanie zniszczeń i nawołujące do wypłaty odszkodowań, jednak nie wspominające o sytuacji ludności miejskiej, czy wiejskiej, a skupione na pozycji stanu szlacheckiego⁸⁶². Podobnie w korespondencji, szlachta wspomina przede wszystkim o własnych stratach⁸⁶³.

Skargi na sytuację mieszkańców miast pojawiają się rzadko i często nie mają bezpośredniego charakteru. Przykładowo w liście senatorów wielkopolskich do Jerzego Augusta Mniszcha marszałka nadwornego koronnego z 1761 r., omawiając nieszczęścia jakie szlachta ponosi z rąk wojskowych, wspomniano, że wojska te płacą za towary fałszywymi monetami lub pieniędzmi zagranicznymi, co mogło stanowić problem także dla mieszczaństwa⁸⁶⁴.

W reakcji na zniszczenia dokonane przez wojskowych szlachta apelowała o tworzenie spisów strat. Stosunkowo regularnie w laudach sejmikowych oraz uniwersałach proszono, aby miasta zgłaszały wszelkie szkody, jakie poczynili wojskowi. Najczęściej nakazywano wszystkim ośrodkom miejskim stworzenie wykazu doznanych szkód, wyrządzonych strat oraz nadmiernie wybranych towarów⁸⁶⁵. W wyjątkowych sytuacjach zdarzało się jednak, że wytyczne były ograniczane. Przykładowo w uniwersale z 1692 r. poproszono o stworzenie spisu jedynie miasta prywatne⁸⁶⁶. Ograniczenia nałożono też w 1669 r., kiedy w laudum zwracano uwagę, aby uwzględnić duże zniszczenia oraz wybór dużej ilości chleba oraz koni⁸⁶⁷.

W poszczególnych latach różniły się także sposoby informowania o poczynionych szkodach. W większości zapisów nie odnaleziono informacji o dokładnym sposobie wykonywania spisów i przekazywaniu ich do szlachty wielkopolskiej. W niektórych przypadkach odnaleźć można jednak stosowne wytyczne. W latach 1659⁸⁶⁸, 1667⁸⁶⁹ oraz 1676⁸⁷⁰ proszono ośrodki miejskie o zgłaszanie szkód i składanie zeznań o poczynaniach

⁸⁶² Instrukcja dana posłowi do prymasa A. Olszowskiego z sejmiku z limity z 11 V 1676 (AS 1676-1695, s. 16).

⁸⁶³ List Wojciecha Łackiego do sejmiku przedkonwokacyjnego z 17 III 1733 (AS 1733-1763, s. 15).

⁸⁶⁴ List senatorów wielkopolskich do J.A. Mniszcha marszałka nadwornego koronnego, starosty generalnego Wielkopolski z 17 XI 1761 (AS 1733-1763, s. 719).

⁸⁶⁵ Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 II 1659 (AS 1656-1668, s. 285); Punkta zawierające spis krzywd poczynionych przez wojsko rosyjskie w województwach poznańskim i kaliskim, przedstawione przez delegata województw Jana Łochockiego starostę osieckiego feldmarszałkowi rosyjskiemu P.S. Sałtykowowi z 1759 (AS 1733-1763, s. 604-609).

⁸⁶⁶ Uniwersał M. Bardskiego marszałka sejmiku nadzwyczajnego z 17 III 1692 (AS 1676-1695, s. 517).

⁸⁶⁷ Laudum województw poznańskiego i kaliskiego spisane podczas zjazdu na popis pod Środą z 4 IV 1669 (AS 1668-1675, s. 52).

⁸⁶⁸ Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 II 1659 (AS 1656-1668, s. 285).

⁸⁶⁹ Uniwersał sejmiku relacyjnego z 6 VI 1667 (AS 1656-1668, s. 796-797).

⁸⁷⁰ Uniwersał S. Tuczyńskiego marszałka sejmiku, przypominający o potrzebie składania w grodach zeznań o nadużyciach wojskowych z 14 IX 1676 (AS 1676-1695, s. 44).

wojskowych w grodach. W 1692 r., apelowano, aby spisy strat sporządzili burmistrzowie i przekazali je w Poznaniu oraz w Kaliszu⁸⁷¹. Zmiana nastąpiła w 1710 r., kiedy nakazano burmistrzom miast poinformować o szkodach wyrządzonych przez wojsko na następnym sejmiku. Później sprawami szkód miała zająć się Komisja Skarbowa Poznańska⁸⁷². W 1734 r. poproszono, aby szkody zgłaszać już bezpośrednio do Komisji⁸⁷³.

Wyjątkowym przykładem były wytyczne dotyczące miasta Poznania, zawarte w laudum sejmikowym z 1708 r., na mocy którego nakazano lustrację zamku, młynów oraz kamienic, a na następnym sejmiku przedstawić informację. Zapis ten był bowiem odpowiedzią na suplikę miasta⁸⁷⁴.

Należy wspomnieć, że w reakcji na szkody wyrządzone przez wojska saskie, król zdecydował się na utworzenie komisji, zajmującej się tą sprawą. W 1735 r. sejmik wielkopolski wyznaczył komisarzy do tej komisji i nakazał zgłaszać się szlachecom, w celu zgłoszenia zniszczeń i rozliczenia się z kwitów⁸⁷⁵.

Dla sytuacji mieszczaństwa szczególnie ważna pozostawała kwestia odszkodowań. W całym materiale źródłowym odnaleziono 45 zapisów związanych z wypłacaniem odszkodowań. Przede wszystkim są to zapisy z instrukcji dla posłów na sejmy, zwracające uwagę, iż miasta powinny otrzymać rekompensatę za poniesione szkody. Proszono o pomoc dla ogółu miast i miasteczek⁸⁷⁶, a także dla konkretnych ośrodków miejskich⁸⁷⁷. Niekiedy informowano jednocześnie o skali zniszczeń⁸⁷⁸.

Także w laudach sejmikowych pojawiają się jedynie zapisy zapewniające o wysłaniu posłów do króla, aby wynegocjowali odszkodowania za zniszczenia⁸⁷⁹, czy deklaracje o potrzebie przyznawania rekompensat⁸⁸⁰. W praktyce odnaleziono jeden zapis świadczący o przyznaniu realnej pomocy finansowej⁸⁸¹. W 1734 r. w laudum sejmikowym przekazano

⁸⁷¹ Laudum sejmiku z limity z 16 IV 1692 (AS 1676-1695, s. 518-519).

⁸⁷² Laudum sejmiku z limity z 16 VI 1710 (AS 1696-1732, s. 596).

⁸⁷³ Laudum sejmiku z limity, skonfederowanego przy Auguście III z 27 IX 1734 (AS 1733-1763, s. 155).

⁸⁷⁴ Laudum sejmiku z limity z 29 X 1708 AS 1696-1732, s. 525.

⁸⁷⁵ Laudum sejmiku z limity, skonfederowanego przy Auguście III z 10 I 1735 (AS 1733-1763, s. 165); Manifest komisarzy sejmikowych w sprawie nadużyć wojsk saskich z 30 IV 1735 (AS 1733-1763, s. 168-169); Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Augusta III z 6 VI 1735 (AS 1733-1763, s. 174).

⁸⁷⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 (?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 310).

⁸⁷⁷ Prośba o rekompensatę dla miasta Śremu, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 23 II 1712 (AS 1696-1732, s. 680).

⁸⁷⁸ Informacja o dwukrotnym spaleniu Mosiny przez Szwedów, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 23 II 1712 (AS 1696-1732, s. 678).

⁸⁷⁹ Laudum sejmiku przedsejmowego z 25-27 VIII 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 193-194).

⁸⁸⁰ Laudum sejmiku przedsejmowego z 23 II 1712 (AS 1696-1732, s. 672).

⁸⁸¹ Mowa o zapisach podających dokładną kwotę przydzielonego odszkodowania.

informację, o przyznaniu 12 500 zł dla miasta Poznania, które poniosło ciężkie straty z powodu utrzymywania w mieście wojska⁸⁸².

Pomimo stosunkowo dużej liczby skarg na zniszczenia, w przebadanym materiale nie odnaleziono wielu reakcji samych wojskowych. Mimo to, w 1768 r., do grodu kcyńskiego manifest wniósł Jakub Ulejski, który opowiadał się przeciwko oskarżeniom o rzekome rabunki czynione przez niego i jego oddział⁸⁸³. Interesujący jest także list Jana Jerzego Flemminga dowódcy regimentu królowej do sejmiku relacyjnego województw poznańskiego i kaliskiego z 1733 r., w którym pisał o problemach wojska stacjonującego w Poznaniu:

Item miasto tutejsze Poznań nie tylko się do gospód i należytej konserwacyi żołnierza znać nie chce, ale i owszem, ustawicznymi weksami tak generalnie cały regiment turbują, jako też partykularnie żołnierzów, którzy *per rigorosissimam disciplinam* mają związane ręce, wielkie znoszą krzywdy, ani skarżącym się żadnej nie czynią satysfakcyi, przez co siła nam ludzi desertuje, a niepodobna na to miejsce innych zawerbować⁸⁸⁴.

Ważny pozostaje fakt, iż obok kwestii związanych ze zniszczeniami, szlachta poruszała także kwestię nadużyć związanych z przymusowym wcielaniem do wojska. Szczególnie dużo uwagi poświęcano temu zagadnieniu w latach 1735-1741. Szlachta wielkopolska w laudum sejmikowym z 6 czerwca 1735 r., zainteresowała się losem dwóch mieszczan z Międzyrzecza:

Zanosiemy instancją do J.K.M. p.n.m., aby gwałtem zabrani ludzie i do służby wojennej przez oficyjerów J.K.M. przymuszeni, eliberowani byli, osobliwie dwaj mieszczanie z Międzyrzecza, Marcin Spiller i Godfryd Fertner, i żeby *in posterum* gwałtowne werbunki *arceantur*, suplikujemy⁸⁸⁵.

Problem ten poruszono ponownie już w instrukcji dla posłów z 16 sierpnia 1735 r., zwracając uwagę, że kwestia przymusowej służby dotyczy mieszkańców różnych miast, a także wsi⁸⁸⁶. W reakcji na doniesienia o nadużyciach wojskowych, głos zabrał podkomorzy kaliski, Adam Kołaczkowski, kierując jednak swój uniwersał (20 sierpnia 1735 r.) jedynie do miasta Wschowy:

⁸⁸² Laudum sejmiku z limity, skonfederowanego przy Augustie III z 27 IX 1734 (AS 1733-1763, s. 155-156).

⁸⁸³ Manifest J. Ulejskiego przeciwko oskarżeniom o rzekome rabunki czynione przez jego oddział, wniesiony w grodzie kcyńskim z 18 VII 1768 (APP, Gr. Kcynia 164, k. 197).

⁸⁸⁴ List generała J.J. Flemminga dowódcy regimentu królowej stacjonującego w Poznaniu do sejmiku relacyjnego województw poznańskiego i kaliskiego z 13 VII 1733 (AS 1733-1763, s. 55).

⁸⁸⁵ Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Augusta III z 6 VI 1735 (AS 1733-1763, s. 174).

⁸⁸⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego za uniwersałem Augusta III z 16 VIII 1735 (AS 1733-1763, s. 196).

Mając sobie z pewnej wiadomości doniesiono, że jacyś wojskowi ludzie *licentiose* w mieście Wschowie grasują, ludzi gwałtownie zabierają, do służby wojennej przymuszają i za granice wyprowadzają, przez co że się nie tylko woli ludzkiej, ale i prawu koronnemu gwałt dzieje i bezpieczeństwo publiczne *vacillat*, zaczyn dając konsens pomienionemu miastu Wschowie, aby takowych gwałtowników brać i łapać kazali, i jeżeliby w pojmaniu się bronili, aby na gwałt województwom uderzywszy, *etiam* dołożywszy potencji, przytrzymywać ich starali się. W czym pomienionemu miastu *nomine publico* przyrzekam *evictionem*. Przy podpisie ręki mojej ten uniwersał publikować w grodzie wschowskim zlecam. Działo się w Poznaniu, *die 20 augusti 1735 anni*⁸⁸⁷.

Kwestia nielegalnych werbunków nie była następnie poruszana, aż do wydania uniwersału przez starostę generalnego Wielkopolski Ludwika Szodrskiego, 27 stycznia 1741 r. Starosta prosił miasta, aby wszystkie sprawy związane z nielegalnym werbunkiem zgłaszane były do rezydencji starosty w Czempiniu⁸⁸⁸. W kolejnych latach problem ten nie pojawiał się już w dokumentacji sejmikowej.

Osobno szlachta poruszała temat żołnierzy, którzy odłączyli się od swoich jednostek i siali zniszczenie w kraju. Podobnie jak w przypadku wojskowych, problem dotyczył zarówno osób, które odłączyły się od wojsk Rzeczypospolitej, jak i wojsk obcych⁸⁸⁹. Co ważne, określenie to zostało użyte także w uniwersale Adama Heinricha Bose, generała piechoty saskiej, który poprzez pojęcie to rozumiał wojska wspierające Stanisława Leszczyńskiego⁸⁹⁰.

W przypadku swawolników stosowano podobne zapisy, jak w kwestii zniszczeń dokonywanych przez wojskowych. Najczęściej starano się ostrzegać przed grasującymi bandami i wspomniano o konieczności ochrony ludności. Zdecydowanie częściej jednak niż w przypadku kwestii wojska, nakazywano surowe kary dla swawolników⁸⁹¹. Zapisy o podobnym charakterze, wskazujące na problemy i nakazujące wprowadzenie kar i zapewnienie

⁸⁸⁷ Uniwersał A. Kołaczkowskiego podkomorzego kaliskiego, marszałka sejmiku przedsejmowego i konfederacji województw poznańskiego i kaliskiego do miasta Wschowy w sprawie gwałtów wojskowych z 20 VIII 1735 (AS 1733-1763, s. 197).

⁸⁸⁸ Uniwersał L. Szodrskiego wojewody inowrocławskiego, starosty generalnego Wielkopolski w sprawie nielegalnych werbunków zagranicznych z 27 I 1741 (AS 1733-1763, s. 291-292).

⁸⁸⁹ W 1631 r., zwracano uwagę, że wojska cudzoziemskie stacjonują na granicy Wielkopolski i część żołnierzy odłącza się od oddziałów, aby atakować ludność. Do sejmiku dotarły głosy niezadowolenia. Uchwała sejmiku deputackiego z 15 IX 1631 (AS 1616-1632, s. 317).

⁸⁹⁰ W uniwersale stwierdzał, że wojska Stanisława niszczą kraj. Powinni uznać zwierzchność Augusta II i rozjechać się do domów, Uniwersał A.H. von Bose generała piechoty saskiej w sprawie prowiantów dla wojska z 24 X 1734 (AS 1733-1763, s. 158).

⁸⁹¹ W przypadku swawolników, aż 80% zapisów związanych z ochroną, wspomina o konieczności nakładania surowych kar. W przypadku wojska dzieje się tak jedynie w 40% zapisów. Dodatkowo w przypadku wojska zapis ten ma raczej charakter uspokajający i nie wiąże się z dużymi konsekwencjami dla wojskowych.

bezpieczeństwa pojawiają się w laudach⁸⁹², instrukcjach dla posłów⁸⁹³, uniwersałach⁸⁹⁴, instrukcjach królewskich⁸⁹⁵, instrukcjach prymasów⁸⁹⁶ i pismach politycznych⁸⁹⁷.

W odróżnieniu od spraw związanych z wojskami, w kwestie karania swawolników angażowano miasta. Ośrodki miejskie miały wyraźny zakaz przyjmowania dezertersów⁸⁹⁸, do ich obowiązków w miarę możliwości należało także łapanie swawolników, którzy później w grodach mieli być karani przez sądy⁸⁹⁹. W uniwersale Adama Kołaczkowskiego podstolego poznańskiego, marszałka sejmiku z 1735 r., proszono także, aby każdy kto wie o bandytach zgłaszał to do Poznania⁹⁰⁰. Starano się także w miarę możliwości podjąć realne próby ochrony ludności, m.in. obiecując pomoc chorągwi wojewódzkiej⁹⁰¹ lub przeznaczając dochód z podymnego na ochronę⁹⁰².

Pomimo wielu przykładów zainteresowania szlachty kwestiami związanymi z wojskiem, należy zauważyć, że dodatkowo w materiale źródłowym odnaleźć można wiele zapisów nie będących świadectwem polityki sejmiku wobec miast, ale mających charakter informacyjny. Przede wszystkim w uniwersałach, instrukcjach królewskich, a także listach odnaleźć można zapisy mówiące o przemieszczaniu się wojsk⁹⁰³, zbliżaniu się wojska do konkretnych ośrodków miejskich⁹⁰⁴, czy zajęciu miast⁹⁰⁵. Pomimo, iż nie są przejawem bezpośredniego

⁸⁹² Laudum zjazdu województw poznańskiego i kaliskiego na pospolitym ruszeniu z 18 IX 1656 (AS 1656-1668, s. 14).

⁸⁹³ Prośba o ochronę przed zbiegami z wojsk niemieckich, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 VI 1634 (AS 1632-1655, s. 85).

⁸⁹⁴ Uniwersał prymasa T.A. Potockiego, ogłaszający bezkrólewie i zwołujący sejmik przedkonwokacyjny z 7 II 1733 (AS 1733-1763, s. 4).

⁸⁹⁵ Np. instrukcja Augusta III nakazująca łapanie swawolników, jednak wyraźnie zaznaczająca, że chodzi o bezpieczeństwo szlachty, Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 15 IV 1736 ((AS 1733-1763, s. 212).

⁸⁹⁶ Instrukcja z propozycjami prymasa W. Łubieńskiego do omówienia na sejmikach przedkonwokacyjnych z 12 XI 1763 (LMAVB, Fond 17, 52, k. 67-68).

⁸⁹⁷ Pismo polityczne, zawierające wykaz punktów do poruszenia na sejmikach przedkonwokacyjnych z 1733 (AS 1733-1763, s. 18).

⁸⁹⁸ Laudum sejmiku z limity i za uniwersałem marszałka konfederacji z 21 VI 1734 (AS 1733-1763, s. 113-114).

⁸⁹⁹ Laudum sejmiku relacyjnego z 6 VI 1667 (AS 1656-1668, s. 790).

⁹⁰⁰ Uniwersał A. Kołaczkowskiego podstolego poznańskiego, marszałka sejmiku i konfederacji województw poznańskiego i kaliskiego wzywający do powrotu zwolenników Leszczyńskiego i w sprawie kup swawolnych z 2 IV 1735 (AS 1733-1763, s. 168).

⁹⁰¹ Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 811).

⁹⁰² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 II 1632 (AS 1616-1632, s. 331).

⁹⁰³ Np. informacje o ruchach wojsk szwedzkich, Uniwersał B. Leszczyńskiego podkanclerzego koronnego i starosty generalnego Wielkopolski informujący o ruchach wojsk szwedzkich z 12 II 1659 (AS 1656-1668, s. 277-278).

⁹⁰⁴ Informacja o zbliżaniu się wojsk pruskich do Poznania, Informacja o przygotowaniach do sejmików w liście I. Twardowskiego wojewody kaliskiego do J.A. Mniszcha starosty generalnego Wielkopolski z 17 III 1773 (Bibl. Czart., rkp. 3869 III, nr 51, s. 205).

⁹⁰⁵ Informacja o zajętych przez Gustawa Adolfa miastach, portach oraz zamkach, Legacja dana Ł. Mielżyńskiemu, kasztelanowi gnieźnieńskiemu, posłowi królewskiemu na sejmik przedsejmowy z 31 VIII 1627 (AS 1616-1632, s. 237).

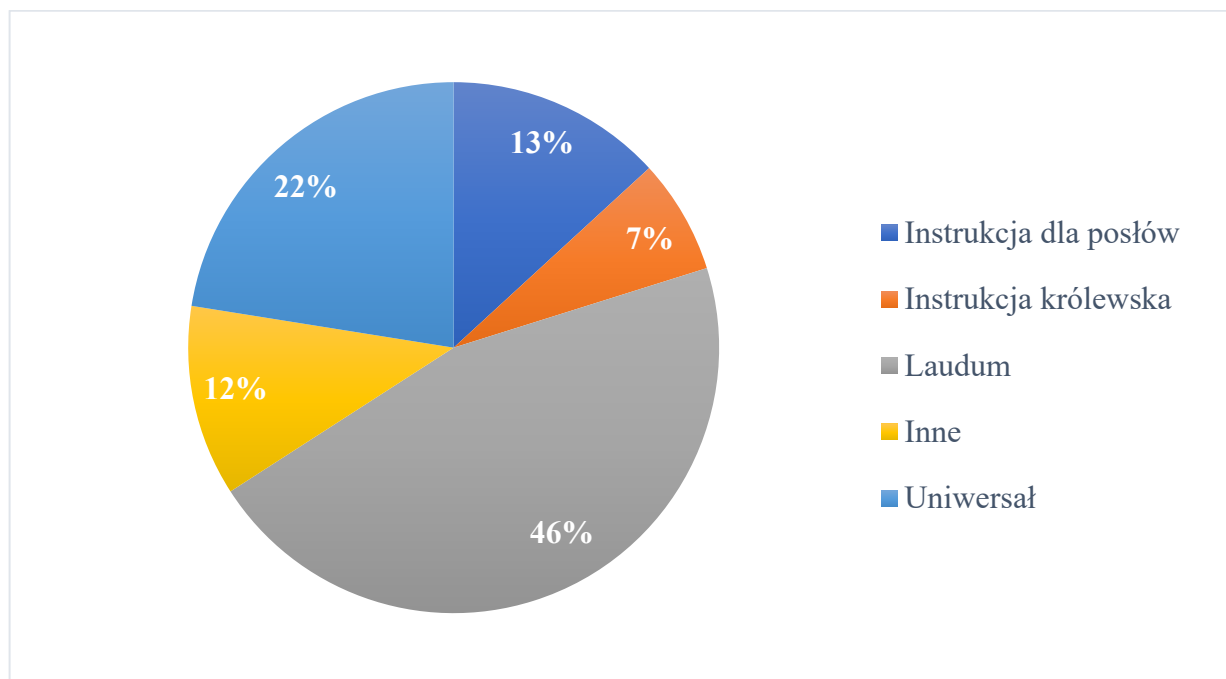
wpływu szlachty na sytuację mieszczaństwa, pozostają ważnym materiałem do badań nad dziejami miast i mieszczaństwa.

6.2. Udział miast w obronie kraju

Obowiązek ochrony Rzeczypospolitej w większości spoczywał na szlachcie, która zobowiązana była przede wszystkim do udziału w pospolitym ruszeniu. Należy jednak pamiętać, iż także mieszkańcy miast w razie potrzeby zobowiązani byli do obrony kraju. Zapisy dotyczące tego zagadnienia pojawiają się w materiale źródłowym stosunkowo często. W trakcie badań wyszczególniono, aż 260 zapisów zakwalifikowanych do tej kategorii.

Zdecydowana większość informacji zawartych w materiale źródłowym odnosi się do kwestii udziału miast w pospolitym ruszeniu. Pomimo dużej liczby wpisów⁹⁰⁶, większość z nich utrzymana jest w podobnym charakterze i przekazuje podobne treści. Kwestie pospolitego ruszenia pojawiają się w materiałach stosunkowo regularnie i w zdecydowanej większości dotyczą ogółu miast i miasteczek (85%) i występują przede wszystkim w laudach sejmikowych oraz uniwersałach:

Wykres nr 8: Sprawy związane z udziałem miast w pospolitym ruszeniu w różnych rodzajach dokumentacji

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

⁹⁰⁶ Odnaleziono 129 wpisów o tej tematyce.

Wśród zapisów odnaleziono przede wszystkim kierowane do miast nakazy i przypomnienia o konieczności udziału w pospolitym ruszeniu⁹⁰⁷. Zwykle⁹⁰⁸ mają one lakoniczny charakter, jak zapis z laudum sejmikowego z 1696 r.:

Miasta, miasteczka zaś, i wsie królewskie, duchowne *iuxta constitutiones de expeditione bellica* do tegoż pospolitego ruszenia ludzi wyprawować będą powinny⁹⁰⁹.

W stosunkowo niewielkiej części zapisów odnaleźć można dość szczegółowe wytyczne związane z udziałem w pospolitym ruszeniu, np. w laudum sejmikowym z 1671 r., w którym zapisano:

Z miast zaś i miasteczek tak ziemskich, duchownych i królewskich 1000 piechoty ordynujemy i wkładamy to na miasta i miasteczka in genere wszystkie, aby *secundum classes* wyprawić opisanych, *primi ordinis* miasta z 10 domów, *secundum recentia abiurata*, a które jeszcze nie uczyniły juramentów, aby przed wyprawieniem uczyniły *iuxta laudum* 1669, pieszego jednego, *secundi ordinis* miasta ze 20 domów także pieszego jednego, *tertii ordinis* miasteczka ze 30 domów także jednego, wszystkich dobrze munderowanych manierą niemiecką, w płaszczach, z rapierem albo szablą, z luntowym muszkietem, w barwie wszyscy jednakowej turkusowej, prochami i kulami na pół roka opatrzonych, wyprawowali i wysłali. Tak jednak, aby w każdym mieście tak *primi classis*, jako też *secundae et tertiae* domy wszystkie po taleru płacą symple podymnego w 6 domów albo dymów rachowane były, a które po kopie we 4 domy, które zaś po złotemu we 2 domy *et sic consequenter* żeby z nich *ducta proportionem* wyprawa była⁹¹⁰.

Pomimo zapisów nakazujących udział w pospolitym ruszeniu oraz przekazywania wytycznych związanych z udziałem miast w obronie kraju, w materiale źródłowym pojawiają się skargi szlachty na nieobecność miast⁹¹¹, a także przestrogi przed karami⁹¹², jeśli miasta nie będą uczestniczyły w wysiłku zbrojnym. Zapisy te występują jednak w przebadanym materiale w niewielkiej ilości, jedynie w instrukcjach dla posłów i nie należały one do kluczowych postulatów.

⁹⁰⁷ Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Stanisława I z 14 XII 1733 (AS 1733-1763, s. 90).

⁹⁰⁸ Aż 69% wszystkich zapisów związanych z udziałem miast w pospolitym ruszeniu.

⁹⁰⁹ Laudum sejmiku z limity z 26-27 IX 1696 (AS 1696-1732, s. 37).

⁹¹⁰ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego z 12 VI 1671 (AS 1668-1675, s. 276-278).

⁹¹¹ Protestacja sejmiku przedsejmowego przeciw nieobecny na pospolitym ruszeniu z 15 XII 1651 (AS 1632-1655, s. 670-671).

⁹¹² Instrukcja dana posłom na sejm z 6 III 1653 (AS 1632-1655, s. 737).

Oczywiście, jak w przypadku kwestii stacjonowania wojsk oraz podatkowych, ośrodki miejskie miały możliwość otrzymania zwolnienia od udziału w pospolitym ruszeniu. Praktyka ta była jednak rzadka. W całym badanym okresie odnaleziono jedynie 4 przykłady całkowitego zwolnienia danego miasta z tej formy udziału w obronie kraju. Były to kolejno: zwolnienie dla miasta Środy z 1671 r.⁹¹³, dla miasta Poznania z 1671 r. (w reakcji na suplikę miejską)⁹¹⁴ oraz dla miast Kościana i Koła w 1716 r. (zwracano uwagę na duże zniszczenie miast)⁹¹⁵. Dodatkowo występowały jednak zwolnienia z wyprawy, z jednoczesnym zaznaczeniem, iż miasta powinny skupić się na ochronie ośrodka i umocnieniu murów miejskich⁹¹⁶. W miarę możliwości zaznaczano także, że do wyprawy nie wliczają się domy opuszczone oraz po pożarach⁹¹⁷.

Szlachta osobno odnosiła się do miasta Gdańska⁹¹⁸, które doceniane było za wierność. Miastu, w nagrodę, gwarantowano pomoc w naprawie zniszczeń⁹¹⁹.

Bezpośrednio z kwestią obrony związana jest także sprawa fortyfikacji miast. Problem umocnień pojawia się w przebadanym materiale aż 91 razy. Należy jednak zwrócić uwagę, że większość zapisów niesie za sobą podobny przekaz. Szlachta wielkopolska interesowała się zagadnieniami związanymi z ufortyfikowaniem ośrodków miejskich stosunkowo regularnie w całym badanym okresie. Co ważne, obradujący w Środzie, omawiając kwestię ufortyfikowania i ochrony ośrodków miejskich, często poruszali sprawy związane z miastami znajdującymi się poza terenem Wielkopolski właściwej. Wśród ośrodków cieszących się dużym zainteresowaniem szlachty, najczęściej występującymi były Kamieniec Podolski (28% wszystkich zapisów)⁹²⁰, Lwów (7%)⁹²¹, Kraków (6%)⁹²² oraz Biała Cerkiew (5%)⁹²³. Z miast wielkopolskich najczęściej występującym w kontekście tworzenia umocnień pozostają Poznań (8%)⁹²⁴ oraz Kalisz (5%)⁹²⁵, a także Kościan (6%, jednak w tym przypadku apelowano jedynie o naprawę murów miejskich)⁹²⁶.

⁹¹³ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego z 12 VI 1671 (AS 1668-1675, s. 279).

⁹¹⁴ Uniwersał Michała Korybuta, uwalniający miasto Poznań od wyprawiana dodatkowych żołnierzy na pospolite ruszenie z 21 VI 1671 (AS 1668-1675, s. 282).

⁹¹⁵ Laudum sejmiku z limity na pospolitym ruszeniu pod Kołem z 29 VI 1716 (AS 1696-1732, s. 833).

⁹¹⁶ Uchwała sejmiku przedsejmowego z 31 VIII 1627 (AS 1616-1632, s. 246).

⁹¹⁷ Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 IV 1655 (AS 1632-1655, s. 823).

⁹¹⁸ Zapisy odnaleziono dla okresu pomiędzy 1628 a 1658.

⁹¹⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 (?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 313).

⁹²⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z 22 I 1670 (AS 1668-1675, s. 126).

⁹²¹ Instrukcja dana posłom na sejm z 31 XII 1675 - 9 I 1676 (AS 1668-1675, s. 575).

⁹²² Instrukcja Jana Kazimierza na sejmiki przedsejmowe przed sejmem warszawskim z 1652 (AS 1632-1655, s. 657).

⁹²³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 217).

⁹²⁴ List Augusta II na sejmiki relacyjne z 23 VIII 1699 (AS 1696-1732, s. 178).

⁹²⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 II 1659 (AS 1656-1668, s. 297).

⁹²⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 VIII 1627 (AS 1616-1632, s. 250).

Zdecydowana większość odnalezionych zapisów dotyczących ufortyfikowania miast pochodzi z instrukcji dla posłów na sejmy (42%)⁹²⁷, a także z instrukcji królewskich (35%)⁹²⁸. Pozostałe uwagi pochodzą z uniwersałó (7%)⁹²⁹, korespondencji (9%)⁹³⁰, a także w niewielkiej ilości z laudów sejmikowych (5%)⁹³¹. Pozostałe 2% stanowią mowy⁹³².

Jak już wspomniano, bez względu na rodzaj źródła oraz miasto, którego dotyczy zapis, wszystkie odnalezione informacje mają podobny charakter. Zarówno władcy jak i szlachta zwracali uwagę na konieczność umacniania fortec⁹³³, wspominali o konieczności przeznaczenia pieniędzy na ten cel⁹³⁴, a także informowali o potrzebie przeprowadzenia napraw⁹³⁵.

W kwestii umocnienia miast ważny pozostaje wspomniany już list generała Jana Jerzego Flemminga dowódcy regimentu królowej stacjonującego w Poznaniu do sejmiku relacyjnego, w którym dowódca żalił się na zły stan murów i wałów obronnych, jednocześnie zaznaczając, że ich stan nie pozwoli na należyłą obronę⁹³⁶. Obradująca szlachta, w odpowiedzi na list, zdecydowała się odpisać, że naprawa murów leży w gestii miasta:

*Że zaś w murach cokolwiek jest dezolacyi, te samo miasto reparować powinno propter conservationem własnych swoich osób i fortun, ile mając tak znaczne dochody, które się obracają częstokroć ad inutiles usus*⁹³⁷.

6.3. Bezpieczeństwo w ośrodkach miejskich

W omawianej kategorii szlachta wielkopolska najmniej uwagi poświęcała kwestiom związanym z bezpieczeństwem wewnętrznym miast. W toku badań do tej grupy zakwalifikowano jedynie 50 zapisów z akt sejmikowych.

⁹²⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 30 I 1662 (AS 1656-1668, s. 433).

⁹²⁸ Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 sierpnia 1718 z 2 VI 1718 (AS 1696-1732, s. 871).

⁹²⁹ Uniwersał prymasa M. Radziejowskiego, zwołujący sejmiki przedkonwokacyjne z 27 VI 1696 (AS 1696-1732, s. 8).

⁹³⁰ List J.K. Branickiego wojewody krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego na sejmiki przedsejmowe z 7 VIII 1752 (AS 1733-1763, s. 498).

⁹³¹ Laudum sejmiku nadzwyczajnego z 13 XII 1672 (AS 1668-1675, s. 444).

⁹³² Mowa ks. W. Gębickiego arcybiskupa gnieźnieńskiego, na sejmiku przedsejmowym z 11 XII 1618 (AS 1616-1632, s. 67).

⁹³³ Instrukcja Michała I na sejmiki przedsejmowe z 23 XII 1669 (AS 1668-1675, s. 117).

⁹³⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 (?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 315).

⁹³⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 VIII 1627 (AS 1616-1632, s. 251).

⁹³⁶ List generała J.J. Flemminga, dowódcy regimentu królowej, stacjonującego w Poznaniu do sejmiku relacyjnego z 13 VII 1733 (AS 1733-1763, s. 55).

⁹³⁷ Odpowiedź sejmiku na list generała J.J. Flemminga, dowódcy regimentu królowej, stacjonującego w Poznaniu z 15 VII 1733 (AS 1733-1763, s. 65-66).

Stosunkowo dużo uwagi, w różnorodnych dokumentach, szlachta poświęcała zagadnieniu bezpieczeństwa miast w okresie bezkrólewia. Zarówno w laudach⁹³⁸, jak i instrukcjach dla posłów na sejmy⁹³⁹, a także uniwersałach informowano o konieczności zachowania bezpieczeństwa, spokoju, ale także gotowości do obrony w ośrodkach miejskich⁹⁴⁰. Szlachta wspominała także o konieczności ochrony ludności w tym okresie. Obietnicę ochrony składano m.in. w laudum sejmikowym z 1673 r., w którym pisano:

Naprzód obowiązujemy się słowy naszymi rycerskimi, pod wiarą i uczciwościami naszymi, iż jeśliby kto pod ten czas *interregni* miasta, miasteczka, zamki, dwory, wsie, grunty R.P., duchowne, także i świeckich osób najeżdżać ważył się, albo jakiegokolwiek gwałty, najazdy, zaboje, rabunki, albo inne *quocunque modo* czynił wiolencyje, także przechodzący swawolnie żołnierz, albo powracający się z obozu, albo werbunkami, suplementami zasłaniający się, albo do innych województw mając ordynanse, pobocznie przez nasze ciągnięcia swoje obracali województwa, albo bez wyraźnych jm. pana hetmana listów i ordynansów, noclegami, wypasami, ludzi ubogich w którychkolwiek dobrach ziemskich R.P. i duchownych, jakimkolwiek sposobem ciemniżył i krzywdził, i z krzywdą ludzką się bawił, przeciwko takim wszystkim i ich pomocnikom za obwieszczeniem j.w. jm. pana kanclerza wielkiego koronnego, generała naszego wielkopolskiego wszyscy spółnie i nierozdzielnie *consurgemus*⁹⁴¹.

W podobnej formie pojawiały się zapisy związane z obecnością cudzoziemców w kraju. W materiale źródłowym pojawiają się zarówno zakazy wpuszczania cudzoziemców do kraju⁹⁴², jak i wyszczególnione zasady związane z ich obecnością w Rzeczypospolitej. Zapisy te pojawiają się zarówno w laudach sejmikowych⁹⁴³ jak i w innych dokumentach, związanych z działalnością sejmiku⁹⁴⁴. O kontrolę nad cudzoziemcami przekraczającymi granicę prosiły także osoby, które kierowały swoje pisma do sejmiku. Przykładem może być prymas Michał Radziejowski, który w uniwersale zwołującym sejmiki przedkonwokacyjne, pisał:

Proszę także i napominam ichm. panów wojewodów i starostów pogranicznych koronnych i W.Ks.L., także miasta pograniczne i portowe upominam, aby ludzi cudzoziemskich bez

⁹³⁸ Laudum zjazdu z 10 V 1632 (AS 1632-1655, s. 6-7).

⁹³⁹ Instrukcja dana posłom na konwokację z sejmiku przedkonwokacyjnego 6-12 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 137-147v).

⁹⁴⁰ Uniwersał B. Leszczyńskiego, starosty generalnego Wielkopolski informujący o śmierci króla z 27 V 1648 (AS 1632-1655, s. 432-433).

⁹⁴¹ Laudum zjazdu w Poznaniu, zwołanego przez starostę generalnego Wielkopolski z 18 XII 1673 (AS 1668-1675, s. 480).

⁹⁴² Laudum sejmiku z 18 III 1733 (AS 1733-1763, s. 24).

⁹⁴³ Laudum powtórnego sejmiku przedkonwokacyjnego z 5 XI 1668 (AS 1668-1675, s. 27).

⁹⁴⁴ Pismo polityczne, zawierające wykaz punktów do poruszenia na sejmikach przedkonwokacyjnych z 1733 (AS 1733-1763, s. 19).

paszportów do Korony i W.Ks.L. przejeżdżających nie puszczali. Posłowie także od którychkolwiek panów cudzoziemskich, jeżeliby ku granicom zbliżali, aby o nich do mnie znać dawali niemieszkanie i do informacyjnej mojej tychże posłów na granicach zatrzymywali, proszę i napominam⁹⁴⁵.

Wydaje się, iż zapisy te nie miały raczej dużego wpływu na poprawę bezpieczeństwa ośrodków miejskich. Były jednak przejawem troski szlachty o zachowanie spokoju w kraju.

Z perspektywy ośrodków miejskich najważniejsze pozostają jednak zapisy ostrzegające miasta przed napadami i bandytami oraz gwarancje zapewnienia bezpieczeństwa.

Samorząd sejmikowy starał się na bieżąco informować miasta o pojawiających się zagrożeniach. W laudach można odnaleźć zapisy nakazujące informowanie grodów o niebezpieczeństwie. Tego typu zapis pojawia się np. w 1593 r.:

A iż, acz zawsze, ale tym więcy przez ten od nas K.J.M. odjazd na pieczy się nam mieć potrzeba tak, jakobyśmy ani od pogranicznych, ani zewnątrz o jakie niebezpieczeństwo nie przyszli, zlecamy i wkładamy to na ichm. pany wojewody nasze, poznańskiego i kaliskiego, aby ichm. wedle powinności swej wojenny o wszelakich niebezpieczeństwach, jeżeliby jakie na te dwie województwa skądkolwiek ichm. wiadome przypadły, przez listy swe, do grodów je rozesławszy, ichm. pany obywatela w czas obwieszczali, nie derogując konstytucyj o tym uczyniony, która tylko do sejmu ważna być ma⁹⁴⁶.

W dokumentach sejmikowych ostrzegano także miasta przed grasującymi bandytami⁹⁴⁷. Sygnalizowano także problemy z napadami na wsie. Informacje te miały znaczenie także dla miast. Np. w 1712 r. sejmik interesował się kwestią napadów na wsie należące do miasta Śmigła⁹⁴⁸.

Ostrzeżenia o niebezpieczeństwach związane są także z próbami zapewnienia bezpieczeństwa. Zgromadzona na sejmiku szlachta nakazywała ochronę miast przed napadami⁹⁴⁹. Przestrzegała także, że wszyscy grabiący w miastach zostaną oddani pod władzę sądów⁹⁵⁰. Szlachta starała się także gwarantować bezpieczeństwo i wolność handlu⁹⁵¹.

⁹⁴⁵ Uniwersał prymasa M. Radziejowskiego, zwołujący sejmiiki przedkonwokacyjne z 27 VI 1696 (AS 1696-1732, s. 9).

⁹⁴⁶ Uchwała sejmiku posejmowego z 20 VII 1593 (AS 1572-1616, s. 175).

⁹⁴⁷ Laudum sejmiku z limity z 14 VI 1706 (AS 1696-1732, s. 505).

⁹⁴⁸ List sejmiku do posłów sejmowych z 21 III 1712 (AS 1696-1732, s. 690).

⁹⁴⁹ Laudum sejmiku relacyjnego z 15 III 1717 (AS 1696-1732, s. 858).

⁹⁵⁰ Laudum sejmiku przedkonwokacyjnego z 27 VII 1696 (AS 1696-1732, s. 18).

⁹⁵¹ Laudum sejmiku za uniwersałem wojewody podlaskiego z 19 I 1657 (AS 1656-1668, s. 80).

Zgromadzeni na sejmikach o zagrożeniach dla miast informowali także w instrukcjach dla posłów na sejmy. Wspominano o konieczności zapewnienia bezpieczeństwa i o niepokojach na drogach. Informacje te pojawiają się także w odniesieniu do miast spoza Wielkopolski. Np. w 1666 r. donoszono, iż przyjazd do Częstochowy jest utrudniony⁹⁵².

Ważny pozostaje fakt, iż kwestie związane z bezpieczeństwem miast pojawiają się także w dokumentach przychodzących do sejmiku. O ochronę miast troszczyli się władcy, czego wyraz odnaleźć można w instrukcjach królewskich. W instrukcji Władysława IV na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w dniu 9 lipca 1641 r., król zwracał uwagę, iż w kraju nie jest bezpiecznie. Informował szlachtę o rozbojach i napadach na drogach, jednocześnie wyrażając życzenie, aby zadbano o poprawę bezpieczeństwa⁹⁵³.

Szlachta w ramach ostrzeżeń przypominała też, aby same miasta dbały o bezpieczeństwo, np. w Uniwersale Andrzeja Twardowskiego podsędka i surogatora kaliskiego oraz Jana Wawrowskiego wojskiego i pisarza grodzkiego kaliskiego do obywateli województwa kaliskiego:

A tymczasem miasta, miasteczka, wsi napominamy, aby się w strzelbę, prochy i inną wszelaką armatę sposabiali, cechy albo bractwa monstrowali, a jak najostrożniejszymi beli. Biegunów, ultajów, tak jezdnych, jako i pieszych nie przechowywali, ani ich przyjmowali, całość, pokój i bezpieczeństwo swe jak najlepiej obmyślawali⁹⁵⁴.

Informacje o fali podpałów znalazły się także w liście Augustyna Gorzeńskiego generała majora wojska koronnego do Stanisława Augusta z 25 czerwca 1790 r., w którym pisał:

Winienem W.K.M. donieść na jak smutne i trwożliwe trafiłem tu okoliczności. Wszakże to miasto Leszno i innych już kilka po nim zgorzałych, są podpalane przez ludzi na to wysadzonych i od każdego spalonego domy po dwa dukaty płatnych. Prócz miast wsie już podniecają jak u wielu, a w szczególności i u brata mego znalezione w gumnach lonty, siarki i włosia w smole maczane dowodzą. Herszty jeżdżą po wsiach i miasteczkach powozami, byli nawet w rękę, lecz [199] przez nieprzezorność ciemnych po miasteczkach urzędów, zostali wolno puszczeni, paszportami acz pewnie podejrzanymi usprawiedliwiwszy się. Poznańska także komisja jednego niebacznie wypuściła, choć przy nim znalazła korespondencyje, gdzie było mówiono: „Że się bandzie naszej kłaniamy z zapytaniem o jej powodzenie, czy rychło będzie po żniwach?”. Opis skierniewickiego pałacu, ogrodu, oficyn, w sposobie niby za klucz służyć mogącym, i tym podobne wyrazy. Jest

⁹⁵² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 II 1666 (AS 1656-1668, s. 662).

⁹⁵³ Instrukcja Władysława IV na sejmik przedsejmowy w dniu 9 lipca 1641, dana posłowi królewskiemu W.S. Chrzanowskiemu opatowi wągrowieckiemu z 1641 (AS 1632-1655, s. 302).

⁹⁵⁴ List prymasa W. Łubieńskiego na sejmiki przedsejmowe z 8 VII 1762 (AS 1733-1763, s. 734).

kilkunastu podpalaczy w Kaliszu pod strażą osadzonych, z których jeden wyznaje, jako było jego powinnością obchodzić miejsca spalone i kominy rachować, płacony będąc po zł 2 na dzień, prócz wikt, do czego się sam dobrowolnie przyznał i inni nie zapierają, gdy przy nich znaleziono notacyje miejsc do podniety przeznaczonych. Jest nawet odgłos, że zboża w stodołach i na polach palić mają, jak bardziej dojrzałości dojdą. Ostrożność po wsiach i miasteczkach jest wielka, lecz bardzo ciężko ustrzec się tego nieszczęścia⁹⁵⁵.

Bardzo szczegółowe wytyczne związane z utrzymaniem bezpieczeństwa w Poznaniu zawarto także w zarządzeniu porządkowym dla miasta Poznania, wydanym przez Stefana Bojanowskiego surogatora poznańskiego w związku ze zbliżającym się zagrożeniem w 1655 r., omawiając przygotowania do obrony, straż w mieście oraz godziny otwierania i zamykania bram⁹⁵⁶.

Należy zauważyć, że kwestie ochrony i bezpieczeństwa miast pojawiały się także w kontekstach obrony przed wojskami, dlatego omówione zostały już we wcześniejszym podrozdziale.

W przebadanym materiale pojawiają się także zapisy, gwarantujące bezpieczeństwo ludności żydowskiej, które omówione zostaną w osobnym rozdziale.

⁹⁵⁵ List A. Gorzeńskiego generała majora wojska koronnego do Stanisława Augusta w sprawie konkurencji o podkomorstwo poznańskie i plagi podpałów w Wielkopolsce z 25 VI 1790 (Bibl. Czart., rkp. 726, s. 197-200).

⁹⁵⁶ Zarządzenie porządkowe dla miasta Poznania wydane przez S. Bojanowskiego surogatora poznańskiego w związku ze zbliżającym się zagrożeniem [druga połowa kwietnia 1655] (AS 1632-1655, s. 819-820).

7. Kwestie wymiaru sprawiedliwości

W niniejszym rozdziale omówiona zostanie kolejna grupa zagadnień, która dotyczy kwestii wymiaru sprawiedliwości. Do tej kategorii, w trakcie badań zaliczono jedynie 199 spraw o charakterze miejskim. Kwestie sądowe pojawiają się w całym materiale źródłowym zdecydowanie częściej, jednak dotyczą przede wszystkim problemów szlachty – wymiar sprawiedliwości był jednym z kluczowych elementów w państwie szlacheckim⁹⁵⁷. Dodatkowo pojawiają się zapisy o charakterze ogólnym – np. związane z uwagami szlachty na temat funkcjonowania systemu sądownictwa, czy opinie na temat sprawiedliwości w kraju. Pomimo, iż zainteresowanie szlachty wielkopolskiej sądownictwem miejskim pozostawało na niewysokim poziomie, sprawy o charakterze sądowym występują w całym badanym okresie. A. Abramski omawiając opinie sejmików ziemskich w latach 1788-1793 odnośnie do spraw sądowych, słusznie zauważał, że w Rzeczypospolitej nawet w XVIII w. wciąż mamy do czynienia z prawem zwyczajowym, a w wielu kwestiach występują lokalne odrębności. W czasach stanisławowskich rosła ilość postulatów związanych z reformą sądownictwa, a szlachta pragnęła zmian przede wszystkim w dwóch kwestiach: organizacja wymiaru sprawiedliwości oraz reformy w dziedzinie procedury sądowej. Kwestie te dotyczyły jednak przede wszystkim sądownictwa szlacheckiego⁹⁵⁸.

Mimo niewielkiej liczby zapisów związanych z funkcjonowaniem sądów, dzięki materiałom zebranych w aktach sejmikowych możliwe staje się przede wszystkim określenie miejsca i czasu odbywania się poszczególnych sądów. Jest to jedyny rodzaj zapisów, który pojawia się stosunkowo regularnie w całym badanym okresie⁹⁵⁹. Szlachta informowała o sądach zarówno w czasie panowania poszczególnych władców, jak i o sądach kapturowych w okresie bezkrólewia. Niekiedy, prawdopodobnie w związku z chęcią zapewnienia lepszego funkcjonowania systemu sądowego, szlachcie starali się ingerować w terminy lub miejsca odbywania się posiedzeń. W nielicznych sytuacjach szlachta wielkopolska zwracała się w instrukcjach dla posłów na sejmy z prośbą o wydłużenie czasu ich trwania, zwracając uwagę

⁹⁵⁷ Zob. m.in. M. Zwierzykowski, „*Sine iustitia in libertate żyć nie chcemy*”. *Prawo i sprawiedliwość w dyskursie politycznym kampanii sejmowych lat 1696-1762*, [w:] *Wartości polityczne Rzeczypospolitej obojga narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, J. Axer, Warszawa 2017, s. 264-288.

⁹⁵⁸ A. Abramski, *Sądownictwo i prawo sądowe*, s. 96-104.

⁹⁵⁹ Przykładowo ustalenie czasu i miejsca odbywania się sądów, Laudum sejmiku przedsejmowego z 2 III 1573 (AS 1572-1616, s. 13).

na dużą liczbę spraw, którymi muszą zająć się sądy⁹⁶⁰. W razie konieczności proszono także o zmianę miejsca odbywania się sądów. Tego typu zmiana ośrodka miejskiego występowała przede wszystkim w związku z niemożliwością odbycia się rozpraw we wcześniej ustalonym miejscu, np. ze względu na zniszczenia lub panującą zarazę⁹⁶¹. Odnaleziono także jeden zapis z prośbą o zmianę terminu⁹⁶². Niekiedy zwracano też uwagę na problem nieodbywania się sądów w terminie, a przez to na niedomaganie systemu wymiaru sprawiedliwości⁹⁶³. W przebadanym materiale źródłowym odnaleziono także jeden zapis związany z odbywaniem się sądów w miastach, mający na celu zapewnienie bezpieczeństwa w trakcie posiedzeń. W laudum sejmikowym z 1574 r. zapisano, iż w miastach, w czasie odbywania się sądów, każdy kto przyjedzie uzbrojony ma obowiązek oddać broń do urzędu grodzkiego⁹⁶⁴. Wiązało się to zresztą z ustawodawstwem państwowym w tym zakresie⁹⁶⁵.

Oczywiście wiele odnalezionych zapisów związanych jest z zasadami funkcjonowania sądów. W tym przypadku szlachta interesowała się tym zagadnieniem przede wszystkim w związku z interesami własnego stanu. Szlachcie wielkopolskiej zależało, aby pomyślnie rozwiązywano jej problemy, a sposób wydawania wyroków był dla szlachciców jak najkorzystniejszy⁹⁶⁶. Z tego względu kwestie sądownictwa miejskiego pojawiają się w materiale źródłowym przede wszystkim w kontekście procesów między mieszkańcami miast a przedstawicielami stanu szlacheckiego. Kwestie te pojawiają się zwykle jako postulaty w instrukcjach dla posłów na sejmy. Szlachta oczekiwała zniesienia szkodliwych dla siebie konstytucji sejmowych⁹⁶⁷, starała się o ograniczenie kompetencji sądów miejskich w przypadku, gdy sprawcą przestępstwa dokonanego w mieście był szlachcic⁹⁶⁸.

⁹⁶⁰ Prośba o wydłużenie czasu trwania sądów dla powiatu konińskiego, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 19 VIII 1782 (APP, Gr. Poznań 1163, k. 287-293, 360-365v).

⁹⁶¹ Przeniesienie obrad sądowych do Środy, ze względu na panującą w Poznaniu zarazę, Laudum sejmiku z limity z 1 VII 1709 (AS 1696-1732, s. 548).

⁹⁶² Prośba o zmianę terminu ze względu na jeden czas odbywania się sądów świętojańskich poznańskich i poroczków kaliskich, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1643 (AS 1632-1655, s. 255).

⁹⁶³ Przykładowo informacja o nieodbywaniu się roków ziemskich, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 II 1666 (AS 1656-1668, s. 670).

⁹⁶⁴ Uchwała sejmiku posejmowego z 29 X 1574 (AS 1572-1616, s. 23).

⁹⁶⁵ Zob. A. Lityński, *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym*; A. Lityński, *Ochrona sejmików w polskim ustawodawstwie karnym XVI-XVIII*, s. 229-242.

⁹⁶⁶ Przykładowo szlachta interesowała się kwestią pozywania i sądenia zbiegłych służących, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1618 (AS 1616-1632, s. 48); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 12 XII 1628 (AS 1616-1632, s. 288).

⁹⁶⁷ Instrukcja dana posłom na konwokację z 3 VI 1632 (AS 1632-1655, s. 33); Konstytucja sejmu 1632 r. „O mandatach za dworem” (Vol. const., t. 3, vol. 2, s. 111).

⁹⁶⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 362).

W dużym stopniu szlachta interesowała się także kwestią apelacji. Przede wszystkim kilkakrotnie szlachta w instrukcjach dla posłów na sejm wyrażała swoje stanowisko w kwestii odwoływania się mieszczan miast królewskich od wyroków do sądów zadwornych. Szlachcie zależało na ukróceniu tego procederu i ograniczeniu apelacji kierowanych do króla⁹⁶⁹. Problem ten pojawiał się regularnie w całym badanym okresie. Niezadowolenie szlachty z odwoływania się miast do króla, nasiliło się jeszcze po 1764 r. oraz 1768 r., kiedy na mocy konstytucji sejmowych zmianie uległ sposób odwoływania się od wyroków sądowych⁹⁷⁰.

Oczywiście oprócz spraw związanych ze sprawami sądowymi pomiędzy szlachcicami a mieszczanami, w materiale źródłowym pojawiają się także zapisy związane ze sprawami pomiędzy samymi mieszkańcami miast⁹⁷¹, a także kwestie związane z jurysdykcją. Kilkakrotnie szlachta w instrukcjach dla posłów zwracała uwagę, iż mieszczanie powinni podlegać władzy starostów⁹⁷². W niewielkim stopniu interesowano się także kwestią sądenia ludności żydowskiej, zwracając uwagę, że Żydów ma sędzić wojewoda⁹⁷³.

W omawianej grupie znalazło się także sądownictwo skarbowe⁹⁷⁴, wynikające z kompetencji skarbowych. Nie jest to jednak kwestia poruszana często. W praktyce najważniejsza dla miast pozostawała kwestia uczciwego poboru podatków. Pomimo, iż w materiale źródłowym szlachta wielokrotnie zaznaczała, iż wszelkie podatki mają być zbierane w sposób uczciwy, tylko nieliczne zapisy zapewniają o wyciąganiu konsekwencji wobec nieuczciwych poborców. Przykładowo szlachta wielkopolska zareagowała na proceder

⁹⁶⁹ Do sprawy odnoszono się m.in. kolejno w 1573, 1618, 1630 oraz 1669 r., Instrukcja dana posłom na sejm koronacyjny z sejmiku przedsejmowego z 2 IX 1573 (AS 1572-1616, s. 16); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1618 (AS 1616-1632, s. 48); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 (?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 316); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 98).

⁹⁷⁰ Szlachta odwoływała się do tej kwestii m.in. w 1780, 1782, 1784 i 1786 r., Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 21 VIII 1780 (APP, Gr. Poznań 1156, k. 311-315v, 324-328v); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 19 VIII 1782 (APP, Gr. Poznań 1156, k. 311-315v, 324-328v); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 16 VIII 1784 (APP, Gr. Poznań 1172, k. 385-386v, 359-360); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 21 VIII 1786 (APP, Gr. Poznań 1180, k. 335-340, 358-363v).

⁹⁷¹ Instrukcja dana posłom na konwokację z sejmiku przedkonwokacyjnego z 6-12 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 137-147v).

⁹⁷² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 25 VIII 1639 (AS 1632-1655, s. 255); Instrukcja dana posłom na sejm konwokacyjny z sejmiku przedkonwokacyjnego z 6 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 120-124).

⁹⁷³ Instrukcja dana posłom na sejm konwokacyjny z 3 VI 1632 (AS 1632-1655, s. 34); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 172).

⁹⁷⁴ List A.S. Załuskiego do L. Szoldrskiego, M. Mycielskiego, S. Garczyńskiego i K. Modlibowskiego w sprawie Komisji Skarbowej Poznańskiej i sumy wojewódzkiej z 15 XI 1741 (AS 1733-1763, s. 304).

nieuczciwego wyboru podatków w 1669 r., w reakcji na docierające do sejmiku skargi, zapisując w laudum sejmikowym:

Skarżą się też ichm. panowie posesorowie miast i miasteczek, i wsi, iż ichm. panowie poborcy nie małą z nich depaktacją czynili i czynią, dlaczego i z czopowego, które przedtym w większej kwocie zawsze bywała, tak mała województwom przychodzi intrata, tedy napominamy wszystkie miasta i miasteczka, i wsi, aby żadnych innych pieniędzy z podatków tymże panom poborcom nie oddawali, tylko wedle uchwały sejmikowej, które należą całe województwom naszym, i żeby tych depaktacyj już sobie więcej przy wydawaniu czopowego nie wytrącali. Inaczej jeżeliby oddawający podatki te uczynieli, *poenam periurii et peculatus* podpadać będą. A panowie poborcy *poenam infamiae*, także ich sukkolektorowie, o którą każdemu delatorowi forum na sądach grodzkich naznaczamy, gdyż słuszna rzecz, aby się samym tylko *solario* kontentowali⁹⁷⁵.

Omawiając kwestie związane z sądownictwem warto zauważyć, iż wśród spraw sądowych pojawiają się także zapisy bezpośrednio związane z bezpieczeństwem w mieście oraz ochroną przed bandytami. Pomimo iż sprawy te częściowo omawiane były także w rozdziale o kwestiach wojskowych i związanych z obronnością, warto zaznaczyć w tym miejscu, iż miasta miały w tej materii swoje obowiązki, wynikające z zakresu sądownictwa. Przede wszystkim w kompetencji miast leżało łapanie zarówno bandytów (przestępców)⁹⁷⁶, jak i osób, które odłączyły się od wojska⁹⁷⁷ i były odpowiedzialne za łamanie prawa. Równie często w materiale źródłowym zaznaczano, iż miasta mają obowiązek uwięzienia oraz sądenia osób czyniących zniszczenia, przestępców oraz osób niezgodnie z prawdą podających się za wojskowych⁹⁷⁸. Zwracano uwagę, że miasta powinny zająć się nie tylko osobami grasującymi w samych ośrodkach miejskich, ale także powinny w miarę możliwości zagwarantować bezpieczeństwo na drogach⁹⁷⁹. Sądy nad wszelkiego rodzaju bandytami miały odbywać się w miarę możliwości jak najszybciej⁹⁸⁰. O konieczności sądenia osób, które odłączyły się od wojska pisano m.in. w 1656 r.:

⁹⁷⁵ Laudum sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 84).

⁹⁷⁶ Przykładowo wytyczne w sprawie łapania rozbójników; Uniwersał W. Szołdrskiego wojewody inowrocławskiego, starosty generalnego Wielkopolski do województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie likwidowania zagrożenia ze strony rozbójników z 11 V 1749 (AS 1733-1763, s. 459).

⁹⁷⁷ Obradująca szlachta nakazywała łapanie osób podających się za żołnierzy, jednocześnie obiecywano nagrodę pieniężną dla miast, które złapią winnych, Laudum sejmiku z limity z 25 VIII 1705 (AS 1696-1732, s. 486).

⁹⁷⁸ Laudum sejmiku relacyjnego z 6 VI 1667 (AS 1656-1668, s. 790).

⁹⁷⁹ Laudum sejmiku przedsejmowego z 10 XI 1693 (AS 1676-1695, s. 568).

⁹⁸⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 4 VIII 1592 (AS 1572-1616, s. 160).

Więc że ludzi swawolnych wiele znajduje się, którzy zapomniawszy bojaźni Bożej i prawa pospolitego, *ad omnia scelera* obrócili się, najeżdżając domy i miasta szlacheckie, rabując, zabijając i insze czyniąc swawolne bezprawia, takowych, jeśli *possessionatus*, sądzić mają ichm. panowie pułkownicy z komisarzami, *salva apellatione* na Trybunał, i dotąd ma jurysdykcja sądom onym *currere*, póki grody sądowe nie będą otworzone. A jeśli *impossessionatus*, bez apelacyi ma być sądzony, *praevis tamen inquisitionibus in recentibus, iuxta qualitatem excessuum*⁹⁸¹.

Pojawiają się nawet zapisy gwarantujące kary dla wszystkich złapanych bandytów⁹⁸². W nielicznych przypadkach postulowano, aby zasądzone kary były surowe⁹⁸³. Zwracano uwagę na konieczność karania przedstawicieli zarówno stanu szlacheckiego, jak i pozostałej ludności:

Złapany zaś w swawolnych kupach winowajca *plebeius* jak najprędzej w każdym miejskim sądzie według wymiaru występku zasłużoną niech odbiera karę⁹⁸⁴.

Podobnie brzmiące zapisy można odnaleźć zarówno w laudach sejmikowych, jak i w instrukcjach dla posłów na sejmy⁹⁸⁵.

Jednocześnie szlachta przestrzegała miasta, że przyjmowanie do miast banitów, ludzi swawolnych, czy rozbójników jest niezgodne z prawem i obowiązuje surowy zakaz przechowywania tych ludzi w ośrodkach miejskich⁹⁸⁶. Zakaz ten pojawia się w materiale źródłowym także w odniesieniu do klasztorów, które nie powinny przyjmować zbiegów⁹⁸⁷. Podobnie brzmiące zapisy pojawiają się stosunkowo często. Np. w laudum z 1777 r., pisano:

A dawne lauda i prawa o zbiegach do egzekucyi z jak najlepszym rozrządzeniem aby w miastach magistratury, we wsiach zaś sołtysi, ławnicy i dozorczy przechodzących bez testimoniów na piśmie mianych przytrzemali i onych własnym panom donosili. Którzy wydatki na przytrzymanych zbiegów wrócić obligowani będą. Także po gospodach tak w miastach, jako i we wsiach, tudzież po karczmach takowych ludzi bez testimoniów na noclegi, popasy nie przyjmowali, lecz ich zaraz ściśle egzaminowali, *sub poena mille marcarum* w grodzie lub ziemstwie *repetenda*⁹⁸⁸.

⁹⁸¹ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego za uniwersałem królewskim z 7 X 1656 (AS 1656-1668, s. 23).

⁹⁸² Uniwersał A. Twardowskiego podsędka i surogatora kaliskiego oraz J. Wawrowskiego wojskiego i pisarza grodzkiego kaliskiego do obywateli województwa kaliskiego z 27 V 1651 (AS 1632-1655, s. 613).

⁹⁸³ List ks. J. Wężyka arcybiskupa gnieźnieńskiego, do sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie, 31 VIII 1627 z 23 VIII 1627 (AS 1616-1632, s. 242).

⁹⁸⁴ Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 812).

⁹⁸⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 8 II 1590 (AS 1572-1616, s. 93).

⁹⁸⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1590 (AS 1572-1616, s. 149).

⁹⁸⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 29-31 I 1613 (AS 1572-1616, s. 419).

⁹⁸⁸ Laudum powtórnego sejmiku gospodarskiego z 19 VIII 1777 (APP, Gr. Poznań 1144, k. 340-345).

Zagadnienia związane z banitami, wojskowymi oraz przestępcami pozostają bezpośrednio powiązane z kwestią organizacji aresztu w miastach. W rzeczywistości problem ten nie jest szeroko omawiany w materiale sejmikowym. Wszystkie odnalezione zapisy pochodzą z drugiej połowy XVIII w. Szlachta przestrzegała m.in. aby nie przyjmować na służbę tułaczy i żebraków, tylko natychmiast oddawać ich pod straż do najbliższych ośrodków miejskich⁹⁸⁹. Wspominano także o kosztach związanych z utrzymaniem więźniów. Przykładowo w laudum sejmikowym z 1764 r. zapisano, że osoby, które odłączyły się od wojska i trafiły do miast, powinny być utrzymywane z dochodów uzyskiwanych z czopowego i szelężnego⁹⁹⁰. Problem ten poruszano także w czasie konfederacji targowickiej, np. w uniwersale Łukasza Bnińskiego sędziego ziemskiego poznańskiego, marszałka konfederacji targowickiej województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego do miast i miasteczek wielkopolskich z 30 sierpnia 1792 r., w którym pisał, iż więźniowie powinni być przetrzymywani w miastach⁹⁹¹.

Dodatkowo w pewnym stopniu na podstawie materiału źródłowego możliwe stało się prześledzenie kwestii kar dla mieszczan⁹⁹², a także władz miejskich⁹⁹³. Kary te nakładano za różnorodne przewinienia. Przykładowo w 1715 r. w laudum zapisano, iż każdy burmistrz, który przyjmie zbiegłego poddanego do miasta, zostanie ukarany karą finansową w wysokości 200 grzywien⁹⁹⁴. Wysokość kary zmieniała się z czasem. W 1776 r. w laudum sejmikowym zapisano, że kara za to samo wykroczenie – przyjęcie zbiega wbrew wyraźnemu zakazowi – wynosić będzie 500 grzywien⁹⁹⁵. Oczywiście częściej niż władze miejskie karano samych mieszczan. W ich przypadku najczęściej przyczynę stanowiło niezapłacenie podatków⁹⁹⁶ oraz niestawianie się do spisu⁹⁹⁷. W praktyce trudno orzec na podstawie materiału sejmikowego, na ile kary te rzeczywiście były egzekwowane.

⁹⁸⁹ Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 812).

⁹⁹⁰ Laudum sejmiku z 6-10 II 1764 (AP Poznań, Gr. Poznań 1221, k. 77-98).

⁹⁹¹ Uniwersał Ł. Bnińskiego sędziego ziemskiego poznańskiego, marszałka konfederacji targowickiej województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego do miast i miasteczek z 30 VIII 1792 (Druk w: L. Wegner, *Konfederacja województw wielkopolskich Poznańskiego, Kaliskiego, Gnieźnieńskiego i Ziemi Wschowskiej dnia 20 sierpnia 1792 r. w mieście Środzie zawiązana*, Poznań 1863, s. 162-163).

⁹⁹² Laudum sejmiku z limity z 29 X 1705 (AS 1696-1732, s. 489).

⁹⁹³ Instrukcja dana posłom na elekcję z sejmiku predelekcyjnego z 21 V 1704 (AS 1696-1732, s. 419).

⁹⁹⁴ Laudum sejmiku z limity z 10 IX 1715 (AS 1696-1732, s. 801).

⁹⁹⁵ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1766 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429).

⁹⁹⁶ Manifestacja poborcy województwa poznańskiego przeciwko miastom i miasteczkom, które nie wniosły w terminie podatku czopowego i szelężnego z 24 IV 1673 (AS 1668-1675, s. 460).

⁹⁹⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 93).

Do kategorii spraw o charakterze sądowym zaliczono także kwestię ingerencji sejmiku w różnorodne spory oraz konflikty⁹⁹⁸. Sejmik w miarę na bieżąco starał się angażować się w sprawy zarówno między miastem a właścicielami lub władzami⁹⁹⁹, ale także w spory między samymi mieszczanami¹⁰⁰⁰, a nawet w konflikty między mieszczanami a konkretnymi przedstawicielami stanów szlacheckiego¹⁰⁰¹ oraz duchownego¹⁰⁰². Sejmik zajmował stanowisko w konfliktach i w miarę możliwości starał się doprowadzić do zakończenia sporów¹⁰⁰³. Wybrane konflikty, w które postanowiła zaangażować szlachta wielkopolska w czasie obrad sejmikowych zostały przedstawione w poniższej tabeli¹⁰⁰⁴:

Tabela nr 7: Wykaz wybranych konfliktów, w które zaangażowani byli mieszczanie z terenu Wielkopolski właściwej

Rodzaj dokumentu	Rok	Rodzaj konfliktu	Strony konfliktu	Ingerencja sejmiku
Instrukcja dla posłów	1598	Ze szlachtą	Mieszczanie poznańscy i Jan (?) Skrzetuski	Prośba o wydanie wyroku w sprawie. Sejmik chce aby Skrzetuski musiał z własnych pieniędzy naprawić drogę do Poznania ¹⁰⁰⁵ .
Instrukcja dla posłów	1624	Z duchowieństwem	Skwierzyna i opat bledzewski	Prośba do króla o wyznaczenie komisarzy do rozstrzygnięcia sporu ¹⁰⁰⁶ .
Instrukcja dla posłów	1627	Z duchowieństwem	Skwierzyna i opat bledzewski	Prośba do króla o wyznaczenie komisarzy do

⁹⁹⁸ Oczywiście wiele z zapisów dotyczących kwestii sporów i konfliktów przynosi wiedzę na temat stosunków panujących w społeczeństwie. Z tego względu część z nich szczegółowo omówiona zostanie w rozdziale dotyczącym spraw o charakterze społecznym. Mimo to niezwykle ważny pozostaje fakt, że sejmik w miarę możliwości starał się na bieżąco ingerować w konflikty, które toczyły się na terytorium Wielkopolski właściwej.

⁹⁹⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 I 1598 (AS 1572-1616, s. 211).

¹⁰⁰⁰ List sejmiku do J. Szembeka kanclerza wielkiego koronnego z 24 III 1721 (AS 1696-1732, s. 939).

¹⁰⁰¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 99).

¹⁰⁰² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 27 IV 1672 (AS 1668-1675, s. 401).

¹⁰⁰³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 22 VIII 1746 (AS 1733-1763, s. 419).

¹⁰⁰⁴ Tabela przedstawia wybrane konflikty. W wykazie zostały uwzględnione jedynie spory, o których informacje zawarte zostały w instrukcjach dla posłów oraz laudach sejmikowych oraz co do których znane jest stanowisko sejmiku (wyrażane poprzez poparcie jednej ze stron lub prośbę o rozwiązanie konfliktu). Tym sposobem nie uwzględniono informacji o konfliktach, pochodzących z uniwersałów, korespondencji itp.

¹⁰⁰⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 I 1598 (AS 1572-1616, s. 211).

¹⁰⁰⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 XI 1624 (AS 1616-1632, s. 194).

				rozstrzygnięcia sporu ¹⁰⁰⁷ .
Instrukcja dla posłów	1628	Ze szlachtą	Szlachta i poznańscy Żydzi	Prośba aby Żydzi pozostali pod jurysdykcją wojewody ¹⁰⁰⁸ .
Instrukcja dla posłów	1630	Ze szlachtą	Mieszczanin poznański Stanisław Rosołek i Jan oraz Dorota z Łagiewnickich Otuscy	Wstawienie się za Otuskimi w konflikcie z Poznaniem o pozywanie Rosołka przed niewłaściwe forum ¹⁰⁰⁹ .
Instrukcja dla posłów	1632	Ze szlachtą	Mieszczanin poznański Stanisław Rosołek i Jan oraz Dorota z Łagiewnickich Otuscy	Wstawienie się za Otuskimi ¹⁰¹⁰ .
Instrukcja dla posłów	1636	Ze szlachtą	Szlachta i mieszczenie bydgoscy	Prośba kierowana do sejmu o zniesienie przywilejów mieszczan, jeśli otrzymali jakieś po 1505 r. ¹⁰¹¹ , związana z konfliktem o wpływ towarów na Wiśle
Instrukcja dla posłów	1636	Ze szlachtą	Szlachta i mieszczenie gdańscy	Wsparcie interesów szlacheckich, w kwestiach związanych z handel i podatkami ¹⁰¹²
Instrukcja dla posłów	1636	Ze szlachtą	Szlachta i mieszczenie toruńscy	Wsparcie szlachty w kwestiach związanych z cłem, zakaz przyznawania nowych przywilejów dla mieszczan ¹⁰¹³
Instrukcja dla posłów	1641	Pomiędzy mieszczanami	Mieszczenie wschowscy (kilkadziesiąt osób w obrębie murów	Mieszczenie zabraniali wytwarzania piwa przedmieszczaną, w

¹⁰⁰⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 VIII 1627 (AS 1616-1632, s. 251).

¹⁰⁰⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 12 XII 1628 (AS 1616-1632, s. 289).

¹⁰⁰⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 (?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 316); Castr. Posn. T. 15 k. 13-4.

¹⁰¹⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 II 1632 (AS 1616-1632, s. 333).

¹⁰¹¹ Konstytucja sejmu 1505 r. „De libera venditione frumenti nobilium Bidgostiae”; (Vol. const., t. 1, vol. 1, s. 142); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 169-170).

¹⁰¹² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 171).

¹⁰¹³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 171).

			miejskich) i „przedmieszczanie” (kilkaset osób)	czym szlachta dopatrywała się szkód dla dochodów państwa. Starano się o zrównanie w prawach wszystkich zainteresowanych ¹⁰¹⁴ .
Instrukcja dla posłów	1643	Ze szlachtą	Mieszczanie pyzdrscy i Kwilecki	Prośba o rozstrzygnięcie konfliktu o pobicie ¹⁰¹⁵ .
Instrukcja dla posłów	1651	Ze szlachtą	Oborniki i Piotr Bniński	Prośba o rozstrzygnięcie konfliktu o wieś Dąbrówka ¹⁰¹⁶ .
Instrukcja dla posłów	1653	Ze szlachtą	Mieszczanie toruńscy i szlachta (wymieniony z nazwiska: Stanisław Czosnowski)	Prośba do króla o sąd nad mieszczanami, którzy atakują szlachtę ¹⁰¹⁷ .
Instrukcja dla posłów	1654	Ze szlachtą	Oborniki i Piotr Bniński	Prośba o rozstrzygnięcie konfliktu o wieś Dąbrówka ¹⁰¹⁸ .
Instrukcja dla posłów	1659	Ze szlachtą	Mieszczanie (różne miasta) i szlachta	Sejmik chce, aby szlachta mogła domagać się roszczeń za depozyty ulokowane na ratuszach, wydane przez miasta Szwedom w czasie wojny ¹⁰¹⁹ .
Instrukcja dla posłów	1662	Z duchowieństwem	Toruń i biskup poznański	Prośba o rozstrzygnięcie sporu ¹⁰²⁰ .
Instrukcja dla posłów	1665	Ze szlachtą	Szlachta a mieszczanie toruńscy	Nakaz ukrócenia ataków na szlachtę ¹⁰²¹ .
Instrukcja dla posłów	1666	Ze szlachtą	Mieszczanie (różne miasta) i szlachta	Sejmik chce, aby szlachta mogła

¹⁰¹⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z 9 VII 1641 (AS 1632-1655, s. 318).

¹⁰¹⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1643 (AS 1632-1655, s. 360).

¹⁰¹⁶ Dąbrówka, w. w starostwie obornickim, wyodrębniona w 1649 r. osobnym nadaniem Jana Kazimierza dla P. Bnińskiego (AGAD, MK 191, k. 21-21v); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15 XII 1651 (AS 1632-1655, s. 669).

¹⁰¹⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 XII 1653 (AS 1632-1655, s. 786).

¹⁰¹⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 V 1654 (AS 1632-1655, s. 805).

¹⁰¹⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 II 1659 (AS 1656-1668, s. 296).

¹⁰²⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 30 I 1662 (AS 1656-1668, s. 439).

¹⁰²¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 II 1665 (AS 1656-1668, s. 543).

				domagać się roszczeń za depozyty ulokowane na ratuszach, wydane przez miasta Szwedom w czasie wojny ¹⁰²²
Laudum	1668	Ze szlachtą	Poznań i Paweł Morawski	Sprawa ma być sądzona przez sądy kapturowe ¹⁰²³ .
Instrukcja dla posłów	1669	Ze szlachtą	Czaplinek i Gulczowie	Prośba o karę dla mieszczan w konflikcie o grunty ¹⁰²⁴ .
Instrukcja dla posłów	1670	Ze szlachtą	mieszczanie poznańscy i szlachta	Prośba o wydanie wyroku ¹⁰²⁵ .
Instrukcja dla posłów	1671	Z urzędnikiem	Mieszczanie poznańscy i Kazimierz Grabski poborca poznański	Poparcie Kazimierza Grabskiego ¹⁰²⁶ .
Laudum	1672	Z duchowieństwem	Poznań i Benedyktynki chełmskie	Prośba o wyznaczenie komisarzy do rozstrzygnięcia sporu. Reakcja na suplikę zakonnic ¹⁰²⁷ .
Laudum	1681	Z urzędnikiem	Mieszczanie kaliscy i Stanisław Śmigielski komornik poznański	Zakaz wydawania asygnacji dla Śmigielskiego do następnego sejmiku przedsejmowego ¹⁰²⁸ .
Instrukcja dla posłów	1688	Ze szlachtą	Mieszczanie toruńscy i szlachta	Sprzeciw sejmiku przeciwko zachowaniu mieszczan, którzy występują przeciwko szlachcie ¹⁰²⁹ .
Instrukcja dla posłów	1690	Ze szlachtą	Mieszczanie poznańscy i szlachta oraz Piotr Opaliński, wojewody łęczycki,	Przekazanie sprawy mieszczan poznańskich, którzy sami ustalają szelężne oraz buntują

¹⁰²² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 IX 1666 (AS 1656-1668, s. 755).

¹⁰²³ Laudum powtórnego sejmiku przedkonwokacyjnego z 5 XI 1668 (AS 1668-1675, s. 27).

¹⁰²⁴ Instrukcja dana posłom na sejm przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 99).

¹⁰²⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z 22 I 1670 (AS 1668-1675, s. 129).

¹⁰²⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 367).

¹⁰²⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 27 IV 1672 (AS 1668-1675, s. 401).

¹⁰²⁸ Laudum sejmiku relacyjnego z 15 VII 1681 (AS 1676-1695, s. 254).

¹⁰²⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 XI 1688 (AS 1676-1695, s. 436).

			starosta generalny Wielkopolski	się przeciwko władzy do rozpatrzenia przez króla ¹⁰³⁰
List	1690	Ze szlachtą	Mieszczanie poznańscy i Piotr Opaliński, wojewody łęczycki, starosta generalny Wielkopolski ¹⁰³¹	Poparcie sejmiku dla Opalińskiego ¹⁰³² .
List	1721	Pomiędzy mieszczanami	Pomiędzy sukiennikami z Leszna	Prośba sejmiku do Jana Szembeka kanclerza wielkiego koronnego o ingerencję ¹⁰³³ .
Instrukcja dla posłów	1744	Ze szlachtą	Mieszczanie toruńscy i rodzina Konopków	Wsparcie dla Konopków i prośba aby sprawa toczyła się w Trybunale a nie w sądzie zadwornym, jak chcą mieszczanie ¹⁰³⁴ .
Instrukcja dla posłów	1746	Ze szlachtą	Mieszczanie toruńscy i rodzina Konopków	Wsparcie dla Konopków i prośba aby sprawa toczyła się w Trybunale a nie w sądzie zadwornym, jak chcą mieszczanie ¹⁰³⁵ .
Instrukcja dla posłów	1766	Ze szlachtą	Mieszczanie i szlachta	Mieszczanie mają stosować się do wyroków sądów starościńskich ¹⁰³⁶ .
Instrukcja dla posłów	1766	Z urzędnikiem	Magistrat wschowski i starosta	Prośba do króla, aby zmusił Wschowę do oddawania rachunków starości (zgodnie z prawem koronnym) ¹⁰³⁷ .

¹⁰³⁰ Instrukcja dana posłom do Jana III z powtórnego sejmiku relacyjnego z 4 XII 1690 (AS 1676-1695, s. 505-506).

¹⁰³¹ Informacja z listu związana jest ze sprawą opisaną w instrukcji dla posłów z tego samego roku, Instrukcja dana posłom do Jana III z powtórnego sejmiku relacyjnego z 4 XII 1690 (AS 1676-1695, s. 505-506).

¹⁰³² List P. Opalińskiego wojewody łęczyckiego, starosty generalnego Wielkopolski, do Jana III z 9 XII 1690 (AS 1676-1695, s. 507-508).

¹⁰³³ List sejmiku do J. Szembeka, kanclerza wielkiego koronnego z 24 III 1721 (AS 1696-1732, s. 939).

¹⁰³⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 365).

¹⁰³⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 22 VIII 1746 (AS 1733-1763, s. 419).

¹⁰³⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z 25 VIII 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 196-200).

¹⁰³⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z 25 VIII 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 196-200).

Instrukcja dla posłów	1773	Ze szlachtą	Miasto Gdańsk i Świącicy	Prośba o ingerencję w konflikt ¹⁰³⁸ .
Instrukcja dla posłów	1776	Z urzędnikiem	Magistrat wschowski i starosta	Prośba do króla, aby zmusił Wschowę do przestrzegania konstytucji z 1764 r. ¹⁰³⁹ .

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Ważnym elementem, występującym w materiale sejmikowym w dużej ilości, pozostają wyrażane przez szlachtę opinie o funkcjonowaniu sądownictwa miejskiego, ale także o problemach systemu sprawiedliwości jako całości. Zgromadzona na sejmiku szlachta stosunkowo regularnie wyrażała swoje niezadowolenie z funkcjonowania sądów. W wielu przypadkach zapisy te mają jednak charakter bardzo ogólny. Z tego względu całościowe opinie o systemie sądowym nie zostały zakwalifikowane jako sprawy miejskie i nie są uwzględniane w wyliczeniach statystycznych w pracy. O licznych problemach pisano przede wszystkim w instrukcjach dla posłów na sejmy (56% ze wszystkich odnalezionych opinii). Szlachta skarżyła się przede wszystkim na zbyt długi czas oczekiwania na wydanie wyroków¹⁰⁴⁰ oraz nieodbywanie się sądów¹⁰⁴¹. Regularnie zwracano uwagę, iż spraw sądowych jest za dużo, a czas ich rozpatrywania jest zbyt długi¹⁰⁴². Z tego powodu szlachta prosiła o przyspieszenie działalności sądów¹⁰⁴³. Jednocześnie jednak wielokrotnie zaznaczano, iż szlachcie zależy, aby zapadające wyroki były sprawiedliwe¹⁰⁴⁴. Częstotliwość pojawiania się podobnych próśb oraz skarg, świadczy, że nie przynosiły one oczekiwanego rezultatu.

W reakcji na skargi szlachty pojawiały się obietnice królów (zawarte w instrukcjach królewskich oraz w uniwersałach), zapewniające o poprawie funkcjonowania sądownictwa. Zapisy te pojawiają się szczególnie często w okresie panowania Augusta III, kiedy bezskutecznie, kilkakrotnie próbowano zająć się tym na notorycznie zrywanych sejmach¹⁰⁴⁵. Dodatkowo uwagę na problemy systemu sprawiedliwości zwracano w instrukcjach

¹⁰³⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku generalnego przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 5 IV 1773 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 291-294v, 296-297).

¹⁰³⁹ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429).

¹⁰⁴⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1604 (AS 1572-1616, s. 263).

¹⁰⁴¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 30 XII 1602 (AS 1572-1616, s. 257).

¹⁰⁴² Wyjątkowo zapis o funkcjonowaniu sądownictwa znalazł się także w laudum sejmikowym, Uchwała sejmiku posejmowego z 29 X 1574 (AS 1572-1616, s. 19-20).

¹⁰⁴³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 213).

¹⁰⁴⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 IV 1607 (AS 1572-1616, s. 374).

¹⁰⁴⁵ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 3 VI 1746 (AS 1733-1763, s. 389).

królewskich na sejniki (pisano o zbyt powolnym działaniu sądów)¹⁰⁴⁶. Warto jednak zauważyć, że nieustająco wyrażano również krytykę zjawiska niedomagania systemu wymiaru sprawiedliwości w kraju w korespondencji, którą odnajdujemy w badanych aktach sejmikowych¹⁰⁴⁷. Także w niej zawierano podobne zarzuty. Tego rodzaju skargi i niekorzystne opinie o systemie sprawiedliwości pojawiają się w całym badanym okresie.

¹⁰⁴⁶ Legacja dana ks. W. Leszczyńskiemu, sekretarzowi i posłowi królewskiemu na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 12 grudnia 1628 z 20 XI 1628 (AS 1616-1632, s. 277).

¹⁰⁴⁷ List A. Opalińskiego, marszałka wielkiego koronnego i generała wielkopolskiego, do sejmiku przedkonwokacyjnego z I 1587 (AS 1572-1616, s. 41).

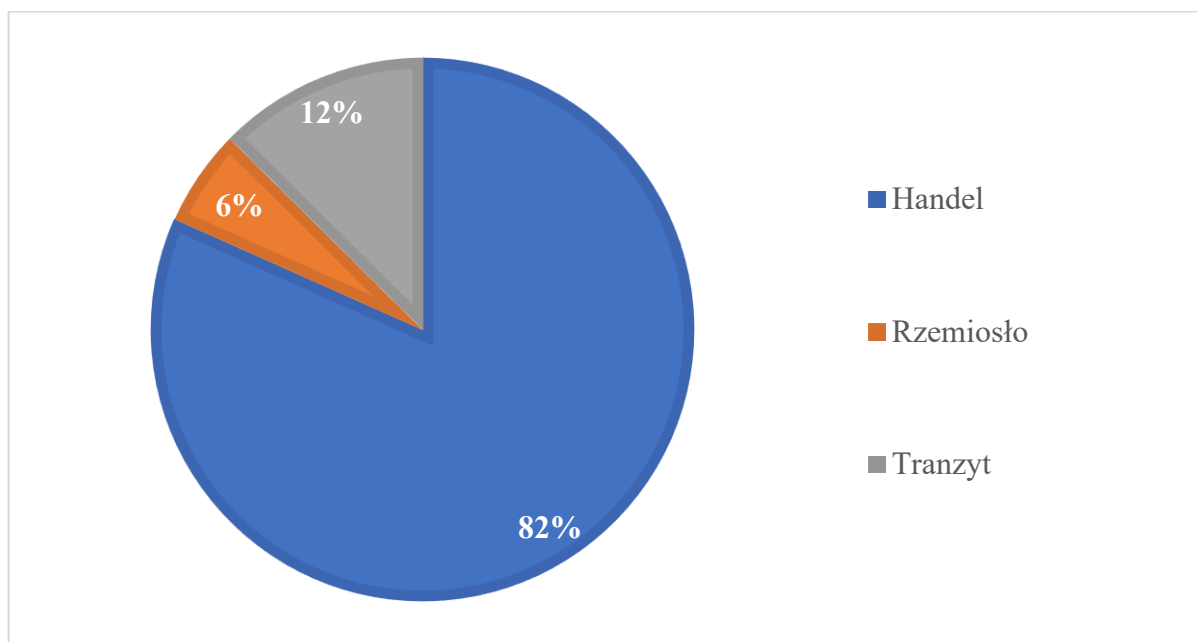
8. Sejmik a sprawy gospodarcze

8.1. Ogólna charakterystyka sejmikowej polityki gospodarczej

Obradująca w Środzie szlachta wielkopolska stosunkowo regularnie zajmowała się też sprawami związanymi z sytuacją gospodarczą kraju. Na sejmikach poruszano zagadnienia związane z handlem, rzemiosłem, tranzytem, a także wyrażano ogólne zdanie o funkcjonowaniu gospodarki regionu oraz kraju. Oczywiście poruszane kwestie dotyczyły przede wszystkim obszaru Wielkopolski właściwej, jednak w materiale źródłowym nie brakuje przejawów zainteresowania szlachty sprawami ogólnokrajowymi, zwłaszcza sytuacją dużych ośrodków miejskich.

W trakcie analizy materiału źródłowego wyszczególniono łącznie 453 zapisy dotyczące zainteresowania sejmiku sprawami związanymi z szeroko rozumianą gospodarką miejską. W toku badań zdecydowano o podzieleniu odnalezionych zapisów dodatkowo na dwie podgrupy. W ten sposób wyszczególniono kwestie związane z handlem oraz rzemiosłem¹⁰⁴⁸, a także zapisy dotyczące szeroko rozumianego tranzytu.

Wykres nr 9: Sprawy gospodarcze w poszczególnych podgrupach

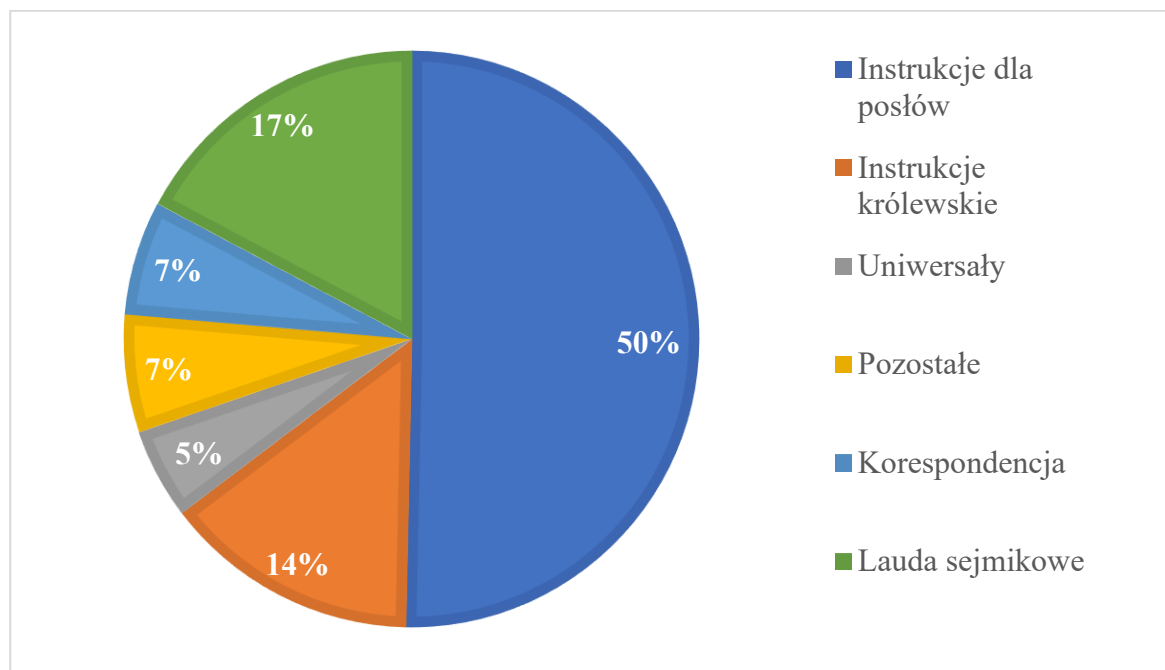
Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

¹⁰⁴⁸ Ze względu na nieliczne sprawy związane z rzemiosłem zdecydowano o nierozdzieleniu tych dwóch kwestii.

Na szczególną uwagę zasługuje specyfika spraw o charakterze gospodarczym, które poruszane były przez szlachtę przede wszystkim w formie postulatów i propozycji, a także próśb kierowanych do króla. W toku badań odnaleziono zarówno propozycje szlachty wielkopolskiej zawarte w instrukcjach dla posłów na sejm, jak i postulaty zapisane w dokumentacji przesyłanej do sejmiku. W tej grupie najwięcej postulatów szlacheckich odnaleźć można przede wszystkim w korespondencji oraz uniwersałach. Osobnej analizie poddano natomiast inicjatywy królewskie zawarte w instrukcjach kierowanych na sejmiki przez władców. W niewielkiej liczbie kwestie gospodarcze pojawiają się także w manifestacjach, mowach oraz pismach politycznych.

Wymaga podkreślenia, iż propozycje i próśby pojawiają się w odniesieniu do wszystkich kategorii spraw miejskich, jednak jedynie w przypadku kwestii gospodarczych tak duży odsetek spraw ma charakter postulatowy. Pomimo, iż w pewnym stopniu zagadnienia postulatów można śledzić w materiale źródłowym w przypadku każdej z wyszczególnionych kategorii spraw miejskich, jedynie w przypadku spraw o charakterze gospodarczym stanowią one dominujący (w rozumieniu ilościowym) odsetek wszystkich spraw zakwalifikowanych do tej kategorii. Udział spraw gospodarczych odnalezionych w poszczególnych typach dokumentacji ilustruje poniższy wykres:

Wykres nr 10: Sprawy gospodarcze w poszczególnych rodzajach dokumentacji

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

8.2. Handel i rzemiosło

Kwestie o charakterze gospodarczym to przede wszystkim sprawy związane z szeroko rozumianym handlem oraz rzemiosłem. Zagadnienia te stanowią aż 86% wszystkich odnalezionych zapisów gospodarczych. Oczywiście, tak jak w przypadku pozostałych kategorii, zdarza się, iż szlachta wielkopolska odnosiła się wielokrotnie do podobnych problemów. W trakcie badań wyróżniono następujące obszary zainteresowań szlachty: kwestie związane z miarami oraz wagami, kwestie monetarne, ceny oraz kwestie handlu, w tym handlu ogólnie oraz sprzedaży i kupna konkretnych towarów, targi i jarmarki, sprawy cechowe, a także kwestie związane z bezpieczeństwem¹⁰⁴⁹.

Jednym z regularnie pojawiających się zagadnień pozostaje kwestia miar i wag. Zalecenia w tym zakresie pojawiają się przede wszystkim w laudach sejmikowych i zwykle zawierają podobną treść. Szlachta zwracała uwagę na konieczność ujednolicenia miar oraz wag na terenie Wielkopolski właściwej¹⁰⁵⁰. Zgromadzeni na sejmiku wyrażali obawę związaną z dużymi różnicami w obrębie regionu¹⁰⁵¹ oraz z występującymi z tego powodu oszustwami¹⁰⁵². Obradujący w Środzie zwracali uwagę, że miary powinny być, w miarę możliwości, uczciwe¹⁰⁵³. Z tego względu nakazywano także przeprowadzanie kontroli. Przykładowo w 1697 r. zdecydowano o wydaniu nakazu dla podwojewodzkiego poznańskiego, aby ten sprawdził i ujednolicił miary i wagi¹⁰⁵⁴. Wśród wytycznych pojawiały się także sugestie, że miary i wagi powinny być wyrównane na podstawie miast Poznania oraz Kalisza¹⁰⁵⁵, a także apelowano do miast, aby nie wprowadzały zmian, ponieważ dawne miary można uznać za rzetelne¹⁰⁵⁶. Najczęściej kwestie miar i wag pojawiały się w odniesieniu do ogółu miast i miasteczek, w wyjątkowych sytuacjach mogły jednak dotyczyć także konkretnych ośrodków miejskich. Np. w 1695 r., w laudum sejmikowym zapisano, iż konieczne jest ponowne wymierzenie wiertła w Poznaniu, ze względu na fakt, że obecne wymiary nie są wiarygodne¹⁰⁵⁷. Mimo, iż zwykle informacje o konieczności ujednolicenia miar i wag nie zawierały wielu dodatkowych informacji, w wyjątkowych sytuacjach mogły pojawić się szczegółowe wytyczne. Tak stało się m.in. w 1694 r., kiedy w laudum sejmikowym zapisano:

¹⁰⁴⁹ Rozumianym przede wszystkim jako bezpieczeństwo kupców i rzemieślników.

¹⁰⁵⁰ Laudum sejmiku relacyjnego z 25 V 1693 (AS 1676-1695, s. 540).

¹⁰⁵¹ Laudum sejmiku relacyjnego z 3 IV 1713 (AS 1696-1732, s. 723).

¹⁰⁵² Laudum sejmiku relacyjnego z 26 V 1695 (AS 1676-1695, s. 628).

¹⁰⁵³ Laudum sejmiku z 18 III 1733 (AS 1733-1763, s. 25).

¹⁰⁵⁴ Laudum sejmiku z limity z 18 III 1697 (AS 1696-1732, s. 95).

¹⁰⁵⁵ Laudum sejmiku przedsejmowego z 3 XII 1680 (AS 1676-1695, s. 236).

¹⁰⁵⁶ Laudum sejmiku gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 443).

¹⁰⁵⁷ Laudum sejmiku relacyjnego z 26 V 1695 (AS 1676-1695, s. 628).

Ponieważ doszła taksa i porównanie w mieście Poznaniu wiertel i rozmiarów, a jurysdykcję na przedmieściach i miasteczkach pod Poznaniem zostających *extra moenia* tej taksy słuchać nie chcą, tedy jm. pan podwojewodzi *refragarios* prawem kończyć będzie powinien, a otrzymawszy kondemnatę w grodzie upraszamy j.w., jm. pana wojewody łęczyckiego, generała województw naszych, aby *per executionem fortem* nieposłusznych *adigat* do porównania z miastem Poznaniem i aby burmistrze po przedmieściach i miasteczkach za miastem zostający, w grodzie odpowiadali, *praesenti laudo* mieć chcemy. Co się ma rozumieć i o województwie kaliskim, a ichm. panom podwojewodzim grody i kancelarie kondemnaty gratis wydawać będą powinni. Wiertelami zaś mieszczanie i kupujący nie inszemi mierzyć będą, tylko na których cecha miejska i pieczęć jm. pana podwojewodziego będzie, a takowych wiertel powinno być na ratuszu 30. Burmistrze *supra refragariis* sprawiedliwość czynić powinni. Jeżeliby nie chcieli sprawiedliwości czynić, to w grodzie *respondere tenebuntur* według prawa¹⁰⁵⁸.

Podobne zapisy, mówiące ogólnie o konieczności ujednolicenia, pojawiają się także w instrukcjach dla posłów na sejmy¹⁰⁵⁹. Do króla szlachta kierowała także prośby o przestrzeganie konstytucji związanych z miarami i wagami¹⁰⁶⁰. Dodatkowo przejawy zainteresowania sprawami miar i wag pojawiały się zarówno w instrukcjach królewskich¹⁰⁶¹, jak i uniwersałach¹⁰⁶², a także w mowach¹⁰⁶³.

Przez większość badanego okresu pojawiają się także zapisy związane z kwestiami monetarnymi. Problem pieniądza i mennic jako obszar zainteresowania szlachty nie był nowością. Od XV w. osią konfliktu między władzą królewską a szlachtą i mieszczaństwem była emisja pieniądza. Szlachta zabiegała często o poprawę wartości pieniądza, m.in. starając się przeciwdziałać odpływaniu dobrej monety i sprowadzaniu lichiej (choć działania te nie zawsze kończyły się sukcesem)¹⁰⁶⁴.

Jedną ze stosunkowo często poruszanych kwestii były propozycje, w których wspominano o konieczności wznowienia wydobywania kruszców¹⁰⁶⁵ i otwarcia mennic¹⁰⁶⁶. O złej

¹⁰⁵⁸ Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 603).

¹⁰⁵⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 8 III 1616 (AS 1572-1616, s. 488).

¹⁰⁶⁰ Instrukcja dana posłom na sejm koronacyjny z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1632 (AS 1632-1655, s. 56); Konstytucja sejmiku 1616 r. „Korce, miara i waga po wszystkiej Koronie” (Vol. const., t. 3, vol. 1, s. 198-199).

¹⁰⁶¹ Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe z 28 VI 1732 (AS 1696-1732, s. 1093).

¹⁰⁶² Uniwersał A. Gurowskiego miecznika poznańskiego, komisarza województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie prowiantów dla wojsk moskiewskich z 16 XII 1711 (AS 1696-1732, s. 662).

¹⁰⁶³ Mowa J. Starzeńskiego kasztelana gnieźnieńskiego wygłoszona podczas obrad sejmiku przedsejmowego w Środzie, prawdopodobnie na początku sejmiku w dniu 24 VIII 1767 (Bibl. Rac., rkp. 1143, k. 53v-54).

¹⁰⁶⁴ A. Popioł-Szymańska, *Poglądy monetarne w Polsce od XV do XVIII wieku*, Poznań 1978, s. 13-19.

¹⁰⁶⁵ Uniwersał Augusta III zwołujący sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie na 19 VIII 1748 z 10 VI 1748 (AS 1733-1763, s. 432).

¹⁰⁶⁶ Instrukcja dana posłom na sejm koronacyjny z 17 XII 1648 (AS 1632-1655, s. 502).

jakości monety pisano przede wszystkim w instrukcjach dla posłów¹⁰⁶⁷, ale informacje o niekorzystnej kondycji monety i konieczności poradzenia sobie z sytuacją odnaleźć można w niewielkiej liczbie także w laudach sejmikowych¹⁰⁶⁸. Szlachta poprzez posłów na sejmy wysyłała skargi do króla. Wielokrotnie okazywano niezadowolenie ze złej jakości monety¹⁰⁶⁹, zwracano uwagę na dużą ilość słabej monety zagranicznej¹⁰⁷⁰. Zdawano sobie sprawę, że reakcją na napływ złej monety z zagranicy powinny być otwarte mennice w kraju¹⁰⁷¹. Prośby o podjęcie zdecydowanych działań pojawiały się wielokrotnie. Szlachta argumentowała, że podniesienie wartości monety zaradzi występującej w kraju biedzie¹⁰⁷², sugerowano też przeprowadzenie reform¹⁰⁷³. Problemy monetarne zgłaszano także do prymasa, licząc na jego wsparcie. Argumentowano, iż problemy te mają związek z biedą w kraju¹⁰⁷⁴. Dodatkowo podobnie brzmiące postulaty pojawiały się w korespondencji¹⁰⁷⁵ oraz mowach¹⁰⁷⁶. Odnaleziono jednak dwa zapisy pochodzące z instrukcji dla posłów, w których szlachta apelowała o nieotwieranie na terenie kraju nowych mennic¹⁰⁷⁷.

Badaczka kwestii monetarnych Aleksandra Popioł-Szymańska wskazywała, iż wiek XVII charakteryzował się chaosem monetarnym, nieprawidłowym obiegiem pieniądza oraz drożyzną. Problemy te spowodowane były m.in. problemem handlu monetą, przywożeniem zagranicznej monety (proceder ten przypisywano kupcom i Żydom) oraz wywożeniem dobrego kruszcu z kraju. Zjawisko przywożenia monety cudzoziemskiej miało wywoływać ruinę ubogich ludzi, dewaluację pieniądza krajowego, wzrost cen złota i srebra, drożenie towarów oraz straty w handlu zagranicznym. Badaczka zaznaczyła, że wśród problemów wskazywano też zbyt dużą liczbę mennic i brak kontroli nad nimi¹⁰⁷⁸. Ważną decyzją w kwestii polityki monetarnej było też wprowadzenie przez Jana Kazimierza monety tymfowej, o której informował i którą brał w obronę w swoim uniwersale¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁶⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 213).

¹⁰⁶⁸ Laudum sejmiku przedsejmowego z 5 XI 1688 (AS 1676-1695, s. 432).

¹⁰⁶⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 356).

¹⁰⁷⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 X 1649 (AS 1632-1655, s. 553).

¹⁰⁷¹ Instrukcja dana posłom na konwokację z sejmiku przedkonwokacyjnego z 6-12 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 137-147v).

¹⁰⁷² Instrukcja dana posłom do Augusta III z 15 IX 1761 (AS 1733-1763, s. 699).

¹⁰⁷³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 166).

¹⁰⁷⁴ Instrukcja dana posłom sejmiku do prymasa W. Łubieńskiego z 15 IX 1761 (AS 1733-1763, s. 700-701).

¹⁰⁷⁵ List prymasa Jana Wężyka do sejmiku z 8 I 1638 (AS 1632-1655, s. 201).

¹⁰⁷⁶ Mowa wygłoszona przez A. Gostomskiego pisarza grodzkiego poznańskiego na sejmiku przedsejmowym w dniu 25 VIII 1762 (AS 1733-1763, s. 747-748).

¹⁰⁷⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1678 (AS 1676-1695, s. 166); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 618).

¹⁰⁷⁸ A. Popioł-Szymańska, *Poglądy monetarne w Polsce*, s. 53-56.

¹⁰⁷⁹ Uniwersał Jana Kazimierza, biorący w obronę monetę tymfową z 23 I 1665 (AS 1656-1668, s. 531-533).

W reakcji na zgłaszane przez posłów problemy i postulaty, monarchowie informowali w swoich instrukcjach o zajęciu się tą sprawą¹⁰⁸⁰. Wielu władców osobiście wskazywało problem¹⁰⁸¹. Królowie informowali, że podatki są opłacane w złej monecie¹⁰⁸². Do władców docierały także skargi kupców¹⁰⁸³. August III przekonywał o konieczności otwarcia mennic i rozpoczęciu wydobywania kruszcu z Gór Olkuskich¹⁰⁸⁴. Niekiedy wyjaśniano, dlaczego mennice nie zostają otwarte¹⁰⁸⁵. W praktyce w czasie panowania Augusta II i Augusta III wystąpił w Rzeczypospolitej kompletny zastój działalności mennic. Według cytowanej już badaczki A. Popioł-Szymańskiej, była to sytuacja anormalna w polityce pieniężnej. Zła moneta z poprzedniego stulecia nie została wycofana z obiegu i wypierała resztki dobrej monety. Dodatkowo istniała polityka fałszerstw prowadzona przez królów z dynastii saskiej i Prusy. Krajowy rynek monetarny znalazł się tym samym pod naciskiem nie tylko własnej niepełnowartościowej monety, ale i obcej, wprowadzanej z zewnątrz¹⁰⁸⁶.

Problemy monetarne Rzeczypospolitej wymagały przeprowadzenia szeregu reform, do których zaczęto dążyć w początkach panowania Stanisława Augusta¹⁰⁸⁷. Najbardziej dotkliwą dla społeczeństwa formą była redukcja ceny złego pieniądza, przeprowadzona pod koniec panowania Augusta III. Zabiegi te spotkały się z niezadowoleniem w Wielkopolsce, gdzie występowało jednocześnie bardzo dużo fałszywego pieniądza pruskiego i niewiele polskiego¹⁰⁸⁸. Kwestie monetarne nie były jednak jedynie obszarem zainteresowania szlachty oraz monarchów. Problemami monetarnymi szeroko interesowali się także mieszcianie gdańscy. Z. Sadowski zakładał, że zainteresowanie Gdańska wynikało bezpośrednio z interesów miejskich, ale możliwe jest także, że mieszczanom zależało na dobrej kondycji

¹⁰⁸⁰ Instrukcja Władysława IV na sejmiki przedsejmowe 11 IV 1647 z 7 III 1647 (AS 1632-1655, s. 418).

¹⁰⁸¹ Instrukcja Jana Kazimierza na sejmiki przedsejmowe w dniu 11 X 1649 z 10 IX 1649 (AS 1632-1655, s. 537).

¹⁰⁸² Informacja o wypacaniu czopowego i szelężnego, Instrukcja Michała Korybuta na sejmiki przedsejmowe z 15 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 201). Warto zaznaczyć, że o konieczności opłacania podatków w dobrej jakościowo monecie pisała szlachta w instrukcji dla posłów z 1667 r., Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1667 (AS 1656-1668, s. 850-851).

¹⁰⁸³ Instrukcja Władysława IV na sejmik przedsejmowy w dniu 9 VII 1641 r., dana posłowi królewskiemu W.S. Chrzanowskiemu opatowi wągrowieckiemu z 1641 (AS 1632-1655, s. 297).

¹⁰⁸⁴ Zapisy o identycznej treści z obietnicą otwarcia mennic pojawiły się w instrukcjach królewskich m.in. kolejno w latach 1736, 1738 oraz 1740 r., Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 15 IV 1736 (AS 1733-1763, s. 213); Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 30 V 1738 (AS 1733-1763, s. 254); Instrukcja August III na sejmiki przedsejmowe z 12 VI 1740 (AS 1733-1763, s. 278).

¹⁰⁸⁵ Przykładowo w instrukcji królewskiej z 1718 r., przekonywano o niemożliwości otwarcia mennic ze względu na brak srebra poza Olkuszem, Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 VIII 1718 z 2 VI 1718 (AS 1696-1732, s. 873).

¹⁰⁸⁶ A. Popioł-Szymańska, *Poglądy monetarne w Polsce*, s. 103.

¹⁰⁸⁷ Tamże, s. 129-166.

¹⁰⁸⁸ Tamże, s. 141.

gospodarczej całego kraju, ponieważ w dużej mierze chcieli utrzymać korzystny dla siebie handel zbożem¹⁰⁸⁹.

Oczywiście, część zapisów dotyczyła kwestii ogólnej regulacji spraw handlowych w obrębie kraju, a także kontaktów handlowych z zagranicą. Szlachta w miarę możliwości starała się zagwarantować otwarcie handlu pogranicznego¹⁰⁹⁰. Starano się uregulować kwestie handlu m.in. ze Śląskiem¹⁰⁹¹, ale także zwracano się z prośbami o regulację sytuacji kupców wrocławskich¹⁰⁹², litewskich¹⁰⁹³, czy pochodzących z miast pruskich. W wielu przypadkach proszono władców, aby kupców tych obowiązywały takie same prawa jak kupców koronnych¹⁰⁹⁴.

Szlachta wielkopolska w kilku przypadkach decydowała się także upomnieć o prawa i przywileje miast wielkopolskich. W 1746 r. w przypadku miast Poznania i Kalisza przypominano, że wyszynk powinien odbywać się tylko na gruntach miejskich¹⁰⁹⁵. Podobnie w 1744 r. twierdzono, iż starostowie nie powinni otrzymać nowych praw w kwestii sprzedaży alkoholu¹⁰⁹⁶. Oczywiście zaznaczano także, że przywileje miejskie nie mogą zagrażać interesom szlachty¹⁰⁹⁷.

Ważnym elementem związanym z sytuacją gospodarczą były także kwestie cen i sprawy związane z handlem poszczególnymi towarami. Szlachta odnosiła się do tych tematów zarówno w laudach sejmikowych, jak i w instrukcjach dla posłów na sejmy. Kilukrotnie poruszano problematykę ogólnych cen towarów i konieczność ustalenia wysokości taks wojewódzińskich. Zwracano uwagę na takie problemy, jak m.in. zbyt wysokie ceny produktów rzemieślniczych (w porównaniu do cen zboża)¹⁰⁹⁸, czy ogólne problemy z wysokością cen¹⁰⁹⁹,

¹⁰⁸⁹ Z. Sadowski, *Pieniądz a początki upadku Rzeczypospolitej w XVII wieku*, Warszawa 1964, s. 235-245.

¹⁰⁹⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 19 VIII 1782 (APP, Gr. Poznań 1163, k. 287-293, 360-365v).

¹⁰⁹¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 27 VII 1621 (AS 1616-1632, s. 104).

¹⁰⁹² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 XII 1680 (AS 1676-1695, s. 239).

¹⁰⁹³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 12 XII 1628 (AS 1616-1632, s. 289); Uchwała sejmu z 1628 (Vol. leg., t. III, s. 593-594).

¹⁰⁹⁴ List ks. S. Brzechfky, starszego kolegium oo. Jezuitów w Krakowie, do sejmiku przedsejmowego 16 XII 1625 z 10 XII 1625 (AS 1616-1632, s. 201).

¹⁰⁹⁵ Instrukcja posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 22 VIII 1746 (AS 1733-1763, s. 417).

¹⁰⁹⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 357).

¹⁰⁹⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 16 VIII 1784 (APP, Gr. Poznań 1172, k. 385-386v, 359-360); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 21 VIII 1786 (AP, Gr. Poznań 1180, k. 335-340, 358-363v).

¹⁰⁹⁸ Laudum sejmiku deputackiego z 13 IX 1632 (AS 1632-1655, s. 49-40).

¹⁰⁹⁹ Instrukcja dana posłom na sejm konwokacyjny z sejmiku przedkonwokacyjnego z 6 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 120-124).

a także zbyt dużą ingerencję mieszczan w kwestię wyceny towarów. Zarzucano m.in., że mieszczanie gdańscy wyznaczyli ceny zboża tak, iż były one ze stratą dla szlachty¹¹⁰⁰.

Dość regularnie szlachta zajmowała się kwestią handlu poszczególnymi produktami. W tej grupie najczęściej pojawiającymi się towarami pozostają: sól¹¹⁰¹, skóry oraz konie. Wśród zapisów dotyczących skór i koni wszystkie związane są z handlem zagranicznym, są to mianowicie zakazy sprzedaży skór i koni za granicę Rzeczypospolitej. Informacje o zakazie pojawiają się zarówno w laudach sejmikowych¹¹⁰², jak i są kierowane w formie postulatów w instrukcjach dla posłów na sejmy¹¹⁰³. Zapisy te pojawiają się stosunkowo regularnie w całym badanym okresie, a zarówno skóry, jak i zwierzęta często wymieniane są razem¹¹⁰⁴. W nielicznych sytuacjach podobne zakazy pojawiają się także w uniwersałach¹¹⁰⁵. Szlachta wielkopolska prosiła także dwukrotnie (w 1646 oraz w 1647 r.) w instrukcjach dla posłów na sejm, aby reasumować konstytucje o wywożeniu koni i innych towarów za granicę¹¹⁰⁶.

Duże emocje związane były z handlem solą, a w przeważającej części z realizacją przywileju szlacheckiego do otrzymywania corocznie kontyngentu tzw. „soli suchedniowej” z żup państwowych po ustalonej, korzystnej cenie – Wielkopolska powinna otrzymywać sól z salin ruskich (w Samborze). Kwestia soli poruszana była przede wszystkim w instrukcjach dla posłów na sejmy¹¹⁰⁷, ale jest obecna także w instrukcjach królewskich¹¹⁰⁸, laudach sejmikowych¹¹⁰⁹, listach¹¹¹⁰ oraz manifestacjach¹¹¹¹. W przypadku tego produktu odnalezione zapisy są bardziej różnorodne niż informacje o handlu skórą i końmi. Przy czym należy zauważyć, iż kwestie soli pojawiają się nie tylko regularnie, ale także temat ten poruszany był

¹¹⁰⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 364).

¹¹⁰¹ O kwestiach związanych z solą pisał także H. Suchojad, *Problem soli suchedniowej na sejmikach małopolskich i wielkopolskich w 2. poł. XVII w. (1669-1699)*, KH, 13 (1995), s. 29-42 oraz A. Perłakowski, *Sejmik województwa krakowskiego wobec eksploatacji i handlu solą w czasach Augusta II (1697-1733)*, [w:] *Po Unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 263-276.

¹¹⁰² Laudum sejmiku relacyjnego z 22 II 1723 (AS 1696-1732, s. 961).

¹¹⁰³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 12 XII 1628 (AS 1616-1632, s. 287).

¹¹⁰⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 13 XII 1622 (AS 1616-1632, s. 145).

¹¹⁰⁵ Uniwersał J. Leszczyńskiego kanclerza wielkiego koronnego, starosty generalnego Wielkopolski, informujący o sejmikowej uchwale przypominającej zakaz wywozu skór za granicę z 8 XI 1668 (AS 1668-1675, s. 28-29).

¹¹⁰⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 13 IX 1646 (AS 1632-1655, s. 405); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 IV 1647 (AS 1632-1655, s. 424).

¹¹⁰⁷ Prośba o uregulowanie spraw soli, Instrukcja posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 V 1736 (AS 1733-1763, s. 227).

¹¹⁰⁸ Zakaz zakupu soli spoza Polski, Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 VIII 1718 r. z 2 VI 1718 (AS 1696-1732, s. 873).

¹¹⁰⁹ Decyzja w sprawie żupy bydgoskiej, Uchwała sejmiku relacyjnego z 11 VI 1602 (AS 1572-1616, s. 239).

¹¹¹⁰ Prośba J. Starzeńskiego do prymasa W. Łubieńskiego, w sprawie stanowiska żupnika, List J. Starzeńskiego kasztelana gnieźnieńskiego do prymasa W. Łubieńskiego [po 10 XI 1763 r.] (BUW, rkp. 116, s. 114-115).

¹¹¹¹ W 1761 r. wskazywano na trudności z importem soli zza granicy, przy jednoczesnym jej braku w Polsce, Manifestacja grupy senatorów, urzędników i szlachty w sprawie zatrzymania dystrybucji soli suchedniowej i utrudniania zakupu soli zamorskiej z 27 III 1762 (AS 1733-1763, s. 727).

stosunkowo często. Handel solą stanowił kwestię sporną i szlachta w tym zakresie zainteresowana była przede wszystkim własną sytuacją. Zgromadzona na sejmiku w Środzie szlachta skarżyła się przede wszystkim wielokrotnie na zbyt wysokie ceny soli¹¹¹². W niektórych zapisach odnaleźć można dokładne informacje o aktualnie obowiązującej cenie – np. w 1681 r. cena za beczkę miała wynosić 11 zł¹¹¹³, a w 1696 r., domagano się, aby cena beczki została obniżona do 8 zł¹¹¹⁴. Proszono także o możliwość sprowadzania soli z zagranicy, ze względu na niewystarczające dostawy soli polskiej¹¹¹⁵. Problemy z ilością soli pojawiają się stosunkowo regularnie w instrukcjach dla posłów na sejm, dodatkowo skargi składano także listownie (skarżono się nie tylko na brak soli, ale także na ogólną biedę i ruinę kraju)¹¹¹⁶. Szlachta próbowała także postulować, aby sól w pierwszej kolejności dostępna była dla przedstawicieli stanu szlacheckiego, a dopiero później dla kupców mieszczańskich¹¹¹⁷. Pomimo próśb, król nie zawsze interesował się kwestią dystrybucji soli, przykładowo w 1718 r. w instrukcji królewskiej odmówiono możliwości sprowadzania towaru spoza Rzeczypospolitej¹¹¹⁸.

Kwestie soli pojawiają się jednak nie tylko w ogólnych zapisach związanych z problemami stanu szlacheckiego, ale także w bezpośrednim powiązaniu do spraw miast i mieszczaństwa. Przede wszystkim szlachta interesowała się kwestiami prawnymi. Zgłaszano w instrukcjach dla posłów na sejmy konieczność utrzymania dawnych praw¹¹¹⁹. Poruszano m.in. kwestie miasta Jordanowa, w którym według opinii szlachty wielkopolskiej powinien znaleźć się skład soli¹¹²⁰. Szlachta skarżyła się także, że nie jest przestrzegane prawo, w ramach którego sól dla województw poznańskiego i kaliskiego ma być oddawana do składu w Bydgoszczy¹¹²¹. W 1621 r. upominano się także, aby Bydgoszcz miała podtrzymane prawa uzyskane w 1607 r.¹¹²² Szlachta ingerowała także w obsadzenie stanowiska żupnika bydgoskiego – przykładowo w 1764 r. prośbę do prymasa Władysława Łubieńskiego skierował się Józef Starzeński. Prosił on, aby żupnikiem województw pozostał Józef Rosen (krewny

¹¹¹² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku generalnego przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 5 IV 1773 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 291-294v, 296-297).

¹¹¹³ Instrukcja dana posłom do Jana III z sejmiku relacyjnego z 15 VII 1681 (AS 1676-1695, s. 255-256).

¹¹¹⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedkonwokacyjnego z 29 VII 1696 (AS 1696-1732, s. 29).

¹¹¹⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 29 VII 1670 (AS 1668-1675, 220).

¹¹¹⁶ List do króla z sejmiku posejmowego z 7 VIII 1628 (AS 1616-1632, s. 275-276).

¹¹¹⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 25 VIII 1639 (AS 1632-1655, s. 252); Instrukcja dana posłom na sejm z 9 VII 1641 (AS 1632-1655, s. 314-315).

¹¹¹⁸ Zakaz zakupu soli spoza Polski, zawarty w instrukcji królewskiej, Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 VIII 1718 z 2 VI 1718 (AS 1696-1732, s. 873).

¹¹¹⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedkonwokacyjnego z 29 XII 1673 (AS 1668-1675, s. 501).

¹¹²⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 172).

¹¹²¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 (?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 314).

¹¹²² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 27 VII 1621 (AS 1616-1632, s. 105).

Starzeńskiego)¹¹²³. W nielicznych sytuacjach szlachta zwracała uwagę także na problemy mieszczan, m.in. w 1592 r. zaznaczono, iż kupcy i mieszczenie powinni mieć możliwość kupowanie soli pochodzącej z żup ruskich¹¹²⁴. Proponowano także, aby żupnik ruski, któremu szlachta zarzucała oszustwa, w ramach rekompensaty zapłacił na budowę zamku kaliskiego¹¹²⁵. Sama sól stawiała się też niekiedy przyczyną konfliktów między szlachtą a mieszczaństwem. Tak stało się m.in. 1643 r., kiedy to szlachta w instrukcji dla posłów na sejm skarżyła się, iż mieszczenie toruńscy nie chcą sprzedawać soli i niektórych innych produktów szlachcie¹¹²⁶.

W nielicznych zapisach szlachta wielkopolska przejawiała zainteresowanie także handlem innymi towarami. Zapisy te mają jednak najczęściej charakter doraźnej reakcji na bieżący problem. W odnalezionych zapisach szlachta odnosiła się do kwestii wina (jednokrotnie)¹¹²⁷, sukna (trzykrotnie)¹¹²⁸, prochu (jednokrotnie)¹¹²⁹, wełny (dwukrotnie)¹¹³⁰ oraz szabel (dwukrotnie)¹¹³¹.

Szlachta angażowała się także w kwestie związane ze zbożem. Warto zaznaczyć, że zapisy związane z tym towarem znacząco różnią się od wytycznych dotyczących innych produktów. Wydaje się, że kwestia zboża niekiedy stanowiła podstawę sporu między mieszczaństwem a stanem szlacheckim. Skarżono się na mieszczan bydgoskich, którzy mieli

¹¹²³ List J. Starzeńskiego kasztelana gnieźnieńskiego do prymasa W. Łubieńskiego (po 10 XI 1763) (BUW, rkp. 116, s. 114-115).

¹¹²⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 4 VIII 1592 (AS 1572-1616, s. 160).

¹¹²⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 17 I 1600 (AS 1572-1616, s. 222).

¹¹²⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1643 (AS 1632-1655, s. 356).

¹¹²⁷ Postulat szlachty o wprowadzenie zakazu handlu winami węgierskimi, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 19 VIII 1782 (APP, Gr. Poznań 1163, k. 287-293, 360-365v).

¹¹²⁸ Informacje o oszustwach kupców przy sprzedaży sukna, połączone z nakazem uczciwej sprzedaży, zawarte w laudach sejmikowych z lat 1683 oraz 1692, Laudum sejmiku relacyjnego z 18 V 1683 (AS 1676-1695, s. 305-306), Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego z 12 III 1692 (AS 1676-1695, s. 515); oraz informacja o oszustwach w sprzedaży sukna, zawarta w instrukcji dla posłów, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 170).

¹¹²⁹ Zapis o zakazie wywożenia prochu, Laudum sejmiku przedsejmowego z 28 IV 1655 (AS 1632-1655, s. 827).

¹¹³⁰ Informacja o upadku dochodu z wełny uzyskiwanych w mieście Wschowie, zawarta w instrukcji dla posłów z 1682 r., Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676-1695, s. 288); zapewnienie o utrzymaniu cen wełny, zawarte w instrukcji królewskiej z 1718 r., Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 VIII 1718 z 2 VI 1718 (AS 1696-1732, s. 873).

¹¹³¹ Wytyczne odnośnie zakupu szabli, zawarte w laudum sejmikowym, Laudum sejmiku relacyjnego z 15 VII 1681 (AS 1676-1695, s. 254); prośba do króla o reakcję w kwestii dokonywanych oszustw w wytwarzaniu szabel, zawarta w instrukcji dla posłów, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676-1695, s. 288-189).

utrudniać szlachcie spławianie zbóż rzeką Brdą¹¹³². Po raz drugi skarga dotyczyła także mieszkańców Bydgoszczy, którzy mieli utrudniać szlachcie zsyp zbóż na statki¹¹³³.

W tym miejscu warto zaznaczyć, że skargi w kwestiach gospodarczych składano nie tylko na mieszczan. Zdarzają się także zapisy próbujące ograniczać handel żydowski¹¹³⁴. Szerzej sytuacja ludności żydowskiej zostanie jednak opisana w osobnym podrozdziale, przy okazji analizy kwestii o charakterze społecznym, dotyczących kwestii miast i mieszczaństwa.

Oczywiście kwestie gospodarcze jednoznacznie łączą się z szeroko rozumianymi sprawami skarbowymi. Dla miast ważnym elementem było także istnienie komór celnych. Z uiszczanych w nich opłat (zarówno cło jak i myto) utrzymywały się liczne miasteczka wielkopolskie leżące na pograniczu¹¹³⁵. Kwestie cła zostały już częściowo omówione właśnie w rozdziale o kwestiach skarbowych. Warto jednak poświęcić temu zagadnieniu uwagę także przy analizie sytuacji gospodarczej. Szlachta interesowała się kwestią wysokości opłat, a także podstawy prawnej, na mocy której cło miało być wybierane – czyniono to pomimo, iż polityka celna leżała w kompetencjach centralnych władz państwowych i podskarbach oraz konstytucji sejmowych. Przykładowo szlachta wielkopolska przypominała w 1685 r., w instrukcji dla posłów na sejm, aby wysokość pobieranego cła była zgodna z ustaleniami z roku 1677¹¹³⁶. Oprócz dość schematycznych zapisów związanych z ustalaniem wysokości opłaty, szlachta część uwagi poświęcała kwestiom związanym z problemami z wybieraniem cła. Warto zaznaczyć, że w badanym okresie problemy te miały stosunkowo różnorodny charakter. Oczywiście akta sejmikowe przedstawiają punkt widzenia wielkopolskiej szlachty, dla której jednym z problemów była sprawa trzymania ceł przez ludność żydowską. W tej kwestii przekazywano postulat do królów, aby Żydzi otrzymywali zakaz ingerowania w sprawy cła¹¹³⁷. Szlachta postulowała w instrukcjach poselskich, aby cło było wybierane tylko od ludności nie należącej do stanu szlacheckiego¹¹³⁸. Zgłaszano także problem z towarami litewskimi i ruskimi, które są przewożone do Wrocławia przez terytorium Rzeczypospolitej i za które nie

¹¹³² Problem ten wskazywano w dwóch instrukcjach dla posłów z 1632 r., Instrukcja dana posłom na konwokację z 3 VI 1632 (AS 1632-1655, s. 32); Instrukcja dana posłom na sejm koronacyjny z 16 XII 1632 (AS 1632-1655, s. 55).

¹¹³³ Skargi z instrukcji dla posłów z 1645 oraz 1675/6 r., Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1645 (AS 1632-1655, s. 383); Instrukcja dana posłom na sejm z 31 XII 1675 - 9 I 1676 (AS 1668-1675, s. 578).

¹¹³⁴ Laudum sejmiku dla wyboru urzędników sądowych powiatów kaliskiego i konińskiego z 14-25 II 1792 (APP, Gr. Kalisz 485, k. 179-184v, 219-224v).

¹¹³⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 414.

¹¹³⁶ Instrukcja dana posłom do Jana III z sejmiku z limity z 11 IX 1685 (AS 1676-1695, s. 364).

¹¹³⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 611).

¹¹³⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 XI 1688 (AS 1676-1695, s. 445).

zostaje prawidłowo uiszczana opłata¹¹³⁹. W 1653 r. proszono także o zajęcie się kwestią ustalenia równego cła na śledzie i sól, ponieważ w opinii szlachty w Toruniu wybierano wyższą kwotę¹¹⁴⁰.

Zdarzało się także, że szlachta stawiała w obronie interesów mieszczan, gdy ci zmuszani byli do uiszczania dodatkowych, niezgodnych z prawem opłat. Dużą skargę skierowała szlachta wielkopolska w 1628 r. przeciwko Janowi Wolskiemu, superintendentowi cel koronnych na komorze poznańskiej, pisząc:

My rady, dygnitarze, urzędnicy, obywatele i rycerstwo poznańskiego i kaliskiego województw w Śrzedzie na ten czas na sejmik zgromadzeni, wszem wobec i każdemu z osobna, komu to wiedzieć należy oznajmujemy, iż nas wiadomość dochodzi, że niejaki Wolski, dostawszy do skarbu sobie jakichsi uniwersałów do tego służących, pod pretekstem trybunałów radomskich dekrétów, rozmaitej profesyjej mieszczan poznańskich towary na komorach pogranicznych i inszych hamuje i hamować rozkazuje, a to *ratione* czwartego grosza, do płacenia ich *ab inductis* gwałtem przymuszając. Co że się dzieje na znieważenie tak częstych lauda sejmików tych województw, więc i jurysdykcyej jm. pana wojewody inowrocławskiego jako generała wielkopolskiego, jest i przeciwko przywilejom ich, i przeciwko sejmów trzech przeszłych konstytucyjom, i tak niesłusznie ludzie do szkód i omieszkania przywodzą. Prosimy jm. pana wojewody inowrocławskiego pomienionego, ażeby *vigore praesentis conventus* do tego służące *modos ineat*, żeby się pomienionym mieszczanom, także i wschowskim, takowe *praeiudicium* nigdzie nie działo, ażeby to zatrzymał, aby ich w tym nie molestowano, ale raczej do uchwał sejmowych i do zwyczajów dawnych przychylając się, aby do płacenia tego czwartego grosza *ab inductis usque ad decisionem causae per Sacram Regiam Maiestatem faciendam* onych nie przymuszano, gdyż by też to na nasz stan ślachecki *redundare* musiało, który że tam teraz sam osobą swą być nie może, prosimy, aby to swym zlecić, a mianowicie jm. pana surogatora poznańskiego tym czasem do Poznania dlatego zesłać raczył¹¹⁴¹.

Pierwsza prośba szlachty wielkopolskiej w tej sprawie nie doczekała się reakcji, dlatego roku później zdecydowano o powtórnym złożeniu protestacji¹¹⁴².

Należy pamiętać, że miasta stawiały się ważnymi ośrodkami handlu zwłaszcza w czasie jarmarków, które odbywały się zwykle trzy lub cztery razy do roku. W czasie trwania jarmarku mieszkańcy miasta tracili wyłączność handlu, a liczne korzyści i możliwości zyskiwali kupcy z innych ośrodków miejskich oraz przybyli z zagranicy. Oczywiście, zniesienie przywileju na

¹¹³⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedkonwokacyjnego z 27 VII 1696 (AS 1696-1732, s. 28).

¹¹⁴⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 XII 1653 (AS 1632-1655, s. 783).

¹¹⁴¹ Protestacja przeciw J. Wolskiemu z sejmiku przedsejmowego z 12 XII 1628 (AS 1616-1632, s. 284).

¹¹⁴² Protestacja przeciwko J. Wolskiemu z sejmiku przedsejmowego z 23 X 1629 (AS 1616-1632, s. 299-300).

czas trwania jarmarku było opłacalne także dla lokalnego mieszczaństwa. W zależności od okresu, najważniejsze jarmarki¹¹⁴³ przyciągały setki, a nawet tysiące przedstawicieli różnych stanów i umożliwiały obrót towarami na szerszą niż zazwyczaj skalę. Dodatkowo były one okazją do zawarcia umów obowiązujących w przyszłości (np. zobowiązań kredytowych), które ostatecznie doprowadzały do bogacenia się miasta¹¹⁴⁴. Oczywiście oprócz wymienionych wielkich jarmarków, odbywały się one także w licznych mniejszych ośrodkach miejskich jak np. Kłodawa, Inowrocław, Łęczyca czy Wieluń¹¹⁴⁵. Kwestie jarmarków nie pojawiają się w dokumentacji sejmikowej w dużej liczbie. Na uwagę zasługuje zapis z 1744 r., kiedy szlachta wielkopolska zwracała uwagę w instrukcji dla posłów na sejm, aby ponownie zaczęły odbywać się jarmarki w miastach. Można założyć, iż szlachta zdawała sobie sprawę ze znaczenia tych wydarzeń dla kondycji ośrodków miejskich. Z tego powodu pisano:

*Subveniendo także zrujnowanym miastom pryncypalnym województw naszych przez zaginione jarmarki, jako to w Poznaniu, Kaliszu, Gnieźnie, Wschowie, Lesznie i innych, ichm. panowie posłowie curabunt, aby w tych miastach jarmarki ad suum pristinum vigorem przyprowadzone były*¹¹⁴⁶.

O znaczeniu jarmarków pisał także H. Samsonowicz. Badacz zwracał uwagę, że szlachta chętnie wyrażała zgodę na odbywanie się jarmarków w miastach prywatnych. Jednocześnie podkreślał, że kwestie odbywania się jarmarków i rozwoju kupiectwa bezpośrednio związane były z problemem zapewnienia bezpieczeństwa na drogach¹¹⁴⁷.

Jednocześnie obok jarmarków, raz lub dwa razy w tygodniu w praktycznie wszystkich miastach odbywały się targi. Miały one duże znaczenie dla handlu lokalnego, ponieważ zjeżdżała się na nie głównie ludność z okolicy, dzięki której kwitł handel detaliczny (na jarmarkach dominowała sprzedaż hurtowa)¹¹⁴⁸. Szlachta wielkopolska praktycznie nie odnosiła się do kwestii targów w dokumentacji sejmikowej, jedyne dwa odnalezione zapisy (w czym jeden połączony zresztą dodatkowo z kwestią organizacji jarmarków), związane są ze zniesieniem odbywania się targów i jarmarków w ważne święta kościelne¹¹⁴⁹. Wiele lat później

¹¹⁴³ Dla Wielkopolsce były to jarmarki w Poznaniu i Gnieźnie.

¹¹⁴⁴ H. Samsonowicz, *Jarmarki w Polsce na tle sytuacji gospodarczej w Europie w XV-XVI wieku*, [w:] *Europa – Słowiańszczyzna – Polska*, Poznań 1970, s. 523-532; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 419.

¹¹⁴⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 421.

¹¹⁴⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 362).

¹¹⁴⁷ H. Samsonowicz, *Jarmarki w Polsce*, s. 531.

¹¹⁴⁸ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 421.

¹¹⁴⁹ Laudum sejmiiku z limity z 15 VII 1709 (AS 1696-1732, s. 552).

(1792 r.) szlachta wyraziła przekonanie, że targi powinny ze względów religijnych odbywać się w środy i czwartki¹¹⁵⁰.

Szlachta wielkopolska, w miarę możliwości, starała się zapewnić bezpieczeństwo handlu i rzemiosła. W wielu przypadkach zapisy te mają jednak charakter postulatyczny i chociaż świadczą o pewnego rodzaju świadomości szlachty, nie mają one przełożenia na rzeczywistą sytuację mieszczaństwa. Przykładowo informacje o ruinie ośrodków miejskich i zapewnienia o konieczności poczynienia działań naprawczych znalazły się w liście Franciszka Bielińskiego marszałka wielkiego koronnego na sejmiki przedsejmowe¹¹⁵¹. W niektórych sytuacjach szlachta decydowała się jednak na podjęcie bardziej zdecydowanych działań i przekazywała wytyczne w laudach sejmikowych. Na uwagę zasługuje m.in. zapis z laudum sejmikowego z 1656 r., w którym postanowiono:

Więc aby też miasta i miasteczka za tymiż jm. pana wojewody malborskiego uniwersalami ludzi pieszych z muszkietami, na tak gwałtowną R.P. potrzebę, oraz przy tychże pieniądzach, jak najwięcej do obozu przysyłali, także onych żądamy i upominamy. Co gdy pomienione miasta i miasteczka uczynią, wszystkich tak polskiego, jako i cudzoziemskiego narodu i różnej religii ludzi, więc i niewiernych Żydów, upewniamy i asekurujemy, iż bezpiecznie w domach swoich mieszkać będą i wszelakie rzemiosła i handel odprawować, względem różnej religii żadnej angaryi cierpieć nie będą. Jeżeli by jednak (czego nie rozumiemy) od swawolnych ludzi, lubo wojska naszego lubo skąd inąd bezprawie ponosić mieli, użyliśmy pomienionego jm. pana wojewodę malborskiego, aby takich według wojskowych artykułów surowo karał, za co i załogi każdemu tej uchwale naszej posłusznemu miastu i miasteczku dawać będzie¹¹⁵².

Szlachta obiecywała bezpieczeństwo handlu jednak nie tylko w sytuacjach zagrożenia wojennego. W 1694 r., decyzją obradującej szlachty zdecydowano w laudum o zagwarantowaniu bezpieczeństwa przejazdu przez Wielkopolskę kupcom wrocławskim:

Ponieważ kupcy wrocławscy za skarbową asekuracją przechodzą z swemi towarami przez Królestwo nasze, teraz świeżo awersją uczynić chcą na pomorską, a to względem niesłusznych pogrózek od niektórych ichm. obywatelów wielkopolskich zabierania ich towarów, tedy *prospiciendo* ich *futuræ securitati* tymże kupcom wrocławskim, inquantumby któżkolwiek na potym miał kupca którego wrocławskiego depaktować, albo jakie wiolencyje w podróży

¹¹⁵⁰ Laudum sejmiku dla wyboru urzędników sądowych powiatów kaliskiego i konińskiego w Kaliszu z 14-25 II 1792 (APP, Gr. Kalisz 485, k. 179-184v, 219-224v).

¹¹⁵¹ List F. Bielińskiego marszałka wielkiego koronnego na sejmiki przedsejmowe z 3 VIII 1762 (AS 1733-1763, s. 738).

¹¹⁵² Laudum zjazdu województw poznańskiego i kaliskiego na pospolitym ruszeniu z 18 IX 1656 (AS 1656-1668, s. 13-14).

trakcie towarów czynić, takowy na rekwizycją i wydanie pozwu jm. pana superintendenta wielkopolskiego w grodzie poznańskim albo kaliskim peremptorie respondere, i *absque omni appellatione rigori ratione violatae publicae securitatis* dosyć uczynić winien będzie. Przytym inquantumby na którego Żyda pokazało się, że był do takowej wiolencyi powodem, przez jakikolwiek sposób, tedy *de statuitione* takowego Żyda tenże jm. pan superintendent *urgere* powinien, na którego jeżeli się *iusta* pokażą *documenta*, *pro capitis* sądzony będzie¹¹⁵³.

Oczywiście kwestie gospodarcze to nie tylko sprawy związane z szeroko rozumianym handlem oraz sytuacją kupców. Dla Wielkopolski bardzo liczyła się także praca rzemieślników, którzy w XVII w. stanowili, uśredniając, nawet 56 – 60% ogółu mieszkańców miast, a w niektórych rejonach nawet 75-80% (dla przykładu można podać powstały w XVII w. rejon sukienniczy, złożony z takich miast jak Leszno, Rawicz, Kościan, Bojanowo, Rydzyna, Wschowa)¹¹⁵⁴. Jak oceniają badacze M. Bogucka i H. Samsonowicz „Wielkopolska była niewątpliwie jedną z najbardziej uprzemysłowionych w tym czasie dzielnic dawnej Polski”¹¹⁵⁵. Pomimo tego twierdzenia, ani w interesujących nas województwach, ani w obrębie całej Rzeczypospolitej nie możemy mówić o znaczącym postępie w dziedzinie rzemiosła. Warsztaty wciąż pozostawały niewielkie i utrzymywały się z pracy samego mistrza oraz pomagających mu 2-3 czeladników lub uczniów. W czasie kiedy w Europie zachodziły przemiany, w Polsce cechy blokowały rozwój warsztatów i wprowadzanie innowacji¹¹⁵⁶. Dodatkowo wojny toczone przez Rzeczpospolitą w XVII w. spowolniły dalszy rozwój rzemiosła. Lata 60-te XVII w. przyniosły doniesienia o licznych zniszczeniach zakładów, połączonych ze śmiercią ogromnej ilości rzemieślników. W. Rusiński pisał o zmniejszeniu się ogólnej liczby rzemieślników w województwie kaliskim o nawet 65%¹¹⁵⁷. W województwie poznańskim aż 56% domów pozostawało niezamieszkałych, procent ten był i tak niższy niż w województwie kaliskim, gdzie odsetek ten wynosił aż 68%¹¹⁵⁸. Sytuacja wyglądała podobnie praktycznie we wszystkich wielkopolskich miastach, np. w Kościanie liczba osób zrzeszonych w cechach zmniejszyła się z 216 w 1581 do 38 w roku 1661¹¹⁵⁹ i pozostała bez większych zmian aż do czasów rozbiorów. Oczywiście z czasem sytuacja w niektórych miastach ulegała znaczącej poprawie, jak np. w

¹¹⁵³ Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 604).

¹¹⁵⁴ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 430.

¹¹⁵⁵ Tamże, s. 430.

¹¹⁵⁶ Tamże, s. 431.

¹¹⁵⁷ W. Rusiński, *Skutki gospodarcze wojen*, s. 707; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 439.

¹¹⁵⁸ W. Rusiński, *Skutki gospodarcze*, s. 707-709.

¹¹⁵⁹ H. Florkowski, *Kościan rzemiosłem stał*; R. Marciniak, *Zmierzch znaczenia miasta. Od początku XVII wieku do roku 1793*, [w:] *Historia Kościana*, t. I: *Okres staropolski*, red. K. Zimmewicz, Kościan 2005, s.254.

Śmiglu, który w 1690 r. posiadał już łącznie 291 zrzeszonych rzemieślników¹¹⁶⁰, co w stosunku do sytuacji miasta z końca XVI w. (39 osób w cechach) jest znaczącym przyrostem¹¹⁶¹. Niestety, była to sytuacja raczej wyjątkowa. Poprawy sytuacji w wielu przypadkach nie przyniósł także wiek XVIII – w którym tocząca się wielka wojna północna w dużym stopniu zniweczyła próby odbudowy zniszczeń. Tym sposobem sytuacja gospodarcza większości miast wielkopolskich zaczęła poprawiać się dopiero pod koniec XVIII w.¹¹⁶²

Mimo znaczenia jakie odgrywali rzemieślnicy dla gospodarki kraju, szlachta wielkopolska nie poświęcała im wiele uwagi w dokumentacji sejmikowej. Samych rzemieślników, oczywiście, dotyczyły zapisy o charakterze ogólnym – np. zwolnienia z podatków, jednak jako osobna grupa pojawiają się w całym badanym okresie zaledwie kilkukrotnie. Dodatkowo oprócz wytycznych o charakterze czysto skarbowym (podatkowym) większość zapisów odnośnie do sytuacji rzemieślników pochodzi z instrukcji dla posłów na sejmy, a więc mają one w większości charakter postulatyczny.

Szlachta w niewielkim stopniu starała się ingerować w kwestie związane z cechami (nie miała zresztą takich kompetencji). Postulowano aby rzemieślnicy byli przyjmowani do cechów bez względu na wyznawaną religię¹¹⁶³. Zwracano uwagę, aby w przypadku śmierci rzemieślników, w miarę możliwości sprowadzać na ich miejsce nowych (często obiecując ulgi podatkowe dla nowo osiadłych)¹¹⁶⁴. Szlachta zachęcała też, aby synowie mieszczan zajmowali się rzemiosłem, pisząc w jednej z instrukcji na sejm:

W miastach wszelkich aby synowie mieszczan najszczególniej do rzemioŝ byli edukowani, wielce ŝądamy, a bez woli magistratu lub pana *ad literaturam* aby nie byli dysponowani¹¹⁶⁵.

W instrukcji dla posłów z 1776 r. starano się, aby zakazać mieszczanom zajmowania się innymi zawodami niż handel oraz rzemiosło¹¹⁶⁶.

Jednocześnie szlachta starała się o nałożenie na rzemieślników pewnych ograniczeń. Proszono w instrukcjach dla posłów na sejmy, aby wprowadzić nadzór nad nimi¹¹⁶⁷,

¹¹⁶⁰ L. Gomolec, *Dzieje miasta Śmigła*, Poznań 1960, s. 38; H. Florkowski, *Kościół rzemiosłem stał*, s. 35.

¹¹⁶¹ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, opisał A. Pawiński, t. I: *Wielkopolska*, Warszawa 1883, s. 92.

¹¹⁶² M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 440.

¹¹⁶³ Instrukcja dana posłom na konwokację z 3 VI 1632 (AS 1632-1655, s. 32).

¹¹⁶⁴ Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 VIII 1718 r. z 2 VI 1718 (AS 1696-1732, s. 873).

¹¹⁶⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu pyzdrskiego w Pyzdrach z 15 VII 1776 (APP, Gr. Pyzdry 96, k. 659-661).

¹¹⁶⁶ Dopuszczając niewielkie wyjątki od tej zasady, Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429).

¹¹⁶⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1604 (AS 1572-1616, s. 265).

nawoływano ich do uczciwego płacenia podatków, a nawet starano się ograniczać ich możliwości handlu:

Ponieważ rzemieślnikom dla ich własnego pożytku i coraz większego wydoskonalenia się oraz powszechnej potrzeby i wygody jest przyzwoita ich kunsztu pilność, przeto aby onegoż pilnowali, o prawo onymże handlu zakazujące starać się j.w. posłowie będą¹¹⁶⁸.

Za wyjątkowy pogląd na temat sytuacji miast można uznać przekonanie wyrażone w piśmie politycznym skierowanym na sejmik przedsejmowy w Środzie w dniu 16 listopada 1790 r. przez Łukasza Bnińskiego sędziego ziemskiego poznańskiego i posła poznańskiego na Sejm Czteroletni, w którym pisał o sytuacji miast:

A jako wsie rolnictwem, tak miasta kupiectwem i rzemiosłem utrzymywać się powinny, tak dalece, żeby na wsi żadnemu rzemieślnikowi pod karą nie wolno było mieszkać, prócz kowala narzędziom rolniczym zawsze potrzebnego, a mieszczaninowi nie mieć roli. A tak mieszczanin od chłopu zboże wypracowane z ziemi, chłop w mieście od rzemieślnika towar obejściu swemu i domowi potrzebny kupić musi, przez tę więc wzajemność miasteczka przez wsie, a wsie przez miasteczka utrzymywać się będą¹¹⁶⁹.

W tym miejscu należy krótko podkreślić, iż wiele propozycji związanych z sytuacją gospodarczą miast pojawia się także w instrukcjach królewskich oraz uniwersałach. Zdecydowana większość odnalezionych zapisów o tym charakterze pochodzi z XVIII w., a dokładniej okresu panowania Augusta III. W instrukcjach pozostałych władców z badanego okresu sprawy o charakterze gospodarczym występują w niewielkiej liczbie. Główny problem stanowi fakt, iż nieliczne odnalezione zapisy zawierają informacje o bardzo ogólnym charakterze. W dokumentach władców pojawiały się informacje o ruinie kraju, ogólnych problemach gospodarczych czy monetarnych. Trudno dopatrywać się w nich kwestii związanych tylko i wyłącznie z sytuacją miast i mieszczaństwa, a nawet zakładać, iż informacje te miały dla ośrodków miejskich duże znaczenie. Można założyć, iż pojawiające się problemy, m.in. z zakupem niektórych towarów (np. soli), kwestie związane z niską

¹¹⁶⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 21 VIII 1786 (APP, Gr. Poznań 1180, k. 335-340, 358-363v).

¹¹⁶⁹ Drukowane pismo polityczne skierowane na sejmik przedsejmowy w Środzie w dniu 16 XI 1790 r. przez Ł. Bnińskiego sędziego ziemskiego poznańskiego i posła poznańskiego na Sejm Czteroletni (Bibl. IBL PAN, XVIII.2.669, s. 1-16).

wartością pieniądza itp., pojawiały się w dokumentacji królewskiej ze względu na zainteresowanie szlachty tymi tematami.

W kwestiach silniej związanych z sytuacją miast i miasteczek wypowiadał się w swoich dokumentach (zarówno instrukcjach królewskich, jak i uniwersałach) wspomniany już August III. Oczywiście wśród jego propozycji odnaleźć można także kwestie bardzo ogólne, jednak wspomina on także o sytuacji ośrodków miejskich. Sprawy te zaczynają pojawiać się w zapisach pochodzących z 1744 r. i występują regularnie, nieprzerwanie aż do 1762 r.

Wśród postulatów królewskich pojawiały się m.in. kwestie związane z kupcami. Król wielokrotnie obiecywał zapewnienie im ochrony, wspominając, że zagwarantowanie bezpieczeństwa handlu jest sprawą ważną dla całego kraju¹¹⁷⁰. Król przykładął wagę do bezpieczeństwa kupców na drogach oraz w miastach, twierdząc, że naprawę sytuacji gospodarczej w kraju należy rozpocząć właśnie od ośrodków miejskich¹¹⁷¹. August III zwracał uwagę, że niewielu szlachciców wyraża zainteresowanie zapewnieniem bezpieczeństwa handlu¹¹⁷². Monarcha proponował rozwój handlu w kraju nie tylko poprzez zwiększenie bezpieczeństwa kupców, ale także m.in. poprzez sprzedaż zboża, głównie na terenie Rzeczypospolitej¹¹⁷³. W dokumentach pojawiały się także ogólne zapisy mówiące o konieczności rozwijania handlu, bez podawania konkretnych rozwiązań¹¹⁷⁴. W kwestii handlu występowały także propozycje zmian podatkowych. August III proponował zniesienie celi partykularnych, twierdząc, że to rozwiązanie korzystnie wpłynęłoby na sytuację kupców¹¹⁷⁵. Władca zaznaczał, że podatki w miarę możliwości powinny być sprawiedliwie i równo dzielone¹¹⁷⁶.

Monarcha poruszał także kwestie związane z rzemiosłem. Podobnie jak w przypadku kupców obiecywał, że zapewni bezpieczeństwo rzemieślnikom¹¹⁷⁷. Wizja władcy zakładała rozwój ośrodków miejskich i ich szybki rozkwit¹¹⁷⁸. Król obiecując zabezpieczenie rzemiosła, jednocześnie wychodził z propozycjami otwarcia i rozwoju manufaktur¹¹⁷⁹. W razie potrzeby

¹¹⁷⁰ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 10 VI 1756 (AS 1733-1763, s. 566).

¹¹⁷¹ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 6 VI 1752 (AS 1733-1763, s. 493).

¹¹⁷² Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 3 VI 1746 (AS 1733-1763, s. 389).

¹¹⁷³ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 12 VI 1760 (AS 1733-1763, s. 625).

¹¹⁷⁴ Instrukcja Augusta III przygotowana na sejmiki przedsejmowe przed planowanym sejmem ekstraordynaryjnym w Warszawie, w dniu 4 IX 1755 r. z 1755 (AS 1733-1763, s. 540).

¹¹⁷⁵ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 12 VI 1760 (AS 1733-1763, s. 625).

¹¹⁷⁶ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 6 VI 1752 (AS 1733-1763, s. 493).

¹¹⁷⁷ Uniwersał Augusta III zwołujący sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie na dzień 21 VIII 1758 r. z 15 VI 1758 (AS 1733-1763, s. 584).

¹¹⁷⁸ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 13 VII 1744 (AS 1733-1763, s. 346).

¹¹⁷⁹ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 10 VI 1748 (AS 1733-1763, s. 436).

władca uważał, iż korzystne mogłoby okazać się sprowadzenie rzemieślników zza granicy, aby zakładali zakłady w miejsce opustoszałych z różnych powodów domów czy placów¹¹⁸⁰.

Jak zostało już wspomniane, w dokumentach Augusta III pojawiają się także zapisy o ogólnej ruinie i kryzysie ośrodków miejskich¹¹⁸¹. Król zwracał uwagę na złą sytuację handlu i rzemiosła¹¹⁸². Uważał, że polepszenie sytuacji miast byłoby dobrym początkiem dla ciągłego rozwoju gospodarki w całym kraju. Monarcha zwracał też uwagę na problemy monetarne. Apelowal o rozpoczęcie wydobywania kruszców¹¹⁸³ oraz otwarcie mennic¹¹⁸⁴, co umożliwiłoby wybijanie własnej monety¹¹⁸⁵.

Abstrahując od oceny pomysłów i propozycji Augusta III, z materiału źródłowego jasno wynika, iż obietnice władcy nie były realizowane. Król przedstawiał dokładnie te same rozwiązania, pomysły i idee przez cały okres swojego panowania. Instrukcje królewskie i uniwersały z lat 1744-1762, gdzie zapisy o charakterze gospodarczym występują wyjątkowo często, sprawiają wrażenie kopiowanych raz po raz po kolejno zrywanych sejmach, na których nie miały szans zostać poważnie rozpatrzone, a co gorsza, wprowadzone w życie nawet częściowo. Oczywistym staje się, że zapewnienia i obietnice władcy nie miały realnego wpływu na sytuację miast i mieszczaństwa, a propozycje nie mogą być traktowane jako wykonalne postulaty zmian w zakresie gospodarczym – ważne jednak, że często powtarzane, miały szanse zakorzenić się w umysłach przynajmniej części słuchającej ich szlachty, na co dzień przyglądającej się coraz smutniejszej rzeczywistości.

Oczywiście, jak już zostało omówione, zdarzało się, że podobne propozycje jak w przypadku tych zawartych w instrukcjach królewskich pojawiają się także w korespondencji, instrukcjach dla posłów, a w niewielkiej ilości także w laudach sejmikowych. Postulaty o charakterze gospodarczym występują w niewielkiej ilości w całym badanym okresie. W wielu przypadkach podobne zapisy pojawiają się kilkakrotnie w prawie niezmiennym tonie. Należy przyjąć, że większość z próśb nie doczekała się realizacji i nie miało realnego wpływu na sytuację miast i mieszczaństwa. Postulaty, pomimo ich często czysto retorycznego charakteru, były jednak przejawem zainteresowania sytuacją gospodarczą kraju.

¹¹⁸⁰ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 6 VI 1752 (AS 1733-1763, s. 493).

¹¹⁸¹ Uniwersał Augusta III zwołujący sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie na dzień 23 VIII 1756 z 10 VI 1756 (AS 1733-1763, s. 561).

¹¹⁸² Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 3 VI 1746 (AS 1733-1763, s. 389).

¹¹⁸³ Uniwersał Augusta III zwołujący sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego na dzień 19 VIII 1748 z 10 VI 1748 (AS 1733-1763, s. 432).

¹¹⁸⁴ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 6 VI 1752 (AS 1733-1763, s. 493).

¹¹⁸⁵ Instrukcja Augusta III na sejmiki przedsejmowe z 3 VI 1746 (AS 1733-1763, s. 389).

8.3. Tranzyt

W przebadanym materiale źródłowym wśród spraw gospodarczych odnaleźć można też kwestie związane z tranzytem. Sytuacja dróg, mostów oraz przepraw pojawia się w niewielkiej liczbie w całym badanym okresie.

Kwestia dróg i mostów pojawiła się już w niniejszej pracy w trakcie omawiania spraw o charakterze skarbowym. Konkretnie ośrodki miejskie otrzymywały asygnacje z powodu zniszczeń. Sejmik wymagał przeprowadzenia konkretnych napraw: dróg, mostów, przepraw, grobli oraz bruków. Warto także zauważyć, iż wielokrotnie miasta otrzymywały pieniądze w związku ze zniszczeniami dokonanymi przez wojska – możliwe, że w takich przypadkach część pieniędzy także przeznaczana była na naprawę szeroko rozumianej sieci komunikacyjnej.

Obradująca w Środzie szlachta wielkopolska wydawała się zainteresowana stanem dróg i mostów, przede wszystkim na terenie Wielkopolski właściwej¹¹⁸⁶. Zainteresowanie sytuacją dróg łączy się bezpośrednio z rozwojem handlu i w miarę możliwości chęcią zapewnienia bezpieczeństwa. Największy rozkwit handlu zauważalny jest w XVI i XVII w., kiedy to znacząco wzrosły zarówno eksport towarów za granicę (głównie produktów rolniczych), ale także zwiększył się import towarów luksusowych¹¹⁸⁷. Łączy się to przede wszystkim z rozkwitem Gdańska, który kontrolował w tym czasie nawet aż 80% handlu morskiego¹¹⁸⁸, który, co ważne, pojawia się w materiale sejmikowym wielkopolskim niezbyt często. Na rozwoju handlu zyskiwała jednak większość miast, zwłaszcza tych znajdujących się na szlakach handlowych. Do Wielkopolski szedł szlak z Frankfurtu oraz Lipska, a także innych miast portowych i składowych, w tym również oczywiście ze Śląska. Na ich istnieniu korzystały m.in. takie miasta jak Wschowa, Poniec, Śrem, Ostrzeszów, Gniezno, Kalisz i oczywiście Poznań¹¹⁸⁹.

Pomimo zainteresowania kwestiami kondycji dróg i mostów, większość zapisów z akt sejmikowych utrzymuje charakter postulatywny. Zaledwie ok. 16% zapisów pochodzi z laudów sejmikowych i stanowi konkretne wytyczne. Najczęściej zainteresowanie kondycją dróg związane jest bezpośrednio z kwestiami podatkowymi. Szlachta decydowała się m.in. na zwolnienie miast z danego podatku, ze wskazaniem, iż miasta miały obowiązek naprawić

¹¹⁸⁶ Szerszej o sieci drogowej w Wielkopolsce w dobie nowożytnej zob.: S. Weymann, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII w.*, PZ, 9 (1953), t. 2, s. 194-253.

¹¹⁸⁷ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 411.

¹¹⁸⁸ Tamże, s. 411.

¹¹⁸⁹ Tamże, s. 413.

prowadzące do ośrodka mosty¹¹⁹⁰. Przypadki te nie były wyjątkowo częste, a kwestię samych zwolnień omówiono już w rozdziale poświęconym sprawom skarbowym. Sejmik w miarę możliwości starał się kontrolować, czy miasta wydają pieniądze zgodnie z ich przeznaczeniem. Uwagę zwrócono np. miastu Poznaniowi w laudum z 1669 r., w którym zaznaczono, że pieniądze powinny być przeznaczane na dokonanie koniecznych napraw dróg, mostów, murów oraz bruków¹¹⁹¹. Nie bez znaczenia pozostaje także fakt, że w razie potrzeby sprawy związane z szeroko rozumianym tranzytem nie musiały być rozwiązywane w czasie obrad sejmiku wielkopolskiego. W 1755 r. zdecydowano, że kwestią zrujnowanych mostów oraz ich naprawy powinna zająć się Komisja Skarbowa Poznańska¹¹⁹². Prace Komisji, mające prawdopodobnie usprawnić proces wykonywania napraw, ostatecznie okazały się niezadowolające dla części szlachty, czego przejawem jest manifestacja szlachty powiatów nakielskiego i kcyńskiego w sprawie zaniedbań Komisji Skarbowej Poznańskiej względem remontu archiwów i mostów w Nakle z 22 maja 1758 r. Pod manifestacją podpisało się 50 szlachciców z wymienionego terytorium¹¹⁹³.

Pomimo, iż większość odnalezionych zapisów dotyczy dróg lądowych, sejmik interesował się także sytuacją rzeki Warty, m.in. przeznaczając pieniądze na jej oczyszczenie. Tak stało się m.in. na mocy decyzji, zawartej w laudach sejmikowych z lat 1619¹¹⁹⁴ oraz 1636¹¹⁹⁵. Za wyjątkowy można także uznać przypadek miasta Skwierzyny, kiedy sejmikująca szlachta w laudum sejmikowym z 1702 r. odniosła się do kwestii tamy:

Tama pod Skwierzyną, ponieważ przeciwko wyraźnemu prawu tyłą statutów i konstytucyi ugruntowanemu, przez miasto Skwierzynę wystawiona, tedy *iniungunt* województwa nasze temuż miastu, aby tę tamę rozrucieli i *ab hinc* więcej budować jej *non praesumant*. Inquantum by zaś nie słuchali *hocce laudum*, tedy *pro iniuria* mieć sobie nie powinni, kiedy ichm., którym ta tama *praeiudiciosa*, ile nad rzeką tamże, gdzie ta wystawiona jest mieszkającym, że *insistendo laudo praesenti* onę zrujnują. Którym *eam facultatem indulgemus laudis praesentis vigore*¹¹⁹⁶.

Ważny pozostaje fakt, że kwestią tamy w Skwierzynie interesowano się już wcześniej. Zachowała się relacja deputatów sejmikowych z dokonanej wizji tamy w

¹¹⁹⁰ Np. Oborniki, Laudum sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676-1695, s. 280).

¹¹⁹¹ Laudum sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 84).

¹¹⁹² Laudum sejmiku gospodarskiego z 16 IX 1755 (AS 1733-1763, s. 547).

¹¹⁹³ Manifestacja szlachty powiatów nakielskiego i kcyńskiego w sprawie zaniedbań Komisji Skarbowej Poznańskiej względem remontu archiwów i mostu w Nakle z 22 V 1758 (AS 1733-1763, s. 581-583).

¹¹⁹⁴ Uchwała sejmiku nadzwyczajnego z 11 IV 1619 (AS 1616-1632, s. 80-81).

¹¹⁹⁵ Laudum sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 161-162).

¹¹⁹⁶ Laudum sejmiku z limity z 27 III 1702 (AS 1696-1732, s. 258).

Skwierzynie z 1641 r. W czasie rewizji deputaci oglądali tamę w obecności m.in. burmistrza oraz rady miejskiej, a także rybaków i zapisali następujące wnioski:

Naprzód tama albo grobla pierwsza od mostu idąc, iż jest pożyteczna i potrzebna, wiecznemi czasy nienaruszenie, jako usypana jest, zostawać ma. A co się tkanie drugiej grobli, ponieważ same jazy dostateczny wstręt nurtowi, któremi statki zwykły chodzić, czynią, że się indziej obrócić nie może, a ta grobla gdyby powódź jaka nastąpiła, w wielkie by niebezpieczeństwo miasto przywieść mogła i mniej potrzebne pięć jazów starostwa międzyrzeckiego nią są zasypane, przeto uznaliśmy to i uznawamy, że ta druga tama albo grobla, od jm. pana starosty międzyrzeckiego¹¹⁹⁷ może być bezpiecznie rozsypana i te jazy znowu restaurowane i poprawione na użytek starostwa tego. Wszakże z tym dokładem, że tych jazów podnieść będzie jm. pan starosta powinien i zawsze jm. pan starosta terażniejszy i na potym będący tego przestrzegać tamowaniem jazów za przystąpieniem wód corocznych ma, aby nurt z Warty, którym teraz szkuty chodzą, w odnogę się nie obracał, a statki według wód i czasów dostatek wody mieć mogły. A to pod winami w konstytucyj o rozebraniu jazów opisanemi. Działo się w Skwierzynie, *die 5 augusti* r. P. 1641¹¹⁹⁸.

Pozostałe odnalezione informacje pochodzą z instrukcji dla posłów i pojawiają się one stosunkowo regularnie w całym badanym okresie, z czego około 60% odnalezionych zapisów dotyczy konkretnych ośrodków miejskich. Pozostałe 40% ma charakter ogólny. Ważny pozostaje fakt, że postulaty kierowane do sejmu za pośrednictwem wybranych posłów nie odbiegają znacznie od decyzji podejmowanych w laudach sejmikowych, pojawiają się jednak jak już wspomniano zdecydowanie częściej. Podobnie jak w przypadku uchwał, większość kwestii związanych z tranzytem w instrukcjach poselskich wiąże się także ze sprawami finansowymi. Szlachta zwracała się z postulatami przeprowadzenia rewizji stanu dróg, mostów i bruków w wybranych ośrodkach miejskich¹¹⁹⁹. Wyrażała zaniepokojenie ogólną kondycją dróg i zwracała uwagę na konieczność dokonania napraw¹²⁰⁰. Stosunkowo regularnie zwracano uwagę, że pieniądze uzyskiwane z mostowego oraz cła powinny być przeznaczane na naprawy mostów, grobli oraz dróg¹²⁰¹. Najczęściej podkreślano przy tym obecny, zły stan tych obiektów. Tylko w nielicznych sytuacjach szlachta decydowała się zwrócić uwagę na kondycję

¹¹⁹⁷ F.K. Czarnkowski starosta międzyrzecki.

¹¹⁹⁸ Relacja deputatów sejmikowych z dokonanej wizji tamy w Skwierzynie z 5 VIII 1641 (AS 1632-1655, s. 321-322).

¹¹⁹⁹ W 1651 r. proszono o rewizję grobli w miastach: Ujście, Czacz, Czarnków, Rydzyna; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15 XII 1651 (AS 1632-1655, s. 667).

¹²⁰⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 173).

¹²⁰¹ Np. naprawy mostów i dróg w Kcyni; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1667 (AS 1656-1668, s. 853); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 368).

finansową miasta i przekazać prośbę o pomoc do sejmujących. Tak stało się m.in. w przypadku miasta Kcynia w 1653 r., kiedy szlachta zaznaczała, że miasto pozostaje biedne, a bruk jest zniszczony i zwracała uwagę, że mieszczenie powinni otrzymać pomoc¹²⁰². Należy zaznaczyć, iż prośby kierowane bezpośrednio do sejmu należą do sporadycznych m.in. ze względu na fakt przyznawanych zwolnień podatkowych, które przez długi czas pozwalały na rozwiązanie problemu na szczeblu lokalnym.

Warto zauważyć, iż utrzymanie sieci dróg i mostów w dobrym stanie należało do obszaru zainteresowań szlachty wielkopolskiej w całym badanym okresie. Pomimo, iż szlachta zaznaczała, że miasta mają obowiązek dbania o naprawy i kondycję sieci drogowej¹²⁰³, w miarę możliwości obradująca szlachta starała się okazać zainteresowanie tym tematem i pomóc w utrzymaniu obiektów. Sytuacja zmienia się pod koniec badanego okresu, kiedy to w 1776 r. szlachta w instrukcji dla posłów na sejmy zaznaczyła, że konieczność zadbania o drogi i mosty należy do Komisji Dobrego Porządku¹²⁰⁴. Sejmik nie posiadał już wówczas własnych dochodów oraz możliwości wpływania na podatki.

W niewielkim zakresie szlachta wielkopolska interesowała się także kwestią rzek. W przebadanym materiale odnaleziono jednak 12 zapisów poświęconych tej tematyce. Wszystkie one pochodzą z instrukcji dla posłów na sejmy i w zdecydowanej większości (11 na 12 odnalezionych przypadków) dotyczą rzeki Warty¹²⁰⁵. Tylko jeden zapis związany jest z inną rzeką – mianowicie z rzeką Noteć¹²⁰⁶. Pomimo niewielkiej liczby spraw, pojawiają się one w całym badanym okresie. Pierwszy raz o kwestiach związanych z rzeką Wartą wspomniano w 1589 r.¹²⁰⁷, natomiast po raz ostatni w 1776 r.¹²⁰⁸ Szlachtę wielkopolską interesowała przede wszystkim kwestia zapewnienia swobodnej nawigacji na rzece¹²⁰⁹ oraz sprawy związane z jej oczyszczaniem dla bezpiecznego spławu¹²¹⁰. Proszono o wyznaczenie poszczególnych osób, które miałyby zająć się czyszczeniem Warty¹²¹¹. Interesowano się także naprawą grobli na

¹²⁰² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 XII 1653 (AS 1632-1655, s. 788).

¹²⁰³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 25 VIII 1639 (AS 1632-1655, s. 251).

¹²⁰⁴ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (AP Poznań, Gr. Wschowa 223, k. 424-429).

¹²⁰⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 III 1661 (AS 1656-1668, s. 401-402).

¹²⁰⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 363).

¹²⁰⁷ Instrukcja dana posłom z sejmiku przedsejmowego z 31 I – 3 II 1589 (AS 1572-1616, s. 77).

¹²⁰⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku generalnego województw wielkopolskich w Poznaniu z 29 VII 1776 (AGAD, ZP 114, k. 65-70).

¹²⁰⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 12 I 1597 (AS 1572-1616, s. 200); Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 363).

¹²¹⁰ Instrukcja dana posłom na sejm koronacyjny z 29 XI 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 163-167v).

¹²¹¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 XI 1624 (AS 1616-1632, s. 193).

rzece i zwracano uwagę na problem wylewów i zalewania dróg oraz mostów, co w ostateczności doprowadzało do ograniczeń w przemieszczaniu się¹²¹².

¹²¹² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu gnieźnieńskiego w Gnieźnie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Gniezno 212, s. 814-820).

9. Ingerencja sejmiku w kwestie społeczne

Ostatnią utworzoną w toku badań kategorią pozostają kwestie o charakterze społecznym. W tej grupie, w celu uporządkowania narracji, zdecydowano się na wyszczególnienie dwóch podgrup – sprawy o charakterze ogólnym (przez które rozumie się omówienie relacji sejmikującej szlachty ze stanem mieszczańskim i jego przedstawicielami oraz inną ludnością w kontekście miejskim) oraz kwestie religijne i sprawy związane z innowiercami. W toku badań odnaleziono ogółem 219 spraw zaklasyfikowanych do tej kategorii, z czego 59% związanych jest z kwestiami ogólnymi, natomiast pozostałe 41% dotyczy spraw o charakterze religijnym. W przypadku kwestii o charakterze religijnym większość z nich pozostaje związana z polityką sejmiku wobec ludności żydowskiej. Oczywiście, wśród mniejszości etnicznych oraz religijnych zamieszkujących województwa poznańskie i kaliskie w XVII i XVIII w. ważne miejsce zajmowała także ludność pochodzenia niemieckiego, w wiekach XVI i XVII napłynęło do województw wielu Czechów, którzy formowali wspólnotę Braci Czeskich¹²¹³. Od XVI w. w Wielkopolsce mieszkali także Szkoci¹²¹⁴. W badanym materiale nawiązania do obecności tych grup praktycznie nie występują¹²¹⁵.

Do kwestii społecznych zaliczone zostały także wszystkie odnalezione supliki miejskie. Decyzja ta uwarunkowana jest przyjętym założeniem, że reakcje sejmiku na prośby mieszczan miały za zadanie przede wszystkim wspomóc ludność miejską w rozwiązywaniu różnorodnych problemów. Pomimo statystycznego zaliczenia kwestii suplik (a także spraw związanych z nimi, jak odroczenia rozpatrzenia prośby, czy przekazania jej do Komisji Skarbowej Poznańskiej), szersze omówienie próśb kierowanych do sejmiku znajdzie się w rozdziale 10 przy okazji omawiania sposobów kontaktowania się mieszczan z sejmikiem.

W tym miejscu warto zauważyć, że kategoria spraw o charakterze społecznym pozostaje kategorią w której najbardziej widoczny pozostaje omawiany już we wstępie problem

¹²¹³ Niemcy osiedlili się w XVII i XVIII w. i zamieszkiwali głównie miasta przygraniczne i prywatne, byli także licznie obecni we wsiach, szczególnie tych nowo lokowanych. Tak jak ludności żydowskiej, w dużej mierze udało im się utrzymać własną niezależność kulturową i językową, i nie zasymilować się pod tym względem z ludnością polską; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 468, J. Dworzaczkowa, *Czeskie początki Leszna. Mit czy rzeczywistość?*, [w:] J. Dworzaczkowa, *Z dziejów Braci Czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 27-31; J. Dworzaczkowa, *Zbór Braci Czeskich w Ostrorogu*, [w:] J. Dworzaczkowa, *Z dziejów Braci Czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 32-40; J. Dworzaczkowa, *Zbory Braci Czeskich w dawnym powiecie konińskim*, [w:] J. Dworzaczkowa, *Z dziejów Braci Czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 41-47; J. Dworzaczkowa, *Bracia Czescy przejawem odrębności Wielkopolski*, [w:] J. Dworzaczkowa, *Z dziejów Braci Czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 122-126.

¹²¹⁴ Zamieszkiwali oni m.in. Leszno; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 59.

¹²¹⁵ Odnalezione zapisy mają charakter ogólny i kierowane są do ogółu mieszczan lub do wyznawców konkretnych religii.

przenikania się różnorodnych wątków w poszczególnych zapisach. Problem ten będzie szczególnie widoczny w przypadku omawiania polityki sejmiku wobec ludności żydowskiej. W celu usystematyzowania tego zagadnienia zdecydowano się na dodatkowe wyszczególnienie spraw o charakterze skarbowym, przez które rozumie się przede wszystkim kwestie związane z nakładaniem podatków i dodatkowych obciążeń na ludność żydowską oraz sposobem ich wybierania, rozliczania, a także libertacje (ulgi podatkowe). Drugą dużą grupą spraw pozostają kwestie gospodarcze, do których zaliczono problemy związane z handlem (takie jak zakazy wywozu skór i koni za granicę, czy problemy wolności handlu żydowskiego), a także kwestie związane z udziałem Żydów w administrowaniu łąkami. Osobno przeanalizowano fragmenty, których charakter określono w niniejszym artykule jako społeczny. Pod tym określeniem rozumiane są wszystkie informacje dotyczące relacji szlachecko-żydowskich, kwestie pomocy oraz ochrony ludności żydowskiej, a także opinie o Żydach zawarte w korespondencji.

9.1. Ogólne zainteresowanie szlachty sprawami społecznymi

Stosunkowo dużą grupę spraw w kategorii związanej ze sprawami społecznymi pozostają konflikty pomiędzy mieszczanami a szlachtą (w tym urzędnikami) oraz duchowieństwem. W trakcie badań wyszczególniono 34 sprawy konfliktowe, w które ingerowała zgromadzona na sejmiku szlachta wielkopolska. Przedstawione zostały już one w tabeli przy okazji omawiania spraw związanych z sądownictwem, jednak w tym miejscu warto szerzej omówić zebrane dane pod względem statystycznym.

Informacje związane z konfliktami mieszczan z przedstawicielami innych stanów pojawiają się w całym badanym okresie, z czego pierwsza wzmianka pochodzi z 1598 r.¹²¹⁶, natomiast ostatnia z 1776 r.¹²¹⁷ Odnalezione zapisy pochodzą przede wszystkim z instrukcji dla posłów¹²¹⁸ na sejmy oraz w niewielkiej liczbie z laudów sejmikowych¹²¹⁹ i korespondencji¹²²⁰.

¹²¹⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 I 1598 (AS 1572-1616, s. 211).

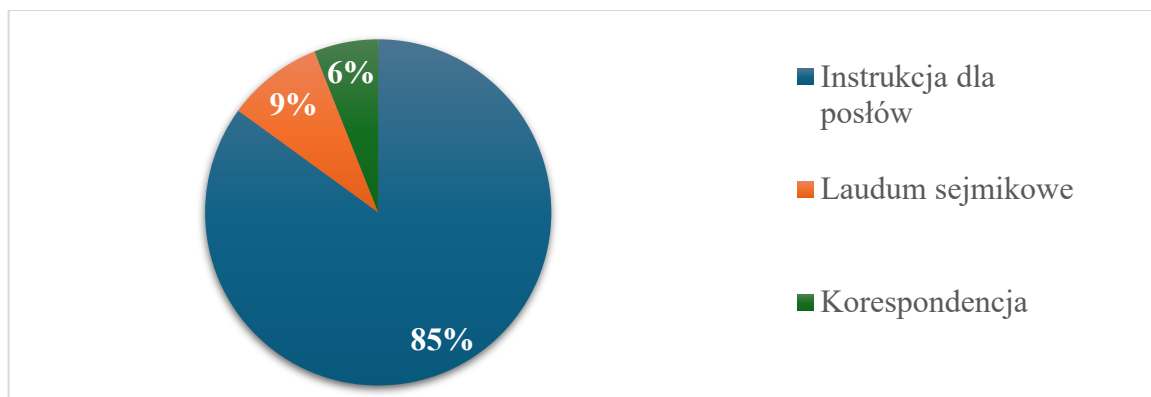
¹²¹⁷ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429).

¹²¹⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 31 XII 1653 (AS 1632-1655, s. 786).

¹²¹⁹ Laudum sejmiku relacyjnego z 15 VII 1681 (AS 1676-1695, s. 254).

¹²²⁰ Informacja o poparciu sejmiku w konflikcie z miastem Poznaniem w liście P. Opalińskiego wojewody łęczyckiego, starosty generalnego Wielkopolski, do Jana III z 9 XII 1690 (AS 1676-1695, s. 507-508).

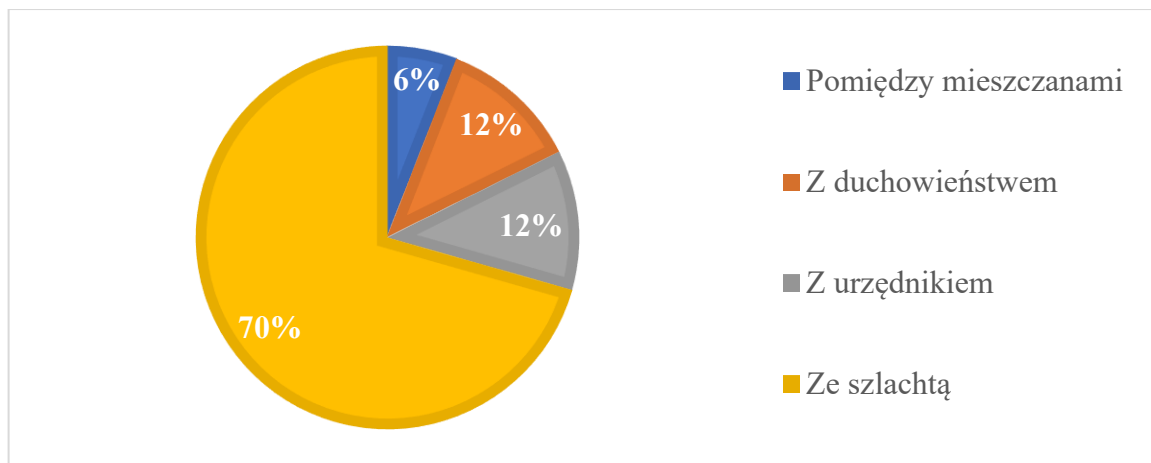
Wykres nr 11: Występowanie informacji o konfliktach w różnych rodzajach dokumentacji sejmikowej

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Sprawy, którymi interesowała się wielkopolska szlachta dotyczyły przede wszystkim konfliktów pomiędzy mieszczanami a szlachtą¹²²¹. W materiale źródłowym odnaleźć można jednak wzmianki o sporach pomiędzy mieszkańcami miast a konkretnymi urzędnikami¹²²², a nawet duchowieństwem¹²²³. W dwóch przypadkach obradująca szlachta zdecydowała się zainterweniować w sprawie pomiędzy samymi mieszczanami¹²²⁴.

Wykres nr 12: Występowanie konfliktów pomiędzy mieszczanami a konkretnymi grupami społecznymi

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

¹²²¹ Np. Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 V 1654 (AS 1632-1655, s. 805).

¹²²² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 367).

¹²²³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 30 I 1662 (AS 1656-1668, s. 439).

¹²²⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z 9 VII 1641 (AS 1632-1655, s. 318); List sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego do J. Szembeka kanclerza wielkiego koronnego z 24 III 1721 (AS 1696-1732, s. 939).

Większość odnalezionych zapisów dotyczących konfliktów związana jest z konkretnymi ośrodkami miejskimi (aż 29 z 34 spraw). Wśród wymienionych ośrodków miejskich pojawiły się: Poznań¹²²⁵ (8 razy), Toruń (7), Wschowa (3 razy), Skwierzyna (2 razy), Oborniki (2 razy), Gdańsk (2 razy), Czaplinek (1), Kalisz (1), Pyzdry (1), Leszno (1) oraz Bydgoszcz (1). Tylko trzykrotnie sprawy dotyczyły ogółu mieszczan, bez wskazania konkretnego miasta, a dwukrotnie określonego mieszczanina – Stanisława Rosółka.

W przypadku większości konfliktów możliwe jest także zidentyfikowanie szlachcica lub rodzin szlacheckich, z którymi w sporze pozostawali mieszczanie (22 na 34). Wśród wymienionych szlachciców pozostają m.in. Piotr Opaliński, Jan i Dorota Otuscy czy Stanisław Śmigielski. W przypadku 10 spraw problem dotyczył ogólnie przedstawicieli stanu szlacheckiego i jednorazowo konkretnego zakonu (benedyktynów chełmskich).

Szlachta wielkopolska w zdecydowanej większości przypadków decydowała się na przekazanie sprawy do króla lub sejmu¹²²⁶, z prośbą o rozwiązanie sytuacji lub podjęcie decyzji (21 na 34¹²²⁷). Niekiedy obradujący wyrażali też wsparcie dla przedstawicieli stanu szlacheckiego lub zaniepokojenie, że działania mieszczan uderzają w ich stan (7). Tylko w nielicznych sytuacjach decydowano o wyrażeniu wsparcia dla mieszczan (2) lub podejmowano konkretne działania w laudach sejmikowych (1).

Należy zaznaczyć, że pewnym wyznacznikiem sporu pomiędzy szlachtą a mieszczanami mógł pozostawać stosunek szlachty do kwestii awansu społecznego. Szlachta wyrażała także niechęć wobec awansu mieszczan, przeciwstawiając się nobilitacjom¹²²⁸. Niekiedy decydowano się zamiast całkowitego sprzeciwu, postulować, aby nobilitacje dochodziły do skutku w niewielkiej liczbie¹²²⁹. Zapisy przedstawiające takie stanowisko mają charakter marginalny.

Szlachta w razie potrzeby interesowała się także kwestiami zamieszek w miastach. W materiale można odnaleźć informacje o tumultach z 1641 r., które miały miejsce m.in. w Krakowie i Poznaniu. Szlachta w instrukcji dla posłów na sejm zwracała uwagę na konieczność

¹²²⁵ Nie wszystkie konflikty w mieście znajdują jednak odzwierciedlenie w materiale sejmikowym. Przykładowo w publikacji związanej z dziejami Poznania, autor wspomina o gwałtownym wystąpieniu pospólstwa z końca XVII w., zakończonego decyzją Jana III Sobieskiego z 1693 r., w którym to władca ustanowił 12 mianowanych przez komisarzy rajców, a obsadzanie ważniejszych stanowisk oddał całkowicie w ręce rady, *Dziesięć wieków Poznania*, red. K. Malinowski, t. I, Poznań 1956, s. 91-93.

¹²²⁶ Jednorazowo o pomoc poproszono kanclerza wielkiego koronnego.

¹²²⁷ Jednokrotnie proszono o skierowanie sprawy bezpośrednio do sądu.

¹²²⁸ Manifestacja posłów sejmowych i sejmiku deputackiego województw poznańskiego i kaliskiego przeciwko części konstytucji sejmowych, uczyniona w Środzie z 9 IX 1647 (AS 1632-1655, s. 430-431).

¹²²⁹ Instrukcja dana posłom na konwokację z sejmiku przedkonwokacyjnego z 6-12 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 137-147v).

wyciągnięcia konsekwencji, a także zapobiegania tego typu wydarzeniom w przyszłości¹²³⁰. Do sejmiku dotarł także list Stanisława Lubomirskiego wojewody krakowskiego w sprawie tumultów studenckich w Krakowie, co może świadczyć o zainteresowaniu szlachty sytuacją w miastach poza terenem Wielkopolski właściwej¹²³¹.

Wśród spraw społecznych warto wspomnieć także o polityce sejmiku wobec ludzi luźnych. Oczywiście grupa ta pojawiała się już przy omawianiu kwestii skarbowych. W tym miejscu warto jednak poświęcić jej nieco więcej uwagi, ze względu na fakt, iż szlachta wielkopolska odnosiła się do niej raczej negatywnie¹²³². Ludzie luźni według Ireneusza Ihnatowicza to wszyscy, którym udało się wymknąć ze ścisłych ram społeczeństwa stanowego. Uważał on, że luźni budzili niechęć szlachty w całym kraju z kilku powodów. Mogli oni stanowić element demoralizujący w kraju, luźni mogli stanowić część środowiska przestępczego, przede wszystkim zaś uderzali w ogólny porządek, według którego każdy plebejusz pozostawał czyimś poddanym, a pracą chłopów dysponował szlachcic¹²³³. Problem ludzi żyjących na marginesie społeczeństw stanowych ma zresztą znacznie szerszy wymiar¹²³⁴. Z tego powodu ludzie luźni zaczęli pojawiać się w konstytucjach sejmowych oraz laudach sejmikowych¹²³⁵. Podstawę polityki wobec tej grupy stanowiły konstytucje piotrkowskie z 1496 r., zakazujące mieszczanom najmowania ludzi luźnych, bez stałego miejsca zamieszkania i listów zwalniających z pracy czy poddaństwa, na czas krótszy od roku¹²³⁶. „W 1593 r. konstytucja sejmowa na wniosek szlachty województw poznańskiego i kaliskiego postanowiła, że starostowie, urzędy miejskie i wszyscy ziemianie mają prawo chwytać, zakuć i zmusić do pracy każdego luźnego aż do czasu, kiedy upomni się o niego prawowity pan. W toku następnego stulecia przyjęły tę normę prawną liczne inne województwa Korony, a w 1683 r. całe Wielkie Księstwo”¹²³⁷. Ludność luźna przysparzała problemów nie tylko szlachcie, ale

¹²³⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z 9 VII 1641 (AS 1632-1655, s. 316-317).

¹²³¹ List Stanisława Lubomirskiego wojewody krakowskiego do sejmiku przedsejmowego w sprawie tumultów studenckich w Krakowie z 18 VI 1641 (AS 1632-1655, s. 303-304).

¹²³² Zagadnienie polityki wobec ludności luźnej na Mazowszu w świetle laudów sejmikowych badał J. Gierowski. Sam autor wspomina jednak o pewnych problemach i nieścisłościach i zaznacza, iż konieczne są szczegółowe badania w tym zakresie, J. Gierowski, *Ludzie luźni na Mazowszu w świetle uchwał sejmikowych*, PH, 40 (1949), s. 164-202.

¹²³³ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Spółeczeństwo polskie*, s. 195.

¹²³⁴ Ch. Hill, *Liberty Against the Law: Some Seventeenth-Century Controversies*, London 1998; S. Grodziski, *Ludzie luźni. Studium z historii państwa i prawa polskiego*, Kraków 1961.

¹²³⁵ Problematyka sytuacji ludzi luźnych, związana ze zbiegostwem chłopów, była często poruszana w instrukcjach sejmikowych. Najczęściej chciano poddać ich kontroli, ograniczyć im swobodę poruszania, co w Polsce nie było łatwe, J. Michalski, *Problematyka ludności luźnej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta*, [w:] J. Michalski, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1: *Polityka i społeczeństwo*, Warszawa 2007, s. 92-103.

¹²³⁶ I. Ihnatowicz, A. Mączak, B. Zientara, *Spółeczeństwo polskie*, s. 195.

¹²³⁷ Tamże, s. 195.

mogła także stanowić konkurencję dla mieszczan. Mogli oni stanowić niepotrzebną grupę, z którą musieli rywalizować rzemieślnicy zrzeszeni w cechach, dlatego często łączono przepisy związane z nimi z postanowieniami dotyczącymi partaczy¹²³⁸. Według Ilnatowicza stosunek do ludności luźnej zależał w dużym stopniu od sytuacji gospodarczej danego regionu. Stosunkowo pożądanymi jako siła robocza byli oni w miastach rozwijających się, m.in. w Gdańsku i na terytorium Ukrainy, a także od XVIII w. w Wielkopolsce, w miastach na pograniczu Śląska, gdzie intensywnie rozwijało się sukiennictwo¹²³⁹.

W materiale sejmikowym kwestia ludności luźnej pojawia się kilkakrotnie w laudach sejmikowych¹²⁴⁰ oraz instrukcjach dla posłów na sejmy¹²⁴¹. Wszystkie odnalezione zapisy wyrażały podobne stanowisko obradującej szlachty. Były to przede wszystkim zakazy trzymania ludności luźnej w miastach¹²⁴², często połączone z groźbą kary za nieprzestrzeganie wytycznych¹²⁴³. Pojawiały się nakazy łapania przedstawicieli tej grupy, kierowane do władz miejskich¹²⁴⁴. Dodatkowo występowały także zapisy o charakterze skarbowym, przypominające, że ludność ta zobowiązana jest do płacenia pogłównego¹²⁴⁵. Wyjątek stanowił zapis z 1628 r., w którym zaznaczono, że ludzie, którzy posiadają kwit świadczący o uiszczeniu podatków, mogą być przyjmowani do miast¹²⁴⁶.

Oprócz ludzi luźnych szlachta w niewielkim stopniu interesowała się także kwestią żebraków. Zapisy odnośnie do tej grupy pochodzą z drugiej połowy XVIII w. i nakazywano w nich, aby wszystkich tułaczy i żebraków odsyłać pod strażą do najbliższych miast¹²⁴⁷. Osoby, które są zdolne do pracy, miały podjąć zatrudnienie, natomiast kalecy i chorzy mieli otrzymać pomoc¹²⁴⁸. W instrukcji dla posłów z 1782 r. zaznaczono, że żebracy pochodzenia żydowskiego powinni otrzymywać wsparcie od synagogi, natomiast chrześcijanie od Komisji Szpitalnej¹²⁴⁹.

¹²³⁸ Tamże, s. 196.

¹²³⁹ Tamże, s. 196-197.

¹²⁴⁰ Laudum sejmiku przedkonwokacyjnego województw poznańskiego i kaliskiego z 6-12 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 99-119).

¹²⁴¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 22 IX 1620 (AS 1616-1632, s. 90).

¹²⁴² Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

¹²⁴³ Laudum sejmiku przedsejmowego przed sejmem koronacyjnym z 16 XII 1632 (AS 1632-1655, s. 48-49); Konstytucja sejmu 1593 r. „O hultajach województw kaliskiego i poznańskiego” (Vol. const., t. 2, vol. 1, s. 202-203).

¹²⁴⁴ Drugie laudum sejmiku przedsejmowego, w sprawie czeladzi z 26 VI 1634 (AS 1632-1655, s. 82-83).

¹²⁴⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 22 IX 1620 (AS 1616-1632, s. 90); Vol. leg., t. III s. 382.

¹²⁴⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 VI 1628 (AS 1616-1632, s. 270).

¹²⁴⁷ Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 812).

¹²⁴⁸ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu wschowskiego we Wschowie z 15 VII 1776 (APP, Gr. Wschowa 223, k. 424-429).

¹²⁴⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 19 VIII 1782 (APP, Gr. Poznań 1163, k. 287-293, 360-365v).

Szlachta wielkopolska interesowała się także kwestią obecności cudzoziemców na terenie Rzeczypospolitej. Zapisy związane z tą tematyką nie pojawiają się zbyt często, a ich treść pozostaje podobna. Większość odnalezionych informacji pochodzi z instrukcji dla posłów na sejmy oraz z laudów sejmikowych i wyraża chęć ograniczenia praw cudzoziemców¹²⁵⁰. Zapisy najczęściej wyrażały nieufność do tej grupy, przez co skarżono się na ich obecność w kraju¹²⁵¹. Postulowano m.in. odsunięcie cudzoziemców od króla¹²⁵², czy nieosiedlanie się w miastach przygranicznych, np. w Kamieńcu Podolskim¹²⁵³.

Jak już wspomniano, do kwestii społecznych zaliczono także problem suplik miejskich. Ta kwestia zostanie szerzej omówiona w rozdziale 10, w celu przeanalizowania sposobów kontaktowania się mieszczan z obradującą na sejmiku szlachtą. W tym miejscu warto skupić się przede wszystkim na ogólnej analizie statystycznej. Badanie problemu suplik miejskich na podstawie akt sejmikowych jest zadaniem niezwykle trudnym przede wszystkim ze względu na brak jednorodnego oznaczania próśb kierowanych przez mieszczan do sejmiku. W wielu przypadkach materiał nie przynosi informacji, że dana decyzja została podjęta na skutek otrzymanej supliki. Dodatkowym problemem staje się prześledzenie całego procesu, od momentu wpłynięcia prośby do wydania decyzji ze względu na liczne odroczenia. Wielokrotnie materiał przynosi informacje o odroczeniu rozpatrzenia supliki do czasu następnego sejmiku lub o przekazaniu sprawy do rozpatrzenia przez Komisję Skarbową Poznańską. Ze względu na fakt, iż wielokrotnie nie ma możliwości połączenia konkretnej supliki z ostateczną decyzją, na potrzeby niniejszej pracy do badań statystycznych przyjęto, że za jedną sprawę uznaje się każdą informację o wpłynięciu supliki do sejmiku, odłożeniu jej do rozpatrzenia do czasu następnego sejmiku, przekazaniu supliki do Komisji Skarbowej Poznańskiej oraz wydaniu decyzji. W ten sposób wyszczególniono 51 spraw związanych z suplikami miejskimi, pochodzącymi z prawie całego badanego okresu (pierwszy odnaleziony zapis pochodzi z 1615 r.¹²⁵⁴, natomiast ostatni z 1766 r.¹²⁵⁵). Miasta kierowały prośby związane przede wszystkim z kwestiami skarbowymi i finansowymi, informowały o swojej ciężkiej sytuacji i liczyły na udzielenie pomocy. W nielicznych przypadkach prośby kierowane do sejmiku pochodzą od pojedynczych osób.

¹²⁵⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 II 1659 (AS 1656-1668, s. 294).

¹²⁵¹ Laudum sejmiku przedkonwokacyjnego z 6-12 II 1764 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 99-119).

¹²⁵² Uchwała zjazdu województw wielkopolskich w Kole z 14 II 1607 (AS 1572-1616, s. 337).

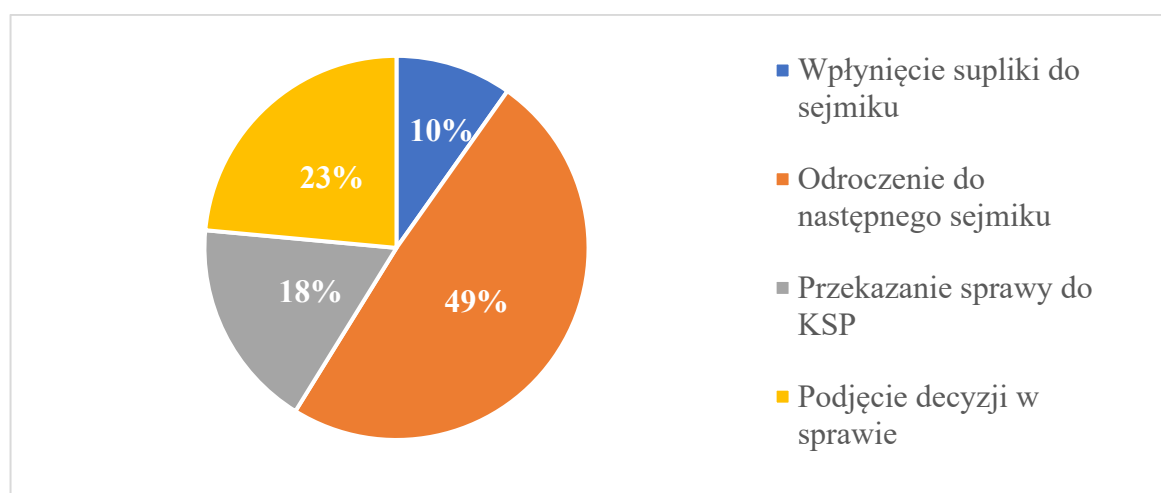
¹²⁵³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 V 1699 (AS 1696-1732, s. 165).

¹²⁵⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 13 I 1615 (AS 1572-1616, s. 466).

¹²⁵⁵ Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

Odraczanie rozwiązania spraw nie dotyczy jedynie suplik. W przypadku instrukcji dla posłów zdarzało się, że identyczne postulaty pojawiały się w dokumentach wychodzących od sejmiku kilka razy z rzędu. Świadczy to, iż nawet wskazywane przez obradującą szlachtę problemy nie były rozpatrywane przez sejmy w trybie natychmiastowym¹²⁵⁶.

Wykres nr 13: Rodzaj spraw związanych z suplikami miejskimi

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

W ramach kwestii społecznych warto zaznaczyć, że szlachta wielkopolska w miarę swoich możliwości starała się interesować sytuacją w ośrodkach miejskich w swoim regionie i w swoich dokumentach zapisywała informacje o problemach mieszczan, m.in. panujących zarazach¹²⁵⁷ czy ruinie ośrodków¹²⁵⁸. Niekiedy, jak omówiono już przy okazji kwestii libertacji, informacje te powiązane były z konkretnymi działaniami np. zwolnieniami z określonych podatków. W wielu przypadkach zapisy te mają jedynie charakter informacyjny.

9.2. Kwestie religijne i sprawy związane z innowiercami

Jak już wielokrotnie wspomniano, wydanie drukiem akt sejmikowych pozwoliło na objęcie kompleksowym badaniem zagadnień związanych z relacjami szlachty wielkopolskiej z różnymi grupami społecznymi zamieszkującymi podległy sejmikowi, a w niektórych

¹²⁵⁶ Ponowienie petycji z poprzedniego sejmiku w sprawie miast Poznania, Wschowy, Śremu, Międzyrzecza i Skwierzyny; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11(?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 316).

¹²⁵⁷ Informacja zawarta w laudum sejmikowym z 1709 r. o panującej w Buku oraz Poznaniu zarazie; Laudum sejmiku z limity z 1 VII 1709 (AS 1696-1732, s. 548).

¹²⁵⁸ Informacja zawarta w laudum sejmikowym z 1710 r. o ruinie miasta Kalisza; Laudum sejmiku z limity z 26 V 1710 (AS 1696-1732, s. 593).

przypadkach również nieco szerszy teren. W niniejszym podrozdziale przeanalizowany zostanie stosunek szlachty do innowierców. Dodatkowo analiza materiału źródłowego umożliwiła, w pewnym stopniu, prześledzenie ogólnego stosunku szlachty z tego terenu do spraw religijnych.

Szlachta wielkopolska odnosiła się w swoich dokumentach do sytuacji różnych religii (katolickiej, grekokatolickiej oraz religii protestanckich), ale także do ogólnie rozumianych kwestii wyznaniowych, które dziś określilibyśmy jako zagadnienia związane z tolerancją religijną i wolnością wyznania. Pomimo tego, największa liczba spraw o charakterze religijno-wyznaniowym związana jest z jedną, główną grupą, którą byli Żydzi.

Tematyka ludności żydowskiej zostanie omówiona w niniejszym podrozdziale stosunkowo obszernie. Decyzja ta związana jest z przeprowadzoną analizą materiału źródłowego, która pozwoliła stwierdzić, iż decyzje szlachty dotyczące ludności żydowskiej pojawiają się stosunkowo regularnie w całym badanym okresie i mają związek z sytuacją miast i mieszczaństwa. Przede wszystkim ludność żydowska zamieszkiwała ośrodki miejskie terenu Wielkopolski właściwej¹²⁵⁹, a przez to decyzje szlachty związane z miastem wpływały na nią w podobnym stopniu co na pozostałych mieszkańców ośrodków miejskich¹²⁶⁰. Dodatkowo ludność żydowska pojawia się w materiale źródłowym wielokrotnie w związku z kwestiami gospodarczymi. Ludność żydowska stanowiła bowiem konkurencję dla stanu mieszczańskiego, co mogło prowadzić do konfliktów. Ewentualne spory mogły być dodatkowo potęgowane przez różnice kulturowe i religijne. Celem analizy polityki sejmiku wobec ludności żydowskiej pozostaje więc odpowiedź na pytanie, czy materiał akt sejmikowych przynosi informacje o silnym konflikcie mieszczańsko-żydowskim związanym z konkurencją gospodarczą lub sporami o charakterze religijnym. Dodatkowo podjęta zostanie próba odpowiedzi na pytanie, czy żydowscy mieszkańcy miast w kwestiach gospodarczych i społecznych byli traktowani przez sejmikującą szlachtę na równi z innymi mieszkańcami ośrodków miejskich.

W tym miejscu należy jednak omówić kwestie zaklasyfikowania spraw do niniejszej analizy. Na potrzeby niniejszej pracy, jak już wspomniano, każdą odnalezioną sprawę zaklasyfikowano tylko do jednej kategorii. Był to zabieg celowy, mający na celu umożliwienie przeprowadzenia rozszerzonych analiz statystycznych. W przypadku ludności żydowskiej

¹²⁵⁹ Kwestia obecności Żydów w miastach wielkopolskich oraz ich liczebności zostanie jeszcze omówiona poniżej.

¹²⁶⁰ Przykładowo w przypadku libertacji oznaczano czy zwolnienie z podatku dotyczy także zamieszkujących dany ośrodek Żydów.

szczególnie mocno można zauważyć wzajemne przenikanie się kategorii. W całym materiale źródłowym odnaleziono łącznie 164 sprawy, w których bezpośrednio wymieniani są Żydzi. W badaniach statystycznych jednak nie wszystkie one zostaną zaklasyfikowane pod kategorię sprawy społeczne. W niniejszym rozdziale krótko przedstawiona zostanie sytuacja podatkowa ludności żydowskiej oraz zapisy o charakterze gospodarczym, dotyczące tej grupy. Nie będą one jednak liczone do kategorii spraw społecznych pod względem statystycznym (znalazły się one odpowiednio w kwestiach skarbowych oraz gospodarczych, a część zapisów została już wstępnie omówiona w odpowiednich rozdziałach). Mimo to zdecydowano o ponownym przytoczeniu najważniejszych ustaleń, aby móc w pełni oddać specyfikę relacji szlachecko-żydowskich na terenie Wielkopolski właściwej.

Analiza akt sejmikowych pozwala spojrzeć na sytuację Żydów wielkopolskich z perspektywy szlachty¹²⁶¹. Zagadnienie to jest szczególnie istotne, ze względu na powszechne twierdzenie, że zamieszkujący Polskę Żydzi tworzyli stosunkowo silne związki ze szlachą¹²⁶². Mimo, iż akta sejmikowe nie są podstawowym materiałem do badania dziejów ludności żydowskiej, tematyka zainteresowania szlachty sytuacją Żydów w kraju była już poruszana w badaniach¹²⁶³ i edycjach źródłowych¹²⁶⁴.

W tym miejscu warto poświęcić uwagę sytuacji ludności żydowskiej jako znaczącego komponentu mieszkańców Wielkopolski. Spora gmina żydowska znajdowała się oczywiście w Poznaniu¹²⁶⁵, jednak duże skupiska Żydów występowały także w Grodzisku, Kaliszu, Kole, Kościanie, Lesznie, Międzyrzeczu, Nakle, Rawiczu, Rogoźnie i Swarzędzu¹²⁶⁶. Naturalnie w

¹²⁶¹ Zarówno wielkopolskiej, jak i wyrażanej w listach przez duchowieństwo oraz w instrukcjach królewskich przez monarchów.

¹²⁶² Tezę postawił żydowski historyk I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, s. 160-164; A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, s. 6; M. Cieśla, *Żydzi a Rzeczpospolita*, [w:] *MY I ONI. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 261-267.

¹²⁶³ Np. A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*; H. Suchojad, *Z problematyki stosunku sejmików małopolskich do ludności żydowskiej w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 99-112; J. Krupa, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej za panowania Augusta II wobec problemów zatrudniania przez Żydów czeladzi chrześcijańskiej (1697-1733)*, *Studia Judaica*, 2 (1999), nr 1, s. 11-23; R. Kozyrski, *Żydzi w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku*, *RCh*, 9 (2003), s. 365-381; P. Zarubin, *Żydzi w świetle akt sejmiku brzesko-litewskiego na podstawie wybranych przykładów z 2. poł. XVII w. i czasów saskich*, *KHŻ*, 6 (2006), nr 3, s. 327-340.

¹²⁶⁴ Np. *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006.

¹²⁶⁵ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 468, 473. O gminach żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu pisała także A. Michałowska-Mycielska, *Między demokracją a oligarchią*; a D. Tollet szacował liczbę zamieszkałych domów żydowskich w Poznaniu, w roku 1655, na 116; D. Tollet, *Ludność żydowska i prawa gmin*, s. 12.

¹²⁶⁶ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 469; Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 59.

niniejszej pracy nie jest głównym celem przedstawienie dokładnej liczebności Żydów zamieszkujących Wielkopolskę właściwą¹²⁶⁷. W toku badań uznano jednak, iż warto w tym miejscu podać kilka podstawowych danych, które przybliżą sytuację tej grupy na tle społeczeństwa wielkopolskiego. Według taryfy z 1765 r., ogółem w Koronie i Litwie mogło mieszkać około 620 tys. Żydów, z czego 14 585 w województwie poznańskim, 5 328 w ziemi wschowskiej oraz 12 729 w województwie kaliskim¹²⁶⁸. Zakładać można, że liczba ta mogła być nawet wyższa, a dodatkowo w niektórych miastach wielkopolskich po 1765 r. zaobserwować można przyrost ludności żydowskiej. Tak działo się m.in. w Rydzynie, Śmiglu, Rakoniewicach i Kościanie. Przykładowo w Kościanie według badań M. Kędelskiego liczba Żydów wzrosła znacząco, zwiększając się z ok. 3000 do 4759¹²⁶⁹. Podobne wyliczenia dla 2. poł. XVIII w. ukazują, iż Polskę w tym czasie zamieszkiwało ok. 750 000 Żydów, z czego według R. Mahlera w Polsce zachodniej (a więc w Wielkopolsce, na Mazowszu i w Prusach Królewskich) mieszkało ich ok. 71 000¹²⁷⁰.

Pomimo wyliczeń i ogólnego przekonania, że Żydzi stanowią znaczący ilościowo element Rzeczypospolitej, należy zwrócić uwagę, że w skali całego kraju Żydów w Wielkopolsce było stosunkowo niewielu. Według badań D. Tolleta: „W miarę posuwania się na wschód odsetek tej ludności wzrastał: 44% Żydów Rzeczypospolitej mieszkało na Ukrainie, 27% – na Litwie, 17% w Małopolsce i 12% w Wielkopolsce¹²⁷¹.” Ludność żydowska wołała także zamieszkiwać małe ośrodki królewskie i miasta prywatne, ponieważ byli w nich mniej narażeni na ataki ze strony mieszczaństwa, niż w dużych miastach¹²⁷². Zdanie to pokrywa się z opinią wyrażaną przez Zbigniewa Chodyłę. Według przeprowadzonych przez badacza szacunków ogólna liczba ludności zamieszkującej Wielkopolskę u schyłku XVIII w. to ok. 772 tys. osób¹²⁷³. Zestawiając te dane ze wspomnianą taryfą z 1765 r. można by założyć, iż Żydzi

¹²⁶⁷ Zagadnieniem tym zajmowali się szeroko m.in. J. Suproniuk, *Żydzi w miastach wielkopolskich*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, red. H. Rutkowski, M. Słoń, t. IV: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, cz. II: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2017, s. 150-176; *Liczba głów żydowskich w Koronie z taryfy roku 1765*; Z. Chodyła, *Osadnictwo i zaludnienie powiatu konińskiego*, s. 7-97; M. Kędelski, *Stan i struktura wyznaniowa ludności powiatu kościańskiego w drugiej połowie XVII wieku*, RL, 9 (1989), s. 60-61; R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, s. 132-154; D. Tollet, *Historia Żydów w Polsce*, s. 96; *Żydzi w Polsce: dzieje i kultura. Leksykon*, s. 140; Z. Chodyła, *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski*, s. 110-111.

¹²⁶⁸ *Liczba głów żydowskich w Koronie z taryfy roku 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kluczycki, Kraków 1898, s. 5-7. Wykorzystana taryfa została uznana przez Z. Chodyłę jako najbardziej wiarygodna; Z. Chodyła, *Osadnictwo i zaludnienie powiatu konińskiego*, s. 12.

¹²⁶⁹ M. Kędelski, *Stan i struktura wyznaniowa*, s. 60-61.

¹²⁷⁰ R. Mahler, *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, s. 132-154.

¹²⁷¹ D. Tollet, *Historia Żydów w Polsce*, s. 96.

¹²⁷² *Żydzi w Polsce: dzieje i kultura. Leksykon*, s. 140.

¹²⁷³ Z. Chodyła, *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski*, s. 110-111.

stanowili jedynie 4-5% ludności regionu¹²⁷⁴. Jednocześnie, zgodnie z wyliczeniami Chodyły, ludność żydowska miałaby stanowić niecałe 21% ludności miejskiej¹²⁷⁵.

Jak już wspomniano, w powyższym fragmencie przytoczono zaledwie kilka wybranych wyników badań odnośnie do liczebności Żydów w kraju i na terenie Wielkopolski właściwej. Celem niniejszej pracy nie jest bowiem dokładne zbadanie tego zagadnienia¹²⁷⁶.

W niniejszym rozdziale, podobnie jak w przypadku pozostałych omawianych kategorii, warto zwrócić uwagę, że odnalezione zapisy przedstawiają nie tylko stosunek samego sejmiku do wielkopolskich Żydów¹²⁷⁷, ale osobno przeanalizowane zostały dodatkowo dokumenty pochodzące z zewnątrz, czyli przede wszystkim instrukcje królewskie¹²⁷⁸, uniwersały oraz listy prywatne. Materiały te, mimo iż uznawane są za akta sejmikowe, nie prezentują stanowiska zgromadzonej na sejmiku szlachty, ale mogły w pewien sposób stanowisko to kształtować lub inicjować poruszanie kwestii związanych z Żydami.

„Zastanawiając się nad relacjami szlachecko-żydowskimi należy zdawać sobie sprawę, że ludność żydowska z jednej strony stanowiła konkurencję dla ubogiej szlachty oraz mieszczaństwa, ze względu na wspólne miejscami dla tych grup interesy ekonomiczne. Gospodarcza działalność Żydów, połączona wielokrotnie z brakiem asymilacji, dawała mieszkańcom miast powód do niechęci. Z drugiej strony dwór królewski, magnateria, bogata szlachta oraz duchowni często wiązali się na różne sposoby ekonomicznie z przedstawicielami społeczności żydowskiej. Zarówno szlachta, jak i Kościół lokowali swoje kapitały u Żydów. Praktyka ta miała miejsce także w Wielkopolsce¹²⁷⁹. Z tego powodu sejmik stawał się

¹²⁷⁴ Co zgadza się z wyliczeniami A.J. Lewickiego, iż średni odsetek ludności żydowskiej dla Wielkopolski stanowi ok. 5,8%, A.J. Lewicki, *Stosunki wyznaniowe w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych w Polsce*, red. E. Wiśniowski, Lublin 1984, s. 127, cyt. za: M. Kędelski, *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, RL, 8 (1987), s. 67.

¹²⁷⁵ Z. Chodyła, *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski*, s. 123.

¹²⁷⁶ Więcej szczegółowych informacji na temat liczebności ludności żydowskiej m.in. Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 85-98; Z. Guldon, *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*, CN, 4 (1998), s. 23-36; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Osadnictwo żydowskie w województwie poznańskim i kaliskim w XVI-XVII wieku*, BŻIH, 1992, nr 2-3; Z. Guldon, J. Wijaczka, *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, NP, 79 (1993); Z. Guldon, J. Wijaczka, *Ludność żydowska w Wielkopolsce w 2. połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995; Z. Guldon, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI-XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990; Z. Guldon, *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI-XVIII wieku*, KHKM, 1986, nr 2, s. 249-263.

¹²⁷⁷ Decyzje wyrażane w laudach sejmikowych, postulaty z instrukcji dla posłów na sejmy oraz opinie wyrażane w mowach czy manifestacjach.

¹²⁷⁸ Instrukcje królewskie są dokumentami ogólnopaństwowymi i trafiały do wszystkich sejmików. Nie ograniczały się tylko do województw wielkopolskich, jednak zawarte w nich zalecenia królewskie znane były szlachcie wielkopolskiej i mogły mieć wpływ na decyzje podejmowane przez sejmik w Środzie. Z tego względu również zostały objęte badaniem.

¹²⁷⁹ D. Tollet, *Historia Żydów w Polsce*, s. 102-103.

miejszem ścierania odmiennych poglądów i różnych postaw wobec Żydów¹²⁸⁰, co zaobserwować można także w Wielkopolsce¹²⁸¹.

Rozpoczynając analizę odnalezionych w materiale źródłowym zapisów związanych z ludnością żydowską warto w pierwszej kolejności omówić instrukcje królewskie oraz uniwersały, które pozwalają w pewnym stopniu ukazać elementy polityki władców wobec Żydów. Królowie najczęściej ingerowali w sprawy związane z ludnością żydowską w kwestiach skarbowych oraz gospodarczych. Jak wspomniano, zagadnienia te zostały już częściowo omówione w rozdziałach dotyczących odpowiednich kategorii. W tym miejscu warto jednak podkreślić, że polskich władców interesowały przede wszystkim płacone przez Żydów podatki. Zwracali oni uwagę na konieczność uczciwej zapłaty, bez zasłaniania się zwolnieniami¹²⁸². Wskazywali na problemy związane z jakością monety, w której płacone były podatki¹²⁸³. Żydzi mieli próbować obniżyć wysokość podatków poprzez wypłacanie ich w gorszej jakości szelągach. Inne opinie w kwestii wypłacanych przez Żydów podatków wyrażał w 1626 r., Zygmunt III Waza, który objął ochroną ludność żydowską wskazując, że podatki na Żydów nakłada sejm. Województwa nie mają kompetencji, aby dokładać im dodatkowych obciążeń skarbowych¹²⁸⁴. Także Władysław IV zwracał uwagę, że Żydzi stają się obiektem nadużyć ze strony poborców podatkowych, którzy wybierają od nich więcej niż jedno uchwalone podymne. W swoim uniwersale władca apelował o zaprzestanie procederu¹²⁸⁵. O problemach Żydów w kwestiach podatkowych wspominał następnie dopiero Jan III Sobieski, który zwracał uwagę na zubożenie ludności żydowskiej i jej problemy z zapłatą podatków¹²⁸⁶.

W kwestiach gospodarczych władcy wspominali o zakazie wywożenia skór za granicę, jednocześnie warto zaznaczyć, że zakaz ten najczęściej nie dotyczył wyłącznie Żydów, a był rozszerzany na wszystkich kupców¹²⁸⁷. W instrukcjach królewskich z badanego okresu nie spotyka się wytycznych ograniczających znacząco działalność Żydów. Tylko August II, w

¹²⁸⁰ H. Suchojad, *Z problematyki stosunku sejmików małopolskich do ludności żydowskiej*, s. 99-112, więcej na ten temat: J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*; A. Kaźmierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI-XVIII*, Kraków 2002; B. Geremek, *Żydzi w społeczeństwie chrześcijańskim - od segregacji do ekskluzji*, [w:] Tegoż, *O średniowieczu*, Warszawa 2012, s. 238-287.

¹²⁸¹ K. Bulińska, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami*, s. 44.

¹²⁸² Instrukcja Jana III na sejmiki przedsejmowe z 4 XI 1682 (AS 1676-1695, s. 277).

¹²⁸³ Instrukcja Michała I na sejmiki przedsejmowe z 15 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 201).

¹²⁸⁴ Odpowiedź króla dana posłom wysłanym z sejmiku posejmowego 2 XII 1621 r. z 23 XII 16621 (AS 1616-1632, s. 227).

¹²⁸⁵ Uniwersał Władysława IV w sprawie opodatkowania Żydów z 11 IV 1635 (AS 1632-1655, s. 125).

¹²⁸⁶ Instrukcja Jana III na sejmiki przedsejmowe 3 XI 1676 (AS 1676-1695, s. 56-57).

¹²⁸⁷ Uniwersał J. Leszczyńskiego kanclerza wielkiego koronnego, starosty generalnego Wielkopolski, informujący o sejmikowej uchwale przypominającej zakaz wywozu skór za granicę z 8 XI 1668 (AS 1668-1675, s. 28-29).

instrukcji z roku 1732, wspominał o konieczności ukrócenia handlu żydowskiego. Zwracał uwagę, że powinni ograniczyć się jedynie do działalności, na którą zezwala obowiązujące prawo i posiadane przez nich przywileje: „Ukrócenie handlów żydowskich, *restringendo* ich tylko do tego, do czego *ex legum permissione* pozwolenie mają. A że *in tantum numerum excrescit multitudo* onychże, że po wielu miejscach nie tylko *adaequant* chrześcijan, ale też i *superant*”¹²⁸⁸.

Zupełnie innym problemem pozostawały ataki chrześcijan na ludność żydowską. W 1673 r. król Michał Korybut Wiśniowiecki był zmuszony odpowiedzieć na zarzuty stawiane Żydom przez szlachtę i mieszczan, dotyczące głównie szkód czynionych przez Żydów w handlu oraz kontaktów ludności żydowskiej z obcokrajowcami. Wiśniowiecki stanął w obronie atakowanych, jasno zaznaczając, iż nie pozwoli na prześladowania, a Żydzi muszą zachować swoje prawa i wolności. Nakazywał też zapewnienie ludności żydowskiej bezpieczeństwa¹²⁸⁹. W badanym okresie jest to jedyny przypadek całego dokumentu poświęconego ochronie ludności żydowskiej w aktach sejmikowych, co nie znaczy jednak, że władcy nie wystawiali ich więcej (wykraczają one jednak poza ścisłą dokumentację sejmikową).

Oczywiście zarzuty pod adresem ludności żydowskiej pojawiają się zdecydowanie częściej. Występują one przede wszystkim w korespondencji pisanej przez szlachtę oraz duchowieństwo¹²⁹⁰. Do sejmiku wielkopolskiego pisali m.in. wojewoda sieradzki Jan Odrowąż Pieniążek¹²⁹¹, podskarbi wielki koronny Jan Ansgary Czapski¹²⁹², a także prymasi – Stanisław Szembek¹²⁹³ oraz Władysław Łubieński¹²⁹⁴. Zarzuty dotyczące spraw skarbowych znalazły się także w manifestacji złożonej w grodzie poznańskim przez Piotra Skrzyńskiego¹²⁹⁵ oraz w mowie Andrzeja Gostomskiego¹²⁹⁶ (pamiętać oczywiście trzeba, że oba te źródła ukazują również stanowisko przedstawicieli wielkopolskiej szlachty).

¹²⁸⁸ Instrukcja Augusta II na sejmiki przedsejmowe z 28 VI 1732 (AS 1696-1732, s. 1093).

¹²⁸⁹ Uniwersał Michała I do województw poznańskiego i kaliskiego, biorący w obronę Żydów z 22 VII 1673 (AS 1668-1675, s. 473-474).

¹²⁹⁰ Zob. A. Kaźmierczyk, *Polscy biskupi wobec Żydów w XVIII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań*, red. A. Kaźmierczyk, A. K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, Kraków 2004.

¹²⁹¹ List J. Odrowąża Pieniążka wojewody sieradzkiego do sejmiku z 1687 (AS 1676-1695, s. 390).

¹²⁹² List J.A. Czapskiego podskarbiego wielkiego koronnego do sejmiku z 24 VII 1738 (AS 1733-1763, s. 255-256).

¹²⁹³ List prymasa S. Szembeka na sejmiki przedsejmowe na dzień 22 VIII 1718 z 29 VII 1718 (AS 1696-1732, s. 876).

¹²⁹⁴ List prymasa W. Łubieńskiego na sejmiki przedsejmowe z 8 VII 1762 (AS 1733-1763, s. 733).

¹²⁹⁵ Manifestacja złożona w grodzie poznańskim przez P. Skrzyńskiego deputata chorągwi pancernej przeciwko poborcy województwa poznańskiego S. Rosnowskiemu z 18 I 1674 (AS 1668-1675, s. 506).

¹²⁹⁶ Mowa wygłoszona przez A. Gostomskiego pisarza grodzkiego poznańskiego na sejmiku przedsejmowym w dniu 25 VIII 1762 (AS 1733-1763, s. 746).

Warto zauważyć, że wymieniane argumenty pozostają podobne we wszystkich odnalezionych przypadkach. Żydom zarzucano nieuczciwe płacenie podatków, niechęć do łożenia na utrzymanie wojska, nielegalne angażowanie Żydów przy administracji cel, czy doprowadzanie do ruiny chrześcijańskich kupców. „Oskarżenia kierowane pod adresem Żydów przez duchownych były jeszcze bardziej ogólne, ale mocno podbudowane kwestiami religijnymi. W zachowanym materiale znalazły się informacje, jakoby Żydzi rujnowali kraj, szkodzili interesom chrześcijan, przeciwstawiali się Bogu, prawom oraz zwyczajom, a także oszukiwali przy wypłacaniu podatków”¹²⁹⁷. Prymas Stanisław Szembek apelował o ograniczenie praw Żydów, a nawet o wygnanie ich z kraju:

Gdyby można wygnanie Żydów z Polski i W.Ks.L., którzy mało czynią *utilitatis* R.P., więcej szkody, a srodze wiele *praeiudicii* kościołom Bożym, prawom i zwyczajom ich (wielu ichm. *haeredes et possessores bonorum* osadzają niemi *de novo* wsi, miasteczka, a jeszcze i w rynkach, że i procesyje, osobliwie podczas święta i Oktawy Bożego Ciała, albo srodze *arctari* albo *omitti* muszą), rujnuje ta *colluvies* prawowiernych katolików, rzemieślników *depravatio et perditio animarum*. Z niej jawna przez służbę u nich, której *ob favoratum* zabiegać trudno, życzę przynajmniej zalecić serio ichm. panom posłom, aby prawa przeciwko nim dawniejsze były bardziej obostrzone i obwarowane, póki je więcej *exemplo* innych państw R.P. o nich chwalebnie nie postanowi¹²⁹⁸.

W badanym materiale Żydzi pojawiają się jako zbiorowość. Zaledwie raz ataki zawarte w korespondencji odnosiły się do konkretnej osoby. Z tego względu osobno można zająć się sprawą Żyda – Jakuba Becala¹²⁹⁹, który wymieniony z nazwiska w badanym materiale pojawia się stosunkowo często. Obecność Becala w dokumentacji sejmikowej została już przeze mnie szczegółowo omówiona w osobnym artykule¹³⁰⁰. Z tego względu w tym miejscu przytoczone zostaną jedynie najważniejsze informacje. Postać Becala pojawia się w materiale z czasów panowania Jana III Sobieskiego, kiedy to według powszechnej opinii Żydzi cieszyli się w Rzeczypospolitej szczególną pozycją. W literaturze stosunkowo często pojawia się opinia, iż Sobieski faworyzował Żydów, co ważne, ocenę tę powielają także przybywający do Polski podróżnicy z innych krajów, np. Anglik William Coxe¹³⁰¹. Wzrost sympatii władcy mógł

¹²⁹⁷ K. Bulińska, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami*, s. 48-49.

¹²⁹⁸ Cyt. za: K. Bulińska, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami*, s. 49, AS 1696-1732, s. 876.

¹²⁹⁹ Sprawa Jakuba Becala została opisana przez A. Kaźmierczyka w pracy dotyczącej polityki sejmów i sejmików wobec Żydów: A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, 79-88, ale także w osobnym artykule: A. Kaźmierczyk, *Sprawa Jakuba Becala, żydowskiego faktora Jana III Sobieskiego w końcu XVII wieku*, SH, 35 (1992), nr 2, s. 155-171.

¹³⁰⁰ K. Bulińska, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami*, s. 35-68.

¹³⁰¹ D. Tollet, *Historia Żydów w Polsce*, s. 89-91.

doprowadzić do zwiększonej niechęci społeczeństwa do ludności żydowskiej, czego przykładem staje się wzmożony atak na Jakuba Becalą¹³⁰². W 1687 r. w liście do sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego Jan Odrowąż Pieniążek także dawał wyraz swojemu niezadowoleniu z pozycji ludności żydowskiej. Autor listu wyliczał zarzuty odnośnie samego Becalą, ale także szczegółowo opisywał swoje niezadowolenie z obecności w Rzeczypospolitej ludności żydowskiej, pisząc:

Czemu *legibus testantibus* [Jakub] Becal trzyma cło koronne i *praefecturas* trzyma? Czemu *ius cardinale commertiorum* tej R.P. podgarnął pod się i inne Żydy? Czemu ci Żydzi *illudunt* na cłach *honori et nomini Christi*, wydając chrześcijanom juramenta, mówiąc i wskazując na Krucyfiks: „Widzisz, oto twój Bóg, kłaniaj się”. Czemu przez tychże Żydów *et sub* nomine cel ciężkie inne żydowskie grasują na fortunach ubogich chrześcijan interweniencje *ex rapinis* ich *cuncta implentur*? Czemu Becal *post impositum* na się od R.P. *arestum*, u skarbu koronnego saevitur na chrześcijany jako *nunquam*, a w tym kto temu okazyją, że dla komór celnych szlachta parentela Żydowi Becalowi służy, *et foedissima servitute* honor szlachecki może *magno honore et gaudio* Żydów, *a contumelia insigni* stanu rycerskiego? Czemu Żydzi i Becal *exauctorant* kupców chrześcijańskich, *mercatura et fortunis* znieważając w przemytach, towary ich długo trzymając niesłusznie, często rewidując, *exquisitissimis modis* tormentując, a podobno *eo intuitu nisi falsus votes* dlatego, że jeżeli R.P. nie postrzeże się prędko Becalą *principalem blasphemum, infamem, contemptorem et violatorem* praw Boskich i R.P. *severissime et explanter* nie skarże i nie skróci złości żydowskiej, nie wynijdzie lat kilka tenże Becal przy administracyi cel koronnych *tacite et sine sensu*, przybrawszy do siebie z kilku bogatych cudzoziemskich Żydów, *generale monopolium* wprowadzi wszystkich towarów i tym sposobem *sub hastam* weźmie wszystkie substancje szlacheckie *fortunasque pupillorum, depauperando Rempublicam*. Czemu tego Żyda Becalą *in obiecto crimine* obrazobórstwa skarb koronny wydarł, *a iustitia* sądów Trybunałów Skarbowych Lwowskiego i Radomskiego *et protexit*? Czemu tenże skarb zdzierając *a rigore poenarum legum* Żyda Becalą, *solennissime et criminalissime* intentowawszy *actio* jm. panu Turnowskiemu podsędkowi kijowskiemu *ratione damnifi cationis thesauri Regni criminalissime* konkludowawszy, *in terminis iuris* zostającą, nie prosekwował, ale i obrazą Boską sprawę *et damnificationis* skarbu koronnego aby Żyd tym był pogrzebł *et mutuam* mieć chciał (jako to *iudicialiter* w Radomiu jm. pan instygator koronny *representans personam* i powagę skarbu koronnego zeznał). Czemu tak wielki respekt *perfusi sanguinis*, że werbujący oficerowie na rekrut regimentów bachorów zdrowych, silnych i mocnych nie biorą, i nimi nie *resartiunt* ruiny regimentu, a pewnie muszkietem niezrobiony Żyd lepiej by władał niżeli parobek zrodzony i wzięty od pługa¹³⁰³.

¹³⁰² Atak na Jakuba Becalą jest w dużej mierze atakiem na króla, zorganizowanym przez jego przeciwników.

¹³⁰³ List J.Ch. Pieniążka wojewody sieradzkiego na sejmiki przedsejmowe z 3 X 1692 (AS 1676-1695, s. 530-531). O konieczności równego obciążenia podatkami ludności żydowskiej wspomniano także w czasie sejmiku przedsejmowego w 1685 r., B. Górna, *Obrady średzkiego sejmiku przedsejmowego w 1685 r.*, [w:] *Między*

Przechodząc do omawiania stanowiska sejmikującej szlachty wielkopolskiej, także w laudach i instrukcjach dla posłów ludność żydowska pojawia się w dużej mierze w kontekstach związanych z szeroko ujmowanymi zagadnieniami skarbowymi. Wynikało to także z posiadanych przez sejmiki kompetencji skarbowych i w sprawach Żydów podobnie jak w przypadku pozostałej ludności liczba spraw znacząco zmniejsza się po 1717 r. Nawet pomimo redukcji liczby spraw po Sejmie Niemym, sprawy finansowe pozostaną nadal najliczniejsze pośród wzmianek dotyczących Żydów. Warto podkreślić, że pod tym względem traktowano Żydów w oderwaniu od reszty ludności. Oddzielne podejście do spraw żydowskich wiąże się ściśle z istniejącym w Polsce systemem podatkowym, a także z dążeniem samych Żydów do separacji od społeczności innych wyznań na podstawie posiadanych praw.

W ostateczności kwestie skarbowe związane z ludnością żydowską niewiele różnią się od omówionych w rozdziale o kwestiach skarbowych ogólnych ustaleń. Głównym celem polityki skarbowej sejmiku było ustalenie wysokości poszczególnych podatków¹³⁰⁴. Ludność żydowska płaciła pogłówny żydowski bezpośrednio do skarbu centralnego i na mocy prawa zwolniona była z pogłównego plebejskiego. Z tego powodu szlachta starała się nakładać na Żydów inne podatki (np. podymne), które Żydzi powinni zapłacić do skarbu sejmikowego¹³⁰⁵. W 1694 r. nakazano ludności wypłacenie aż 10 podymnych, właśnie ze względu na zwolnienie z pogłównego¹³⁰⁶. Tego typu zapisy pojawiają się w stosunkowo dużej liczbie w całym badanym okresie i zawierają podobne informacje.

W sprawie podatków szlachta, w miarę możliwości, starała się utrzymać równość w wysokości obciążeń¹³⁰⁷. Z tego powodu nakazywano, aby Żydzi płacili także podatki ekstraordynaryjne. Postulaty te pojawiają się zarówno w instrukcji z 1682 r.¹³⁰⁸, jak i z roku 1685¹³⁰⁹. Informacje o konieczności utrzymania równego obciążenia pochodzą także z laudów sejmikowych¹³¹⁰. Ostatecznie badacz finansów miasta Poznania, J. Kądziołka szacował na

Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa profesora Krystyna Matwijowskiego, red. B. Rok, J. Maroń, Toruń 2006, s. 596.

¹³⁰⁴ Wysokość pogłównego płaconego przez Żydów poszczególnych ziem można analizować m.in. na podstawie dyspartymentu pogłównego żydowskiego w Koronie, spisane w 1717 r. Zob. J. Muszyńska, *Dyspartyment pogłównego żydowskiego w Koronie w 1717 roku*, CN, 5 (1998), s. 119-131.

¹³⁰⁵ Ogólnie o podatkach pisał m.in. R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza*, s. 214-237; M. Zwierzykowski, *Komisja Skarbowa Poznańska*, s. 73-93.

¹³⁰⁶ Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 599).

¹³⁰⁷ Już w 1903 r. M. Schorr opisywał podatki płacone przez Żydów jako porównywalne do opłat ponoszonych przez mieszczan; M. Schorr, *Żydzi w Przemyślu do końca XVIII. wieku. Opracowanie i wydawnictwo materiału archiwalnego*, Lwów 1903, s. 55-62.

¹³⁰⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676-1695, s. 285).

¹³⁰⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 I 1685 (AS 1676-1695, s. 342).

¹³¹⁰ Laudum sejmiku przedsejmowego z 27 IV 1672 (AS 1668-1675, s. 395).

podstawie miasta Poznania, że roczne obciążenie jednego Żyda jest równomierne z kosztami jaki ponosi ogół mieszczan¹³¹¹.

Oprócz kwestii wysokości obciążenia podatkowego w materiale sejmikowym pojawiają się informacje o zaległościach w wypłacaniu podatków (np. laudum z 1669 r. wspomina o 15 podymnych)¹³¹². W materiale często nakazywano Żydom wpłacanie podatków bez zasłaniania się libertacjami i zwracano uwagę na uiszczanie przez nich opłat „w dobrej monecie” (srebro, zamiast w szelągach)¹³¹³. Osobnym problemem pozostaje kwestia libertacji. Gdy w laudach pojawiała się informacja o zwolnieniu miasta, dopisywano czasem, czy dotyczy także ludności żydowskiej. Zwolnienie danego ośrodka miejskiego z obciążenia nie musiało bowiem oznaczać tego automatycznie. Problem zwolnień pojawiał się także w instrukcjach dla posłów na sejmy. W tym przypadku zdarzały się postulaty dotyczące zarówno potrzeby utrzymania zwolnień¹³¹⁴, jak i prośby o zaniechanie przyznawania libertacji¹³¹⁵.

W nielicznych sytuacjach ludność żydowska, oprócz tradycyjnie naliczanych podatków, musiała liczyć się z dodatkowymi kosztami ponoszonymi na rzecz miast, do których zobowiązywała ich szlachta w laudach sejmikowych. Przykładem takiego dodatkowego obciążenia może być nakaz zapłaty przez Żydów z Nakła 3 tys. zł na naprawę wieży ratusza Kalisza oraz kontrybucji na naprawę mostów i bruków¹³¹⁶, czy nakaz, aby Żydzi oddali miastu Kaliszowi 3 tys. zł oraz aby opłacili naprawę mostów¹³¹⁷. Podobnie laudum sejmiku nadzwyczajnego z 1733 r., w obliczu rozpoczynającej się wojny o tzw. „sukcesję polską” wspomina o nakazie zapłaty przez Żydów 20 tys. zł na zorganizowanie wyprawy żołnierzy wojewódzkich¹³¹⁸. Zdarzały się także dodatkowe obciążenia związane z utrzymaniem poczmistrza¹³¹⁹.

Podobnie jak w przypadku dokumentacji docierającej do sejmiku z zewnątrz, także w przypadku laudów i instrukcji poselskich drugą obok spraw skarbowych często poruszaną tematyką były kwestie o charakterze gospodarczym. Najczęściej podejmowano tematykę związaną z wywozem skór i koni za granicę oraz problem angażowania Żydów do

¹³¹¹ Wyliczenia dotyczą 1590 r., J. Kądziołka, *Finanse miasta Poznania 1501-1648*, Poznań 1960, s. 145-146.

¹³¹² Laudum sejmiku przed sejmem koronacyjnym z 20 VIII 1669 (AS 1668-1675, s. 85).

¹³¹³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 10 XI 1693 (AS 1676-1695, s. 575-576). Konstytucja sejmu 1690 r. „Pogłówne żydowskie” (Vol. leg., t. V, s. 375).

¹³¹⁴ Konstytucja sejmowa 1690 r. „Pogłówne żydowskie” (Vol. leg., t. V, s. 375); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 10 XI 1693 (AS 1676-1695, s. 575-576).

¹³¹⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 XII 1680 (AS 1676-1695, s. 240).

¹³¹⁶ Laudum sejmiku relacyjnego z 4-8 II 1727 (AS 1696-1732, s. 1017).

¹³¹⁷ Laudum powtórnego sejmiku relacyjnego z 15 IX 1700 (AS 1696-1732, s. 197).

¹³¹⁸ Laudum sejmiku nadzwyczajnego z 14 XII 1733 (AS 1733-1763, s. 89-90).

¹³¹⁹ Do utrzymania poczmistrza zobowiązani byli Żydzi kaliscy; Laudum sejmiku przedsejmowego z 18 IV 1701 (AS 1696-1732, s. 226).

administracji celnej. W przypadku wytycznych związanych z wywozem i handlem określonymi towarami zazwyczaj zachowywano równość praw, a zakazy dotyczyły równo wszystkich kupców, bez względu na wyznanie¹³²⁰. Prawie identyczne zalecenia dotyczące zakazu wywozu określonych towarów pojawiają się w całym badanym okresie i występują przede wszystkim w laudach sejmikowych.

Zdecydowanie większe emocje szlachty wielkopolskiej budziły sprawy związane z łąkami. Kwestia angażowania Żydów do administracji łąkami najczęściej pojawia się w instrukcjach dla posłów na sejm. Wielokrotnie w badanym okresie domagano się, aby wydać zakazy dla Żydów i pozostawić łąki w rękach szlachty. Postulat ten występuje w całym badanym materiale źródłowym w prawie niezmienionej formie¹³²¹. „Przykładem próby ograniczania interesów ludności żydowskiej może być zalecenie dane posłom na sejm 1699 r., w którym postulowano wprowadzenie zakazu włączania się Żydów w dystrybucję soli¹³²². Należy jednak pamiętać, iż nie wszystkie zalecenia pojawiające się w instrukcjach miały przełożenie na rzeczywistość. Częste powtarzanie tych samych postulatów może świadczyć, iż wykonywanie zaleceń z instrukcji nie odbywało się w ogóle lub napotykało trudności, w czasach saskich stało się to zresztą normą, z powodu zerwania większości sejmów”¹³²³.

W sprawach o charakterze gospodarczym akta sejmikowe nie przynoszą informacji o licznych skargach mieszczan na ludność żydowską¹³²⁴. W tym zakresie sytuacja różni się od innych regionów kraju, gdzie miasta stosunkowo często zwracały się z prośbą do sejmików o ukrócenie handlu żydowskiego. Fakt ten może oznaczać, że w Wielkopolsce mieszczenie nie odczuwali tak silnej konkurencji ze strony Żydów¹³²⁵. Warto zaznaczyć, że w laudach sejmikowych nie pojawiają się informacje o celowym działaniu szlachty na szkodę handlu żydowskiego. Dodatkowo zdarzały się zapisy, w których obiecywano Żydom wolny handel (np. zapis z laudum z 1703 r., gdzie obiecywano wolny handel wszystkim Żydom, którzy

¹³²⁰ Laudum sejmiku relacyjnego z 4 VII 1690 (AS 1676-1695, s. 479).

¹³²¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 611).

¹³²² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 V 1699 (AS 1696-1732, s. 167).

¹³²³ K. Bulińska, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami*, s. 55; A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, s. 44.

¹³²⁴ Pojedyncze, pojawiające się zarzuty występowały sporadycznie i miały charakter ogólny, jak np. zapis z postulatów do króla z 1596 r., że Żydzi zawyżają ceny i oszukują w handlu. Postulata województw poznańskiego i kaliskiego doręczono królowi w październiku 1596 (AS 1572-1616, s. 193).

¹³²⁵ Liczne skargi wpływały do sejmiku np. od mieszczan Lwowa i Przemyśla. Warto zaznaczyć, iż mimo, że miasta te silnie odczuwały konkurencję ze strony Żydów i często prosiły sejmik wiszeński o ingerencję w sprawach gospodarczych, szlachta najczęściej nie ulegała żądaniom mieszczan. Prośby mieszczan zostawały najczęściej zapisane w instrukcjach dla posłów, a sam sejmik tylko niekiedy decydował się na podjęcie niekorzystnych dla Żydów decyzji. Przykładem reakcji sejmiku na skargę mieszczan może być uchwała z roku 1699 r., kiedy pod naciskiem mieszczan lwowskich sejmik czasowo nakazał Żydom prowadzenia handlu tylko na określonych ulicach; A. Prochaska, *Sejmik wiszeński wobec Żydów*, PNiL, 46(48) (1920), s. 756-757.

regularnie płacą podatki do skarbu¹³²⁶, czy zapis z instrukcji dla posłów na sejm z 1618 r., gdzie przypominano, iż Żydzi powinni mieć wolny handel, ponieważ mają do tego prawo na mocy otrzymanych przywilejów¹³²⁷).

W materiale źródłowym godne uwagi pozostają także kwestie ochrony ludności żydowskiej. Za najważniejszą w badanym okresie próbę ochrony Żydów można uznać uniwersał marszałka sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego Andrzeja Skórzewskiego w sprawie Żydów z 10 czerwca 1716 r. Marszałek wziął pod swoją opiekę wielkopolskich Żydów i zagwarantował im bezpieczeństwo. Dodatkowo zwracał on też uwagę na, jego zdaniem, zbyt duże obciążenie Żydów podatkami:

Ponieważ Żydzi województw poznańskiego i kaliskiego wielkimi podatkami są inonerowani przez asygnacje j.w. ichm. panów marszałków, które już raz wypłaciwszy, drugi raz płacić muszą, tedy pomienionych Żydów *in genere* z miast i miasteczek biorąc w swoją protekcję, że *in vim* wypraw swoich muzykę wojskową już stawili i *actu ipso* oddali do mnie, dlaczego jako ichm. panów rotmistrzów województw naszych obliguję, aby w żadnym mieście i miasteczku do Żydów pretensyi sobie jakiegokolwiek nie rościli *ratione* wypraw, ponieważ już *satisfacti*. Tak i ichm. panom wojskowym *utriusque authoramenti* zalecam i obliguję, aby Żydzi w naszych województwach agramacyi *quovis praetextu* żadnej od nichże nie mieli¹³²⁸.

Andrzej Skórzewski ponownie pisał o konieczności zapewnienia bezpieczeństwa, tym razem na drogach, w swoim uniwersale z 7 sierpnia 1716 r. Ponownie zapewnił wówczas, że ochrona powinna dotyczyć nie tylko chrześcijańskich kupców, ale także Żydów¹³²⁹.

Ludność żydowska została wymieniona też w instrukcji dla posłów, kierowanej do Augusta II. Szlachta wielkopolska opisując szkody wyrządzone przez wojsko, wspomniała, iż krzywd doznali także wielkopolscy Żydzi¹³³⁰. Innym przykładem ochrony jest kwestia sprawy między miastem Poznaniem a poznańskimi Żydami. Szlachta zdecydowała o konieczności napisania listu do komisarzy królewskich: „Tudzież list do ichm. panów komisarzy od J.K.M. naznaczonych na komisję między miastem Poznaniem J.K.M. i Żydami, upraszając, aby osobiwą mieli animadwersyją *in conservatione* Żydów tamecznych, respektem, że siła ichm. fortun swoich konkredytowało na synagogę poznańską, aby *ex aliqua decisione* na fortunach

¹³²⁶ Laudum powtórnego sejmiku przedsejmowego z 11 VI 1703 (AS 1696-1732, s. 341).

¹³²⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 XII 1618 (AS 1616-1632, s. 72).

¹³²⁸ Uniwersał generała A. Skórzewskiego marszałka sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie Żydów z 10 VI 1716 (AS 1696-1732, s. 829-830).

¹³²⁹ Uniwersał generała A. Skórzewskiego marszałka sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z 7 VII 1716 (AS 1696-1732, s. 838).

¹³³⁰ Instrukcja dana posłom do Augusta II z 11 XII 1713 (AS 1696-1732, s. 744).

swoich *creditores* nie szwankowali”¹³³¹ – widać tu wyraźne potwierdzenie licznych związków finansowych wielkopolskiej szlachty z zamożnymi Żydami¹³³².

Pomoc dla pogrzałej ludności żydowskiej z Poznania została także udzielona na mocy decyzji marszałka sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w 1764 r., kiedy to Żydom, którzy ucierpieli w pożarze, obiecano możliwość pozostania w mieście i zajmowania się handlem, pod ściśle określonymi warunkami¹³³³.

Pomimo wyrażanych przez duchownych w korespondencji przekonań, że istnieje wyjątkowo poważny konflikt natury religijnej pomiędzy chrześcijanami a Żydami, sejmik wielkopolski nie odnosił się w ogóle w badanym okresie w laudach i instrukcjach do kwestii religijności żydowskiej. Szlachta wielkopolska nie zdecydowała się na reakcję na wysuwane przez duchownych zarzuty. Warto zauważyć, że w badanym okresie szlachta innych ziem decydowała się na ingerencje w problemy o charakterze wyznaniowym, np. w 1650 r. sejmik ziemi bielskiej odniósł się do zarzucania Żydom mordu rytualnego, a w 1664 r. sejmik opatowski żądał kary dla Żydów za obrazę Matki Boskiej. W 1670 r. także szlachta kujawska domagała się kary (chciała usunięcia Żydów) za bluźnierstwo przeciwko hostii. Podobne sprawy dotyczyły także ziemi zakroczymskiej (1672) i ciechanowskiej (1675)¹³³⁴.

Inną kwestią pozostaje fakt, że w wielkopolskim materiale sejmikowym nie występują informacje o przestępcach żydowskich, mimo, iż z badań M. Cieśli wynika, iż w niektórych miastach występował problem z przestępstwami popełnianymi przez ludność żydowską¹³³⁵.

Za ważny wniosek należy uznać fakt, że Żydzi pojawiają się najczęściej w badanym materiale za czasów panowania Jana III Sobieskiego. Możliwe, iż protekcja króla przysporzyła ludności żydowskiej znaczących przeciwników, jednak warto pamiętać, że w ogniu krytyki znalazła się przede wszystkim żydowska elita (głównie finansowa), ściśle związana z dworem królewskim. Pomimo oskarżeń wysuwanych wobec najważniejszych Żydów w państwie, ogół ludności żydowskiej w Wielkopolsce nie ucierpiał.

W kwestiach związanych ze sprawami religijnymi szlachta wielkopolska interesowała się także sytuacją poza granicami swojego regionu. Zainteresowanie to dotyczyło przede wszystkim miast Gdańsk oraz Toruń i wyrażane było przede wszystkim w korespondencji oraz w instrukcjach dla posłów. W tych ośrodkach szlachta wyrażała przede wszystkim

¹³³¹ Laudum sejmiku z limity z 16 IV 1714 (AS 1696-1732, s. 763).

¹³³² K. Bulińska, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami*, s. 57-58.

¹³³³ Decyzja marszałka sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w sprawie Żydów poznańskich z 16 VIII 1764 (APP, Gr. Poznań 1106, k. 506).

¹³³⁴ Zob. A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, s. 68-73.

¹³³⁵ M. Cieśla, *Żydowskie przestępstwa w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria nowa*, red. A. Karpiński i in., t. II: *Spółeczeństwo a przestępczość*, Warszawa 2009, s. 239-258.

niepokój związany z konfliktami pomiędzy katolikami a licznymi w Toruniu protestantami. W badanym okresie Toruń stanowił ważny ośrodek kultury i gospodarki, pozostając przy tym miastem wielonarodowościowym i wielowyznaniowym. Według badań Stanisława Salmonowicza, a także Mariana Biskupa, ośrodek liczył od 12 do 18 tys. mieszkańców, co czyniło go ważnym w regionie, ale także w ramach kraju. W Toruniu reformacja, w wyniku więzi z krajami niemieckimi odegrała duże znaczenie, a od lat pięćdziesiątych, dzięki przywilejowi króla Zygmunta Augusta, miasto cieszyło się w praktyce pełną swobodą religijną. W elitach miejskich zasadniczą rolę odgrywali protestanci (głównie Kościół luterński), a religia katolicka odzyskała znaczenie w XVII w. W mieście w niewielkiej ilości zamieszkiwali także Żydzi. W ostateczności jednak ludność miasta, a zwłaszcza grupa posiadająca obywatelstwo miejskie była głównie protestancka¹³³⁶. Dodatkowo, w XVII w. do Torunia napłynęła ludność protestancka emigrująca z Poznania¹³³⁷.

Pierwszym zapisem odnalezionym w materiale sejmikowym dotyczącym sytuacji religijnej w Toruniu jest skarga ojców dominikanów, zawarta w liście do sejmiku i pochodząca z roku 1618. Zakonnicy żalili się w liście na mieszczan toruńskich, zarzucając im liczne przewinienia. Według dominikanów mieszczenie dopuścili się m.in. zniszczenia cmentarza, stawiania budynków mieszkalnych na gruntach kościelnych, czy przywłaszczenia folwarku miejskiego, który użytkowali ojcowie. Mieszczenie mieli także zakazać zakonnikom łowienia ryb oraz korzystania z lasu, mimo, iż zakonnicy posiadali odpowiedni przywilej. Według przedstawionej przez dominikanów historii mieszkańcy Torunia mogli nawet ostatecznie chcieć wygnania zakonników z miasta¹³³⁸. Ojcowie zdecydowali się napisać z prośbą o wsparcie ich sprawy do sejmiku i jeszcze w tym samym roku szlachta skierowała w instrukcji dla posłów prośbę o zajęcie się sprawą i reakcją na skargi zakonników¹³³⁹.

Po raz kolejny wspomniano o kwestiach związanych z Toruniem w instrukcjach dla posłów z roku 1634, kiedy to sejmik wstawił się za zakonnikami w ich konflikcie z mieszczanami¹³⁴⁰ oraz zaapelowano o przyjmowanie katolików do miast Torunia oraz Gdańska¹³⁴¹.

Największy konflikt o charakterze religijnym dotyczył kwestii ataków na katolików i znalazł swoje odzwierciedlenie w dokumentacji sejmikowej z lat 1639-1641. Problem relacji

¹³³⁶ S. Salmonowicz, *Języki kultury i życia codziennego w Toruniu w XVII-XVIII wieku*, ORP, 43 (1999), s. 115.

¹³³⁷ K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999, s. 199.

¹³³⁸ List konwentu toruńskiego oo. dominikanów do sejmiku przedsejmowego województwa poznańskiego i kaliskiego z 28 XI 1617 (AS 1616-1632, s. 22-23).

¹³³⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1618 (AS 1616-1632, s. 47).

¹³⁴⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 26 VI 1634 (AS 1632-1655, s. 87).

¹³⁴¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1634 (AS 1632-1655, s. 112).

między katolikami a protestantami w Toruniu w liście do sejmiku z 16 sierpnia 1639 r. opisał biskup chełmiński Kasper Działyński:

Otrzymałszy z osobliwej łaski J.K.M. p.n.m. biskupstwo chełmińskie, tom za najpierwszą chciał mieć u Pana Boga przysługę, przywieść do egzekucyjnej konstytucją sejmku ostatniego¹³⁴², która po miastach pruskich *liberum exercitium religionis catholicae Romanae*, nam *inter multos dissidentes* mieszkającym pod pewną lubo małą obwarowała winą. Dla czego w Toruniu, diecezji mojej podległym, po konsekracyjnej szczęśliwej za pomocą Bożą odprawionej mieszkał i o zwyczajną chwalebny procesyję, która się na dzień Bożego Ciała po wszystkim chrześcijaństwie zwykła *ritu solenni* odprawować z pany toruńczany traktował, ale tak upornie i hardo dopuścić nabożeństwa tego nie chcieli, że ani racjom żadnym, ani powadze R.P. miejsca pozwalali, i to jawnie potrząsając, że *non tenemur ad istam legem* i gdy sam w dzień Bożego Ciała *processionaliter* wychodził, oni *hostilem* prawie *animum* przeciwko nam pokazując, ulicę manu armata osadzili i łańcuchami zarzucili. Nazajutrz po tym do tej swojej malewolencyjnej nie mniejsze *duo crimina* przydali.

Pierwszy, gdy w procesyji, która się tamże po cmentarzu zwyczajnie odprawowała, kamieniami na studenty *tumultuarie* ciskali i jednego w głowę ranieli.

Drugi, gdy po obiedzie tegoż dnia kapłana jednego pobożnego z tamtecznych wikariów kilkanaście studentów heretyckich do mieszkania swego idącego, na ulicy zaskoczywszy, tak pobili i poranili, że też *de vita periclitabatur*, przy którym dostało się tych guzów kilkom naszym studentom szlacheckim. Wydali pod tenże czas i paszkwil pełen bluźnierczych przeciwko Najświętszemu Sakramentowi, i temu, które lud katolicki przeciwko niemu tą świętą procesyją oświadcza nabożeństwu¹³⁴³.

List biskupa nie był jednak jedynym źródłem, z którego szlachta wielkopolska dowiedziała się o sytuacji w mieście. Własną wersję wydarzeń przedstawili w korespondencji datowanej na 19 sierpnia 1639 r. mieszczanie toruńscy. W liście jasno zaznaczono, iż w mieście dba się o wolność i bezpieczeństwo w praktykowaniu religii i nie dochodzi do żadnych ataków na ludność wyznania katolickiego. Proszono o wsparcie sejmiku, jednoznacznie oznajmiając, że opisywane konflikty religijne są jedynie oszczerstwami pod adresem mieszkańców Torunia. Jednocześnie żalono się, że sytuacja miasta ulega pogorszeniu ze względu na poddawanie w wątpliwość praw, przywilejów i zwyczajów miejskich¹³⁴⁴. Kolejne pismo, które wpłynęło do dostojnika na sejmik województw poznańskiego i kaliskiego od mieszczan toruńskich z 19

¹³⁴² Konstytucja sejmku zwyczajnego 1638 r. „*Poenā* na tych, którzy *violant iura religionis catholicae romanae*, w miastach pruskich” (Vol. const., t. 3, vol. 2, s. 337-338).

¹³⁴³ List K. Działyńskiego biskupa chełmińskiego do sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z 16 VIII 1639 (AS 1632-1655, s. 234-235).

¹³⁴⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z 9 VII 1641 (AS 1632-1655, s. 318-3319).

sierpnia 1639 r., potwierdzało, że duchowieństwo katolickie atakuje mieszczan toruńskich i składa fałszywe oskarżenia, zarzucając prześladowanie ludności katolickiej. Szerzej opisano jednak wydarzenia związane z procesją z okazji święta Bożego Ciała. Przyznano, że katolicy nie otrzymali zgody na przejście przez główne ulice oraz rynek miasta. Zamiast tego uroczystość miała odbyć się na cmentarzu, przy kościele parafialnym. Uzasadniono, że decyzja ta była zgodna z tradycją, ponieważ przemarsz we wcześniejszych latach również odbywał się na cmentarzu. Decyzja ta miała sprzyjać zachowaniu porządku i bezpieczeństwa w mieście¹³⁴⁵.

W reakcji na zarzuty szlachta wyraziła swoje zaniepokojenie sytuacją w instrukcji dla posłów na sejm i poprosiła króla, aby sądził w kwestii zarzutów stawianych przez biskupa chełmińskiego i ukarał winnych¹³⁴⁶. Szlachta wielkopolska odpisała także na list mieszczan toruńskich, w którym zaznaczyła swój ból w związku z atakami na ludność katolicką i poinformowała, że oddano całą sprawę pod osąd królewski¹³⁴⁷.

Już w 1641 r. ponownie do sejmiku wielkopolskiego zwrócił się biskup chełmiński Kasper Działyński, pisząc:

Do zuchwałych ekscesów swoich, których już dosyć na wzgardę świętej religijey naszej, a oczywiście *in barbaram Reipublicae nostrae* toruńczanie narobili, nie przestają i po dziś dzień coraz to żałośniejszych przyczyniać kryminałów. Nie dosyć im było na tym, powszechnych Kościoła Świętego zwyczajów przeciwko wyraźnemu prawu *rebelli fastu* zabraniać, nie dosyć sprośne paszkwilusze, Boga samego Majestat łżące, drukować, krwią niewinnego kapłana ręce swe zmazać, syny szlacheckie rozkrwawiać, pospółstwo do tumultu poburzać, ale im tego jeszcze nie dostawało, aby w mieście swym onym pogańskim podobne wzbudzali *persecutiones*, zakonniki ubogie despektując, głodem ich przez kilka dni w oblężeniu morząc, z domów kościelnych, w których *immunitas ecclesiastica* każdego chce mieć *securum*, gwałtownie wywłócząc. A co większa, już się nie tylko przy swych kościołach katolikom *per rapinam* wydartych hardzie oponują, ale też i do tych, które *de facto* są katolickimi, *per summam violentiam* wdzierają, kłódki odbijają, knechtami osadzają, nabożeństwa zwyczajnego zabraniają, a w swą dyspozycją (do tego już *audacia perverserunt*) odbierają¹³⁴⁸.

¹³⁴⁵ List mieszczan toruńskich do dostojnika na sejmik województw poznańskiego i kaliskiego z 19 VIII 1639 (AS 1632-1655, s. 236-237).

¹³⁴⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 25 VIII 1639 (AS 1632-1655, s. 253).

¹³⁴⁷ Respons sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego na list miasta Torunia z 1 IX 1639 (AS 1632-1655, s. 260-261).

¹³⁴⁸ List K. Działyńskiego biskupa chełmińskiego do sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego z 30 VI 1641 (AS 1632-1655, s. 305-306).

Do listu biskupa dołączona została protestacja przeciwko miastu Toruniowi, złożona w grodzie kowalewskim przez Michała Kowalkowskiego wikariusza kościoła parafialnego św. Jana w sprawie tumultów antykatolickich¹³⁴⁹.

Sytuacja w mieście pozostawała trudna, a napięcia między protestantami a katolikami występowały nadal, jednak ze skargą do sejmiku po raz kolejny zwrócił się dopiero w 1688 r. kolejny biskup Kazimierz Jan Opaliński, który opisał zamieszki religijne w mieście, po raz kolejny omawiając trwający konflikt o charakterze religijnym¹³⁵⁰.

Oczywiście do sejmiku dotarła także informacja o najbardziej znanym tumulcie toruńskim z 16 lipca 1724 r. Przebieg wydarzeń szczegółowo omawiali jezuici toruńscy w liście do sejmiku z 20 lipca 1724 r., pisząc:

W dzień Najświętszej Panny Szkaplerznej, to jest die 16 lipca, podczas procesji z Najświętszym Sakramentem u Św. Jakuba panien zakonnych w Toruniu, luterski knecht nieuczciwie, bo z zakrytą kapeluszem głową przypatrywał się z naśmiewaniem procesji. Któremu student szkół naszych kapelusz zdjął z głowy, za co po procesji od lutrów zgromadzonych na cmentarzu Św. Jakuba pogębkami ubity, uwłoczony, skrwawiony i jeszcze *cum violatione loci sacri*, z cmentarza do charbudy wzięty, przez noc i dzień nazajutrz trzymany. O czym dowiedziawszy się studenci nasi szli do pana burgrabiego z ekspostulacją, ażeby więźnia kazał uwolnić, ale on odpowiedział, kto go kazał brać do więzienia, niech go każe uwolnić. U tego nic nie sprawiwszy, poszli do pana prezydenta, lecz i ten na prośbę nic nie uczynił. Trzymając się tedy propozycji pana burgrabiego, kto go kazał wsadzić, niech go każe uwolnić, udali się do mieszczanina tego, który żołnierzy sprowadził na zabranie studenta ze cmentarza, mówiąc, w.m. go kazałeś wsadzić, każ go też uwolnić. Ten miasto postarania się o uwolnienie pierwszego studenta, sprowadził żołnierzy i drugiego z proszących, niewinnie, bez wszelkiej przyczyny kazał wziąć do charbudy. Tym postępkami urażeni studenci nasi powtórnie szli do pana prezydenta, upraszając o uwolnienie niewinnie wziętego, ale ich słudzy jego nie dopuścili, łajac i fukając. Tak tedy nie mogąc dojść sprawy i swojej też nieść konfuzyi, którą często od miasta ponosili, i przed tym jeszcze, gdy student, syn szlachecki był w nocy z gospody wzięty w żupanie, bez kontusza, bez pasa, bez czapki, którego dragoni za łeb targali, bili, rękę wykręcali, na łeb po schodach zepchnęli i do więzienia osadzili, gdzie noc i dzień był trzymany, tej konfuzyi pamiętni studenci nasi *de novo* irytowani, złapali bez naszego konsensu studenta luterskiego i do szkół dyskretnie zaprowadzili. Stąd z woli i rozkazu magistratu toruńskiego, który pod wielką sztrafą nakazał zgromadzenie pospólstwa, tumult stał się, gdy zgromadzeni obtoczywszy szkoły nasze i kolegium, za inceptą i animowaniem pana sekretarza miejskiego bić w okna kamieniami poczęli. W tym na rekwizycją

¹³⁴⁹ Protestacja przeciwko miastu Toruniowi złożona w grodzie kowalewskim przez M. Kowalkowskiego wikariusza kościoła parafialnego św. Jana w sprawie tumultów antykatolickich, dołączona do listu biskupa chełmińskiego na sejmik w Środzie z 17 VI 1641 (AS 1632-1655, s. 306-308).

¹³⁵⁰ List K.J. Opalińskiego biskupa chełmińskiego na sejmiki przedsejmowe w sprawie zamieszek religijnych w Toruniu z 1688 (AS 1676-1695, s. 428-431).

sekretarza oddany luterski student z mniemaniem, że się tumult miał poskromić, ale jak gdyby piekła uchylił, z większym wrzaskiem i furią luterska kanalia z mieszczanami szturmować poczęła i naprzód drzwi do szkół wyłamali, przed którymi żołnierze miejscy stali na ulicy w linię, a przed *collegium* we dwie linie uszykowani, trzymając flinty wymierzone ku oknom naszym na odstrzeliwanie, jeżelibyśmy się bronili, lecz gdy widzieli, że żadnego odporu nie masz, miasto rozgromienia gminu, za podszeptaniem jednego z radnych odeszli. W tym buntownicy wpadłszy do szkół, cokolwiek było w nich porządku, jako to okna, drzwi, ławki, piece i krzesła, stołki, katedry potłukli, porąbali, pogruchotali. Ołtarze w kongregacjach, osobliwie w Większej Kongregacyi, także i znaku nie masz, czy był, ołtarz zrujnowali. A co krwawymi łzami oplakania godne, obrazy święte, jako Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Panny w ołtarzu kongregacyi porąbali rapierami, inne pocięli, podarli, jeden Matki Najświętszej, obraz Św. Ksawiera, Św. Kazimierza i inne, publicznie na ulicy przed szkołami ogień nanieciwszy, na stosie spalili, paląc przez ogień skakali, wołając bluźnierską gębą: „Ratuj się teraz Dzieweczko”, item „*Vivat Maria*”. Taką ruiną szkół złości swojej nie ukontentowawszy, impet swój herezyja obróciła na *collegium*, gdzie drzwi do furty zakonnej wyrąbać usiłowała. A że nie mogła, drągami wyważyła i wpadłszy gminem wielkim, zakonne izby poodbijała, w których cokolwiek było sprzętu, popsowano, porąbano, ostatek porozbierano. Obrazów świętych kilkadziesiąt bezbożnie porąbano, pokłuto, podarto, popsowano. Pan Jezus Ukrzyżowany w bok pchnięty, postrzelony, do kaplicy, gdzie Najświętszy Sakrament był złożony, drzwi wielkie, snycerską robione sztuką porąbane, zrujnowane. Osoby zakonne pięściami pogębkowano, suchymi razami bito, znieważano, chwała Bogu, że przy życiu zostawiono. Tyle śmiała złość heretycka, która pewnie by się na co więcej odważyła była, tylko że nadeszła gwardyja z ordynansem pana komendanta, który przecie się upamiętał i nie przed tym zrazu proszony od katolików nie uczynił, jako luter, mówiąc, a mnie co do tego, przecież około 11. w noc przysłał kilkudziesiąt żołnierzy. Ci złośliwych wyparowawszy z *Collegium*, termin złości i ruiny uczynili¹³⁵¹.

W liście oprócz opisu wydarzeń jezuita zawarł także ogólną skargę na sytuację katolików oraz prośbę o wsparcie¹³⁵². Sejmik przedsejmowy w Środzie z 21 sierpnia 1724 r., na którym mogłaby zostać poruszona sprawa tumultu został zerwany, natomiast o dwóch kolejnych sejmikach: deputackim z 11 września 1724 r. oraz gospodarskim z 12 września 1724 r. nie odnaleziono informacji.

Jak już wspomniano, podobne zapisy jak w przypadku Torunia pojawiają się w instrukcjach poselskich także w związku z sytuacją w Gdańsku¹³⁵³. Szlachta zwracała uwagę,

¹³⁵¹ List jezuitów toruńskich na sejmiki przedsejmowe z 20 VII 1724 (AS 1696-1732, s. 979-981).

¹³⁵² Tamże.

¹³⁵³ Szerzej o skomplikowanej sytuacji religijnej i relacjach między przedstawicielami różnych wyznań w Gdańsku zob. S. Kościelak, *Gdańsk XVI–XVIII wieku – bezpieczna przystań dla religijnych uchodźców? Z dziejów koegzystencji międzywyznaniowej w epoce nowożytnej*, SHG, 5 (2014), s. 196-216.

że katolicy mają być przyjmowani do miasta¹³⁵⁴, a następnie powinni być oni dobrze traktowani i bezpieczni¹³⁵⁵. W przypadku konfliktów szlachta starała się następnie monitorować sytuację, zapisując w instrukcjach dla posłów, aby wysłani na sejm przedstawiciele dowiedzieli się o sytuacji w mieście¹³⁵⁶. O Gdańsku wspominał także biskup chełmiński Kazimierz Jan Opaliński, we wspomnianym już w niniejszej pracy liście do sejmiku związanym z zamieszkami na tle religijnym w Toruniu. Przy okazji omawiania sytuacji w Toruniu biskup wspominał także o wydawaniu „błuźnierczych ksiąg” w mieście Gdańsku i poprosił o pomoc szlachtę wielkopolską¹³⁵⁷. Jeszcze w tym samym roku (1688) w instrukcji dla posłów na sejm odnotowano, aby księgi te zostały spalone a autorzy ukarani¹³⁵⁸.

W Gdańsku do większego konfliktu na tle religijnym doszło w 1678 r., gdy w czasie procesji w dniu 3 maja doszło do splądrowania i sprofanowania przez tłum mieszczan klasztoru oo. Karmelitów oraz kościoła św. Józefa. Szlachta odniosła się do wydarzeń w instrukcji dla posłów na sejm¹³⁵⁹, a o sytuacji wspominał już wcześniej monarcha w instrukcji królewskiej kierowanej do sejmików¹³⁶⁰.

Oczywiście do konfliktów dochodziło także w innych ośrodkach miejskich. W większości przypadków szlachta wyrażała zaniepokojenie sytuacją i decydowała się na skierowanie prośby do króla o zajęcie się sprawą i ukaranie winnych. Tak stało się, kiedy w 1609 r. mieszczenie – protestanci chcieli postawić sobie własny kościół w Międzyrzeczu i popadli w konflikt z biskupem poznańskim, który groził im nałożeniem kary pieniężnej¹³⁶¹. Podobnie, gdy w 1630 r. w Lublinie doszło do zamieszek religijnych, szlachta twierdziła, że to król powinien zająć się ukaraniem winnych¹³⁶². Prośbę o pomoc do króla skierowano także w roku 1614, kiedy w Poznaniu doszło do gwałtownych ataków na ludność ewangelicką¹³⁶³. W odpowiedzi król nakazał, aby sprawą zajął się Adam Czarnkowski wojewoda łęczycki i generał wielkopolski¹³⁶⁴. Sprawę tumultów i konfliktów między wyznawcami różnych religii, które

¹³⁵⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1634 (AS 1632-1655, s. 112).

¹³⁵⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 25 VIII 1639 (AS 1632-1655, s. 253).

¹³⁵⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 27 III 1640 (AS 1632-1655, s. 279).

¹³⁵⁷ List K.J. Opalińskiego biskupa chełmińskiego na sejmiki przedsejmowe w sprawie zamieszek religijnych w Toruniu z 1688 (AS 1676-1695, s. 430).

¹³⁵⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 XI 1688 (AS 1676-1695, s. 436).

¹³⁵⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 3 XI 1678 (AS 1676-1695, s. 163).

¹³⁶⁰ Instrukcja Jana III na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego z 3 X 1678 (AS 1676-1695, s. 149).

¹³⁶¹ Protestacja szlachty dysydenckiej województw poznańskiego i kaliskiego w Poznaniu z 30 VI 1609 (AS 1572-1616, s. 392-393).

¹³⁶² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11(?) IX 1630 (AS 1616-1632, s. 315).

¹³⁶³ Legacja dana K. Zebrzydowskiemu i A. Grodzickiemu, posłom do króla z 15 (?) IX 1614 (AS 1572-1616, s. 443-444).

¹³⁶⁴ Odpowiedź króla dana posłom sejmiku deputackiego z 15 (?) IX 1614 (AS 1572-1616, s. 445).

miały miejsce w Poznaniu poruszono także w instrukcji dla posłów z 1618 r.¹³⁶⁵ W reakcji na informacje od posłów sejm z 1618 r. miał potępić wszystkie ataki na dysydentów, ich świątynie czy duchownych. Powołano także komisję senacko-poselską do ustalenia i ukarania sprawców zburzenia zborów w Poznaniu¹³⁶⁶.

Wyjątkową informację zawarto w liście z 30 maja 1672 r., w którym Bogusław Bojanowski pisał do Jana Bittnera seniora zborów ewangelickich w Wielkopolsce o planowanym wniesieniu na kolejny sejmik w Środzie sprawy związanej ze zburzeniem zboru w Sieniutowie. Bojanowski pisał o sprawie:

[...] Wiem, że też już mogło dojść straszny proceder z kościołem sieniutowskim, jak go zburzyli przeciwko prawu, jak i umarłym w grobie nie przepuszczono i *funditus* ten kościół zniesiono, a publice powiadali, że „od tego na leszczyński uderzymy, a potym dalij”. Przecie by się trzeba na sejmiku przyszył i o to uskarżyć, że nie według dekretu się sprawiono, ale zebrawszy hołotę z tumultem zrobili tę tragediją [...] ¹³⁶⁷.

Niestety, w dalszych materiałach związanych z działalnością sejmiku nie odnaleziono więcej zapisów związanych z tym zbozem.

Oczywiście oprócz wymienionych konfliktów na tle religijnym, w które ingerowała lub którymi przejawiała zainteresowanie szlachta wielkopolska, w materiale pojawiają się także zapisy mogące świadczyć o chęci utrzymania pozytywnych relacji między wyznawcami różnych religii, a także będące wyrazem próby zachowania równych praw. W instrukcjach dla posłów na sejmy nakazywano zachowanie spokoju między różnymi wyznaniami¹³⁶⁸, wspomniano o konieczności zachowania wolności religijnej¹³⁶⁹, zakazywano prześladowań (np. grekokatolików¹³⁷⁰), czy przypominano o prawach do zamieszkiwania w miastach bez

¹³⁶⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 2 I 1618 (AS 1616-1632, s. 47).

¹³⁶⁶ W Poznaniu do ataków na zbory i zburzenia ich dochodziło kolejno w latach 1592, 1596, 1603, 1605, 1606, 1614, 1616. Za każdym razem świątynie były odbudowane. W 1616 r. biskup poznański Andrzej Opaliński uzyskał od króla Zygmunta III mandat zakazujący odbudowy zborów i nakazujący pastorom opuszczenia Poznania. Ostatecznie w 1617 r. duchowni opuścili Poznań. Interesów dysydentów chciała bronić dysydencka szlachta Wielkopolska. W tym celu zebrała się w Ostrorogu, gdzie zadeklarowała pomoc. Ostatecznie wycofano się z tych zamiarów, J. Seredyka, *Geneza komisji posejmowej z 1618 roku powołanej w związku z antydysydenckimi tumultami w Poznaniu*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik, Warszawa 1996, s. 242-248; J. Seredyka, *Sejm 1618*, Opole 1988, s. 41, 48, 86, 174, 201-204.

¹³⁶⁷ Informacja w liście B. Bojanowskiego do J. Bittnera seniora zborów ewangelickich w Wielkopolsce o planowanym wniesieniu na kolejny sejmik w Środzie sprawy związanej ze zburzeniem zboru w Sieniutowie z 30 V 1672 (AS 1668-1675, s. 403).

¹³⁶⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 II 1606 (AS 1572-1616, s. 276).

¹³⁶⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 13 I 1615 (AS 1572-1616, s. 462).

¹³⁷⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 13 XII 1622 (AS 1616-1632, s. 146).

przeszkód (np. ewangelicy mieli być normalnie przyjmowani do ośrodków miejskich¹³⁷¹, chociaż oczywiście takie zapisy pojawiały się jak już wspomniano również w odniesieniu do katolików¹³⁷²). W niewielkiej ilości pojawiają się także w materiale źródłowym ogólne zapisy o złej sytuacji innowierców w kraju¹³⁷³.

Podobnie jak w przypadku ludności żydowskiej, tak w kwestiach wyznawców innej religii do sejmiku docierały głosy przedstawicieli duchowieństwa, którzy przekonywali o konieczności przeciwstawienia się niesłusznym działaniom dysydentów, którzy domagali się równych praw¹³⁷⁴, czy wspominali o konieczności obrony katolików¹³⁷⁵ i praw religii katolickiej¹³⁷⁶. W badanym okresie szlachta wielkopolska praktycznie nie odnosiła się w do tych postulatów. Za wyjątek można uznać instrukcję dla posłów z 1766 r., w której zapisano, iż katolicyzm powinien być religią panującą w Rzeczypospolitej¹³⁷⁷. Wyraz stanowiska Wielkopolan może stanowić także w jakimś stopniu akt konfederacji województw poznańskiego i kaliskiego spisanej i uchwalonej w Krotoszynie i Kaliszu w dniach 27-30 maja 1767 r. – wówczas w sposób oczywiście chodziło rosyjskie naciski zmierzające do przeprowadzenia równouprawnienia innowierców w Rzeczypospolitej, którym przeciwstawiała się większość szlachty¹³⁷⁸.

W materiale sejmikowym praktycznie nie występują zapisy związane z sytuacją innych mniejszości. Wyjątek stanowi zapis z instrukcji dla posłów na sejmy z 1606 r., informujący, że przywilej Abrahama Junga porucznika najemnej piechoty szkockiej z dnia 20 marca 1604 r., który dawał mu dożywotnio zwierzchność nad Szkotami w Polsce ma zostać zniesiony¹³⁷⁹.

¹³⁷¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1634 (AS 1632-1655, s. 112).

¹³⁷² Przykładowo zapis, iż katolicy mają być przyjmowani do prawa miejskiego we Wschowie; Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 XII 1636 (AS 1632-1655, s. 171).

¹³⁷³ Informacja o sytuacji innowierców przed sejmikiem w liście A. Bronikowskiego do B. Bojanowskiego wojskiego poznańskiego ze stycznia 1688 (AS 1676-1695, s. 397-398).

¹³⁷⁴ List K. Sołtyka bpa krakowskiego na sejmiki przedsejmowe z 7 VIII 1766 (Bibl. Nar., rkp. 968, k. 221-229).

¹³⁷⁵ Dodatkowy list K. Sołtyka biskupa krakowskiego na sejmiki przedsejmowe wraz z dwoma załącznikami z 15 VIII 1766 (Bibl. Oss., rkp. 1405, s. 83-88).

¹³⁷⁶ List A.S. Krasieńskiego biskupa kamienieckiego na sejmiki przedsejmowe z 1766 (Bibl. Oss., rkp. 1405, s. 104-107).

¹³⁷⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z 25 VIII 1766 (APP, Gr. Poznań 1221, k. 196-200).

¹³⁷⁸ Akt konfederacji województw poznańskiego i kaliskiego spisanej i uchwalonej w Krotoszynie i Kaliszu z 27-30 V 1767 (APP, Gr. Kalisz 409, s. 237-244).

¹³⁷⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 II 1606 (AS 1572-1616, s. 279).

10. Polityka sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa – specyfika regionu

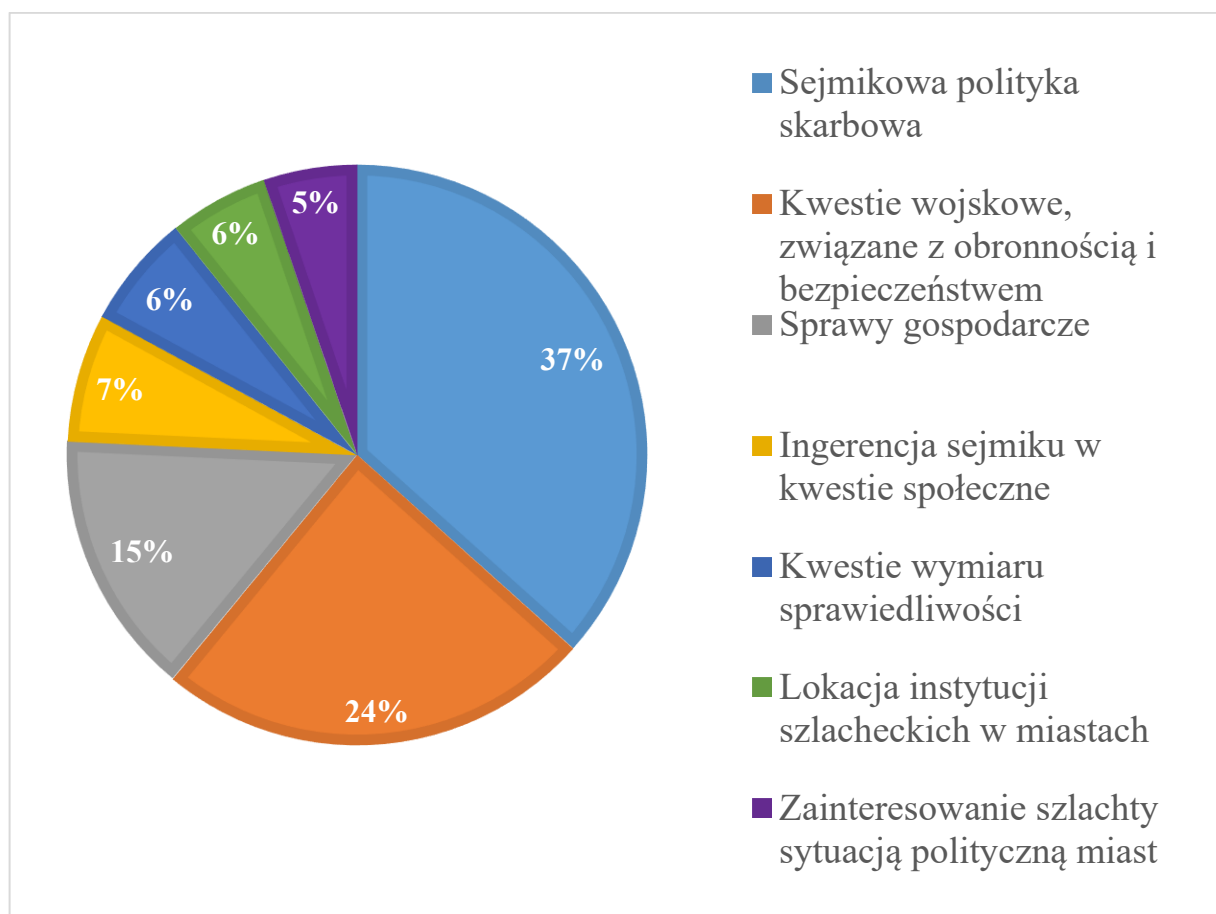
10.1. Ogólna charakterystyka polityki sejmikowej

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie polityki sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa w latach 1572-1793. Aby dokładnie omówić zainteresowania szlachty problematyką miejską zdecydowano o wyszczególnieniu 7 kategorii, do których zakwalifikowano wszystkie odnalezione w materiale sejmikowym zapisy dotyczące ośrodków miejskich i ich mieszkańców. Kategorie te stały się podstawą do powstania kolejnych rozdziałów, w których przedstawiono stanowisko szlachty wobec konkretnych problemów. W tym miejscu warto przyrzeć się ogólnemu obrazowi polityki sejmiku wielkopolskiego w badanym okresie.

Analiza całości wielkopolskiego materiału sejmikowego i uwzględnienie w pracy wszystkich odnalezionych zapisów związanych z miastami i mieszczaństwem pozwoliły na dokonanie analizy statystycznej występujących zagadnień. Wyraźnie zaobserwować można, iż sejmik wielkopolski interesował się przede wszystkim sprawami o charakterze skarbowym (37%), kwestiami związanymi z wojskiem, obronnością oraz bezpieczeństwem wewnętrznym (24%) oraz sprawami gospodarczymi (15%). Pozostałe wyszczególnione zagadnienia występują w dokumentacji sejmikowej zdecydowanie rzadziej i oscylują w okolicach 5-7% wszystkich spraw. Można więc zgodzić się z badaczami dziejów sejmików, którzy jeśli poruszają w swoich pracach kwestie polityki sejmiku wobec miast, przede wszystkim wskazują na kompetencje sejmiku związane ze sprawami podatkowymi oraz wojskowymi¹³⁸⁰. Dokładny procentowy podział spraw zakwalifikowanych do poszczególnych kategorii został przedstawiony na poniższym wykresie:

¹³⁸⁰ Więcej na temat polityki sejmików innych ziem wobec miast i mieszczaństwa zobacz rozdział 1 oraz podrozdział 10.6.

Wykres nr 14: Sprawy miejskie zakwalifikowane do wyszczególnionych kategorii

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Największą grupę spraw miejskich stanowią kwestie o charakterze skarbowym. Jak wielokrotnie powtarzano, zainteresowanie szlachty sytuacją podatkową i finansową miast stanowi bezpośrednią konsekwencję kompetencji sejmikowych w badanym okresie, chociaż oczywiście zakres władzy sejmików zmieniał się zarówno w wyniku reform Sejmu Niemego, jak i w czasach stanisławowskich. Wśród spraw o charakterze skarbowym najliczniej występują zapisy związane z decyzjami ustalającymi wysokość podatków¹³⁸¹ i sposób ich wybierania¹³⁸² (np. komisarze, taryfy, poborcy podatkowi). Sejmik zajmował się zarówno podatkami uchwalonymi bezpośrednio przez sejm¹³⁸³, jak i w przypadku okresów, w których zjawisko zrywania sejmów było nasilone lub Rzeczpospolita pozostawała w stanie wojny, szlachta samodzielnie uchwalała wysokość podatków i w dowolny sposób je modyfikowała.

¹³⁸¹ Laudum sejmiku posejmowego z 29 XII 1626 (AS 1616-1632, s. 223).

¹³⁸² Laudum sejmiku deputackiego z 10 IX 1612 (AS 1572-1616, s. 409).

¹³⁸³ W materiale znajdują się także deklaracje posłów wielkopolskich na sejmie w sprawie uchwał podatkowych, np. deklaracja z 1650 r.; Deklaracja w sprawie uchwał podatkowych i terminu sejmiku relacyjnego w konstytucji sejmowej (AS 1632-1655, s. 665); Vol. const., t. 4, vol. 1, s. 209.

Od 1590 r. niezłatwienie na sejmie spraw podatkowych miało miejsce coraz częściej. Z każdym rokiem coraz większa liczba ziem nie wyrażała zgody na uchwalenie podatków. Innym przykładem wpływu lokalnej szlachty może być dokonana przez sejmik zmiana, wyrażona w laudum z 1705 r., w którym ze względu na brak możliwości poboru wcześniej ustalonego łańowego, zdecydowano się wprowadzić nakaz zapłaty podwójnego pogłównego¹³⁸⁴. Sejmik, w miarę możliwości, podejmował także działania mające na celu zapobieganie oszustwom o charakterze skarbowym¹³⁸⁵. Jak wielokrotnie podkreślano, większość zapisów o charakterze finansowym ma bardzo ogólny charakter i nie przynosi szczegółowych informacji o losach poszczególnych ośrodków miejskich.

Większą różnorodnością cechują się zapisy związane z wystawianiem i realizacją asygnacji oraz informacjami o występujących problemach z płatnością podatków. Dzięki nim, w pewnym stopniu, możliwe stają się prześledzenia zadłużeń miast, związanych z niezapłaceniem podatków¹³⁸⁶. Z przebadanego materiału źródłowego wynika, iż szlachta wielkopolska starała się podchodzić do problemów z opłacaniem podatków w sposób sprawiedliwy. Starano się karać osoby wydające fałszywe kwity¹³⁸⁷, jednocześnie jednak podatki mogły zostać uznane za zapłacone, jeśli kwit został nieumyślnie zgubiony¹³⁸⁸.

Wyjątkowe znaczenie ma kwestia przeznaczenia podatków, którą częściowo prześledzić można na podstawie niektórych wydatków miast oraz sejmiku¹³⁸⁹. Zakres potrzeb pozostawał szeroki, a z uzyskanych pieniędzy finansowano przede wszystkim żołd wojskowy i wydatki na zaciąg wojska, ale również rekompensaty, nagrody (np. dla żołnierzy) i pensje dla urzędników, wykupy z niewoli, czy zapomogi dla zakonów oraz instytucji kościelnych. Oczywiście w niniejszej pracy najważniejsze pozostają pieniądze, które przeznaczano na poprawę sytuacji miast. Wykorzystywano je m.in. na naprawę przepraw, dróg i mostów¹³⁹⁰, remonty kamienic¹³⁹¹, pokrycie zadłużeń¹³⁹² oraz umocnienie fortyfikacji miejskich¹³⁹³. Z perspektywy ośrodków miejskich najważniejsze pozostają jednak libertacje (zwolnienia) oraz kwestie związane z wypłatą odszkodowań dla miast za zniszczenia dokonane przez wojska. Zwolnienia

¹³⁸⁴ Laudum sejmiku z limity z 30 III 1705 (AS 1696-1732, s. 466).

¹³⁸⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku z przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 356).

¹³⁸⁶ Laudum sejmiku relacyjnego z 15 III 1674 (AS 1668-1675, s. 515).

¹³⁸⁷ Laudum sejmiku z limity z 12 III 1714 (AS 1696-1732, s. 759).

¹³⁸⁸ Laudum sejmiku z limity z 13 IV 1711 (AS 1696-1732, s. 641).

¹³⁸⁹ W niewielkim stopniu możliwe jest przeanalizowanie na jakie cele sejmik przeznaczał pieniądze pozyskane od miast.

¹³⁹⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 368).

¹³⁹¹ Laudum sejmiku z limity z 13 III 1713 (AS 1696-1732, s. 715).

¹³⁹² Laudum sejmiku ekstraordinaryjnego z 20 VIII 1711 (AS 1696-1732, s. 660).

¹³⁹³ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 (?) IX 1630 (AS 1617-1632, s. 315).

z podatków pozwalały miastom przetrwać w sytuacjach kryzysowych. Obecnie zapisy te mają duże znaczenie dla zrozumienia kondycji ośrodków miejskich. W wielu przypadkach są one doskonałym źródłem informującym o pożarach miast¹³⁹⁴, powodziach¹³⁹⁵, panujących w miastach zarazach¹³⁹⁶ czy dokonanych zniszczeniach wojennych¹³⁹⁷. Wielokrotnie pojawiają się informacje o ruinie konkretnego ośrodka¹³⁹⁸ lub skrajnej biedzie mieszczaństwa¹³⁹⁹. Wszystkie te zapisy przyjmują podobną formę w całym materiale źródłowym. Najczęściej zapisywano krótką informację zawierającą nazwę miasta, przyczynę zwolnienia, nazwę podatku, z którego miasto zostawało zwolnione oraz okres, na który przyznano libertację. W materiale nie brakuje próśb od miast o przedłużenie już otrzymanych zwolnień¹⁴⁰⁰. W wyjątkowych sytuacjach możliwe było także cofnięcie zwolnienia¹⁴⁰¹. Zwolnienia dostarczają też czasami wiadomości o sytuacji finansowej lub pozycji konkretnych mieszczan¹⁴⁰².

Kolejną pod względem liczebności spraw kategorią pozostają kwestie związane z obronnością i bezpieczeństwem (w tym także o charakterze wojskowym). Większość spraw zaklasyfikowanych jako sprawy związane z obronnością i bezpieczeństwem dotyczyła działalności wojska. Jednym z najczęściej występujących problemów pozostają obowiązki miast i mieszczaństwa wobec żołnierzy. Miasta pojawiają się także w materiale jako miejsca stacjonowania wojsk¹⁴⁰³ oraz miejsca, w których umieszczano magazyny na potrzeby żołnierzy¹⁴⁰⁴. Obecność żołnierzy w ośrodkach miejskich bardzo często bezpośrednio powiązana jest z kryzysem w miastach, co dobrze obrazują pojawiające się w materiale źródłowym liczne skargi na poczynania wojskowych¹⁴⁰⁵. Miasta stosunkowo często występują w dokumentacji sejmikowej właśnie w kontekście szkód, które poczynili w nich żołnierze (zarówno wojsk Rzeczypospolitej, jak i obcych armii)¹⁴⁰⁶. Jak omówiono w rozdziale

¹³⁹⁴ Laudum sejmiku z limity z 26-27 IX 1696 (AS 1696-1732, s. 38).

¹³⁹⁵ Laudum sejmiku z limity z 8 XI 1700 (AS 1696-1732, s. 200).

¹³⁹⁶ Laudum sejmiku z uniwersału królewskiego przed Walną Radą Warszawską z 7 I 1710 (AS 1696-1732, s. 572).

¹³⁹⁷ Laudum sejmiku z uniwersału królewskiego przed Walną Radą Warszawską z 7 I 1710 (AS 1696-1732, s. 573).

¹³⁹⁸ Laudum sejmiku relacyjnego z 3 IV 1713 (AS 1696-1732, s. 723).

¹³⁹⁹ Laudum sejmiku z limity z 15-17 XII 1704 (AS 1696-1732, s. 454).

¹⁴⁰⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 9 II 1606 (AS 1572-1616, s. 281).

¹⁴⁰¹ Laudum sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 604).

¹⁴⁰² Laudum sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1688-1675, s. 353).

¹⁴⁰³ Uniwersał W. Miaskowskiego wojewody kaliskiego do województw poznańskiego i kaliskiego z 28 VI 1760 (AS 1733-1763, s. 621).

¹⁴⁰⁴ Punkta zawierające spis krzywd poczynionych przez wojsko rosyjskie w województwach poznańskim i kaliskim, przedstawione przez delegata województw J. Łochockiego starostę osieckiego feldmarszałkowi rosyjskiemu P.S. Sałtykowowi z 1759 (AS 1733-1763, s. 606-607).

¹⁴⁰⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego 29 VII 1670 (AS 1668-1675, s. 219).

¹⁴⁰⁶ List A. Tarły wojewody lubelskiego do województw, ziem i powiatów na sejmiki gospodarskie z 9 IX 1743 (AS 1733-1763, s. 323).

związanym z kwestiami wojskowymi, szlachta zdawała sobie sprawę z negatywnego oddziaływania wojsk na kondycję ośrodków miejskich i w miarę możliwości starała się przeciwdziałać zniszczeniom (np. kierując poprzez posłów na sejm prośby o ukroczenie swawoli żołnierzy) lub reagując na już dokonane szkody (np. prosząc o tworzenie spisów zniszczeń, obiecując rekompensaty dla miast lub kary dla żołnierzy, a nawet przyznając miastom zwolnienia od stacjonowania wojsk¹⁴⁰⁷).

Oczywiście miasta pojawiają się w kwestiach związanych z obronnością kraju, także ze względu na nałożony na nie obowiązek uczestnictwa w obronie Rzeczypospolitej. W tym zakresie pojawiają się zarówno nakazy stawienia się do obrony, jak i zwolnienia od uczestnictwa w walkach¹⁴⁰⁸. Obowiązkiem mieszczan była także obrona miast. W materiale pojawiają się wzmianki na temat konieczności umacniania fortyfikacji lub murów miejskich, a także różnorodne zapisy dotyczące utrzymania bezpieczeństwa w miastach, chociaż te ostatnie pojawiają się w stosunkowo niewielkiej ilości. Mimo wszystko w niewielkim stopniu możliwe jest prześledzenie ostrzeżeń kierowanych do miast, związanych z napadami, grabieżami oraz grasującymi bandytami¹⁴⁰⁹. Należy zauważyć, iż nawet jeśli akta sejmikowe nie zawsze zawierały informacje o konkretnych działaniach podejmowanych przez szlachtę, ukazują one zainteresowanie sejmiku sytuacją ośrodków miejskich i pozwalają dowiedzieć się m.in. o zniszczeniu danego ośrodka, zajęciu miasta czy trasie przemarszu wojsk¹⁴¹⁰.

W przebadanym materiale źródłowym w stosunkowo dużej ilości występują także zapisy o charakterze gospodarczym, chociaż w przypadku tej kategorii zdecydowanie mniejsze znaczenie mają decyzje podjęte przez szlachtę wielkopolską. W tej grupie spraw miejskich dominują zapisy o charakterze postulatycznym, pochodzące przede wszystkim z instrukcji danych posłom na sejmy oraz informacje zawarte w instrukcjach królewskich. Dominującą tematykę w przypadku kwestii gospodarczych stanowiły sprawy związane z handlem (cenami, towarami, a także sytuacją kupców¹⁴¹¹). Zdecydowanie rzadziej zajmowano się szeroko rozumianym tranzytem, a zatem przede wszystkim problemami związanymi z naprawami dróg oraz mostów. W niewielkiej ilości odnaleźć można także informacje dotyczące rzemiosła i sytuacji rzemieślników¹⁴¹².

¹⁴⁰⁷ Umowa między Augustem II a sejmikiem w sprawie utrzymania wojsk saskich w Wielkopolsce z 5 XII 1710 (AS 1696-1732, s. 618).

¹⁴⁰⁸ Uchwała zjazdu senatorów i posłów województw wielkopolskich w Łęczycy z 20 IX 1589 (AS 1572-1616, s. 87-88).

¹⁴⁰⁹ Laudum sejmiku z limity z 26 IV 1706 (AS 1696-1732, s. 505).

¹⁴¹⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 II 1632 (AS 1616-1632, s. 331).

¹⁴¹¹ Instrukcja Jana Kazimierza na sejmik ekstraordynaryjny z VIII/IX 1660 (AS 1656-1668 s. 361-362).

¹⁴¹² Instrukcja Augusta III przygotowana na sejmiki przedsejmowe przed planowanym sejmem ekstraordynaryjnym z 4 IX 1755 (AS 1733-1763, s. 540).

Około 7% spraw o charakterze miejskim stanowią zapisy zakwalifikowane jako kwestie o charakterze społecznym. W tej kategorii wyszczególniono dwie podgrupy, omawiając osobno relacje mieszczan ze szlachtą i innymi stanami oraz oddzielnie odnosząc się do stanowiska szlachty wobec kwestii religijnych i spraw związanych z innowiercami¹⁴¹³, wśród których dominują zapisy związane z ludnością żydowską¹⁴¹⁴. Do kategorii spraw o charakterze społecznym zaliczono też kwestię suplik miejskich rozpatrywanych przez sejmik lub przekazywanych do Komisji Skarbowej Poznańskiej. „Stosunkowo dużo miejsca w badanym materiale zajmują, o czym już wspomniano, zapiski dotyczące ludności żydowskiej. Pozwalają one nieco poszerzyć obserwacje na temat charakteru relacji szlachecko-żydowskich oraz chrześcijańsko-żydowskich i prześledzić ewentualne różnice w postępowaniu szlachty różnych regionów. W większości decyzje i stanowisko szlachty dotyczyły spraw o charakterze skarbowym i zakwalifikowane zostały do kwestii podatkowych. Nie brakuje jednak innych przykładów zainteresowania szlachty ludnością żydowską. Żydzi mogli liczyć na ochronę i pomoc ze strony szlachty wielkopolskiej, czego przykładami są m.in. nakaz pomocy wydany Bogusławowi Tomickiemu, czy uniwersał Andrzeja Skórzewskiego. Oczywiście oprócz wytycznych związanych z ludnością żydowską, w niewielkiej ilości pojawiają się także zapisy dotyczące tolerancji religijnej, protestantów, ewangelików i Kościoła greckokatolickiego. W materiale odnaleźć można również zapisy dotyczące cudzoziemców oraz innych mniejszości zamieszkujących Wielkopolskę, m.in. Szkotów”¹⁴¹⁵.

Kolejną grupę stanowią kwestie wymiaru sprawiedliwości, do której zaliczono 6% wszystkich spraw miejskich. W tej grupie znalazło się oczywiście sądownictwo skarbowe, bezpośrednio wynikające z kompetencji skarbowych. W tej kategorii znalazły się także informacje dotyczące miejsca i czasu odbywania się sądów¹⁴¹⁶. W pewnym zakresie na podstawie materiału sejmikowego możliwe stało się także prześledzenie kwestii kar dla mieszczan i władz miejskich¹⁴¹⁷, takich jak kary za przyjmowanie zbiegów do miast, niepłacenie podatków czy niestawienie się do spisu. Stosunkowo duża liczba spraw związana jest z ingerencją sejmiku w różnorodne spory (między miastami a szlachtą, duchowieństwem, władzami, właścicielami czy pomiędzy samymi mieszczanami). Dodatkowo w czasie obrad sejmikowych zwracano uwagę na sprawy sądów miejskich i wydawanych przez nie wyroków.

¹⁴¹³ Por. D. Rolnik, *Szlachta czasów panowania Stanisława Augusta o różnowiercach*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI-XVIII wiek*, red. A. Filipczak-Kocur, T. Ciesielski, Warszawa-Opole, s. 243-260.

¹⁴¹⁴ Zob. K. Bulińska, *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami*.

¹⁴¹⁵ K. Bulińska, *Akta sejmikowe jako źródło do dziejów miast i mieszczaństwa*, s. 102-103.

¹⁴¹⁶ Laudum sejmiku przedsejmowego z 2 III 1573 (AS 1572-1616, s. 13).

¹⁴¹⁷ Laudum sejmiku z limity z 29 X 1705 (AS 1696-1732, s. 489).

Szlachta omawiała problemy związane ze zbyt powolnym funkcjonowaniem sądów, interesowała się kwestiami apelacji do sądów zadwornych, a także krytykowała zjawisko ogólnego niedomagania wymiaru sprawiedliwości w kraju¹⁴¹⁸.

W toku badań zdecydowano się osobno potraktować kwestie związane z miastami jako miejscami działalności szlachty. Przez pojęcie miejsca działalności rozumiano zarówno same obrady sejmikowe, jak i miejsca lokowania instytucji szlacheckich, takich jak sądy, Komisja Skarbowa Poznańska, komisje porządkowe cywilno-wojskowe, skarb wojewódzki czy kancelarie i archiwa. Oczywiście szlachta pozostawała obecna w miastach także w charakterze właścicieli zarówno całych miast, jak i poprzez własne nieruchomości, a także jako osoby inwestujące w lokale mieszczan i wynajmujące budynki. Dla interesującego nas obszaru Wielkopolski właściwej, jak już wielokrotnie wspomniano, tradycyjnym miejscem obrad była Środa, chociaż partykularne zjazdy dla obioru kandydatów na urzędy sądowe odbywały się w innych miastach (Poznań, Kalisz i Wschowa). Oczywiście jeśli zachodziła taka konieczność szlachta mogła przenieść obrady do innej miejscowości, a nawet zdecydować o debatowaniu w polu, gdzie szlachta zmuszona była do rozkładania namiotów. Należy zaznaczyć, iż zazwyczaj obecność szlachty w mieście na czas sejmiku nie wiązała się ze znaczącymi korzyściami dla miasta, a niekiedy stawała się wręcz problemem, chociażby ze względu na niewystarczające możliwości miast w związku z zakwaterowaniem przybywających na obrady, a także liczne problemy natury obyczajowej i z przestrzeganiem prawa.

Ostatnią, najmniej liczną kategorię spraw stanowią kwestie zainteresowania szlachty sytuacją prawną miast, w której znalazły się przede wszystkim sprawy związane z przywilejami miejskimi oraz problemy interwencji władz centralnych w sprawy miast. Szlachta pomimo przykładów dbania o sytuację miast i mieszczaństwa (libertacje, ochrona ludności, troska o bezpieczeństwo, naprawy itp.), w miarę możliwości starała się zabezpieczyć pomyślność własnych interesów w miastach. Pilnowano, aby przywileje cechowe nie zagrażały pozycji szlachty. Informowano także króla o konfliktach z cechami i proszono o rozstrzygnięcie spraw na korzyść stanu szlacheckiego¹⁴¹⁹, zakazywano plebejuszom podawania się za szlachtę¹⁴²⁰, proszono o potwierdzenie i umocnienie praw starostów w miastach¹⁴²¹, ingerowano w prawo *Lex sumptuaria*¹⁴²², czy proszono o wprowadzenie zakazu

¹⁴¹⁸ W tym przypadku opinie te miały charakter ogólny i nie dotyczyły jedynie sądownictwa miejskiego.

¹⁴¹⁹ Np. konflikt z cechem płócienników w Wschowie, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16 XII 1682 (AS 1676-1695, s. 288).

¹⁴²⁰ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1634 (AS 1632-1655, s. 132).

¹⁴²¹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 362, 364).

¹⁴²² Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 812).

wykupowania dóbr szlacheckich przez mieszczan (w przypadku miasta Krakowa)¹⁴²³. W razie potrzeby przypomniano o obowiązkach miast wynikających z konstytucji sejmowych¹⁴²⁴.

10.2. Sposoby kontaktowania się mieszczan z sejmikiem

Osobnym problemem pozostaje kwestia kontaktowania się mieszczan z sejmikiem i obradującą szlachtą. Przede wszystkim, omawiając sposoby komunikowania się mieszczan z obradującą na sejmikach szlachtą wielkopolską, należy zwrócić uwagę na pozycję i sytuację prawną danego ośrodka. Na politykę sejmiku wobec miast miała wpływ kwestia własności ośrodków miejskich¹⁴²⁵. W przypadku miast prywatnych interesy samego ośrodka, a także mieszczaństwa, mogły być przedstawiane w czasie obrad bezpośrednio przez właścicieli, którzy przybywali na obrady. Podobnie w przypadku miast, które znajdowały się w rękach duchowieństwa, sytuacja danego ośrodka mogła zostać przedstawiona przez samego właściciela osobiście bez ingerencji mieszczan. W przypadku kontaktów właścicieli z sejmikiem możliwe stawało się także przedstawienie sytuacji w kierowanej do sejmiku korespondencji. Zdecydowanie inaczej kształtuje się sytuacja miast królewskich. Oczywiście w tym przypadku trudno mówić o bezpośredniej obecności władcy na sejmikach, jednak problemy miast królewskich przedstawiane były zarówno w instrukcjach królewskich kierowanych na sejmiki, jak i w uniwersałach królewskich. Miasta królewskie jako własność władców znajdowały się w orbicie zainteresowań monarchy, a ich obecność w instrukcjach królewskich zostanie jeszcze omówiona¹⁴²⁶. Dodatkowo miasta królewskie swoje problemy mogły zgłaszać za pośrednictwem starosty, który mógł być obecny w czasie obrad sejmikowych i przedstawiać sytuację ośrodka. W takiej sytuacji mógł on pełnić rolę pośrednika między miastem a obradującą szlachtą.

Osobną kwestią pozostaje fakt, iż szlachta posiadała własności prywatne także w miastach królewskich. Jak już wspomniano, szlachcice posiadali własne kamienice w mieście, a także inwestowali w posiadłości mieszczan, w zamian za możliwość przebywania w nich w czasie swojego pobytu w mieście (tak działo się m.in. w przypadku miasta Środy, gdzie

¹⁴²³ Instrukcja dana posłom na konwokację z sejmiku z 3 VI 1632 (AS 1632-1655, s. 38).

¹⁴²⁴ Np. miasta miały wywiązywać się z obowiązków związanych z obronnością, Instrukcja dana posłom na sejm z 25 VIII 1766 (AP Poznań, Gr. Poznań 1221, k. 196-200); lub prośba o wyegzekwowanie zapisów z konstytucji, dotyczącej depozytów szlacheckich w miastach, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 28 III 1661 (AS 1656-1668, s. 398); Konstytucja sejmiku 1659 r. „O dochodzeniu krzywd” (Vol. const., t. 4, vol. 2, s. 20-21).

¹⁴²⁵ Szerzej na temat polityki sejmiku wobec miast królewskich, duchownych i szlacheckich w podrozdziale 10.5.

¹⁴²⁶ Omówienie kwestii zainteresowania władców sprawami miejskimi znajduje się w podrozdziale 10.4.

szlachta pojawiała się w dużej liczbie w czasie trwania obrad). Do dużych, znaczących ośrodków miejskich, jak Warszawa, Kraków, Poznań czy Kalisz przyciągała szlachtę obecność władcy, możliwość kształcenia w najlepszych ośrodkach (w Poznaniu czy Kaliszu funkcjonowały szkoły jezuickie), kwestie ekonomiczne oraz religijne (szlachta uczestniczyła w ślubach oraz pogrzebach, a także w nabożeństwach w uposażanych przez siebie kościołach). Do dużych miast ściągały szlachtę także kwestie urzędowe i ekonomiczne, w tym funkcjonowanie Komisji Skarbowej Poznańskiej, czy odbywające się w mieście sądy szlacheckie, a także sprawy handlowe (spisywanie kontraktów, umów pożyczek, czy dzierżaw)¹⁴²⁷. Tym sposobem szlachta wyrażała na sejmikach zainteresowanie sytuacją ośrodków, w których przychodziło im spędzać swój czas i stosunkowo regularnie załatwiać sprawy polityczne. Według szacunków Leszka Belzyta szlachta zarówno świecka, jak i stan duchowny posiadali łącznie na początku XVII wieku ok. 10% domów mieszkalnych w Krakowie¹⁴²⁸. Rada miejska Krakowa posiadała także przywilej nobilitacyjny. Badacze spierają się, na czym dokładnie polegała istota tego przywileju. Wójtowie, burmistrzowie, rajcy, ławnicy i pisarze zyskiwali takie same prawa jak szlachta, jednak w praktyce „szlachectwo” tych osób nie było uznawane. Rajcy utrzymywali, iż są szlachcicami głównie ze względu na utrzymanie przedstawicielstwa sejmowego Krakowa. Wielu z nich starało się u króla i sejmu o „normalną” nobilitację¹⁴²⁹. Około 30-40 lat później podobny stan posiadania osiągnęła szlachta także na terenie Warszawy¹⁴³⁰. Wydaje się, że stan posiadania szlacheckiego w Poznaniu będzie mniejszy, jednak na początku XVII w. już 150 domów znajdowało się w rękach szlachty¹⁴³¹. Pomimo, iż dokładana liczba szlachty przebywającej w Poznaniu na stałe nie jest znana, z powodu braku materiału źródłowego, według danych Komisji Dobrego Porządku przebadanej przez M. Jabczyńskiego w 1911 r., w 1780 r. w obrębie murów miejskich oraz w należących do miasta przedmieściach znajdowało się 53 gospodarzy pochodzenia szlacheckiego. Można zatem założyć, iż liczebność szlachty nie przekraczała kilku procent¹⁴³². Oprócz tego dobrze urodzeni zamieszkiwali sporo ośrodków wielkopolskich, w tym m.in. Mosinę, Buk, Czempin, Szamotuły, Kościan, Gostyń, Oborniki, Śmigiel, Wschowę czy Stęszew. Znacznie więcej szlachty zamieszkiwało miasta województwa kaliskiego, zwłaszcza

¹⁴²⁷ M. Zwierzykowski, *Szlachcic w osiemnastowiecznym Poznaniu*, s. 80-102.

¹⁴²⁸ L. Belzyt, *Szlachta w mieście rezydencjonalnym*, s. 47.

¹⁴²⁹ L. Belzyt, *Szlachta w radzie miejskiej Krakowa w XVI i na początku XVII wieku*, [w:] *Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI-XIII wieku*, red. M. Konopnicka, Zielona Góra 2010, s. 61-84.

¹⁴³⁰ L. Belzyt, *Szlachta w mieście rezydencjonalnym*, s. 55.

¹⁴³¹ M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa*, s. 496.

¹⁴³² M. Zwierzykowski, *Szlachcic w osiemnastowiecznym Poznaniu*, s. 99.

Gniezno, gdzie odsetek przyjętych do prawa stanowił aż 14,7% (dane dla drugiej połowy XVII w.)¹⁴³³. Ma to oczywiście związek z otoczeniem miasta przez liczną drobną szlachtę¹⁴³⁴. W całej Wielkopolsce wyróżnia się także Wschowa, w której znane są dość częste, jak na okoliczności, przypadki zawierania małżeństw szlachecko-mieszczańskich¹⁴³⁵. Niestety, na tę chwilę trudno ustalić, jak zjawisko zamieszkiwania szlachty w miastach rozprzestrzeniło się w wieku XVIII¹⁴³⁶.

Należy podkreślić, iż celem niniejszej pracy nie jest dokładna analiza statystyczna obecności szlachty w miastach Rzeczypospolitej. Ważny pozostaje jednak fakt, iż obecność szlachciców w miastach zarówno w roli właścicieli całych ośrodków, jak i posiadaczy nieruchomości, mieszkańców czy osób przebywających w miastach w celach politycznych, ekonomicznych, a nawet prywatnych, ma wpływ na postrzeganie spraw miejskich i mogła stanowić podstawę do poruszania problematyki miejskiej w trakcie obrad sejmikowych. Tym sposobem problemy miast i mieszczaństwa były poddawane pod dyskusję bez konieczności bezpośredniej ingerencji samych mieszczan.

Wyjątek w kwestii kontaktowania się mieszczan z sejmikami stanowił sejmik Prus Królewskich, na których pojawiali się przedstawiciele zarówno dużych, jak i małych ośrodków miejskich. Delegaci wielkich miast takich jak Gdańsk, Toruń i Elbląg zasiadali w senacie pruskim, natomiast przedstawiciele małych miast w izbie niższej (przynajmniej do XVII w.). Aby sejmik generalny mógł się odbyć wymagano obecności delegatów przynajmniej jednego miasta¹⁴³⁷. Delegatami najczęściej zostawali burmistrz, rajca oraz sekretarz, których ograniczała jednak instrukcja otrzymana od władz miasta. Przed rozpoczęciem obrad posłowie miast, mogli spotkać się, aby ustalić wspólne stanowisko¹⁴³⁸. W praktyce pozostałych ziem, w tym sejmiku wielkopolskiego, nie było tradycji wysyłania przedstawicieli przez miasta na obrady. Można jednak zakładać, iż w niektórych sytuacjach wysłanie reprezentanta na sejmik mogło być możliwe. Chociaż przedstawiciel mieszczan nie uczestniczył w samych obradach, mógł przedstawić sytuację miasta¹⁴³⁹.

¹⁴³³ S. Gierszewski, *Obywatele miast*, s. 86-87.

¹⁴³⁴ Tamże, s. 87.

¹⁴³⁵ Z. Kulejewska-Topolska, *Nowe lokacje*, s. 60.

¹⁴³⁶ S. Gierszewski, *Obywatele miast*, s. 88.

¹⁴³⁷ Należy zaznaczyć, że po 1717 r. wystąpiła zapaść życia sejmikowego także w Prusach Królewskich. Według wyliczeń J. Dygdały w latach 1717-1763 odbyło się tylko 5 sejmików generalnych, J. Dygdała, *Rola sejmików Prus Królewskich*, s. 172.

¹⁴³⁸ S. Achremczyk, *Życie sejmikowe Prus Królewskich*, s. 94-98.

¹⁴³⁹ M. Zwierzykowski, *Samorząd sejmikowy*, s. 93.

Miasta i mieszczenie mogli kierować do sejmiku listy. Tego typu korespondencję kierowały do sejmiku przede wszystkim duże ośrodki miejskie. Za przykład może służyć list mieszczan gdańskich do sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z 27 lipca 1639 r.¹⁴⁴⁰, czy list mieszczan toruńskich do sejmiku z 19 sierpnia 1639 r.¹⁴⁴¹ Pomimo, iż w przebadanym materiale źródłowym listy kierowane przez miasta do sejmiku pojawiają się w niewielkiej liczbie, jednocześnie odnaleźć można odpowiedzi pisane przez obradującą szlachtę, co świadczy, iż przedstawiane w ten sposób prośby mieszczan spotykały się z reakcją.

Nie można zapomnieć również o istniejącej w Rzeczypospolitej praktyce przekazywania przez miasta prezentów. Kwestia rozdawania podarków w celu uzyskania przez miasta pomocy w rozwiązywaniu własnych problemów została w literaturze opisana w związku z działalnością dużych miast. Przykładowo E. Kizik, omawiając zagadnienie w przypadku miasta Gdańska, pisał: „w dyplomacji Gdańska – miasta zajmującego w okresie nowożytnym znaczącą pozycję w polityce i gospodarce całego regionu nadbałtyckiego – rozdawnictwo prezentów było istotnym instrumentem w tworzeniu politycznego środowiska przyjaznego poczynaniom rady miejskiej¹⁴⁴²”. Badacz zaznaczał, iż w wydatkach miasta na cele reprezentacyjne od drugiej połowy XVI do końca XVIII w. najpoważniejszą pozycją pozostają pieniądze na podarki dla królów polskich i ich rodzin, wręczane z różnych okazji¹⁴⁴³.

Rada miasta Gdańska starała się też utrzymywać dobre kontakty z polskimi dostojnikami. Miasto odwdzięczało się za czynione przysługi, np. 17 lutego 1679 r. wypłacono 15 talarów panu Hankiewiczowi, który pomógł przy załatwieniu królewskiej confirmacji umowy między miastem a zakonem brygidek, a za uprzejmość i protekcję na dworze Jana III, 100 talarów otrzymał 8 grudnia 1690 r. biskup poznański¹⁴⁴⁴. Podarki wraz z prośbą o pozytywne rozpatrzenie spraw miejskich na sejmach przekazywał także Kraków. Mieszczenie przekazywali podarunki sporej liczbie osób, m.in. z różnych okazji prezenty otrzymywali polscy monarchowie, oprócz nich wśród obdarowywanych znajdowali się dygnitarze zarówno świeccy, jak i duchowni, a także niżsi urzędnicy oraz wszyscy, którzy mogli przyczynić się do pozytywnego załatwienia spraw miejskich na sejmie. Praktyka przekazywania honorariów

¹⁴⁴⁰ List mieszczan gdańskich do sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z 27 VII 1639 (AS 1632-1655, s. 288-291).

¹⁴⁴¹ List mieszczan toruńskich do sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z 19 VIII 1639 (AS 1632-1655, s. 285-287).

¹⁴⁴² E. Kizik, *Prezenty w polityce Gdańska w XVII-XVIII wieku*, [w]: *Prusy i Inflanty. Między średniowieczem a nowożytnością. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. B. Dybaś, D. Mikiłła, Toruń 2003, s. 105.

¹⁴⁴³ Tamże, s. 106.

¹⁴⁴⁴ Tamże, s. 113-114.

była powszechna do tego stopnia, że wielu senatorów i posłów domagało się ich¹⁴⁴⁵. O tej kwestii pisał także Z. Noga, badając krakowską radę miejską w XVI w.¹⁴⁴⁶

Z perspektywy niniejszej pracy najważniejszym sposobem kontaktowania się mieszczan z sejmikiem pozostają supliki miejskie. W przypadku terenu Wielkopolski właściwe wsparcie dla miast i mieszczaństwa mogły w praktyce udzielać dwie instytucje: sejmik oraz w czasie swojego istnienia Komisja Skarbowa Poznańska. Dostarczeniem supliki mogli zająć się zarówno sami zainteresowani, jednak mógł to za nich zrobić także pełnomocnik, a także komisarz lub marszałek komisji. Supliki o pomoc były także przesyłane bez pośrednictwa Komisji, od razu na obrady sejmiku. Tam też zapewne mogły być zgłoszone podczas obrad w formie ustnej. Wydaje się jednak, że ostatecznie musiały być one jeszcze zweryfikowane. Komisarze zazwyczaj byli wysłani, by sprawdzić rzeczywiste potrzeby i wycenić poniesione straty. Według G. Glabisza, były też przypadki uznawane za oczywiste, przy których tej praktyki nie stosowano, np. gdy szlachta powszechnie wiedziała, że dane miasto dotknął pożar, a prosiło ono o wsparcie. Sama forma suplik oraz procedura związana z ich przyjmowaniem oraz przyznawaniem pomocy pozostawała elastyczna i często nie miała określonego przebiegu. Mimo, iż może dawać to wrażenie chaosu i niekonsekwencji, w praktyce często umożliwiało złożenie prośby nawet w czasach konfliktów i wojen¹⁴⁴⁷.

Badając zagadnienie opieki społecznej w działalności samorządu sejmikowego wielkopolskiego w XVIII w. Grzegorz Glabisz wyszczególnił łącznie 21 próśb składanych przez mieszczaństwo. Badacz zaznacza, że nie zachował się pełen zbiór źródeł dotyczących tych zagadnień, nie odnotowano także dotychczas podobnego typu dokumentów w przypadku innych województw. W materiałach pozostałych po funkcjonowaniu Komisji Skarbowej Poznańskiej z oryginalnych wniosków zachowało się natomiast jedynie 127 sztuk¹⁴⁴⁸.

W praktyce wydaje się, iż kiedy suplika licząca zazwyczaj między 1 a 4 strony tekstu wpływała do Komisji Skarbowej Poznańskiej, była następnie rozpatrywana przez obradującą na sejmiku szlachtę pod koniec sejmiku, a odpowiednia decyzja trafiała następnie do laudum sejmikowego. Tym samym stawała się ona prawomocna. Z zachowanych materiałów wiadomo jednak, że szlachta nie zawsze natychmiast zajmowała się każdą prośbą. Możliwe było także

¹⁴⁴⁵ A. Karpiński, *Mieszczanie krakowscy na sejmach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w. Zarys problematyki*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria Nowa*, t. 1: *Spółeczeństwo a polityka*, Warszawa 2008, s. 58-59.

¹⁴⁴⁶ Z. Noga, *Krakowska Rada Miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003, s. 78-106.

¹⁴⁴⁷ G. Glabisz, *Opieka społeczna*, s. 103-104. O suplikach miejskich oraz pomocy, którą szlachta okazywała stanowi mieszczańskiemu wspominała też badaczka sejmiku mazowieckiego, J. Choińska-Mika, *Samorząd szlachecki wobec zagrożeń w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Rodowód polityczny Polaków. Materiały z Sympozjum Historyków*. Kraków, 3 grudnia 2003, red. T. Gąsowski, A. Waśko, Kraków 2004, s. 47-54.

¹⁴⁴⁸ G. Glabisz, *Opieka społeczna*, s. 104-105.

przesunięcie rozpatrzenia sprawy do następnego sejmiku, a także przekazanie sprawy do rozwiązania bezpośrednio Komisji Skarbowej Poznańskiej, która w takiej sytuacji uzyskiwała prawo do podjęcia decyzji niejako poza samym sejmikiem¹⁴⁴⁹.

Na potrzeby niniejszej pracy przeanalizowano wszystkie dostępne materiały z akt sejmikowych pod kątem występujących w nich informacji na temat suplik miejskich. Zgromadzone dane zdecydowano się przedstawić w tabeli załączonej na końcu niniejszego podrozdziału. W ten sposób omówiono wszystkie 38 odnalezionych zapisów, dotyczących próśb kierowanych przez miasta i miasteczka. W tym miejscu należy zaznaczyć, iż celem niniejszego podrozdziału nie jest ponowne omówienie wszystkich odnalezionych suplik, które zostały już przedstawione w tabeli, a jedynie podsumowanie dokonanej analizy, a przez to odpowiedź na pytanie, jakie miasta kierowały swoje problemy do sejmiku (w świetle zachowanych materiałów) oraz jakie stanowisko najczęściej zajmowane było przez obradującą szlachtę. Dzięki przeprowadzonej analizie udało się ustalić, że wśród miast, które zgłosiły się o pomoc, znalazły się konkretne ośrodki miejskie (wymienione z nazwy), jak i że podejmowano decyzje dotyczące ogółu miast i miasteczek. W przypadku rozpoznanych miast był to przede wszystkim znaczący dla regionu Poznań, którego dotyczyło aż 7 zapisów. Z problemami zgłaszała się także będąca miejscem obrad sejmikowych Środa, która pojawia się w materiale trzykrotnie. W przypadku pozostałych odnalezionych miast, najczęściej odnaleźć można jedynie pojedynczy zapis, z niewielkimi wyjątkami, kiedy ośrodek występuje dwukrotnie. Wśród zapisów znalazły się: Leszno (2 zapisy), Międzychód (2 zapisy), Wschowa (2 zapisy), Międzyrzecz (1 zapis), Gniezno (1 zapis), Jastrowie (1 zapis), Kalisz (1 zapis), Rogoźno (1 zapis), Śrem (1 zapis), Tuczno (1 zapis), Wałcz (1 zapis), Zagórowo (1 zapis). Pozostałe odnalezione 13 informacji dotyczy „miast i miasteczek”. Określenie to dotyczy przede wszystkim sytuacji, kiedy w materiale sejmikowym odnaleziono zapis o odłożeniu rozpatrzenia suplik do następnego sejmiku. W takim przypadku w materiale nie znajdowała się informacja, jakie ośrodki miejskie zdecydowały się na złożenie próśb. To samo określenie zdecydowano się zastosować jednorazowo także w przypadku próśby kierowanej przez pojedynczego mieszczanina – piwowara Sroczyńskiego.

W przedstawionej tabeli zdecydowano się, dla klarowności zapisu informacji, iż jedna odnaleziona suplika pojawi się jako jeden wers w tabeli, nawet jeśli udało się odnaleźć w tekście zapisy mówiące o odroczeniu próśb. Tym sposobem do każdej sprawy starano się określić „pierwszą decyzję sejmiku”, czyli moment, w którym analizowana prośba po raz

¹⁴⁴⁹ Tamże, s. 108.

pierwszy wystąpiła w materiale źródłowym. Jeśli zgłaszana sprawa była rozpatrywana natychmiast, w tym miejscu pojawia się informacja na temat podjętej decyzji. W przypadku, jeśli w momencie pierwszego pojawienia się supliki materiał źródłowy przyniósł informację o odłożeniu supliki do następnego sejmiku, dla każdej sprawy starano się ustalić „ostateczną decyzję sejmiku”. W tym miejscu, w miarę możliwości, podano ostatni zapis, który udało się przyporządkować do danej supliki.

Należy wyraźnie zaznaczyć, iż dokładne prześledzenie wszystkich próśb ze względu na charakter badanego materiału pozostaje niezwykle trudne. Przede wszystkim sejmik nie zawsze informował, iż przyznania libertacja jest reakcją na suplikę miejską. Dodatkowo, jak już wspomniano, w części przypadku zapis informuje jedynie o odłożeniu suplik miast do następnego zgromadzenia, nie przynosząc informacji o konkretnych nazwach ośrodków, czy chociażby problemach z jakimi zgłaszały się one do szlachty. Z tego względu nie we wszystkich przypadkach możliwe stało się ustalenie ostatecznie podjętej decyzji. W związku z problemami z każdorazowym ustaleniem ostatecznej decyzji wielkopolskiej szlachty, w ostateczności zdecydowano się na wyszczególnienie pięciu grup reakcji sejmiku na rozpoczęte sprawy: reakcja na suplikę, prawdopodobna reakcja na suplikę, przekazanie supliki, ponowne odłożenie supliki oraz brak informacji o załatwieniu supliki. Najbardziej interesująca z perspektywy niniejszej pracy pozostaje oczywiście sytuacja, w której w materiale źródłowym odnaleziono jednoznaczny zapis o podjętej decyzji wraz z informacją, że podjęte działanie szlachty jest właśnie reakcją na otrzymaną suplikę miejską. W przypadku 38 przeanalizowanych suplik reakcję sejmiku udało się odnaleźć 7-krotnie, co stanowi jedynie 18% spraw. W przypadku 5 suplik zdecydowano się na zastosowanie kategorii „prawdopodobna reakcja na suplikę”. Sytuacja ta dotyczy próśb, które po raz pierwszy pojawiają się w badanym materiale w formie informacji o wpłynięciu supliki i odłożeniu jej rozpatrzenia do następnego sejmiku. W przypadku jeśli w czasie kolejnych obrad sejmik podejmował decyzje o przyznaniu pomocy dla ośrodków miejskich, założono, iż wspomniana pomoc może być reakcją na otrzymaną prośbę¹⁴⁵⁰. Stosunkowo częstą praktyką jest także przekazanie supliki do rozpatrzenia poza sejmikiem. Tak stało się w 11 badanych przypadkach (29%), z czego w przypadku 7 z nich sejmik przekazał sprawę do Komisji Skarbowej Poznańskiej, w 2 o prośbie miał zostać poinformowany władca, jednorazowo przekazano suplikę do rozpatrzenia przez prymasa oraz również jednorazowo sprawą miał zająć się magistrat poznański. W przypadku 5 suplik odnaleziono informację o odłożeniu zajęcia się nią

¹⁴⁵⁰ Jednocześnie w materiale nie mogła znaleźć się informacja o ponownym odłożeniu suplik miejskich.

do następnego sejmiku. W trakcie kolejnego zgromadzenia obradująca szlachta zdecydowała o ponowieniu decyzji. W przypadku, jeśli jest to ostatni odnaleziony zapis dotyczący konkretnej sprawy, suplikę zaliczono do kategorii ponownie odłożonych. W pozostałych 10 przypadkach (26%) w materiale sejmikowym nie udało się odnaleźć informacji o decyzji podjętej przez sejmik wielkopolski.

Oczywiście oprócz omówionych suplik do sejmiku napływały także prośby pośrednio związane z sytuacją w miastach. Przykładowo, własne pisma mogło składać duchowieństwo. Tym sposobem proszono o pieniądze na remonty klasztorów czy kościołów, a także wsparcie dla zakonników i zakonnic. Podobnie nie uwzględniono w badaniu suplik pochodzących od znajdujących się w miastach instytucji¹⁴⁵¹. Celem pozostawało bowiem omówienie jedynie tych suplik, które ściśle wiążą się z sytuacją samych mieszczan oraz ośrodków miejskich.

Omawiając kwestię suplik miejskich należy dodać, iż nie zawsze były one kierowane do sejmiku lub Komisji Skarbowej Poznańskiej. W przebadanym materiale odnaleziono dwa przykłady, kiedy miasto Poznań postanowiło zwrócić się z prośbą bezpośrednio do monarchy. Po raz pierwszy Poznań zwrócił się z prośbą do Jana Kazimierza, który w odpowiedzi na suplikę miasta, w uniwersale z 14 sierpnia 1658 r., unieważnił artykuł laudum sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego, nakładający na Poznań nadmierne obciążenia podatkowe na rzecz wojska, pisząc:

Wszem, wobec i każdemu z osobna, komu to wiedzieć należy, a osobliwie urodzonemu Walerianowi Podleskiemu komendantowi natenczas *in praesidio* miasta naszego Poznania zostawiającemu oraz i innym na potym za uniwersalem wyraźną wolą naszą komendantom następującym oznajmujemy, iż wzięwszy przez pewnych panów rad naszych wiadomość strony artykułu województw wielgopolskich z sejmiku szredzkiego, którym tamieczni urodzeni obywatele nowe i ciężkie względem serwisgeltu ciężary na miasto pomienione Poznań i jego wszystkie należności *per laudum* swoje nad wolą i rozkazanie nasze mimo instrukcją włożyli. W czym tak *spectabilis magistratus* tamieczny i *tota communitas* przełożywszy nam ciężary przeszłe i zniszczenie przez nieprzyjaciela suplikowali do nas, prosząc, abyśmy ich przy ordynansie naszym w roku niniejszym w Boguniewie dnia 17 miesiąca maja respektem tegoż serwisgeltu, jako i na insze punkta w tymże uniwersale wydanym i przy komisyyej urodzonego Jana Franciszka Lubowickiego stolnika ciechanowskiego, sekretarza i dworzanina pokojowego naszego, za tymże uniwersalem naszym w Poznaniu dnia trzydziestego miesiąca i roku tegoż ekspediowana, tudzież też w inszych ich wolnościach i prawach zachowali.

¹⁴⁵¹ Przykładowo w materiale źródłowym pojawia się informacja o suplice Akademii Krakowskiej, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16-21 XII 1625 (AS 1616-1632, s. 202).

Przeto my mając wzgląd na takowe zniszczenie pomienionego miasta i do tego, że daleko większe przedtem *praesidium* tamże, aniżeli teraz było, przy tym ordynansie i komisyjey różnych pomienionych tak mieszczan i wszystkich *in circumferentia* będących obywatelów przy przerzeczonych prawach i wolnościach zachowujemy i laudum tak pomienione szredzkie deklarujemy, że lubo by też *in toto* aprobowane stanąć miało, w tym punkcie decydujemy, że miasto nasze Poznań więcej pomienionemu komendantowi, chybaby aukcyja *praesidii* większa za uniwersalem i wolą wyraźną naszą nastąpić miała, tylko podług wzwyż mianowanego ordynansu i komisyjey wydawać nie powinno. W czym tegoż komendanta i jegoż następców surowo napominamy i rozkazujemy, aby inszych jakimkolwiek [68] wymyślnym sposobem większych i cięższych na to pomienione miasto nie kładł, ani *privata autoritate* podnosił ciężarów, nie czyniąc inaczej pod łaską naszą i *sub privatione* komendy¹⁴⁵².

Po raz drugi sytuacją Poznania zainteresował się Michał Korybut, kiedy w uniwersale z 21 czerwca 1671 r., na prośbę miasta Poznania uwolnił ośrodek od wyprawiania dodatkowych żołnierzy na pospolite ruszenie, pisząc:

Suplikowało nam tedy miasto Poznań, że na przeszłym sejmiku szredzkim od uprzejmości i wierności waszych wielkie w wyprawach *iuribus* ponosi *praeiudicium*, gdy mimo tę uchwałę, która prawo pospolite na [259v] nich *sancivit*, aby na pospolite ruszenie swoich też stawiali ludzi, impositione niezwyčajnej przedtym wyprawy zostawa *aggravato*, co że do naszej osoby królewskiej *refertur*, a przy protekcyi naszej miasta nasze mamy, żądamy *hisce praesenti* uprzejmości i wierności waszych, abyście pomienionego miasta naszego Poznania, *nova et insolita impositione* nigdy przedtym na tychże ciężaru nie agrawowali, od tej wyprawy, do której z prawa pospolitego nie należą, onych uwolnili, i od tych ludzi, których *in laudo* przeszłego sejmiku *imposuitis* uprzejmości i wierności wasze supersedowali, ponieważ *conservatio* miast w państwach naszych potrzebna i pożyteczna, których *integritas et conservatio stante his novitatibus* niszczyćby musiało. Nie uczynicie inaczej uprzejmości i wierności wasze dla samej słuszności, zgadzając się w tym i z prawem pospolitym, które każdego *circa suas immunitates* mieć chce, pewni jesteśmy¹⁴⁵³.

Na koniec należy podkreślić, iż odnalezione w materiale i przedstawione w poniższej tabeli supliki miejskie stanowią z całą pewnością jedynie wycinek rzeczywiście kierowanych do sejmiku prośb. Założyć można że, jak już wspomniano, część problemów przedstawiana była bezpośrednio przez właścicieli, czy innych przedstawicieli interesów mieszczaństwa. W wielu przypadkach zapewne szlachta nie

¹⁴⁵² Rp. AP Poznań, Gr. Poznań 1230, k. 67v-68 – oblata; Druk: *Przywileje Miasta Poznania*, nr 218, s. 253.

¹⁴⁵³ Uniwersał Michała Korybuta, uwalniający miasto Poznań od wyprawiania dodatkowych żołnierzy na pospolite ruszenie z 21 VI 1671 (AS 1668-1675, s. 282).

decydowała się także na umieszczenie w laudum informacji, iż dana decyzja jest reakcją obradujących na przedstawioną suplikę miejską.

Tabela nr 8: Supliki miejskie odnotowane w aktach sejmikowych województw wielkopolskich w latach 1572-1793

Miasto	Pierwsza decyzja sejmiku	Ostateczna decyzja sejmiku	Reakcja na suplikę
Międzyrzecz	przekazanie prośby miasta do króla ¹⁴⁵⁴	-	przekazano do króla
miasta i miasteczka	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁵⁵	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
Środa	prośba wyrażona w instrukcji dla posłów, aby miasto było zwolnione ze stacjonowania wojska ¹⁴⁵⁶	-	przekazano do króla
Poznań	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁵⁷	na następnym sejmiku nakaz ujednolicenia miar i wag w Poznaniu ¹⁴⁵⁸	reakcja na suplikę
Kalisz	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁵⁹	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
Poznań	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁶⁰	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono

¹⁴⁵⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 16-21 XII 1625 (AS 1616-1632, s. 204).

¹⁴⁵⁵ Laudum sejmiku relacyjnego z 3 VII 1659 (AS 1656-1668, s. 310).

¹⁴⁵⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 19 II 1665 (AS 1656-1668, s. 543).

¹⁴⁵⁷ Laudum sejmiku z limity z 10 XII 1696 (AS 1696-1732, s. 77).

¹⁴⁵⁸ Laudum sejmiku z limity z 18 III 1697 (AS 1696-1732, s. 95).

¹⁴⁵⁹ Laudum sejmiku z limity z 8 XI 1700 (AS 1696-1732, s. 202).

¹⁴⁶⁰ Laudum sejmiku z limity z 8 XI 1700 (AS 1696-1732, s. 202).

miasta i miasteczka ¹⁴⁶¹	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁶²	na następnym sejmiku obiecano pomoc dla spalonych miast ¹⁴⁶³	prawdopodobnie reakcja na supliki
Poznań	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁶⁴	na następnym sejmiku nakaz lustracji zamku, młynów i kamienic oraz prośba aby na przyszłym sejmiku przedstawić relacje o zniszczeniu tych obiektów ¹⁴⁶⁵	reakcja na supliki miasta i osób prywatnych
Środa	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁶⁶	na następnym sejmiku ponowne odłożenie supliki ¹⁴⁶⁷	ponowne odłożenie
Poznań	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁶⁸	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
Środa	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁶⁹	na następnym sejmiku brak informacji, ostatecznie zwolnienie od substencji zimowej ¹⁴⁷⁰	reakcja na suplikę
miasta i miasteczka	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁷¹	na następnym sejmiku brak informacji, na kolejnym ponowne odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁷²	ponowne odłożenie

¹⁴⁶¹ W sytuacji, gdy w laudum sejmikowym nie pojawia się informacja jakie konkretne miasto zgłosiło swoją prośbę, w tabeli zastosowano umowną nazwę „miasta i miasteczka”. Możliwe jest zarówno, że suplikę składało wiele miast (np. dotkniętych pożarem), jak i jeden niewymieniony z nazwy ośrodek.

¹⁴⁶² Laudum sejmiku z limity z 26 IV 1706 (AS 1696-1732, s. 503).

¹⁴⁶³ Laudum sejmiku z limity z 14 VI 1706 (AS 1696-1732, s. 508).

¹⁴⁶⁴ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego za uniwersałem Stanisława I z 11 IX 1708 (AS 1696-1732, s. 518).

¹⁴⁶⁵ Laudum sejmiku z limity z 29 X 1708 (AS 1696-1732, s. 525).

¹⁴⁶⁶ Laudum sejmiku z limity z 29 X 1708 (AS 1696-1732, s. 526).

¹⁴⁶⁷ Laudum sejmiku z limity z 10 XII 1708 (AS 1696-1732, s. 531).

¹⁴⁶⁸ Laudum sejmiku z limity z 10 XII 1708 (AS 1696-1732, s. 531).

¹⁴⁶⁹ Laudum sejmiku z limity z 10 XII 1708 (AS 1696-1732, s. 531).

¹⁴⁷⁰ Odpowiedź J.Z. Rybińskiego podkomorzego chełmińskiego, regimentarza wojsk koronnych na poselstwo z sejmiku z 10 II 1709 (AS 1696-1732, s. 541).

¹⁴⁷¹ Laudum sejmiku z limity z 5 VI 1709 (AS 1696-1732, s. 545).

¹⁴⁷² Laudum sejmiku z limity z 1 VII 1709 (AS 1696-1732, s. 549).

miasta i miasteczka	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁷³	na następnym sejmiku brak informacji, na kolejnym ponowne odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁷⁴	ponowne odłożenie
miasta i miasteczka	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁷⁵	na następnym sejmiku ponowne odłożenie suplik ¹⁴⁷⁶	ponowne odłożenie
miasta i miasteczka	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁷⁷	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
Tuczno	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁷⁸	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
Wschowa	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁷⁹	na następnym sejmiku ponowne odłożenie supliki ¹⁴⁸⁰	ponowne odłożenie
Wschowa	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁸¹	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
miasta i miasteczka	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁸²	na następnym sejmiku otoczono opieką miasto Śrem ¹⁴⁸³	prawdopodobnie reakcja na suplikę
miasta i miasteczka	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁸⁴	na następnym sejmiku nakaz ochrony miast przed grabieżami ¹⁴⁸⁵	prawdopodobnie reakcja na suplikę

¹⁴⁷³ Laudum sejmiku z limity z 1 VII 1709 (AS 1696-1732, s. 549).

¹⁴⁷⁴ Laudum sejmiku z limity z 15 VII 1709 (AS 1696-1732, s. 552).

¹⁴⁷⁵ Laudum sejmiku z limity z 15 VII 1709 (AS 1696-1732, s. 552).

¹⁴⁷⁶ Laudum sejmiku z limity z 29 VII 1709 (AS 1696-1732, s. 555).

¹⁴⁷⁷ Laudum sejmiku z limity z 29 VII 1709 (AS 1696-1732, s. 555).

¹⁴⁷⁸ Laudum sejmiku z limity z 13 III 1713 (AS 1696-1732, s. 715).

¹⁴⁷⁹ Laudum sejmiku z limity z 22 I 1714 (AS 1696-1732, s. 750).

¹⁴⁸⁰ Laudum sejmiku z limity z 12 III 1714 (AS 1696-1732, s. 760).

¹⁴⁸¹ Laudum sejmiku z limity z 12 III 1714 (AS 1696-1732, s. 760).

¹⁴⁸² Laudum sejmiku z limity z 10 IX 1715 (AS 1696-1732, s. 803).

¹⁴⁸³ Laudum sejmiku z limity z 27 IV 1716 (AS 1696-1732, s. 812).

¹⁴⁸⁴ Laudum sejmiku z limity z 6 X 1716 (AS 1696-1732, s. 848).

¹⁴⁸⁵ Laudum sejmiku relacyjnego z 15 III 1717 (AS 1696-1732, s. 858).

miasta i miasteczka	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁸⁶	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
Poznań	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁸⁷	miasto dostało 12 500 zł na remont, bo jest w ruinie z powodu utrzymania wojska w mieście ¹⁴⁸⁸	reakcja na suplikę
Międzychód	odłożenie supliki do następnego sejmiku ¹⁴⁸⁹	zwolnienie na 1 rok z powodu zrabowania i ruiny ¹⁴⁹⁰	reakcja na suplikę
miasta i miasteczka	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁴⁹¹	na następnym sejmiku zwolniono z czopowego i szelężnego miasta, które ucierpiały w pożarach ¹⁴⁹²	prawdopodobnie reakcja na suplikę
Leszno	przekazanie supliki do Komisji Skarbowej Poznańskiej ¹⁴⁹³	-	przekazano do KSP ¹⁴⁹⁴
Walcz	przekazanie supliki do Komisji Skarbowej Poznańskiej ¹⁴⁹⁵	-	przekazano do KSP
Jastrowie	przekazanie supliki do Komisji Skarbowej Poznańskiej ¹⁴⁹⁶	-	przekazano do KSP

¹⁴⁸⁶ Laudum sejmiku przedsejmowego z 22 IX 1730 (AS 1696-1732, s. 1079).

¹⁴⁸⁷ Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Augusta III z 23 VIII 1734 (AS 1733-1763, s. 139).

¹⁴⁸⁸ Laudum sejmiku z limity skonfederowanego przy Auguście III z 27 IX 1734 (AS 1733-1763, s. 156).

¹⁴⁸⁹ Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Augusta III z 23 VIII 1734 (AS 1733-1763, s. 139).

¹⁴⁹⁰ Laudum sejmiku z limity skonfederowanego przy Auguście III z 27 IX 1734 (AS 1733-1763, s. 156).

¹⁴⁹¹ Laudum sejmiku z limity skonfederowanego przy Auguście III z 10 I 1735 (AS 1733-1763, s. 166).

¹⁴⁹² Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Augusta III z 6 VI 1735 (AS 1733-1763, s. 174-175).

¹⁴⁹³ Laudum sejmiku nadzwyczajnego za uniwersałem Augusta III z 6 VI 1735 (AS 1733-1763, s. 174-175).

¹⁴⁹⁴ Możliwe, że przekazanie do Komisji Skarbowej Poznańskiej jest reakcją na suplikę miasta, o której mowa w laudum sejmiku z limity skonfederowanego przy Auguście III z 10 I 1735 (AS 1733-1763, s. 166), ale nie można tego ustalić z całą pewnością.

¹⁴⁹⁵ Laudum sejmiku przedsejmowego za uniwersałem Augusta III z 16 VIII 1735 (AS 1733-1763, s. 192).

¹⁴⁹⁶ Laudum sejmiku przedsejmowego za uniwersałem Augusta III z 16 VIII 1735 (AS 1733-1763, s. 192).

Śrem	uwolnienie na trzy lata z podatku czopowego i szelężnego i przeznaczenie pieniędzy na poprawę bruków i mostów ¹⁴⁹⁷	-	reakcja na suplikę
Poznań	suplika od przedmieszczanka świętomarcińskiego poznańskiego przekazana do magistratu poznańskiego ¹⁴⁹⁸	-	przekazano do magistratu poznańskiego
Poznań	suplika pana Płacheckiego piwowara i obywatela poznańskiego odłożona do następnego sejmiku ¹⁴⁹⁹	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
miasta i miasteczka	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁵⁰⁰	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
Międzychód	przekazanie supliki do Komisji Skarbowej Poznańskiej ¹⁵⁰¹	-	przekazano do KSP
miasta i miasteczka	odłożenie suplik do następnego sejmiku ¹⁵⁰²	nie odnaleziono informacji o załatwieniu supliki	nie odnaleziono
Gniezno	przekazanie sprawy do prymasa ¹⁵⁰³	-	przekazano do prymasa

¹⁴⁹⁷ Laudum sejmiku przedsejmowego za uniwersałem Augusta III z 16 VIII 1735 (AS 1733-1763, s. 192).

¹⁴⁹⁸ Laudum sejmiku przedsejmowego z 14 V 1736 (AS 1733-1763, s. 223-224).

¹⁴⁹⁹ Laudum sejmiku gospodarskiego z 10 IX 1737 (AS 1733-1763, s. 241).

¹⁵⁰⁰ Laudum sejmiku gospodarskiego wraz z instrukcją daną posłom sejmiku do komisji aukcji wojska z 16 IX 1738 (AS 1733-1763, s. 267).

¹⁵⁰¹ Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 815).

¹⁵⁰² Laudum sejmiku gospodarskiego z 13 IX 1763 (AS 1733-1763, s. 815).

¹⁵⁰³ Instrukcja dana posłom do prymasa z 23 VII 1764 (BUW, rkp. 116, k. 516v-517).

Rogoźno	przekazanie supliki do Komisji Skarbowej Poznańskiej ¹⁵⁰⁴	-	przekazano do KSP
Zagórowo	przekazanie supliki do Komisji Skarbowej Poznańskiej ¹⁵⁰⁵	-	przekazano do KSP
miasta i miasteczka	przekazanie sprawy piwowara Sroczyńskiego do Komisji Skarbowej Poznańskiej ¹⁵⁰⁶	-	przekazano do KSP
Leszno	informacja o odczytaniu supliki miasta z diariusza sejmiku przedsejmowego ¹⁵⁰⁷	prośba o pomoc dla miasta, które ucierpiało w pożarze została zawarta w instrukcji dla posłów ¹⁵⁰⁸	Reakcja na suplikę ¹⁵⁰⁹

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

10.3. Periodyzacja działalności sejmikowej wobec miast

Jednym z podstawowych zadań związanych z badaniem polityki sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa w badanym okresie pozostaje kwestia periodyzacji działalności szlachty w tym zakresie. W celu przeanalizowania tego zagadnienia przygotowany został wykres przedstawiający liczbę spraw o charakterze miejskim odnalezionych w dokumentacji sejmikowej w poszczególnych latach (aneks nr 1). Zaprezentowany aneks przedstawia wszystkie objęte badaniem lata i prezentuje liczbę wszystkich odnalezionych spraw o charakterze miejskim. W toku badań, ze względu na objęcie badaniem długiego okresu, zdecydowano o załączeniu aneksu do pracy w formie elektronicznej, aby możliwie jak najdokładniej zaprezentować wyliczenia statystyczne. W celu

¹⁵⁰⁴ Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (AP Poznań, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

¹⁵⁰⁵ Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (AP Poznań, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

¹⁵⁰⁶ Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (AP Poznań, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

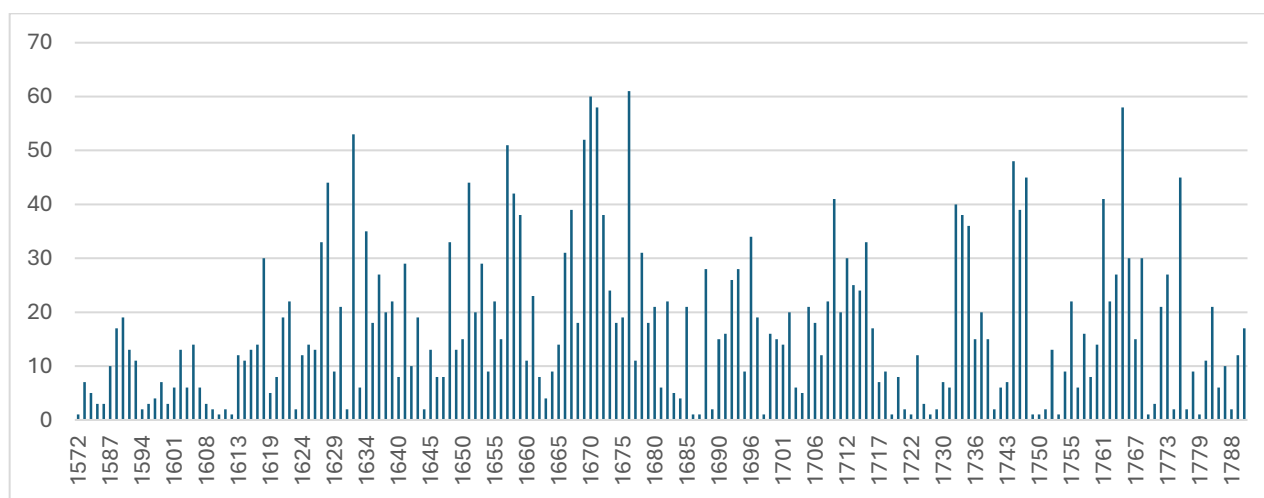
¹⁵⁰⁷ Diariusz sejmiku przedsejmowego z 24-28 VIII 1767 (Bibl. Czart., rkp. 1172, s. 165-169).

¹⁵⁰⁸ Projekt instrukcji dla posłów na sejm, ułożony podczas sejmiku w Środzie, ale nie zaakceptowany przez Rosjan, przesłany do J.A. Mniszcha marszałka nadwornego koronnego, starosty generalnego Wielkopolski jako załącznik do listu J. Zakrzewskiego z 28 VIII 1767 (PAU i PAN, rkp. 313, k. 428-429).

¹⁵⁰⁹ W 1767 r. szlachta wyrażała prośbę o pomoc dla miasta w instrukcji dla posłów, natomiast rok później również w instrukcji dla posłów znalazł się zapis, iż miasto uzyskało libertację od cła z powodu pożaru, Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu poznańskiego w Poznaniu z 26 IX 1768 (AGAD, ZP 122, k. 378-379).

uzupełnienia analizy wykonano także dodatkowe wykresy (aneks nr 2 oraz aneks nr 3), w których zaprezentowano liczbę spraw miejskich w poszczególnych latach, z uwzględnieniem prezentowanego w niniejszej pracy podziału na kategorie. Pewnego rodzaju pomoc przy próbie zaprezentowania periodyzacji działalności sejmikowej wobec miast mogą stanowić także wykresy przedstawiające liczbę spraw miejskich w latach, uwzględniające kryterium rodzaju dokumentu (aneks nr 4 oraz aneks nr 5).

Wykres nr 15: Liczba spraw miejskich w poszczególnych latach¹⁵¹⁰

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Pomimo wykonania szczegółowych badań statystycznych, a także przygotowania szeregu zestawień i wykresów mających ułatwić próbę przygotowania spójnej periodyzacji działalności sejmiku, odpowiedź na pytanie, w jakich okresach zmieniał się zainteresowanie szlachty sprawami miejskimi nie doczekało się jednoznacznej odpowiedzi. Przedstawienie kompletnej analizy problemu wymaga zaprezentowania zakresu czynników, które wpływały na liczbę spraw miejskich omawianych przez szlachtę w danym roku. Przede wszystkim należy uwzględnić fakt, iż analizowaną bazę źródłową różni w zależności od okresu stan zachowania materiałów. Włodzimierz Dworzaczek, który przygotował edycję źródłową akt z lat 1572-1632 wspominał m.in. o protokołach ksiąg grodzkich, które przed drugą połową XVII w. przetrwały w niewielkim zakresie. W początkowych latach objętych badaniem (1572-1587) tylko niektóre lauda podano do oblaty, ze względu na fakt, iż zwyczaj ten nie był jeszcze wystarczająco ugruntowany. Oczywiście pozostaje fakt, iż mniejsza liczba źródeł związanych z działalnością

¹⁵¹⁰ Jak wspomniano w pracy zamieszczono tylko uproszczony wykres poglądowy. Pełny wykaz spraw dla wszystkich lat dostępny jest jako aneks nr 1.

sejmiku z lat 1572-1632 przełożyła się na mniejszą liczbę spraw miejskich odnalezionych w tym materiale. Z tego powodu nie można statystycznie mniejszej sumy spraw w tym okresie jednoznacznie utożsamiać z mniejszym zainteresowaniem szlachty wielkopolskiej kwestiami miejskimi. Uwzględnić należy więc sejmiki odnośnie do których nie posiadamy informacji, z których działalności nie zachowały się akta lub nie udało się ich odnaleźć.

Kolejnym aspektem, który należy wziąć pod uwagę, pozostaje częstotliwość odbywania się sejmików i zjazdów szlacheckich. W tym przypadku uwzględnić należy zwyczaj limitowania obrad, który w Wielkopolsce trwał od 1674 r. do reform Sejmu Niemego. Dzięki limicie we wskazanym okresie w Wielkopolsce odbyło się 110 zgromadzeń, dla których stanowiła ona podstawę. Limita pozwalała szlachcie w pewnym stopniu zbierać się na sejmikach według własnej woli, a pomiędzy 1674 a 1717 sejmiki z limity stanowiły 18,5% wszystkich zgromadzeń. Dodatkowy problem stanowiło także zrywanie obrad sejmikowych. Sejmik wielkopolski w latach 1668-1763 zerwany został aż 70 razy.

Znaczenie dla stopnia zainteresowania się szlachty wielkopolskiej sprawami miejskimi miały także kompetencje samego sejmiku. Jak już wspomniano, zakres uprawnień obradującej szlachty nie stanowił zamkniętego zbioru, jednak reformy związane z sejmikami (przede wszystkim zmiany z zakresie kompetencji skarbowych), które nastąpiły po 1717 r. oraz w czasach stanisławowskich, miały wpływ na politykę szlachty wielkopolskiej względem miast i mieszczaństwa¹⁵¹¹.

Wpływ na zakres zainteresowania szlachty sprawami miast miały także instrukcje królewskie, a więc polityka konkretnych władców. To właśnie wytyczne wobec miast i mieszczaństwa, które znalazły się w instrukcjach i listach królewskich mogły stać się podstawą do zajęcia się sprawą ośrodków miejskich w czasie obrad sejmikowych. Obecność miast w instrukcjach królewskich miała wpływ na tematykę obrad sejmiku, co widać w przypadku ośrodków miejskich spoza terenu Wielkopolski właściwej¹⁵¹².

Osobnym problemem pozostaje kwestia wojen oraz ruchów wojsk w obrębie kraju, a także szeroko rozumiana sytuacja społeczno-gospodarcza regionu. Kwestie finansowe pozostawały ściśle powiązane ze sprawami o charakterze wojskowym, ponieważ to właśnie wojny pochłaniały większość wpływów z podatków, a także były przyczyną problemów finansowych kraju. Czas wojen to czas wzmożonego zainteresowania kwestiami miejskimi ze

¹⁵¹¹ W kolejnym podrozdziale (10.4.) omówiona zostanie problematyka miejska w różnorodnej dokumentacji sejmikowej. W tym miejscu należy jednak zaznaczyć, iż wiele decyzji szlachty względem miast, które dzięki zakresowi kompetencji przed reformami Sejmu Niemego występowały w laudach sejmikowych, po roku 1717 zostawało zapisywanych w instrukcjach dla posłów na sejmy w charakterze postulatów.

¹⁵¹² Więcej na ten temat w podrozdziale 10.5.

względem na obowiązek udziału mieszczan w obronie kraju, większego zainteresowania szlachty kwestiami fortyfikacji i umocnień murów miejskich, a także prób pozyskania środków na obronę kraju. Osobnym problemem pozostawały także kwestie lokowania i aprowizacji wojsk, a także przemarsze żołnierzy. Wbrew pozorom jednak lata powojenne wymagały podjęcia próby uporania się ze zniszczeniami dokonanymi przez wojska (zarówno własne, jak i obce), w miarę możliwości zadośćuczynienia miastom, które szczególnie ucierpiały w czasie wojny i podjęcia prób podniesienia ośrodków miejskich z ruiny. To właśnie w tym okresie miasta szczególnie mocno odczuwały biedę i poniesione zniszczenia, a informacje o ich losie znajdowały odbicie zarówno w aktach sejmiku wielkopolskiego, jak i w dokumentacji docierającej do sejmiku z zewnątrz (listy, instrukcje królewskie, uniwersały)¹⁵¹³. Nie można pominąć także kwestii swawolników, którzy poruszali się po kraju i wpływali na ogólne bezpieczeństwo na drogach, ale i w ośrodkach miejskich. Oprócz kwestii związanych z udziałem w wojnach, na politykę sejmiku wielkopolskiego wpływała też wspomniana już sytuacja społeczno-gospodarcza regionu, a nawet sytuacja konkretnych ośrodków miejskich. Obradująca na sejmiku szlachta, jak wspomniano we wcześniejszych rozdziałach, w miarę swoich możliwości reagowała na bieżące problemy i potrzeby ośrodków miejskich. Decyzje podejmowane przez szlachtę nie zawsze miały charakter systematycznych, regularnie pojawiających się zapisów, a stanowiły doraźne rozwiązanie zaistniałej sytuacji. Tym sposobem na zainteresowanie szlachty wpływały m.in. klęski żywiołowe takie jak pożary, które wymagały udzielenia ośrodkom miejskim pomocy (najczęściej zwolnienia z podatków), zniszczenia konkretnych ośrodków miejskich, czy lokalne konflikty (np. między wyznawcami różnych religii).

Wymienione powyżej trudności sprawiają, iż przedstawiona periodyzacja może stanowić jedynie propozycję i próbę wyszczególnienia okresów wzmożonego zainteresowania szlachty problematyką miejską. Ostatecznie zdecydowano się na wyszczególnienie czterech okresów działalności sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa, a mianowicie lata: 1572-1632, 1633-1717, 1717-1732 oraz 1733-1793.

Pierwszy wyszczególniony okres mogą stanowić lata 1572-1632, które, jak wcześniej wspomniano, wyróżnia gorszy stan zachowania materiałów źródłowych. Z tego względu liczba

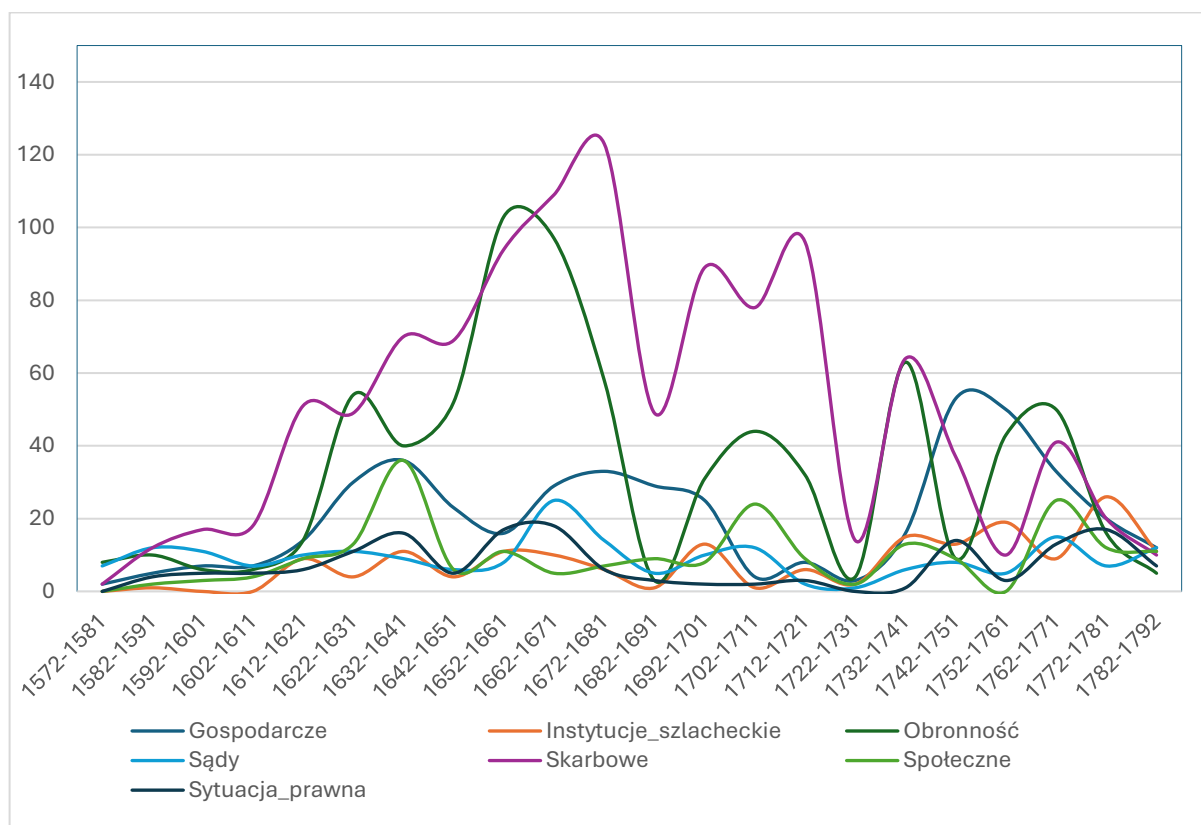
¹⁵¹³ O ruinie ośrodków miejskich pisano także w publicystyce. Przykład stanowić może Stefan Garczyński, wojewoda poznański, który w swojej *Anatomii Rzeczypospolitej Polski*, wspominał o problemach miast. Za biedę w ośrodkach miejskich winił jednak nie wojny, a m.in. skupianie się mieszczaństwa na wytwarzaniu i sprzedaży alkoholu, przy jednoczesnym zaniedbywaniu innych rzemiosł, zły system podatkowy, długi na rzecz duchowieństwa, zwolnienia kamienic i domów miejskich należących do szlachty z podatków, złe traktowanie miast prywatnych przez dziedziców czy samą konieczność utrzymania wojska, a także cudzoziemców i Żydów, którzy zajmowali się handlem, S. Garczyński, *Anatomia Rzeczypospolitej Polski*, Wrocław 1753, s. 135-141.

spraw miejskich pozostaje mniejsza; dopiero w drugiej części tego okresu sejmiki zaczęły rozszerzać swoje kompetencje w zakresie skarbowo-wojskowym. Po tym okresie następuje wyraźny wzrost częstotliwości występowania spraw miejskich, który trwa od 1632, aż do 1717 r., kiedy reformy Sejmu Niemego zmniejszyły kompetencje sejmiku także w zakresie możliwości ingerowania w sprawy miast. Wyszczególnienie lat 1632-1717 jako okresu wzmożonego zainteresowania sejmiku sytuacją ośrodków miejskich wymaga jednak dodatkowej analizy, ze względu na fakt, iż także w obrębie tego okresu zdarzają się lata ze zwiększoną liczbą spraw miejskich. Wydaje się, iż w wielu przypadkach sprawy miejskie pojawiają się w mniejszej liczbie w czasie wojen toczonych przez Rzeczpospolitą, natomiast po zakończeniu działań wojennych liczba spraw miejskich wzrasta. Prawdopodobnie ta wydaje się występować przez większość badanego okresu. Szlachta w trakcie konfliktów zbrojnych skupiała się na sprawach miejskich głównie w kontekście obronnym i skarbowym, natomiast po zakończeniu działań wojennych mogła ona skupić się na problemach miast (dokonanych przez wojska zniszczeniach), a także kwestiach niezwiązanych z wojną, jak sytuacja społeczna i gospodarcza. Jako kolejny okres wskazać można lata 1717-1732, w których liczba spraw miejskich gwałtownie spada. Spadek ten mógł być spowodowany reformami kompetencji sejmikowych przeprowadzonymi przez Sejm Niemy, a także powolną zapaścią sprawności sejmików. Ostatni wyszczególniony okres mogą stanowić lata 1733-1793, które wyróżnia jednocześnie kilka problemów. Jest to okres trwania wojny o sukcesję polską, a następnie czas panowania Augusta III i Stanisława Augusta. W tym okresie w materiale sejmikowym występują przede wszystkim dwa rodzaje problemów miejskich: zwolnienia z podatków i próby udzielenia wsparcia miastom, które borykają się z biedą i zniszczeniami oraz zapisy o charakterze postulatycznym, pochodzące zarówno z instrukcji królewskich, jak i instrukcji dla posłów. Dodatkowo postulaty miejskie występują także w manifestacjach oraz w korespondencji. Pomimo świadomości, iż czasy te różnią się przede wszystkim pod względem występowania zjawiska zrywania sejmów, a także w związku z reformami w zakresie funkcjonowania państwa, w tym także reformy działalności sejmikowej, zdecydowano o połączeniu tych okresów w niniejszej próbie ustalenia periodyzacji. Celem niniejszej pracy jest bowiem spojrzenie na problem z perspektywy występującej w materiale źródłowym problematyki miejskiej. W tym zakresie lata 1733-1793 łączy charakter spraw miejskich, które, jak już wspomniano, pojawiają się głównie w charakterze postulatów. Dodatkowo często te same prośby pojawiają się zarówno w instrukcjach królewskich (zwłaszcza za Augusta III), jak i w instrukcjach dla posłów kilkakrotnie, w kolejnych latach, w prawie niezmienniej formie. Może to świadczyć, iż prośby te nie miały realnego wpływu na sytuację miast i mieszczaństwa.

Drugą cechą wskazanego okresu jest duża nierównomierność liczby spraw miejskich w konkretnych latach. Przykładowo, w 1774 r. odnotowano dwie sprawy miejskie, rok później – żadnej, natomiast w 1776 r. w materiale sejmikowym problematyki miejskiej dotyczyło aż 45 spraw, by rok później, w 1777 r., ponownie liczba ta spadła do dwóch zapisów związanych z ośrodkami miejskimi.

Jak już wspomniano, dokładny wykaz liczby spraw miejskich w latach stanowi załącznik do niniejszej pracy (aneks nr 1). Dodatkowo wykonano także analizę liczby spraw miejskich z uwzględnieniem podziału na ich kategorię (aneks nr 2 oraz aneks nr 3). Warto podkreślić, iż aneks nr 3 dostępny jest w wersji elektronicznej i pozwala na analizę liczby spraw miejskich z podziałem na wybrane przez czytelnika okresy czasu.

Wykres nr 16: Przykładowy wykres ukazujący liczbę spraw miejskich w latach z uwzględnieniem podziału na kategorię spraw miejskich¹⁵¹⁴

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

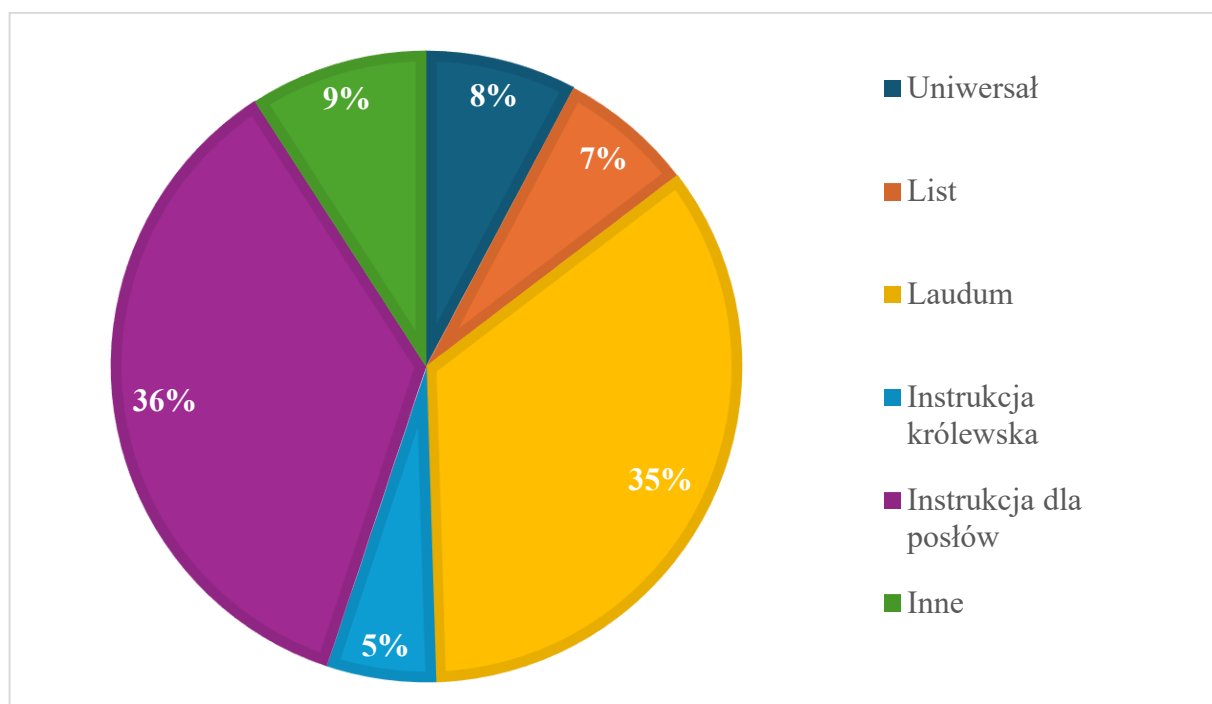
¹⁵¹⁴ Jak już wspomniano aneks nr 2 zawiera edytowalną wersję wykresu.

10.4. Problematyka miejska w różnorodnej dokumentacji sejmikowej

W niniejszej pracy, jak wielokrotnie powtarzano, zdecydowano się na przyjęcie klasyfikacji spraw miejskich z uwzględnieniem 7 wyszczególnionych kategorii (kwestie zainteresowania szlachty sytuacją prawną miast, problematyka miast jako miejsca działalności szlachty, kwestie skarbowe, sprawy związane z obronnością i bezpieczeństwem, kwestie wymiaru sprawiedliwości, problemy o charakterze społecznym, kwestie gospodarcze). Tym samym przedstawione zagadnienia stały się podstawą do stworzenia osobnych rozdziałów poświęconych każdej z wymienionych kategorii, w których do analizy wykorzystano wszystkie dostępne rodzaje dokumentacji sejmikowej, zgodnie z definicją przedstawioną we wstępie. Tym samym przeanalizowano zarówno stanowisko szlachty wielkopolskiej wyrażane przede wszystkim w laudach sejmikowych oraz instrukcjach dla posłów, jak i poglądy docierające do sejmiku z zewnątrz, przede wszystkim w instrukcjach królewskich, uniwersałach czy korespondencji. Zdecydowano się na wykorzystanie wszystkich dostępnych źródeł ze względu na fakt, iż docierające do sejmiku dokumenty królewskie czy opinie szlachty i duchowieństwa miały wpływ na przebieg obrad i poruszane na nich zagadnienia. Dodatkowo mogły one w pewnym stopniu kształtować opinię wielkopolskiej szlachty, a przez to przekładać się na ostatecznie podejmowane decyzje wyrażane w laudach sejmikowych i instrukcjach dla posłów na sejmy. W tym miejscu należy jednak zastanowić się, na ile polityka szlachty wielkopolskiej pozostawała zgodna ze stanowiskiem kolejnych monarchów oraz kontaktujących się z sejmikiem szlachciców i przedstawicieli duchowieństwa.

Omówienie spraw miejskich w poszczególnych rodzajach dokumentacji należy rozpocząć od analizy statystycznej zagadnienia. Najważniejszą kwestią pozostaje częstotliwość występowania poszczególnych rodzajów dokumentów, którą obrazuje poniższy wykres:

Wykres nr 17: Rodzaje dokumentacji, w której wystąpiły sprawy o charakterze miejskim

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Można zauważyć, iż aż 71% spraw miejskich odnaleźć można w najistotniejszych z perspektywy niniejszej pracy rodzajach dokumentacji: w laudach sejmikowych oraz w instrukcjach dla posłów. Następnie stosunkowo duży odsetek spraw miejskich występuje w uniwersałach, korespondencji, instrukcjach królewskich. Aż 9% kwestii miejskich występuje w źródłach, które na potrzeby stworzenia przejrzystego dla czytelnika wykresu oznaczono jako „inne”. Przez pojęcie to rozumie się wszystkie rodzaje dokumentacji, w których pojawiają się sprawy miejskie, jednak występują one w znikomej liczbie. W tym miejscu warto podkreślić, że pomimo iż w całej pracy skupiano się przede wszystkim na wymienionych powyżej najważniejszych rodzajach dokumentów, wykonana analiza pozwoliła na odnalezienie aż 61 różnych kategorii dokumentów. Są to w kolejności alfabetycznej: akta, asygnacje, atestacje, decyzje, deklaracje, dezyderaty, dodatki do dokumentów, dyspozycje, eksorbitancje, głosy, instancje, różnorodne instrukcje (w tym instrukcje dla deputatów, komisarzy, posłów, instrukcje kierowane do królów, hetmanów oraz prymasów, instrukcje królewskie oraz instrukcje prymasów), konsyderacje, kontrakty, kroniki, kwity, lauda sejmikowe, różnorodne listy (pisane przez sejmik oraz docierające do sejmiki z zewnątrz), manifesty, mowy, obwieszczenia, opisy, ordynacje, pisma polityczne, postulaty, projekty, protesty, rachunki, regesty, rejestry, relacje, reskrypty, responsy, rozliczenia, spisy krzywd, spisy punktów do instrukcji, uchwały (m.in. sejmowe, konfederacji czy sejmikowej komisji dobrego porządku),

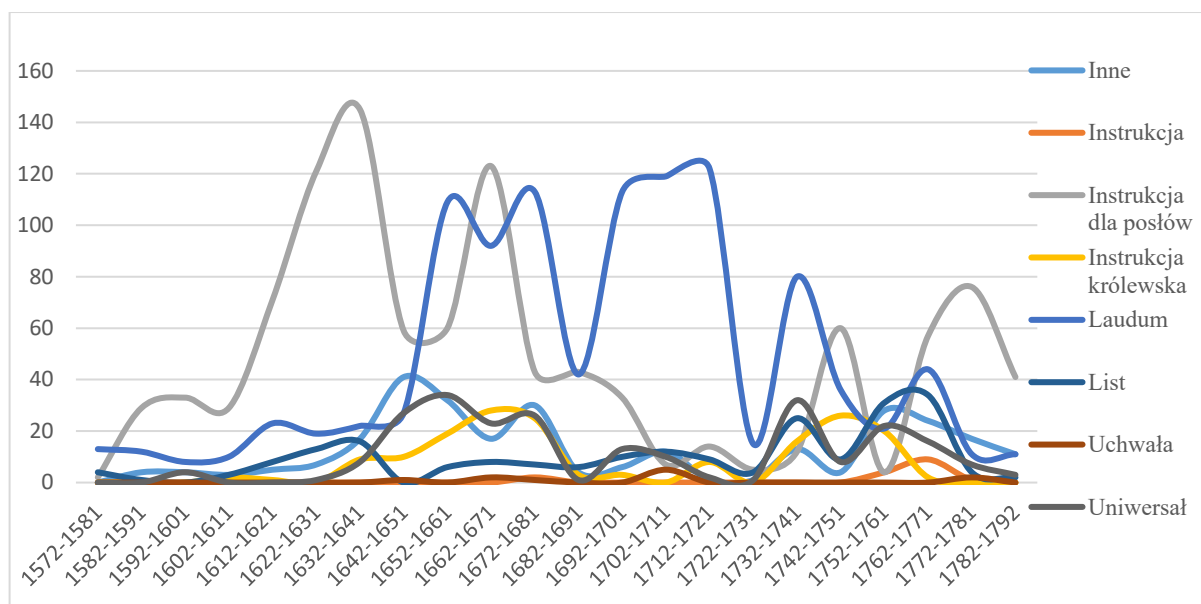
umowy, uniwersały (m.in. królewskie, hetmanów, prymasów, starostów generalnych), vota, warunki zawartych umów, wykazy, zapiski oraz zarządzenia. Wszystkie dokumenty i teksty, w których kwestie miejskie występują rzadziej niż 15-krotnie zakwalifikowane były dla ułatwienia do kategorii „inne dokumenty”.

Jak już wspomniano, wśród przebadanych dokumentów największy odsetek stanowią dokumenty wytworzone przez sejmik: instrukcje dla posłów na sejmy (36%) oraz lauda sejmikowe (35%). Wśród dokumentacji docierającej do sejmiku przeważają natomiast uniwersały (8%) oraz instrukcje królewskie (5%). Należy podkreślić, że podział dokumentów na dwie kategorii: wytwarzane przez sejmik oraz docierające do sejmiku z zewnątrz nie zawsze pozostaje oczywisty. Największe zróżnicowanie pojawia się w przypadku listów (korespondencji). Określenie to, przyjęte umownie na potrzeby analizy statystycznej, w praktyce oznacza aż trzy różnorodne rodzaje tekstów: listy wysyłane przez sejmik (a zatem będące oczywistym przejawem polityki szlacheckiej), listy docierające do sejmiku z innych ziem (w tym listy otrzymywane od innych sejmików, miast np. Gdańska, czy od urzędników i dostojników kościelnych), ale także korespondencja pomiędzy szlachtą wielkopolską, w której zachowały się informacje na temat spraw miejskich (w tym przypadku, mimo iż listy te nie są wytworem samego sejmiku, reprezentują stanowisko szlachty wielkopolskiej)¹⁵¹⁵. Uwzględniając, że problem ten dotyczy także częściowo uniwersałów, a także dokumentacji określanej jako „inne”, szacuje się, iż około 80% wszystkich zapisów dotyczących spraw miejskich stanowią bezpośrednie decyzje sejmiku oraz opinie szlachty wielkopolskiej. Pozostałe 20% to stanowiska docierające spoza terenu Wielkopolski właściwej.

Jak już wspomniano w podrozdziale dotyczącym periodyzacji, dodatkowo dzięki wykonanej analizie statystycznej możliwe stało się przedstawienie liczby spraw miejskich poruszanych w konkretnych rodzajach dokumentacji, w poszczególnych latach. Analiza ta wykonana została zgodnie z podziałem omówionym powyżej i zastosowanym już w wykresie nr 17 i stanowi aneks nr 5 do niniejszej pracy.

¹⁵¹⁵ Należy zaznaczyć, iż badaniem objęte zostały jedynie listy znajdujące się w edycjach źródłowych wielkopolskich akt sejmikowych.

Wykres nr 18: Przykładowy wykres ukazujący liczbę spraw miejskich w latach z uwzględnieniem podziału ze względu na rodzaj dokumentacji¹⁵¹⁶

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Podobnie jak w przypadku ogólnej periodyzacji spraw miejskich, którą omówiono w osobnym podrozdziale, także w tym przypadku analiza liczby spraw miejskich w poszczególnych latach z uwzględnieniem rodzaju dokumentu wiąże się z pewnymi trudnościami. Najważniejszym problemem staje się powtarzalność odnalezionych zapisów. Zarówno w instrukcjach dla posłów, jak i w instrukcjach królewskich możemy odnaleźć te same postulaty, pojawiające się w prawie niezmiennionej formie w kolejnych dokumentach. Świadczyć to może o fakcie, iż proponowane rozwiązania nie doczekały się realizacji w kolejnych latach, a zatem nie miały realnego przełożenia na sytuację miast i mieszczaństwa. Oczywiście na liczbę spraw miejskich w poszczególnych rodzajach dokumentacji wpływa także ogólna liczna spraw miejskich występująca w całości przebadanego materiału źródłowego¹⁵¹⁷.

Analizując wykres przedstawiający liczbę spraw miejskich w poszczególnych rodzajach dokumentacji w poszczególnych latach można zauważyć, iż w dużym stopniu możliwe jest przełożenie wniosków z ogólnej periodyzacji spraw miejskich. Przede wszystkim widoczny staje się spadek zapisów pochodzących z laudów sejmikowych po reformach Sejmu Niemego w 1717 r. Spadek liczby zapisów w laudach sejmikowych pokrywa się ze wzrostem

¹⁵¹⁶ Jak już wspomniano, aneks nr 4 zawiera wersję wykresu edytowaną dla czytelnika.

¹⁵¹⁷ Propozycja periodyzacji została omówiona w podrozdziale 10.3.

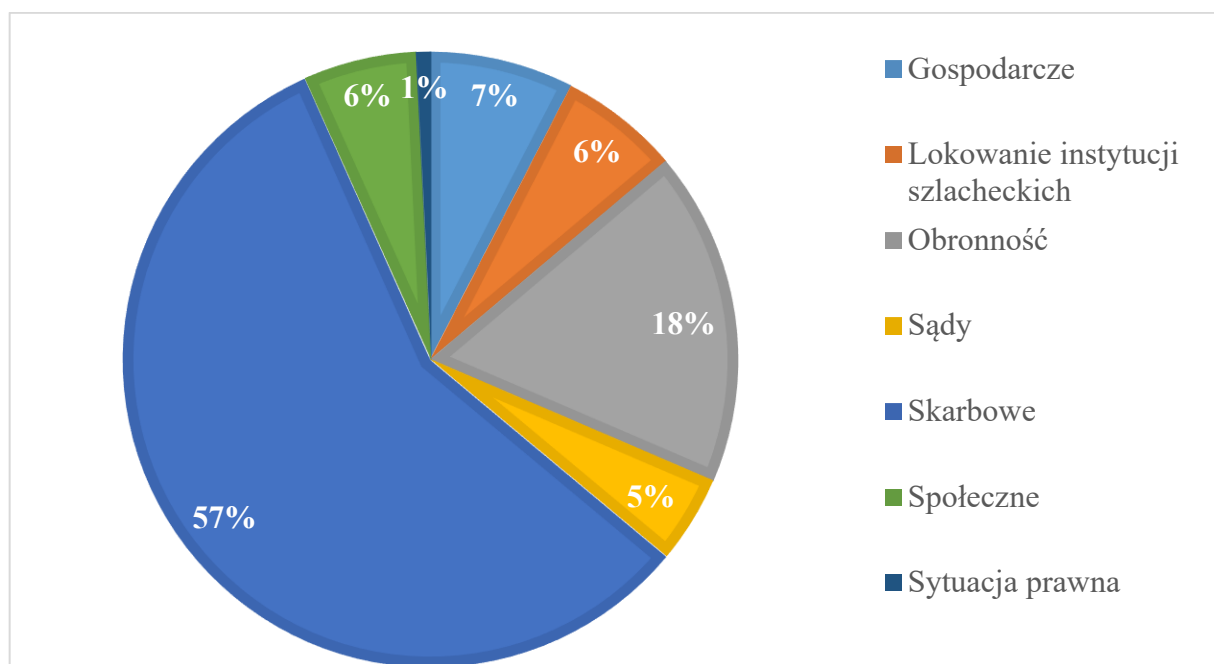
informacji zawartych w innych rodzajach tekstów. Należy jednak zaznaczyć, iż wielokrotnie zapisy o charakterze miejskim stanowiły odpowiedź na doraźne problemy czy zgłaszane przez miasta postulaty, dlatego w wielu przypadkach nie można mówić o stałych okresach wzrostu lub spadku poziomu zainteresowania sprawami mieszczaństwa w konkretnych rodzajach dokumentacji.

Omawiając kwestię występowania spraw miejskich w poszczególnych rodzajach dokumentacji należy przyjrzeć się przede wszystkim poruszanej w nich tematyce (zgodnie z ustalonymi kategoriami spraw miejskich). Przede wszystkim należy przyjrzeć się kluczowym dla niniejszej pracy rodzajom dokumentów mianowicie: laudom sejmikowym, instrukcjom dla posłów na sejmy, instrukcjom królewskim, uniwersałom oraz korespondencji. Procentowy udział spraw miejskich przypisanych do konkretnych kategorii w poszczególnych rodzajach dokumentów obrazują zawarte poniżej wykresy.

Jak można zauważyć, w laudach sejmikowych dominowała tematyka związana ze skarbowością. Wynika to bezpośrednio z wielokrotnie już omawianych kompetencji sejmikowych. Sejmik posiadał kompetencje z zakresu skarbowości w większości badanego okresu¹⁵¹⁸. Z tego powodu szlachta zajmowała się egzekwowaniem uchwał sejmowych, kwestiami związanymi z poborem obciążeń oraz samymi poborcami, kwestią długów i niewywiązywaniem się z obowiązku zapłaty, a także przyznawaniem libertacji. Pomimo, iż kwestiami skarbowymi, w pewnym stopniu, interesowano się we wszystkich badanych rodzajach dokumentacji, w żadnej z nich odsetek spraw związanych z finansami nie był tak wysoki jak właśnie w przypadku laudów sejmikowych. Świadczy to, iż szlachta wielkopolska w trakcie obrad sejmikowych w rzeczywistości poświęcała największą uwagę właśnie sprawom skarbowym. Zdecydowanie mniejszym zainteresowaniem szlachty cieszyły się kwestie związane z obronnością i bezpieczeństwem, jednak wciąż można uznać, że ich obecność w laudach sejmikowych pozostaje znacząca. W tej kategorii szlachta odnosiła się przede wszystkim do kwestii fortyfikacji, udziału mieszczan w pospolitym ruszeniu, ale także licznych zniszczeń dokonywanych przez oddziały wojskowe. Zdecydowanie najmniej uwagi poświęcano sytuacji prawnej miast.

¹⁵¹⁸ Szerzej o dokładnych zmianach w kompetencjach skarbowych pisano w rozdziale 2.3.

Wykres nr 19: Sprawy miejskie w laudach sejmikowych z podziałem na kategorie

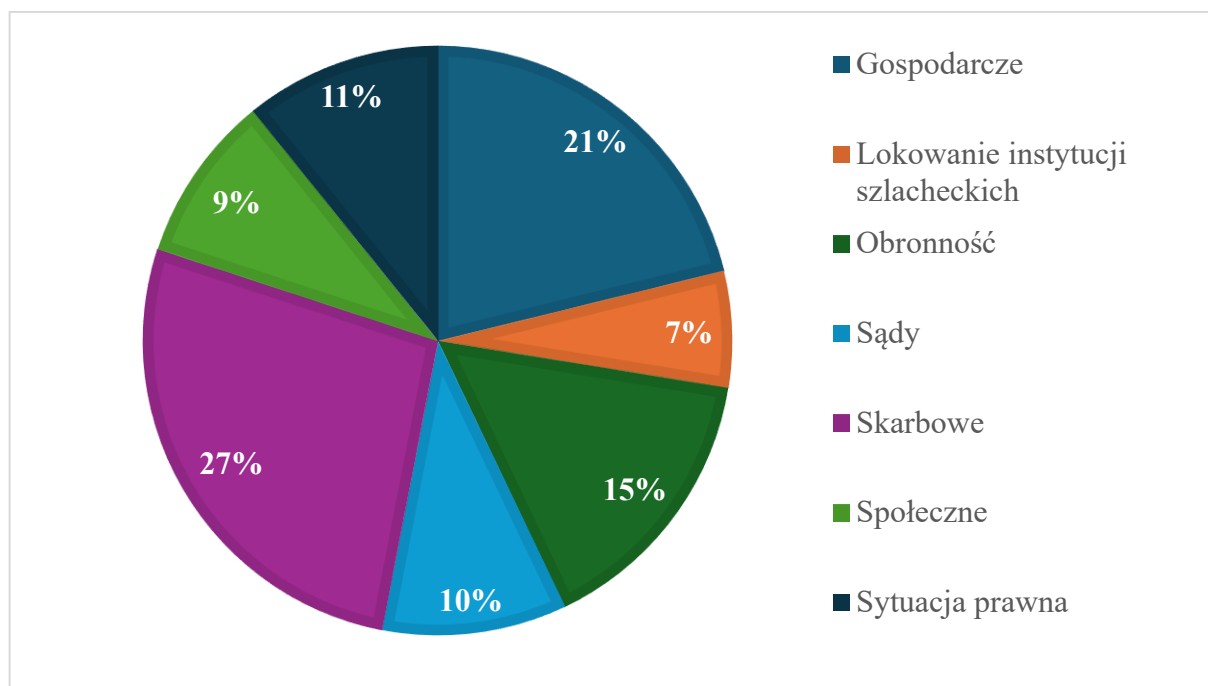

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Odmiennie prezentuje się zainteresowanie sprawami miejskimi w instrukcjach dla posłów na sejmy. W tej kategorii szlachta nadal wyrażała stosunkowo duże zainteresowanie sprawami skarbowymi. W tym przypadku jednak duże znaczenie miały reformy przeprowadzone przez Sejm Niemy oraz w czasach panowania Stanisława Augusta. Wraz z ograniczaniem kompetencji sejmikowych w zakresie skarbowości, szlachta zmuszona była przedstawiać część interesujących ją spraw w formie postulatów na sejmy. Zmiana ta dotyczyła m.in. libertacji. We wcześniejszych okresach to szlachta wielkopolska decydowała o przyznawanych zwolnieniach i zapisywała swoje postanowienia w laudach sejmikowych. W wyniku reform libertacje zaczynają pojawiać się w formie prośb kierowanych do obradujących na sejmach. Znaczącą różnicę dostrzec można zwłaszcza w przypadku zainteresowania szlachty sytuacją prawną ośrodków miejskich. W tym zakresie obradujący skupiali się przede wszystkim na kwestii potwierdzenia przywilejów miejskich lub na prośbach związanych z nieprzyznawaniem nowych przywilejów. Tym sposobem kwestie te w całym badanym okresie miały charakter głównie postulatyczny, a problemy związane z sytuacją prawną miast prawie nie występują w innych rodzajach dokumentacji. Stosunkowo dużym zainteresowaniem szlachty w instrukcjach dla posłów cieszyły się kwestie o charakterze gospodarczym. Może mieć to związek z kilkoma czynnikami. Przede wszystkim kwestiom gospodarczym stosunkowo dużo uwagi poświęcali także monarchowie w instrukcjach królewskich, co mogło

wpływać na tematykę obrad, a przez to także na informacje zawarte w instrukcjach dla posłów. Z drugiej strony jednak szlachta stosunkowo regularnie informowała w nich o kryzysie gospodarczym miast, a także starała się ingerować w kwestie związane z handlem.

Wykres nr 20: Sprawy miejskie w instrukcjach dla posłów na sejmy z podziałem na kategorie

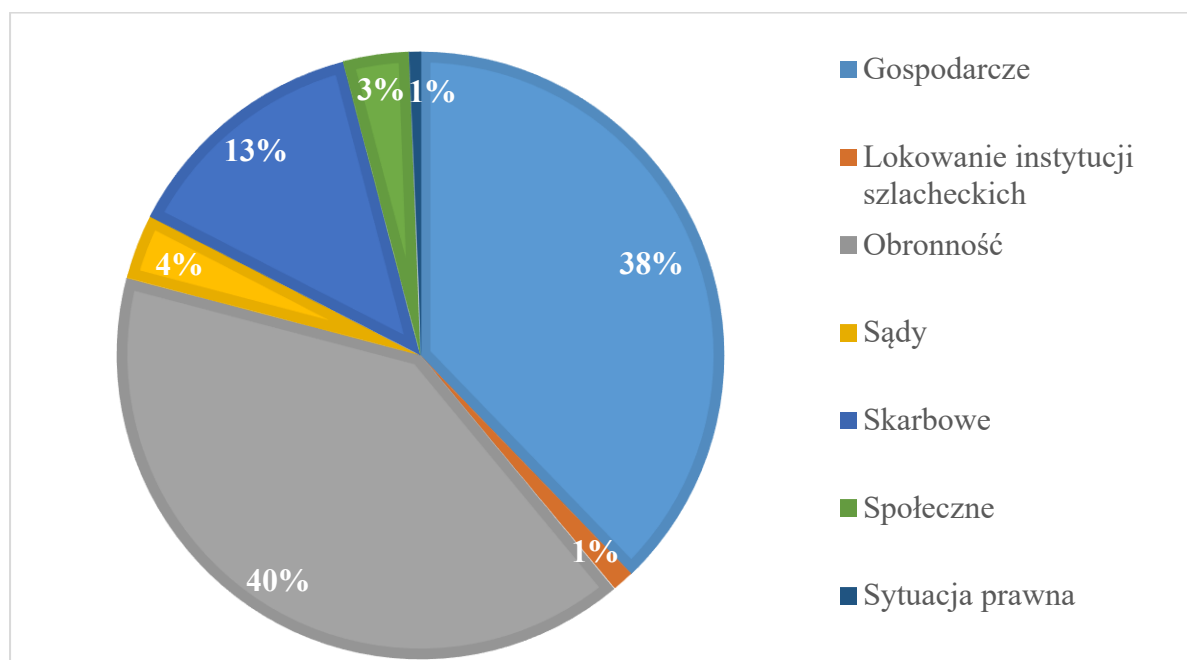

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Odmienne stanowisko prezentowane było w tekstach wpływających do sejmiku z zewnątrz, mianowicie w instrukcjach królewskich oraz w uniwersałach. W obu tych przypadkach największą wagę przykładano do spraw związanych z obronnością kraju i bezpieczeństwem wewnętrznym (instrukcje królewskie – 40%, uniwersały – 59%). To w nich przede wszystkim wspomniano o problemach związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa, informowano o potrzebie umacniania murów miejskich i poprawy fortyfikacji miasta, wskazywano na miejsca stacjonowania wojsk, a w razie potrzeby ostrzegano o możliwych zagrożeniach. W przypadku monarchów duże znaczenie odgrywały także, jak już wspomniano, kwestie gospodarcze. Wielokrotnie wspomniano o konieczności polepszenia sytuacji gospodarczej kraju. W tym przypadku jednak warto ponownie zwrócić uwagę na kwestię powtarzalności wielu postulatów. Zwłaszcza w czasach saskich wielokrotnie zapewniano o zapewnieniu bezpiecznego handlu, rozwoju miast, rozkwicie rzemiosła, otwarciu mennic, czy otwarciu manufaktur.

Na podobny zakres zainteresowań sprawami miejskimi wskazywała także A. Karabowicz, badająca prawodawstwo królewskie za czasów panowania Stefana Batorego. Zauważyła ona, iż istniał pewien zakres prawny należący nie do sejmu, ale do uprawnień króla – było to zarządzanie miastami i wsiami królewskimi oraz regulacja sytuacji Żydów i innych mniejszości wyznaniowych i etnicznych. Badaczka słusznie podkreślała, że w praktyce jednak interesy szlachty w tych zakresach także znajdowały odzwierciedlenie w konstytucjach sejmowych¹⁵¹⁹.

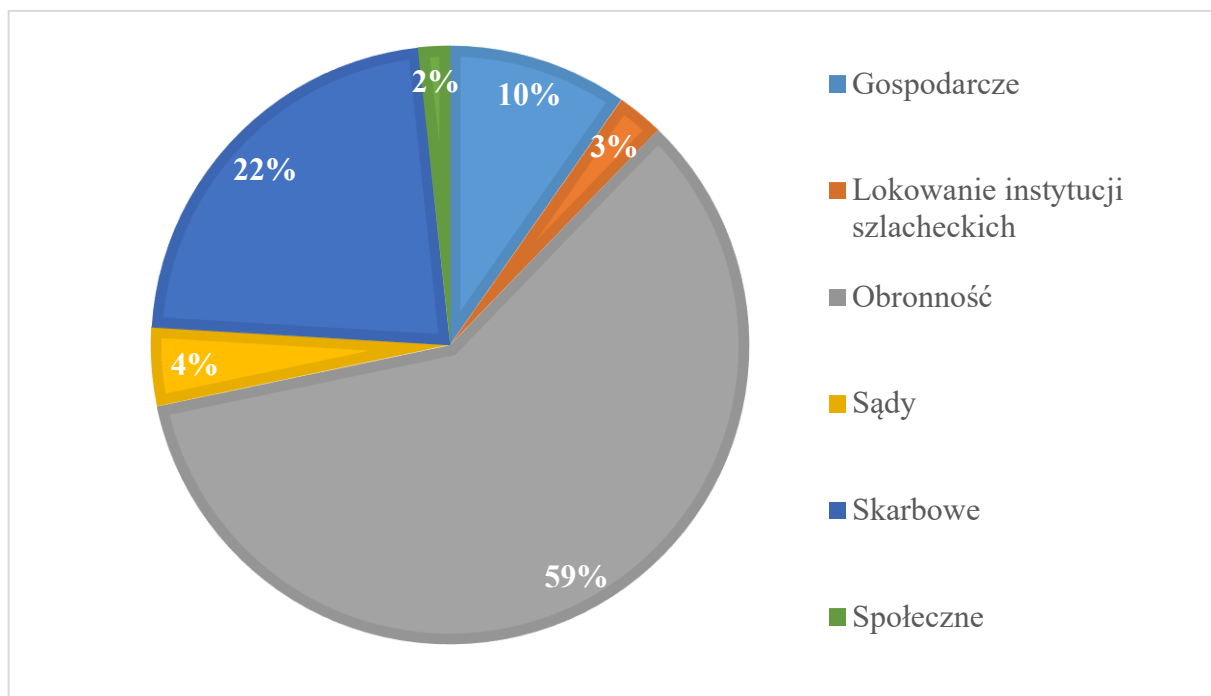
Wykres nr 21: Sprawy miejskie w instrukcjach królewskich z podziałem na kategorie

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

¹⁵¹⁹ Autorka wymieniała przykłady zainteresowania Batorego sprawami miast, w tym kwestie związane z handlem i transportem towarów, zakaz handlu piwem wrocławskim oraz importu wina i koni z Węgier, a także kwestie sądowe (mieszczanie z Poznania i Krakowa w przypadku pokrzywdzenia przez szlachtę mogli domagać się ujęcia sprawcy od urzędu miejskiego); Vol. const., t. 1, vol. 1, s. 328-329; A. Karabowicz, *Prawodawstwo sejmowe i królewskie za panowania Stefana Batorego (1576-1586)*, Warszawa 2022, s. 17, 446-448.

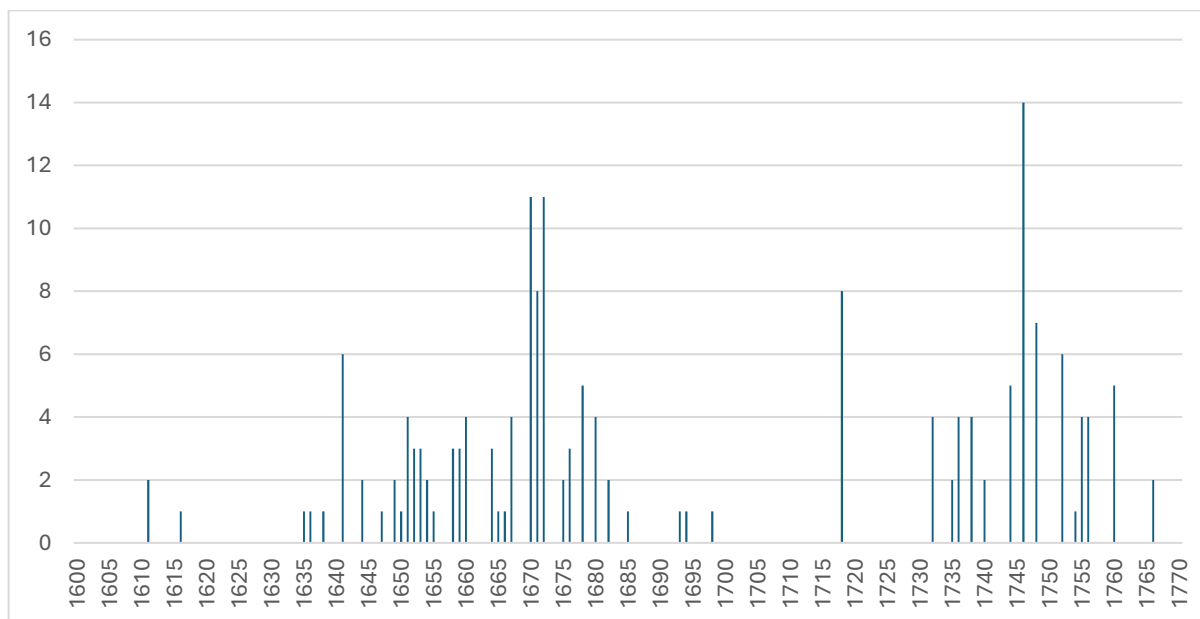
Wykres nr 22: Sprawy miejskie w uniwersałach z podziałem na kategorie

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

W tym miejscu warto przyrzeć się liczbie spraw miejskich poruszanych przez konkretnych władców w instrukcjach królewskich. Dane statystyczne prezentuje poniższy wykres oraz tabela:

Wykres nr 23: Sprawy miejskie w instrukcjach królewskich w wybranych latach

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Tabela nr 9: Liczba spraw miejskich w instrukcjach królewskich w czasie panowania konkretnych władców

Władca	Liczba spraw miejskich
Henryk Walezy	0
Stefan Batory	0
Zygmunt III	3
Władysław IV	12
Jan II Kazimierz	35
Michał Korybut	30
Jan III	19
August II	13
August III	58
Stanisław August	2

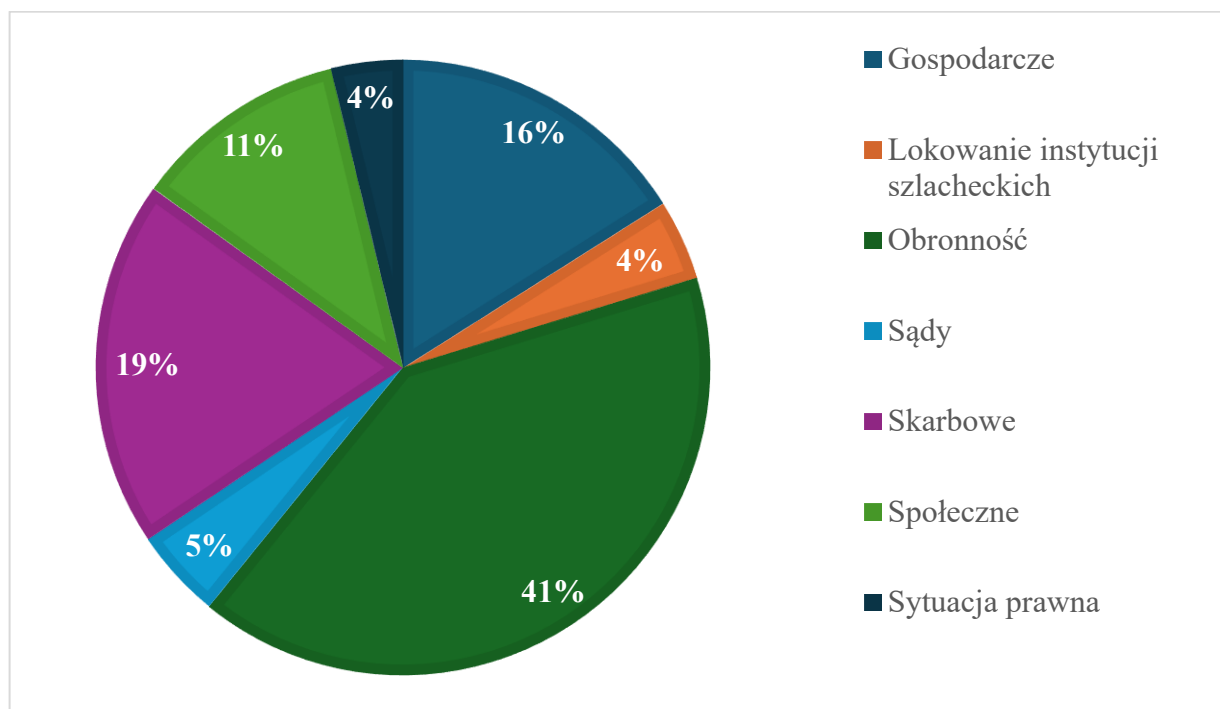
Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

W tym miejscu należy wyraźnie podkreślić, iż prezentowane dane statystyczne nie mogą być traktowane jako wyłączny wyznacznik zainteresowania władców sprawami miejskimi. Analiza samych danych mogłaby pozwolić na wysunięcie fałszywego wniosku o wyjątkowym zaangażowaniu Augusta III w sytuację mieszczaństwa, czy braku zainteresowania tematem za czasów panowania Stanisława Augusta. Z tego względu warto podkreślić, że na ostateczną liczbę spraw miejskich w badaniach statystycznych miał fakt, iż na częstotliwość zainteresowania władców polskich sytuacją miast wpływała długość ich panowania, sytuacja polityczna, ustrojowa, społeczna i gospodarcza kraju. Przykładowo w czasie panowania Stanisława Augusta brak zapisów dotyczących miast w instrukcjach królewskich nie świadczy o odrzuceniu przez władcę kwestii miejskich i braku zainteresowania sprawami mieszczan, lecz jest wynikiem zmian, jakie zaszły w samej funkcji instrukcji królewskiej, wynikłej z sytuacji politycznej kraju – instrukcje te stały się jedynie krótkim, formularzowym elementem ceremoniału, nie zawierającym żadnych postulatów reformatorskich i politycznych. Dla niniejszej pracy istotny był także wspomniany już stan zachowania materiału źródłowego oraz powtarzalność postulatów wyrażanych w instrukcjach królewskich – szczególnie widoczna w czasach saskich. Na zmiany wpływały również zmieniające się kompetencje sejmików oraz władz centralnych. Za panowania Stanisława Augusta większość spraw załatwiano już

bezpośrednio na sejmach, król nie wysyłał już merytorycznych instrukcji na sejmiki przedsejmowe (z wielu powodów), podobnie było z uniwersałami.

Ostatnią kwestią, którą należałoby poruszyć, jest kwestia spraw miejskich obecnych w szeroko rozumianej korespondencji. Oczywiście, także w tej grupie analizowanych źródeł dużym zainteresowaniem cieszyły się sprawy związane z obronnością i bezpieczeństwem (tak jak w instrukcjach królewskich i uniwersałach) oraz sprawy o charakterze skarbowym (jak w laudach sejmikowych), uwagę należy jednak zwrócić na stosunkowo wysokie zainteresowanie szlachty sprawami o charakterze społecznym. To właśnie w korespondencji najczęściej pojawiały się skargi związane z sytuacją pomiędzy wyznawcami różnych religii oraz informacje o występujących konfliktach. Może świadczyć to, iż właśnie m.in. dzięki zapisom pochodzącymi z listów obradująca w Środzie szlachta dowiadywała się o problemach o charakterze społecznym.

Wykres nr 24: Sprawy miejskie w korespondencji z podziałem na kategorie

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

10.5. Stosunek szlachty do miast wielkopolskich oraz miast z innych regionów

W niniejszej pracy skupiono się na szeroko rozumianej polityce sejmiku wobec miast i mieszczaństwa, przy jednoczesnym założeniu, iż w trakcie badań odnalezione zostaną wszelkie zapisy dotyczące ośrodków miejskich, które znalazły się w materiale sejmikowym województw wielkopolskich z lat 1572-1793. Tym sposobem analizie poddane zostały zapisy dotyczące szeroko rozumianych „miast i miasteczek”, czyli decyzji podejmowanych przez szlachtę w odniesieniu do ogółu miast i mieszczaństwa, jak i osobne postanowienia podejmowane przez sejmik wielkopolski względem konkretnych, wymienionych z nazwy ośrodków miejskich. W orbicie zainteresowań sejmiku znalazły się także ośrodki spoza terenu Wielkopolski właściwej, co zostanie jeszcze szerzej omówione w niniejszym podrozdziale.

W celu dokładnego omówienia częstotliwości występowania poszczególnych ośrodków miejskich, a także charakteru podejmowanych wobec nich decyzji, wszystkie odnalezione zapisy postanowiono przedstawić w formie aneksu do niniejszej pracy (aneks nr 6). W aneksie uwzględniono wszystkie miasta, które występują w materiale źródłowym wymienione z nazwy, z uwzględnieniem podziału na kategorie spraw przedstawiane wielokrotnie w niniejszej pracy. Tym sposobem możliwe staje się prześledzenie częstotliwości występowania konkretnych ośrodków zarówno w kontekście poszczególnych zagadnień (sprawy skarbowe, społeczne, obronne, sądowe, lokowania instytucji szlacheckich, prawne oraz gospodarcze), jak i w ujęciu całościowym.

W tym miejscu warto jednak przytoczyć najważniejsze wnioski z analizy obecności konkretnych ośrodków miejskich w materiale sejmiku wielkopolskiego. Przede wszystkim podkreślić należy, iż w omawianym aneksie wyłączono z analizy kategorię miast jako miejsca zjazdów szlacheckich i obrad sejmiku wielkopolskiego. Decyzja ta została podjęta ze względu na kwestię miasta Środy, która była tradycyjnym miejscem odbywania się sejmiku. Tym sposobem w badaniu statystycznym uwzględniono 3076 spraw o charakterze miejskim, z czego aż 1820 (59%) dotyczyło ogółu miast i mieszczaństwa. W tych przypadkach materiał sejmikowy nie umożliwia dokładnej identyfikacji ośrodków, których dotyczyły decyzje obradującej szlachty. Wśród postanowień dotyczących ogółu miast i mieszczaństwa występują zapisy przyporządkowane w trakcie badań do wszystkich wyszczególnionych kategorii. Nie dziwi fakt, iż najwięcej ustaleń obowiązujących wszystkie ośrodki miejskie odnosi się do spraw o charakterze skarbowym (36%). Zależność ta pozostaje zrozumiała ze względu na fakt, iż większość ustaleń podatkowych związanych z miastami dotyczyła na równi wszystkich

ośrodków miejskich i ich mieszkańców¹⁵²⁰. Podobnie zakres decyzji związanych ze sposobem wyboru podatków¹⁵²¹, nakazami uczciwej zapłaty¹⁵²², przeciwdziałaniu oszustwom podatkowym i upomnieniami¹⁵²³ nie odnosił się jedynie do wybranych miast, a dotyczył całego terenu Wielkopolski właściwej. Bardziej indywidualny charakter miały najczęściej libertacje, jednak także ta grupa spraw niekiedy związana była z ogółem miast i miasteczek. Tak działo się m.in. w przypadku, kiedy szlachta wielkopolska decydowała o przyznaniu zwolnienia podatkowego wszystkim ośrodkom, które ucierpiały w czasie pożarów lub zostały zniszczone przez przemieszczające się oddziały wojskowe¹⁵²⁴.

Kolejną dużą dziedziną, którą szlachta interesowała się w kontekście całego mieszczaństwa, są kwestie związane z obronnością i bezpieczeństwem (26%). Zarówno sprawy związane z szeroko rozumianą obronnością, takie jak udział miast w pospolitym ruszeniu¹⁵²⁵ czy konieczność ufortyfikowania miast¹⁵²⁶, jak i sprawy bezpieczeństwa miejskiego (np. ostrzeżenia o niebezpieczeństwie na drogach¹⁵²⁷) kierowano do ogółu ośrodków miejskich. Dodatkowo wszystkich mieszczan dotyczyły kwestie związane ze zniszczeniami dokonanymi przez wojska¹⁵²⁸.

Ostatnią kategorią, w zakresie której szlachta często kierowała swoje instrukcje do wszystkich ośrodków, pozostają kwestie o charakterze gospodarczym (18%). W tym przypadku najbardziej uniwersalny charakter miały przede wszystkim zapisy dotyczące organizacji handlu. Wszystkich miast dotyczyły wytyczne odnośnie do handlu konkretnymi towarami (np. końmi czy skórami¹⁵²⁹), nakazy ujednolicenia miar i wag¹⁵³⁰, czy kwestie związane z cenami¹⁵³¹.

W przypadku spraw zakwalifikowanych do pozostałych kategorii częstotliwość odnoszenia się szlachty do całego stanu mieszczańskiego zdecydowanie spada i wynosi kolejno 8% dla spraw związanych z funkcjonowaniem systemu sądownictwa, 6% dla problemów o charakterze społecznym, 4% dla sytuacji prawnej ośrodków miejskich oraz 2%

¹⁵²⁰ Laudum sejmiku relacyjnego z 15 III 1717 (AS 1696-1732, s. 861).

¹⁵²¹ Laudum sejmiku ekstraordynaryjnego za uniwersałem Stanisława I z 11 IX 1708 (AS 1696-1732, s. 517).

¹⁵²² Laudum zjazdu na pospolitym ruszeniu z 18 IX 1656 (AS 1656-1668, s. 14).

¹⁵²³ Laudum sejmiku gospodarskiego z 16 IX 1755 (AS 1733-1763, s. 546).

¹⁵²⁴ Laudum sejmiku z uniwersału Augusta II z 11 XII 1713 (AS 1696-1732, s. 742).

¹⁵²⁵ Laudum sejmiku z limity i za uniwersałem marszałka konfederacji z 21 VI 1734 (AS 1733-1763, s. 113).

¹⁵²⁶ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 15-22 XII 1671 (AS 1668-1675, s. 361).

¹⁵²⁷ Laudum nadzwyczajnego zjazdu w Poznaniu z 8 VI 1648 (AS 1632-1655, s. 529).

¹⁵²⁸ Uniwersał B. Leszczyńskiego starosty generalnego Wielkopolski do dowódców wojska sejmikowego w sprawie popisów i porządku z 24 XII 1648 (AS 1632-1655, s. 604).

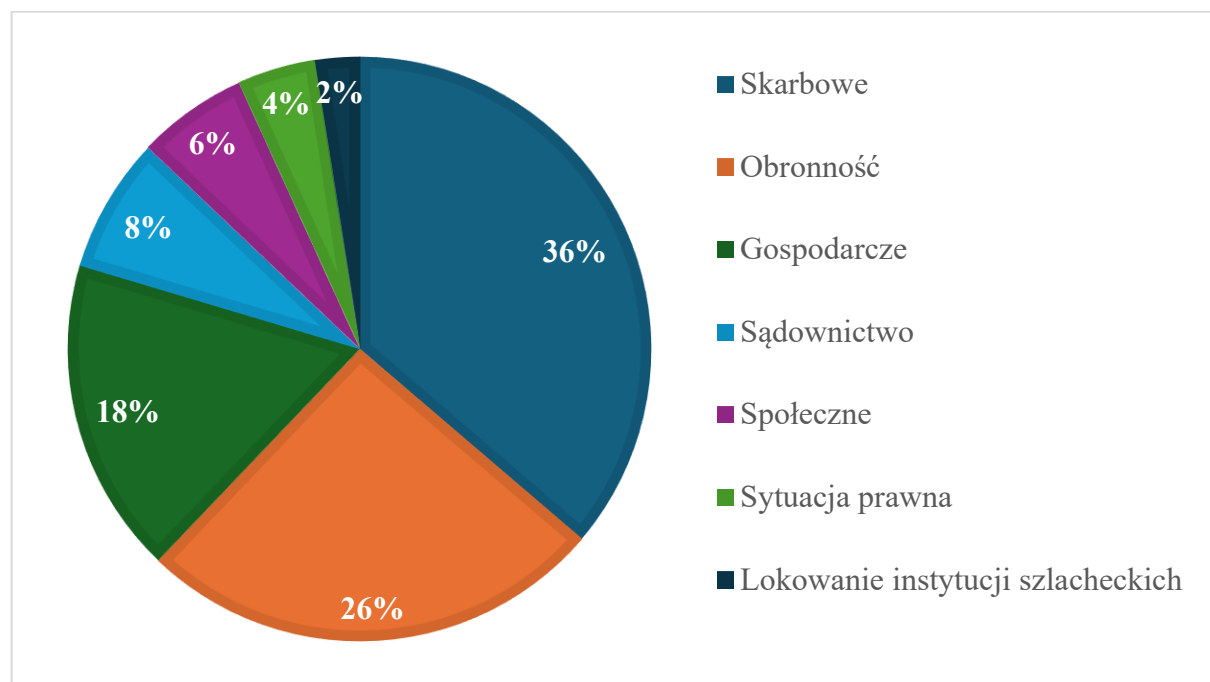
¹⁵²⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 11 IV 1647 (AS 1632-1655, s. 512).

¹⁵³⁰ Laudum sejmiku gospodarskiego z 11 IX 1748 (AS 1733-1763, s. 443).

¹⁵³¹ Instrukcja dana posłom na sejm koronacyjny z 16 XII 1632 (AS 1632-1655, s. 61-62).

dla spraw związanych z lokowaniem instytucji szlacheckich w miastach. Ogólne zalecenia kierowane do wszystkich miast w przypadku kwestii sądowych dotyczyły przede wszystkim problemu odwoływania się mieszczan do sądów zadwornych¹⁵³², a także omawiania szeroko rozumianych problemów z niedomaganiem systemu sądownictwa¹⁵³³. Problematyka społeczna dotycząca ogółu ośrodków związana była m.in. z wytycznymi dotyczącymi konkretnych grup ludności, takich jak ludzie luźni¹⁵³⁴, Żydzi¹⁵³⁵, a także w niewielkim stopniu cudzoziemcy¹⁵³⁶. Szlachta interesowała się także kwestiami przywilejów miejskich i to przede wszystkim w zakresie próśb kierowanych do władców o potwierdzenie lub przeciwnie o nieprzyznawanie miastom nowych praw i przywilejów, decydowano się o zapisach dotyczących wszystkich miast¹⁵³⁷. Natomiast w przypadku lokowania instytucji szlacheckich zapisy dotyczyły przede wszystkim organizacji i zabezpieczenia archiwów i ksiąg miejskich¹⁵³⁸.

Wykres nr 25: Częstotliwość występowania konkretnych kategorii spraw w odniesieniu do ogółu miast i mieszczaństwa

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

¹⁵³² Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 19 VIII 1782 (AP Poznań, Gr. Poznań 1163, k. 287-293, 360-365v).

¹⁵³³ Instrukcja Stanisława Augusta na sejmiki przedsejmowe z 16 VI 1766 (Bibl. Kór., rkp. 835, k. 22-23v).

¹⁵³⁴ Laudum sejmiku gospodarskiego z 17 IX 1766 (AP Poznań, Gr. Poznań 1221, k. 224-228).

¹⁵³⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 1 XII 1694 (AS 1676-1695, s. 611).

¹⁵³⁶ Uchwała zjazdu województw wielkopolskich z 14 II 1607 (AS 1572-1616, s. 337).

¹⁵³⁷ Uchwała sejmiku posejmowego z 3 V 1601 (AS 1572-1616, s. 231).

¹⁵³⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu pyzdrskiego w Pyzdrach, pod laską K. Radońskiego generała majora i starosty powidzkiego z 15 VII 1776 (AP Poznań, Gr. Pyzdry 96, k. 659-661).

Oprócz zapisów związanych z ogółem miast i miasteczek, jak już wspomniano, w materiale źródłowym występują także zapisy związane z konkretnymi ośrodkami miejskimi. W trakcie badań odnaleziono łącznie 172 miasta wymienione z nazwy, które łącznie pojawiają się w 1256 zapisach. Wśród nich dominujące znaczenie ma miasto Poznań, które jako kluczowy ośrodek miejski dla obszaru Wielkopolski właściwej pojawił się w różnorodnej dokumentacji sejmikowej aż 259 razy, a dotyczące miasta zapisy zostały zakwalifikowane do wszystkich kategorii spraw miejskich. Ponownie największe zainteresowanie szlachty budziły kwestie o charakterze skarbowym i obronnym, jednak ze względu na znaczenie miasta i omawianą już obecność szlachty w Poznaniu stosunkowo dużo odnalezionych spraw dotyczyło lokacji instytucji szlacheckich.

Kolejnym z miast, które stosunkowo regularnie pojawia się w materiale źródłowym jest Kalisz, który jako drugie miasto w regionie wciąż pojawia się bardzo często, jednak warto podkreślić, iż w porównaniu do Poznania zauważyć można znaczny spadek zainteresowania szlachty tym ośrodkiem (odnotowano 94 sprawy dotyczące miasta Kalisza). W przypadku tego miasta dominujące znaczenie miały sprawy o charakterze skarbowym, chociaż występujące zapisy zakwalifikowano do wszystkich kategorii. Na uwagę zasługuje fakt, iż niewiele mniej spraw odnosiło się do miasta Wschowy (82 zapisy), a związane z nią sprawy również obejmowały całość omawianej problematyki miejskiej.

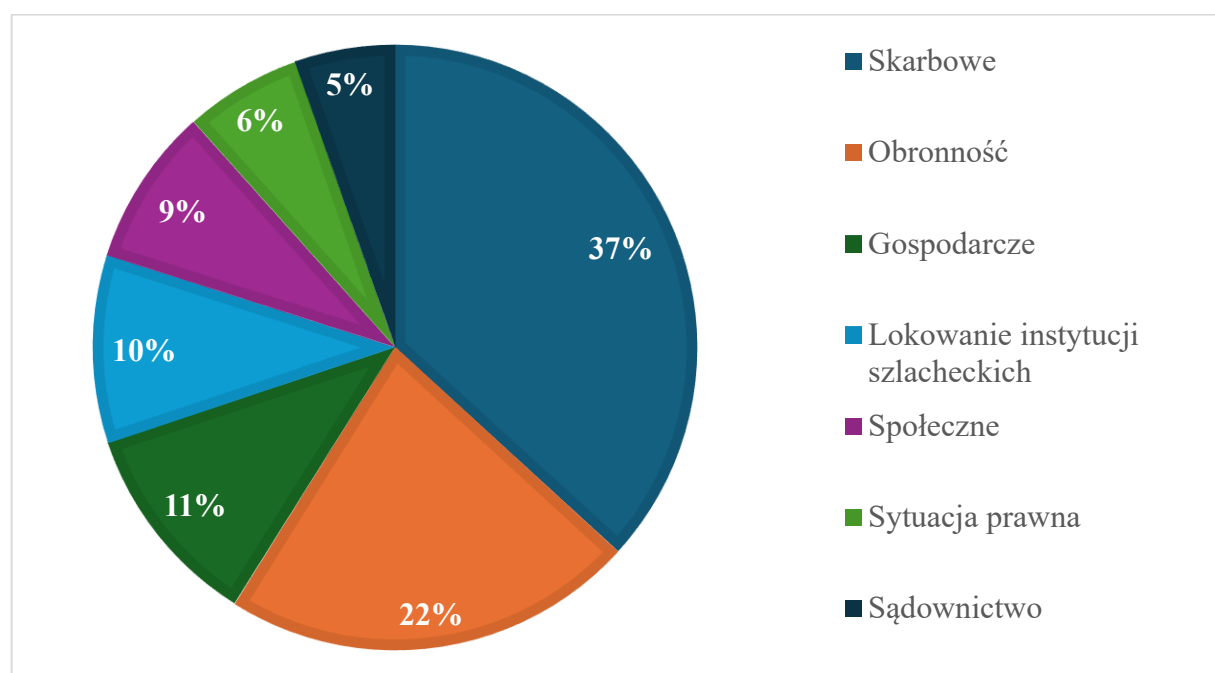
W przypadku pozostałych odnalezionych ośrodków miejskich zainteresowanie szlachty wielkopolskiej nie jest już tak regularne. Wśród kolejnych miast cieszących się statystycznie największą uwagą sejmiku wielkopolskiego znalazły się kolejno: Gdańsk (52 sprawy), Środa (48 spraw), Toruń (47 spraw), Bydgoszcz (40 spraw), Kamieniec Podolski (39 spraw), Kościan (30 spraw), Gniezno (26 spraw), Leszno (24 sprawy), Pyzdry (21 spraw) oraz Śrem (20 spraw). W przypadku żadnego z tych miast nie odnaleziono jednak zapisów związanych ze wszystkimi wyszczególnionymi kategoriami spraw miejskich, a szlachta wielkopolska interesowała się nimi przede wszystkim w zakresie skarbowości oraz w związku z obronnością i bezpieczeństwem.

Występowanie pozostałych ośrodków miejskich można uznać za niewielkie. Aż 69 miast pojawia się w materiale sejmikowym zaledwie jednokrotnie, natomiast 34 – dwukrotnie. W przypadku 56 miast ilość zapisów waha się w przedziale od 3 do 19.

Podobnie jak w przypadku ogółu miast i mieszczaństwa, tak również w związku ze sprawami dotyczącymi konkretnych ośrodków szlachta przede wszystkim interesowała się sytuacją skarbową (37% zapisów), obronną (22% zapisów) oraz gospodarczą (11%) miast.

Zdecydowanie częściej w odniesieniu do konkretnych ośrodków występowały jednak zapisy związane z lokowaniem instytucji szlacheckich w miastach (10%). Niewiele częściej niż w przypadku zapisów o ogólnym charakterze interesowano się także kwestiami społecznymi (9%), a także sytuacją prawną (6%). Z całościowej analizy wynika natomiast, iż w przypadku konkretnych miast zdecydowanie rzadziej ukazywały się wytyczne związane z sądownictwem (5%).

Wykres nr 26: Częstotliwość występowania konkretnych kategorii spraw w odniesieniu do konkretnych ośrodków miejskich

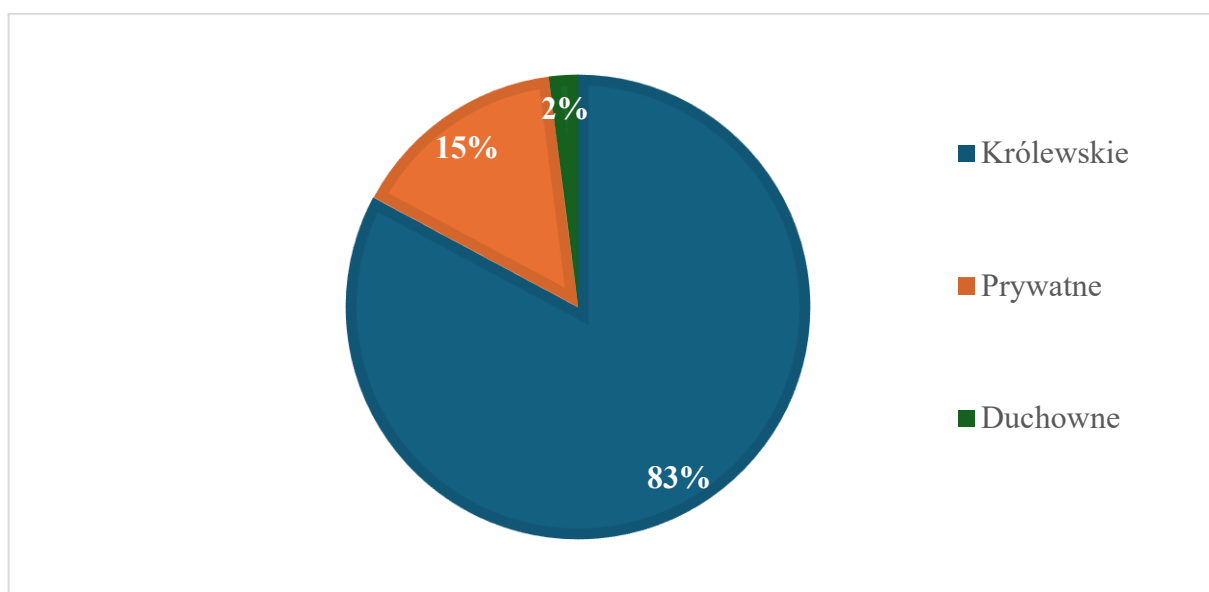

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Omawiając zagadnienie polityki szlachty wielkopolskiej wobec miast należy zadać sobie pytanie o częstotliwość podejmowania decyzji dotyczących miast królewskich, prywatnych oraz duchownych. Kwestia ta częściowo łączy się z omawianymi już w poprzednim rozdziale sposobami komunikowania się miast z sejmikiem. Jak wiadomo, sprawy dotyczące miast królewskich mogły częściowo pojawiać się w instrukcjach i uniwersałach królewskich, a także być zgłaszane przez starostów. Podobnie w przypadku miast prywatnych i duchownych właściciele ośrodków miejskich mogli występować w roli pośredników pomiędzy miastami a obradującą szlachtą. Jak już wspomniano, w trakcie badań wyszczególniono łącznie 172 miasta, które pojawiają się w materiale źródłowym wymienione z nazwy. Wśród nich 86 stanowią miasta królewskie (50%), 71 prywatne (41%), natomiast

jedynie 15 to miasta duchowne (9%). Przedstawienie danych w powyższy sposób nie odzwierciedla jednak rzeczywistego zainteresowania szlachty wielkopolskiej wyszczególnionymi typami ośrodków. Dopiero pełna analiza częstotliwości występowania w materiale źródłowym konkretnych miast pozwala na pełniejsze zobrazowanie problemu. Wśród wspomnianych już 1256 spraw miejskich, które dotyczyły konkretnych ośrodków miejskich, aż 1036 dotyczy miast królewskich. W przypadku miast prywatnych odnaleziono natomiast 90 spraw, miast duchownych dotyczyło jedynie 30 zapisów.

Wykres nr 27: Występowanie zapisów dotyczących miast królewskich, prywatnych oraz duchownych

Opracowanie własne na podstawie akt sejmikowych.

Jak widać na załączonym wykresie, aż 83% wszystkich spraw miejskich¹⁵³⁹ dotyczy miast królewskich. Fakt ten wynika z rangi i wielkości miast królewskich w Wielkopolsce właściwej. Miastami królewskimi pozostawały Poznań i Kalisz, które, jak już podkreślano, pojawiały się w materiale źródłowym najczęściej. Wśród najczęściej występujących miast królewskich pojawiały się także Środa – tradycyjne miejsce obrad sejmiku wielkopolskiego, Gniezno, Wschowa czy Kościan. Szlachta interesowała się także dużymi miastami królewskimi z innych regionów, takimi jak Kraków, Warszawa, Bydgoszcz, czy Kamieniec Podolski¹⁵⁴⁰.

¹⁵³⁹ Dotyczących wymienionych z nazwy ośrodków miejskich.

¹⁵⁴⁰ Szerzej kwestia zainteresowania szlachty miastami z innych regionów zostanie omówiona osobno w dalszej części niniejszego podrozdziału.

Znaczące, duże miasta królewskie cieszyły się zainteresowaniem szlachty związanym z wszystkimi wyszczególnionymi obszarami polityki wobec miast. Ze względu na swoją rangę pozostawały miejscami lokowania instytucji szlacheckich (zwłaszcza Poznań i Kalisz), a także ważnymi ośrodkami gospodarczymi (Bydgoszcz, Poznań, Kalisz oraz Wschowa). Z tego względu szlachta starała się, w miarę możliwości, dbać o bezpieczeństwo i ochronę tych ośrodków, ingerując w kwestie m.in. fortyfikacji miejskich (ponownie w szczególności Poznań oraz Kalisz, chociaż ze względu na swoje położenie w tym zakresie dużą uwagę poświęcano umocnieniu Kamieńca Podolskiego). Oczywistym pozostaje także, że szlachta na bieżąco interesowała się także sytuacją skarbową dużych ośrodków miejskich.

Na uwagę zasługuje fakt, iż w przypadku miast królewskich, pomiędzy Poznaniem (253 sprawy) a pozostałymi miastami następuje znacząca dysproporcja w statystycznej częstotliwości występowania w materiale źródłowym¹⁵⁴¹. Nawet Kalisz, pozostający drugim najważniejszym ośrodkiem miejskim Wielkopolski właściwej, w ujęciu statystycznym pojawia się ponad dwukrotnie rzadziej (94 sprawy) i, co ważne, nie przewyższa znacząco kolejnego miasta – Wschowy (82 sprawy). Pozostałe odnalezione miasta królewskie znacząco odbiegają w częstotliwości występowania, a aż 66 z 86 ośrodków występuje w całym badanym okresie poniżej 10 razy.

Zdecydowanie rzadziej szlachta wielkopolska interesowała się sytuacją miast prywatnych. Wyjątkowym zainteresowaniem w tej kategorii miast cieszyło się Leszno, które pojawia się w badanym materiale aż 24 razy i jest jedynym z najczęściej pojawiających się ośrodków miejskich. W tym przypadku najprawdopodobniej obecność Leszna w materiale sejmikowym wynika z zaangażowania właścicieli miasta, ale również ze sporej rangi gospodarczej. Leszno pojawia się bowiem przede wszystkim w kontekście uzyskania pomocy, m.in. szlachta prosiła o libertacje dla miasta, gdy ucierpiało ono z powodu pożaru¹⁵⁴², a także w momencie zniszczenia ośrodka przez oddziały wojskowe¹⁵⁴³. Starano się także o sprawiedliwość dla miasta, kiedy według informacji otrzymanych przez obradujących ośrodek

¹⁵⁴¹ Warto zaznaczyć, że część materiałów źródłowych związanych z zagadnieniami poruszonymi w niniejszej pracy, ale pochodzącymi z dokumentacji miejskiej (np. rejestry kamienic, opisy klęsk – pożarów i powodzi, opisy wydatków związanych z utrzymaniem wojsk w mieście itp.) zebrał w edycji źródłowej *Opisy i lustracje Poznania z XVI – XVIII wieku*, oprac. M. Mika, Poznań 1960.

¹⁵⁴² Instrukcja dla posła na sejm z sejmiku przedsejmowego powiatu poznańskiego w Poznaniu z 26 IX 1768 (AGAD, ZP 122, k. 378-379).

¹⁵⁴³ Laudum i instrukcja sejmiku przedsejmowego powiatu kościańskiego w Kościanie z 22 III 1773 (AP Poznań, Gr. Kościan 196, k. 88-89, 62).

miał naliczone zbyt wysokie obciążenia podatkowe¹⁵⁴⁴ oraz o przywrócenie jarmarku, który przestał odbywać się ze względu na zniszczenie miasta¹⁵⁴⁵.

Stosunkowo często, jeśli chodzi o miasta prywatne, występują także takie miasta jak Grodzisk (9 razy), Chocz (7 razy), Międzychód (7 razy), Rawicz (7 razy), Rydzyna (7 razy) oraz Śmigiel (7 razy). Pozostałe prywatne ośrodki miejskie występują w całym badanym okresie 4-krotnie (6 miast), 3-krotnie (6 miast), 2-krotnie (16 miast) oraz w pojedynczym przypadku (33 miasta).

Najmniejszym zainteresowaniem szlachty wielkopolskiej cieszyły się miasta duchowne, które nie tylko pojawiają się w najmniejszej liczbie, ale również częstotliwość występowania jednego miasta nie przekracza 5 spraw (5-krotnie odnaleziono w materiale źródłowym dwa miasta duchowne: Buk oraz Chwaliszewo). W przypadku ośrodków miejskich należących do duchowieństwa szlachta interesowała się przede wszystkim miastami znajdującymi się na terenie Wielkopolski właściwej. Niewielka ilość spraw dotycząca ośrodków duchownych wynika z faktu, iż miasta te były niewielkie i nie stanowiły ważnych dla regionu ośrodków gospodarczych, a przede wszystkim było ich proporcjonalnie znacznie mniej.

Omawiając stosunek szlachty wielkopolskiej do miast należy zwrócić uwagę także na politykę sejmiku wielkopolskiego wobec miast z innych regionów. Wśród 172 odnalezionych w materiale źródłowym ośrodków miejskich 108 (63%) znajdowało się na terenie Wielkopolski właściwej, pozostałe pochodzą z innych regionów kraju. Miast wielkopolskich dotyczyło jednocześnie aż 910 z 1257 spraw miejskich (72%). Oczywiście jest, iż problemy i sytuacja miast leżących na obszarze podlegającym sejmikowi wielkopolskiemu stawały się tematem rozmów i decyzji podczas obrad sejmikowych. Wynikało to z omawianych już kompetencji sejmikowych, ale także z zainteresowania szlachty sytuacją we własnym regionie. To na terenie Wielkopolski właściwej obradująca w Środzie szlachta lokowała własne instytucje, spotykała się na sejmikach i zjazdach, zajmowała się sytuacją społeczną, gospodarczą i sądową, organizowała obronę i w miarę możliwości zapewniała bezpieczeństwo, a przede wszystkim była odpowiedzialna za zapewnienie sprawnego funkcjonowania systemu finansowego.

¹⁵⁴⁴ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 16 VIII 1784 (AP Poznań, Gr. Poznań 1172, k. 385-386v, 359-360); Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego, kaliskiego i gnieźnieńskiego z 21 VIII 1786 (AP Poznań, Gr. Poznań 1180, k. 335-340, 358-363v).

¹⁵⁴⁵ Instrukcja dana posłom na sejm z 24 VIII 1744 (AS 1733-1763, s. 362).

Inaczej kształtowała się polityka sejmiku wobec miast spoza Wielkopolski właściwej. Wśród nich dominowały miasta leżące na terenie Kujaw, Małopolski oraz Mazowsza. Warty podkreślenia pozostaje fakt, iż zainteresowanie sejmiku wielkopolskiego miastami z wyżej wymienionych terenów wynikało z inicjatywy samej szlachty wielkopolskiej, a wskazane ziemie znajdowały się w obszarze zainteresowania obradującej w Środzie szlachty. Świadczyć może o tym fakt, iż większość odnalezionych zapisów pochodzi z dokumentacji wytwarzanej w czasie trwania obrad, takich jak lauda sejmikowe czy instrukcje dla posłów na sejmy. Przykładem takiego zainteresowania może być m.in. Toruń, który pojawił się wymieniony z nazwy w materiale sejmikowym aż 47 razy, czy Bydgoszcz, której zapisy dotyczyły 40 razy. W obu przypadkach ponad 95% zapisów pochodzi z dokumentacji będącej wynikiem pracy sejmiku wielkopolskiego. W przypadku miast spoza wymienionego powyżej obszaru zainteresowań decyzje podejmowane przez sejmik zwykle nie mają charakteru inicjatywy szlachty wielkopolskiej, a są raczej reakcją na impulsy z zewnątrz – przede wszystkim na instrukcje królewskie. Tak dzieje się m.in. w przypadku Kamieńca Podolskiego. Pomimo, iż miasto pojawia się w materiale źródłowym 39 razy, aż 21 zapisów pochodzi z pism kierowanych do sejmiku (w większości z wspomnianych już instrukcji królewskich, ale także z korespondencji i uniwersałów). Zapisy wytworzone przez sejmik pozostają reakcją na otrzymane informacje, wyrażaną w instrukcjach dla posłów na sejmy i nie przekazują bardziej szczegółowych informacji. W przypadku Kamieńca Podolskiego są to zapisy mówiące o konieczności obrony i fortyfikacji ośrodka. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku Lwowa – na 16 odnalezionych w materiale źródłowym zapisów 10 pochodzi z dokumentacji kierowanej do sejmiku, czy Krakowa (na 19 – 7 to dokumentacja z zewnątrz).

Wśród miast spoza terenu Wielkopolski właściwej na szczególną uwagę zasługuje Gdańsk, który pojawia się w materiale źródłowym aż 52 razy w stosunkowo różnorodnej dokumentacji. Aż 48% zapisów pochodzi z instrukcji dla posłów. 19% z instrukcji królewskich, 19% z różnorodnej korespondencji, 10% z uniwersałów oraz 6 z laudów sejmikowych. Zainteresowanie szlachty wynikało w dużej mierze z konfliktów wybuchających w mieście¹⁵⁴⁶. Szlachta wielkopolska wstawiała się za ludnością katolicką prosząc, aby była ona w mieście traktowana sprawiedliwie, nawoływano także do zachowania spokoju¹⁵⁴⁷. Obserwowano także sytuację gospodarczą miasta, szlachta odnosiła się do ruiny ośrodka, a także do kwestii związanych z handlem zbożem i prawem składu¹⁵⁴⁸.

¹⁵⁴⁶ Podobnie było w przypadku miasta Torunia.

¹⁵⁴⁷ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 14 XII 1634 (AS 1632-1655, s. 134).

¹⁵⁴⁸ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego z 5 XI 1688 (AS 1676-1695, s. 443).

Na uwagę zasługuje jednak fakt, iż spośród wszystkich 64 miast spoza Wielkopolski właściwej, które udało się odnaleźć w materiale źródłowym, z aż 57-ma związanych jest mniej niż 10 zapisów, a 34 pojawia się zaledwie jednokrotnie. Świadczy to, iż szlachta wielkopolska nie interesowała się miastami spoza swojego terytorium w sposób regularny. Poza wybranymi ośrodkami (Gdańsk, Bydgoszcz, Toruń) decyzje szlachty zwykle ograniczały się do reakcji na bieżące problemy, a nie były wyrazem stałego zainteresowania.

Warty podkreślenia pozostaje fakt, iż miastami spoza swojego regionu interesowały się także inne sejmiki Rzeczypospolitej. O zainteresowaniu sprawami ośrodków miejskich spoza swojego regionu pisał m.in. Karol Mazur, który poruszył ten problem w odniesieniu do sejmików Wołynia i Ukrainy. Sejmiki te, podobnie jak szlachta wielkopolska, odnosiły się do spraw miejskich często w odpowiedzi na informacje zawarte w instrukcjach królewskich. Autor podał za przykład uchwałę z 1571 r., w której odpowiadając na propozycje królewskie, badane przez niego sejmiki odnosiły się do spraw takich miast jak Ryga, Gdańsk, Toruń oraz Elbląg. W omówionych przez Karola Mazura przypadkach opinie szlachty kijowskiej były zdecydowanie wyważone. W sprawie Rygi radzono, aby zapewnić jej takie same prawa jak Gdańskowi czy Elblągowi. Zgromadzona szlachta radziła, aby sprawy dotyczące miast rozważać dogłębnie i aby decyzje te pozostawały przemyślane. Zaznaczali, iż mieszczenie powinni w kwestiach podatkowych stosować się do uchwał (sprawa dotyczyła zarzutów, iż miasta Toruń i Elbląg nie chcą zapłacić ustalonych na sejmie lubelskim podatków), jednocześnie informowali, iż nie znają się dobrze na sprawach związanych z miastami pruskimi czy Inflantami. Podobnie w przypadku Gdańska, radzono aby spokojnie przemyśleć kwestie związane z mieszczanami gdańskimi, którzy nie chcieli przyjąć wysłanych przez sejm komisarzy¹⁵⁴⁹.

10.6. Polityka sejmiku wobec miast na tle historiografii

W niniejszej pracy, jak już wspomniano we wstępie, zdecydowano się na wyszczególnienie osobnego podrozdziału, w którym omówiona zostanie polityka sejmików wobec miast i mieszczaństwa w historiografii. Wydaje się to niezbędne do właściwego zrozumienia zarówno specyfiki sejmiku wielkopolskiego, jak i stosunku szlachty tego regionu

¹⁵⁴⁹ K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648*, Warszawa 2006, s. 277-280.

do spraw miejskich. Zaznaczyć wypada, iż w niniejszym podrozdziale przedstawiona zostanie analiza problematyki miejskiej poruszanej na sejmikach jedynie na wybranych przykładach.

Przedstawiona w całej pracy koncepcja podziału spraw miejskich według opracowanego podziału na kategorie rzeczowe stanowi propozycję ściśle związaną z funkcjonowaniem i zakresem kompetencji sejmiku wielkopolskiego. To właśnie kompleksowa analiza materiałów sejmikowych tego obszaru pozwoliła na stworzenie koncepcji usystematyzowania rodzajów spraw miejskich oraz umożliwiła próbę przeanalizowania rzeczywistego stosunku szlachty wielkopolskiej do spraw miast i mieszczaństwa w długim okresie. Wydaje się jednak, iż przedstawiona koncepcja w wielu przypadkach znalazłaby zastosowanie także w badaniach nad polityką sejmików innych ziem wobec ośrodków miejskich. Do tej pory w historiografii brak szerokiej dyskusji poświęconej próbie usystematyzowania badań nad obecnością problematyki miejskiej w materiale sejmikowym oraz wykorzystania tych materiałów do badań nad dziejami ośrodków miejskich i mieszczaństwa. Jak wielokrotnie wspomniano, brak ten związany jest przede wszystkim z niewystarczającą liczbą nowoczesnych edycji źródłowych umożliwiających przeprowadzenie szczegółowych badań, bez konieczności wykonywania wieloletnich kwerend archiwalnych i bibliotecznych.

Pomimo, iż przedstawiona klasyfikacja problematyki miejskiej wynika przede wszystkim z analizy materiału źródłowego sejmiku wielkopolskiego, częściowo znajduje ona także potwierdzenie w dotychczas powstałych publikacjach, które częściowo analizowały zagadnienie stosunku szlachty do miast i mieszczaństwa. Przede wszystkim badacze dziejów sejmików oraz szeroko rozumianego parlamentaryzmu staropolskiego pozostają zgodni w kwestii znaczenia spraw o charakterze podatkowym.

Już bardzo wczesne publikacje dotyczące rządów sejmikowych poruszają problematykę polityki wobec ośrodków miejskich. Miasta występują w nich jednak jedynie fragmentarycznie i w zdecydowanej większości pojawiają się w związku z kwestiami o charakterze skarbowym (podatkowym)¹⁵⁵⁰. Zdarza się, że także późniejsze prace omawiające funkcjonowanie konkretnych sejmików nie poruszają tematyki miast i mieszczaństwa w sposób bezpośredni. W tych publikacjach sprawy, które dotyczyły bezpośrednio ośrodków miejskich, pojawiają się fragmentarycznie i nie zostają w ogóle określone jako kwestie miejskie. W przypadku Bogusława Dybasia i jego opracowania sejmiku piltyńskiego niewielkie wzmianki o polityce wobec miast można odnaleźć w prawie całej publikacji, bez wyraźnego zaznaczenia, że

¹⁵⁵⁰ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*.

poruszane kwestie w jakimkolwiek sposób dotyczyły ośrodków miejskich¹⁵⁵¹. Wspomniany autor wskazywał, że ważnymi zagadnieniami poruszonymi przez sejmik były kwestie związane z funkcjonowaniem sądów, egzekwowania wyroków sądowych, kompetencjami urzędów oraz sprawy związane z prowadzeniem archiwum. Dodatkowo stosunkowo dużo uwagi sejmik poświęcał także kwestiom militarnym oraz oczywiście sprawom skarbowym, w tym przede wszystkim uchwalaniu podatków¹⁵⁵². Jak wykazano w niniejszej pracy, zarówno kwestie skarbowe, jak i sprawy związane z sądownictwem oraz szeroko rozumianym bezpieczeństwem kraju dotyczyły także ośrodków miejskich, mimo to autor nie skupia się w swojej pracy na zagadnieniu polityki wobec miast na prezentowanych przez siebie obszarach.

Podobnie Karol Mazur, omawiając sejmiiki Wołynia i Ukrainy, nie zdecydował się na szczegółowe badanie sytuacji ośrodków miejskich, a tym samym nie omawia osobno polityki sejmików wobec miast i mieszczaństwa. Badacz zauważył jednak, że omawiane przez niego sejmiiki interesowały się sprawami dużych ośrodków miejskich, w tym także miastami z innych regionów. Jako przykład podawał m.in. wspomnianą wyżej uchwałę z roku 1571¹⁵⁵³.

Kolejnym przykładem pracy, w której kwestie miejskie poruszane są fragmentarycznie jest publikacja Jacka Kaniewskiego poświęcona działalności sejmików koronnych w zakresie spraw wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta¹⁵⁵⁴. Autor nie zdecydował się na wyszczególnienie osobnego rozdziału, wspomina jednak m.in. o sytuacji Lwowa¹⁵⁵⁵, porusza kwestię udziału miast w obronie kraju i o obowiązku wystawienia piechoty przez miasta¹⁵⁵⁶, czy o zarzutach wobec Gdańska, który oskarżano o udział w rozprowadzaniu fałszywej monety¹⁵⁵⁷. W niewielkiej liczbie w pracy można odnaleźć informacje o polityce sejmiku wobec Bydgoszczy¹⁵⁵⁸, Torunia¹⁵⁵⁹, Krakowa¹⁵⁶⁰ czy Środy (informacja o zwolnieniu z obowiązku udziału w pospolitym ruszeniu)¹⁵⁶¹.

W tym miejscu warto wspomnieć także o pracy dotyczącej sejmiku brzesko-litewskiego. Autorka zdecydowała się w swojej pracy na analizę kolejnych typów sejmików, wyróżniając kolejno sejmiiki: przedsejmowy, relacyjny, okresu bezkrólewia, elekcyjny, deputacki,

¹⁵⁵¹ B. Dybaś, *Na obrzeżach Rzeczypospolitej. Sejmik piltyński*.

¹⁵⁵² Tamże, s. 75-95.

¹⁵⁵³ K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną*, s. 277-280.

¹⁵⁵⁴ J. Kaniewski, *Sejmiiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej*.

¹⁵⁵⁵ Tamże, s. 203-204.

¹⁵⁵⁶ Tamże, s. 268.

¹⁵⁵⁷ Tamże, s. 478.

¹⁵⁵⁸ Tamże, s. 541.

¹⁵⁵⁹ Tamże, s. 616.

¹⁵⁶⁰ Tamże, s. 652.

¹⁵⁶¹ Tamże, s. 657.

gospodarski oraz zjazdy towarzyszące popisom, pospolitemu ruszeniu i konfederacjom¹⁵⁶². Badaczka porusza interesujące z perspektywy miast zagadnienia przede wszystkim w rozdziale dotyczącym sejmiku gospodarczego, gdzie porusza kwestie związane z czopowym i szelężnym, nie poświęcając jednak temu zagadnieniu wiele uwagi¹⁵⁶³.

Jak wspomniano, w większości monografii sejmikowych problematyka miejska omawiana jest w sposób fragmentaryczny, często jednak pojawia się ona w krótkich podrozdziałach, w których uwaga skupiona jest na omówieniu polityki skarbowej danego sejmiku¹⁵⁶⁴ oraz na kwestii udziału miast w obronie kraju. Niekiedy pojawiają się również wzmianki o sytuacji gospodarczej (głównie kwestie handlu), prawnej oraz sądowej miast, jednak najczęściej kwestie te są omawiane w skróconej formie¹⁵⁶⁵. Jest to rozwiązanie podążające za wzorcem zaproponowanym przez Jerzego Włodarczyka w monografii dziejów sejmiku łęczyckiego¹⁵⁶⁶. W swojej monografii autor określa stosunek sejmiku łęczyckiego do miast jako nieprzyjazny, decyduje się nawet na użycie słowa wrogi, zaznaczając, iż pozostawał on taki w całym okresie istnienia sejmiku. Obradująca szlachta miała skarżyć się na zbyt drogie towary i nieprawidłowości w miarach i wagach. Wprowadzano też zakazy wywozu towarów za granicę, licząc iż doprowadzi to do obniżenia cen w kraju. Nieprzychylność wobec miast objawiała się także w sądownictwie, ponieważ szlachta domagała się, aby sprawy pomiędzy szlachtą a mieszczanami rozstrzygały jedynie sądy szlacheckie. Szlachta starała się także o uwolnienie domów szlacheckich od ciężarów miejskich oraz wprowadzała przepisy przeciwko zbytkom w miastach. Pomimo oceniania polityki wobec miast i mieszczan jako wrogiej, autor zwraca uwagę, iż w laudach sejmikowych pojawiają się także zapisy bardziej przychylne ośrodkom miejskim. Przychylność ta objawiała się m.in. w postulatach z instrukcji dla posłów na sejmy, w których proszono o pomyślne załatwienie spraw konkretnych ośrodków miejskich (głównie Łęczycy) oraz w prośbach o zwolnienia z podatków lub ciężarów. Badacz wskazał jednak, iż sama Łęczyca nie pojawia się w konstytucjach sejmowych, a związane z nią postulaty są często powtarzane w instrukcjach, co może świadczyć, iż posłowie nie zabiegali o sprawy miejskie zbyt skutecznie¹⁵⁶⁷.

Rozwiązanie to kontynuowane było następnie przez innych badaczy dziejów sejmiku. W ramach rozdziału „poglądy społeczne” kwestie miejskie wyszczególniła w osobnym

¹⁵⁶² Koncepcja ta, jak już wspomniano, odbiega od przyjętego w niniejszej pracy założenia o traktowaniu sejmiku jako jednej instytucji – wg założeń A. Lityńskiego.

¹⁵⁶³ D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego*, s. 140-142.

¹⁵⁶⁴ A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce*.

¹⁵⁶⁵ K. Bulińska, *Akta sejmikowe jako źródło do dziejów miast i mieszczaństwa*, s.85-116.

¹⁵⁶⁶ J. Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*.

¹⁵⁶⁷ Tamże, s. 217-224.

podrozdziale badaczka sejmiku lubelskiego Magdalena Ujma¹⁵⁶⁸. Autorka skupia się na zainteresowaniu szlachty handlem zbożem oraz zwraca uwagę na próby powstrzymywania przez szlachtę wzrostu cen towarów (poprzez próbę nakładania taks). Zauważa ona, iż szlachta wykazywała pewną troskę o sytuację miast, pod warunkiem, że podejmowane względem nich decyzje leżały w interesie województwa. Autorka ustaliła, iż w przypadku badanego przez nią sejmiku szlachta mogła uznać, że obciążenie miast podatkami jest zbyt duże, jednak przykłady ochrony przed podatkami pozostają nieliczne. Badaczka zwraca jednak uwagę, że szlachta zajmowała się problemem „zbytku mieszczańskiego”, w ramach którego zwalczała zjawisko noszenia przez mieszczan kosztownych strojów¹⁵⁶⁹. Niewielki fragment podrozdziału porusza także problem udziału miast w obronie kraju, w tym m.in. udziału w pospolitym ruszeniu, dostarczanie prochu oraz dbanie o fortyfikacje miejskie.

Osobny podrozdział sprawom miejskim poświęcił także Andrzej Król, autor monografii dotyczącej sejmiku ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w latach 1587-1668¹⁵⁷⁰. Stwierdzał on, iż obradująca szlachta stosunkowo często zajmowała się problematyką miejską. Król zwraca uwagę, że częstotliwość poruszania spraw miast i mieszczaństwa związana była z działalnością delegatów miejskich. Wspomina, że sam Lwów wysyłał na obrady sejmikowe dwóch rajców, jednak zaznacza, że praktyka wysyłania własnych przedstawicieli dotyczyła także innych miast, które składały za ich pośrednictwem skargi oraz prośby. Autor zauważa, że decyzje sejmiku związane z problemami miejskimi mają różnorodny charakter. Zdarzało się, iż sejmik działał na szkodę miast, jednak w materiale sejmikowym nie brakuje także przykładów decyzji wyrażających przychylność. Podobnie jak w przypadku sejmiku łączyckiego, także sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej zwracał uwagę na zbyt wysokie w opinii szlachty ceny towarów, podnoszone zarówno przez kupców jak i rzemieślników. Ważną obok cen kwestią pozostawała także sprawa udziału miast w obronie kraju (rozumiana zarówno jako obowiązek udziału w pospolitym ruszeniu, jak i podejmowanie prac przy naprawie i umacnianiu fortyfikacji). Andrzej Król, podobnie jak Jerzy Włodarczyk, zwraca uwagę na zainteresowanie szlachty ustawami o zbytku. Podkreśla on jednak, że dodatkowo szlachta dbała, aby przywileje miejskie nie godziły w interes obradujących. Autor zwraca jednak uwagę, iż wiele decyzji szlacheckich wyrażało przychylność wobec mieszczan. Badacz podkreśla, iż szlachta przyznawała libertacje dla wielu miast z najróżniejszych

¹⁵⁶⁸ M. Ujma, *Sejmik lubelski 1572-1696*, s. 115-120.

¹⁵⁶⁹ O problemie walki ze „zbytkiem mieszczańskim” wspominała już Z. Golińska, *Miasta i cechy w dawnej Polsce*, Warszawa 1906, s. 89.

¹⁵⁷⁰ A. Król, *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej*, s. 237- 245.

powodów, dodatkowo starała się także w miarę możliwości dbać o bezpieczeństwo ośrodków, zwłaszcza w czasie wojen (w tym o solidne ufortyfikowanie miast – np. Lwowa czy Kamieńca Podolskiego)¹⁵⁷¹.

Podobnie kolejni badacze decydowali się na przedstawienie spraw miejskich w sposób zaproponowany przez Włodarczyka. Wśród najważniejszych pozycji można wymienić jeszcze m.in. pracę Zofii Trawickiej, dotyczącą sejmiku sandomierskiego w latach 1572-1696¹⁵⁷², monografię sejmiku sieradzkiego z lat 1587-1668 autorstwa Anny Filipczak-Kocur¹⁵⁷³, publikację Jerzego Ternesa o sejmiku chełmskim w latach 1587-1668¹⁵⁷⁴, czy pracę Anny Burkietowicz dotyczącą sejmiku sieradzkiego w latach 1669-1717¹⁵⁷⁵. Także badacz sejmiku krakowskiego z czasów saskich, Kazimierz Przyboś, wspomina o sprawach pośrednio związanych z miastami analizując w rozdziale V kolejno sprawy skarbowe, samorządowe, wojskowe i sądownicze¹⁵⁷⁶. We wszystkich wymienionych przypadkach kwestiom miejskim poświęcono maksymalnie kilka stron (co zrozumiałe ze względu na fakt, iż polityka sejmików wobec miast nie stanowi głównej tematyki powyższych publikacji), a autorzy zgodnie skupiają się przede wszystkim na sprawach o charakterze skarbowym oraz na kwestiach związanych z udziałem miast i mieszczaństwa w obronie kraju.

Osobno należy wspomnieć o monografii sejmiku szlacheckiego ziemi chełmskiej z lat 1648-1717, której autorem jest Robert Kozyrski. Praca ta ma duże znaczenie w opracowaniu problemu polityki sejmików wobec miast. Autor poświęcił miastom i mieszczaństwu osobny fragment, jednocześnie wprowadzając stworzoną przez siebie klasyfikację problematyki miejskiej. Pomimo, iż poświęcony miastom rozdział, podobnie jak w pracach poprzedników, liczy niewiele stron, autor wyraźnie sygnalizuje w nim najważniejsze kwestie poruszane na obradach dotyczące ośrodków miejskich¹⁵⁷⁷. Omówił sytuację miast w badanym przez siebie okresie oraz wyszczególnił interesujące go zagadnienia: udział miast i mieszczan w obronie państwa, zwalnianie miast z różnych obowiązków prawnych, miasta i sejmik wobec wspólnych problemów, handel w miastach oraz *leges sumptuariae*. Podział ten dobrze obrazuje obszar zainteresowania badaczy dziejów sejmiku sprawami miejskimi. Jak można zauważyć, to właśnie tematyka wyszczególniona przez Roberta Kozyrskiego najczęściej pojawia się w monografiach sejmikowych. Należy jednak podkreślić, że klasyfikacja zaproponowana przez

¹⁵⁷¹ Tamże, s. 237-245.

¹⁵⁷² Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego*, s. 169-174.

¹⁵⁷³ A. Filipczak-Kocur, *Sejmik sieradzki za Wazów*, s. 99-101.

¹⁵⁷⁴ J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów*, s. 72-78.

¹⁵⁷⁵ A. Burkietowicz, *Sejmik sieradzki w latach 1669-1717*, s. 151-158.

¹⁵⁷⁶ K. Przyboś, *Sejmik województwa krakowskiego w czasach saskich (1697-1763)*, Kraków 1981, s. 107-145.

¹⁵⁷⁷ R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej*.

autora stanowi pewną nowość w podejściu do tematyki miejskiej. Zaproponowany przez autora podział pozwala bowiem w pewnym zakresie usystematyzować wiedzę na temat polityki sejmiku wobec miast i mieszczaństwa. Oczywiście większość omawianych przez autora kategorii nie wymaga szerszego objaśnienia, dotyczy bowiem wielokrotnie już omawianych zagadnień, jak udział miast w pospolitym ruszeniu, zwolnienia podatkowe, ingerencja w ceny i handel, czy ustawy o zbytku w miastach, większą uwagę należy zwrócić na kategorię nazwaną „miasta i sejniki wobec wspólnych problemów”. Autor zauważa, że zwiększone zainteresowanie miastami sejmik chełmiński wykazywał w trakcie kolejnych bezkrólewí, kiedy w szczególności należało zadbać o bezpieczeństwo. W tych okresach sejmik chełmiński decydował się na współpracę, m.in. w 1668 r. sejmik podjął decyzję o ściganiu i aresztowaniu przestępców ukrywających się w miastach. Władze miejskie miały przekazywać ich bezpośrednio do dyspozycji sądów kapturowych¹⁵⁷⁸. Autor zwracał jednak uwagę, że współpraca ta nie dotyczyła spraw sądowych toczących się pomiędzy szlachtą a mieszczaństwem. W takich przypadkach sejmik niezwykle rzadko decydował się na udzieleniu wsparcia przedstawicielowi stanu mieszczańskiego¹⁵⁷⁹.

Oczywiście, większość opracowań działalności poszczególnych sejmików poświęca uwagę miastom analizując ich znaczenie także jako miejsca obrad szlachty danego regionu. Najczęściej jednak badacze nie wyczerpują tego zagadnienia, ponieważ z oczywistych powodów skupiają się jedynie na samych zjazdach sejmikowych, nie poświęcając uwagi kwestii lokowania instytucji szlacheckich w miastach¹⁵⁸⁰.

Jak już wspomniano w pierwszym rozdziale pracy, zapoznając się z literaturą dotyczącą parlamentaryzmu spotkać się można także z badaczami, którzy wyróżniają część spraw związanych z ośrodkami miejskimi, jednak nie decydują się na jasne określenie ich jako spraw miejskich. Tym sposobem Walery Bubień, badacz sejmiku nowogródzkiego, słuczorzeskiego i stwołowieckiego pisze o sprawach podatkowych, wojskowych i gospodarczych związanych z miastami, jednak decyduje się na określenia takie jak „podatki i kontrybucje”, czy wręcz „sprawy różnego rodzaju”, prawie w ogóle nie zaznaczając miejskiego charakteru części z nich¹⁵⁸¹. W podrozdziale „sprawy różnego rodzaju” autor wymienia ważne dla osób zajmujących się handlem naprawy mostów, przepraw i grobli, skupia się jednak przede

¹⁵⁷⁸ Pogląd o wzmożonym zainteresowaniu sejmików bezpieczeństwem wewnętrznym kraju w okresach bezkrólewí pojawia się także w innych publikacjach (np. E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewíach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, s. 137-138), jednak zwykle w czasie omawiania tego zagadnienia nie pojawia się wątek współpracy z miastami.

¹⁵⁷⁹ R. Kozyński, *Sejmik szlachecki ziemi chełmińskiej*, s. 120-133.

¹⁵⁸⁰ A. Burkietowicz, *Sejmik sieradzki w latach 1669-1717*; S. Achremczyk, *Sejmik generalny Prus Królewskich*.

¹⁵⁸¹ W. Bubień, *Sejmik nowogródzki, słuczorzeski i stwołowiecki*.

wszystkim na procedurze wyboru lustratorów, którzy mieli przeprowadzić lustrację przepraw oraz na zakresie ich kompetencji i zadań¹⁵⁸².

Także u znawczyni sejmiku mazowieckiego doby Wazów Jolanty Choińskiej-Miki informacje o miastach pojawiają się w podrozdziale, którego nazwa nie wskazuje na ich potencjalnie miejski charakter¹⁵⁸³. W swoim podrozdziale zatytułowanym „sprawy małe” badaczka wymienia takie sprawy jak rozdawnictwo soli czy naprawy mostów, zwracając uwagę, iż kwestie te mogłyby wydawać się prozaiczne. Ostatecznie autorka decyduje się opisać szerzej problemy z dystrybucją soli, natomiast kwestie wspomnianych napraw pozostawia bez rozwinięcia¹⁵⁸⁴. Tego typu rozwiązania sprawiają, iż sama analiza spisu treści nie jest w stanie naprowadzić czytelnika na interesujące go zagadnienie, jednocześnie wskazując, iż kwestie miejskie nie są znaczącą częścią polityki szlacheckiej.

Podobnie w ramach „Problematyki społeczno-gospodarczej” omówił interesujące nas zagadnienie dla sejmiku lubelskiego w czasach stanisławowskich Waldemar Bednaruk¹⁵⁸⁵. Autor stosunkowo szeroko omawia zagadnienie kryzysu miast po wojnach w XVII w., zwracając uwagę na zniszczenia ośrodków miejskich, a także niesprawiedliwości w wyborze podatków (związane z gwałtownym spadkiem liczby ludności). Zwraca uwagę, że szlachta starała się postulować w instrukcjach dla posłów o ulgi podatkowe, jednak znaczący wpływ na poprawę sytuacji mieszczaństwa i odbudowę miast miały w jego opinii dopiero działania Komisji Dobrego Porządku oraz komisje porządkowe cywilno-wojskowe. Należy zgodzić się z opinią autora, który twierdzi, iż mimo, że szlachta ogólnie popierała rozwój ośrodków miejskich, najważniejszym miastem pozostawał w jej odczuciu stołeczny dla regionu – Lublin. Dzieje się tak m.in. ze względu na fakt, iż właśnie w Lublinie szlachta posiadała własne nieruchomości, działały w nim sądy i urzędy¹⁵⁸⁶, a znaczna część szlachty toczyła w nim swoje życie towarzyskie i polityczne¹⁵⁸⁷.

Oczywiście, obok tradycyjnych monografii sejmikowych odnaleźć można także inne opracowania związane z dziejami sejmików. W tym miejscu warto przytoczyć chociażby prace Anny Pieńkowskiej i Macieja Pieńkowskiego o stanowisku sejmików mazowieckich wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej. W tym przypadku miasta pojawiają się w większości pracy w związku z m.in. stacjonowaniem wojsk, wizytami monarchów czy

¹⁵⁸² Tamże, s. 147-148.

¹⁵⁸³ J. Choińska-Mika, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*.

¹⁵⁸⁴ Tamże, s. 143-45.

¹⁵⁸⁵ W. Bednaruk, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim*, s. 305-313.

¹⁵⁸⁶ Nawiązanie do problemu, który w niniejszej pracy określono jako lokowanie instytucji szlacheckich w miastach.

¹⁵⁸⁷ W. Bednaruk, *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim*, s. 305-313.

problemami gospodarczymi ośrodków miejskich¹⁵⁸⁸. Warto wspomnieć także o publikacji dotyczącej postaw i postulatów szlachty polskiej na formułowanych w postaci instrukcji do monarchów na sejmikach i zjazdach w latach 1669-1695. Książka ta wykorzystuje materiał sejmikowy licznych ziem, jednak autor zdecydował się na zastosowanie w pracy podziału na okresy panowania poszczególnych władców. Nie wprowadził tym samym podziału rzeczowego kierowanych do królów postulatów. Dodatkowo w pracy nie zostały przedstawione wszystkie postulaty, ze względu na oparcie badań na wybranych materiałach źródłowych. Z tych powodów kwestie miejskie pojawiają się w pracy jedynie w marginalnym stopniu. kwestie¹⁵⁸⁹.

Obok obszerniejszych monografii sejmikowych, omawiających w niewielkim stopniu problematykę miejską, powstały także artykuły naukowe poruszające wybrane kwestie związane ze stosunkiem obradującej na sejmikach Rzeczypospolitej szlachty do miast i mieszczaństwa. Niestety, jak już wspomniano w pierwszym rozdziale niniejszej pracy, dostępne obecnie nieliczne artykuły skupiają się na niewielkim okresie lub dotyczą tylko jednego wybranego miasta. Najczęściej koncentrują się one także jedynie na konkretnych przykładach, nie uwzględniając całości materiału źródłowego. W tym miejscu warto przytoczyć kilka wybranych artykułów w celu przybliżenia omawianej w nich tematyki miejskiej.

Należy po raz kolejny podkreślić, że za najważniejsze artykuły poświęcone poruszanej na sejmikach problematyce miejskiej uznano prace: Jolanty Choińskiej-Miki¹⁵⁹⁰, Jerzego Ternesa¹⁵⁹¹ oraz Roberta Kozyrskiego¹⁵⁹². Jolanta Choińska-Mika badając zainteresowanie szlachty mazowieckiej problemami miast i mieszczaństwa zwracała uwagę, że owo zainteresowanie ma zwykle charakter doraźny i związane jest przede wszystkim z miastami z

¹⁵⁸⁸ A. Pieńkowska, M.A. Pieńkowski, *Sejmiki mazowieckie wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1661-1665*, Oświęcim 2015. Podobnie jest w przypadku artykułu M. Pieńkowskiego dotyczącego sejmiku ziemi warszawskiej, M. Pieńkowski, *Sejmik ziemi warszawskiej wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Władysława IV*, [w:] *Almanach Warszawy*, t. X, Warszawa 2016, s. 11-33.

¹⁵⁸⁹ L.A. Wierzbicki, *Poselstwa do królów rodaków. Postawy i postulaty szlachty polskiej na sejmikach i zjazdach w latach 1669-1695*, Lublin 2022.

¹⁵⁹⁰ J. Choińska-Mika, „*Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej*”, s. 163-177. Warto wspomnieć, że autorka zajmowała się także kwestią polityki wewnętrznej i zagranicznej Rzeczypospolitej w opinii szlachty ziemi różańskiej. W przypadku tej pracy wspomina o zainteresowaniu szlachty sprawami skarbowymi, jednak nie porusza zagadnień związanych bezpośrednio z miastami i mieszczaństwem, J. Choińska-Mika, *Polityka wewnętrzna i zagraniczna Rzeczypospolitej w latach 1587-1605 w opinii szlachty ziemi różańskiej*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jeremie Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1990, s. 91-107.

¹⁵⁹¹ J. Ternes, *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa*, s. 55-61. Warto podkreślić, że Jerzy Ternes oprócz poświęcenia kwestiom miast i mieszczaństwa osobnego artykułu, wypowiadał się o sprawach związanych z mieszczaństwem także w pracach związanych z systemem podatkowym; J. Ternes, *Sejmik chełmski wobec problemów podatkowych Rzeczypospolitej epoki Wazów*, Teka Komisji Historycznej, 1 (2004), s. 74-92.

¹⁵⁹² R. Kozyrski, *Miasta i mieszczaństwo w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej 1648-1717*, s. 21-35.

terenu objętego kompetencjami sejmiku. Autorka podkreśla, że szlachta zdawała sobie sprawę z ogólnej sytuacji miast i mieszczaństwa w kraju (m.in. dzięki korespondencji z innymi sejmikami, a także kontaktom rodzinnym i towarzyskim), jednak swoją uwagę skupiano przede wszystkim na problemach „własnych” ośrodków. Działo się tak również w związku z faktem, że miasta mazowieckie składały swoje prośby i supliki, jednocześnie informując sejmik o zaistniałych problemach¹⁵⁹³. Badaczka zdecydowała, iż wszystkie odnalezione przez nią w materiale źródłowym związane z problematyką miejską postulaty można podzielić na dwie kategorie — uchwały dotyczące zagadnień konfliktowych pomiędzy szlachtą a mieszczaństwem oraz uchwały broniące interesów miast. Autorka zaznacza, że wbrew przekonaniu, iż relacje między miastami a szlachta miały charakter ciągłego konfliktu, sejmik mazowiecki zwykle odnosił się do miast w sposób przychylny¹⁵⁹⁴.

Dla niniejszej pracy istotny będzie jednak przede wszystkim artykuł Henryka Suchojada, poświęcony polityce sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast w 2. poł. XVII w.¹⁵⁹⁵, ze względu na fakt iż porusza on problematykę sejmiku wielkopolskiego. Autor stara się w tym opracowaniu zarysować zakres kompetencji sejmików wobec spraw miejskich. Nie zdecydował się jednak na wprowadzenie wyraźnej klasyfikacji problematyki miejskiej. Dodatkowo, w całym artykule przeplata się stanowisko sejmików małopolskich oraz wielkopolskich. Omawiając najważniejsze z perspektywy niniejszej pracy artykuły naukowe warto wspomnieć także o pracy Witolda Filipczaka, który badał zagadnienie miast i mieszczaństwa w opiniach sejmików koronnych w latach 1778–1786. W tym przypadku autor zdecydował się wykorzystać jednak przede wszystkim instrukcje poselskie¹⁵⁹⁶. Decyzja ta ma oczywiście związek z wybranym zakresem chronologicznym pracy, w którym rola sejmików szlacheckich pozostawała już w dużej mierze ograniczona.

Powyższe artykuły, oznaczone jako kluczowe z perspektywy niniejszej pracy zostały w tym miejscu tylko zasygnalizowane. Wnioski omówione w pracach naukowych Jolanty Choińskiej-Miki, Jerzego Ternesa, Roberta Kozyrskiego, Henryka Suchojada oraz Witolda Filipczaka zostaną jednak jeszcze wykorzystane w zakończeniu niniejszej pracy.

Oprócz wymienionych powyżej artykułów dotyczących polityki sejmików wobec miast i mieszczaństwa, powstały także prace, które w pewnym zakresie poruszają badane w niniejszej pracy zagadnienie. O tematyce mieszczańskiej pojawiającej się na obradach

¹⁵⁹³ J. Choińska-Mika, „*Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej*”, s. 164-167.

¹⁵⁹⁴ Tamże, s. 167.

¹⁵⁹⁵ H. Suchojad, *Polityka sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast*, s. 9-23.

¹⁵⁹⁶ W. Filipczak, *Miasta i mieszczenie*, s. 325-340.

sejmikowych wspominali autorzy artykułów na temat funkcjonowania sejmików poszczególnych ziem w wybranych okresach. Przykładowo badaczka sejmiku warmińskiego w latach 1660-1672, Danuta Bogdan, wspomniała, iż w kwestiach miejskich sejmik zajmował się sprawami związanymi z rozdzielaniem podatków, rekompensatami strat poniesionych przez mieszczan w czasie przemarszów wojskowych oraz opracowaniem wspólnych skarg do sejmu związanych z handlem i rzemiosłem¹⁵⁹⁷. Autorka zwracała także uwagę, że sejmik, w miarę swoich możliwości, reagował na skargi przesyłane przez wszystkie stany¹⁵⁹⁸. Miasta postulowały na sejmiku o zachowanie dawnych praw i autonomii, a także ograniczenie wpływu urzędników zamkowych na jurysdykcję miejską. Proszono, aby apelacje od sądów miejskich przekładać bezpośrednio administratorowi oraz aby wezwania na sejmik nie przechodziły przez ręce starostów, a pochodziły z kancelarii biskupiej. Badaczka nawiązała także do wydanej w 1766 r. przez biskupa Grabowskiego ustawy krajowej, którą poprzedziły konsultacje ze społeczeństwem. Mieszkańcy miast (ale też szlachta, sołtysi, ławnicy i inni) mieli pisemnie odpowiedzieć na 14 pytań zawartych w kwestionariuszu. Pytano m.in. o przepisy przeciwpożarowe, rzemiosło, wynagrodzenia, przepisy dotyczące stroju i zbytku¹⁵⁹⁹. Choć sejmik ten nie należał do sejmików Rzeczypospolitej, może być źródłem interesujących refleksji komparatystycznych.

Częściowo kwestią zainteresowania szlachty sprawami miejskimi zajmowali się także badacze, którzy w swoich pracach skupiali się na zagadnieniach związanych z polityką sejmiku wobec spraw skarbowych, wojskowych czy sądowych. Przykładowo Anna Filipczak-Kocur badając politykę sejmiku województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych Rzeczypospolitej w latach 1587-1648, wymieniając kompetencje sejmiku zwraca uwagę na kompetencje, które pozwalały sejmikowi podejmować decyzje związane z sytuacją miast i mieszczaństwa. Autorka podaje, iż sejmik zajmował się: realizacją postanowień sejmowych (w zakresie wysokości i rodzaju nakładanych podatków), stanowieniem podatków przez sejmik, przeznaczeniem podatków, kontrolą nad uiszczaniem opłat oraz ustalaniem poborców¹⁶⁰⁰.

Podobnie Jolanta Dworzaczkowa omawiając sprawy wojskowe poruszane przez sejmik wielkopolski wspominała o licznych problemach związanych z obecnością wojsk w Wielkopolsce. Badaczka zaznaczała, że sejmik chciał sprawować kontrolę nad wydatkami na

¹⁵⁹⁷ D. Bogdan, *Sejmik warmiński w latach 1660-1772*, [w:] *Prusy i Inflanty. Między średniowieczem a nowożytnością. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. B. Dybaś, D. Mikiłła, Toruń 2003, s. 147-148.

¹⁵⁹⁸ Tamże, s. 154.

¹⁵⁹⁹ Tamże, s. 154-155.

¹⁶⁰⁰ A. Filipczak-Kocur, *Sejmik województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych*, s. 143-149.

wojsko, dodatkowo chciano jednak także, aby tylko określone oddziały miały prawo do stacjonowania w danym województwie. Dawałoby to możliwość łatwiejszego wyciągania konsekwencji wobec wojskowych dokonujących nadużyć. Dużo uwagi poświęcano także kwestiom zniszczeń. W 1654 r. wybierano hibernę dla kilku chorągwi, które nie należały do zaciągu wojewódzkiego, a kupy swawolne dokonywały zniszczeń na dużą skalę. Problemowi szlachta próbowała zaradzić, kiedy zgromadziła się na sądach w Kaliszu. Upoważniono wtedy Władysława Leszczyńskiego podkomorzego poznańskiego (w zastępstwie nieobecnego starosty generalnego) do powoływania pod broń poszczególnych powiatów, jeśli zajdzie taka potrzeba. Sejmik miał też problemy z obsadzeniem i zaopatrzeniem fortec: Poznania, Kalisza, Kościana, Wschowy i Wielenia. Sytuacja była szczególnie trudna po potopie szwedzkim. Poznań i Kalisz otrzymały załogi zaraz po wyzwoleniu, w Kościanie Krzysztof Żegocki zostawił 100 dragonów, Andrzej Ossowski zaciągnął 160 piechurów do Wschowy, a dla Wielenia, który był własnością prywatną, wyznaczono fundusz na zakup prochu. Autorka wspominała także, iż pomimo wyjścia wojsk brandenburskich, sytuacja była trudna m.in. przez decyzję króla o skierowaniu wojska austriackich na leże zimowe do Wielkopolski. Wojska te dokonywały licznych zniszczeń, nadużyć i kradzieży. Z tego powodu rosło niezadowolenia Wielkopolan z rządów królewskich¹⁶⁰¹. Oczywiście szlachta obawiała się obecności wojska przede wszystkim w związku ze zniszczeniami we własnych dobrach, jednak omawianych na sejmikach krzywd doświadczali również mieszkańcy ośrodków miejskich.

Jak już wspomniano, istnieją także prace badające wpływ sejmików na losy jednego, wybranego miasta. Teksty te skupiają się przede wszystkim na dużych ośrodkach miejskich. Do tej pory badacze zajmowali się m.in. Krakowem¹⁶⁰², Radziejowem¹⁶⁰³, Toruniem¹⁶⁰⁴ oraz Lwowem¹⁶⁰⁵. Dla niniejszej pracy istotna pozostanie zwłaszcza praca dotycząca miasta Torunia, autorstwa Ewy Rzepki, poświęcona konfliktom szlachty kujawskiej z Toruniem w drugiej połowie XVII i w XVIII w., przedstawionym w świetle akt sejmikowych. Praca ta pozostaje szczególnie istotna ze względu na fakt, iż Toruń cieszył się stosunkowo dużym zainteresowaniem szlachty wielkopolskiej i pojawia się w przebadanym materiale źródłowym dość regularnie. Warto zauważyć, że przebadane przez autorkę materiały ukazują jedynie sytuacje sporne i konfliktowe. Badaczka wskazuje, że konflikty dotyczyły różnych aspektów

¹⁶⁰¹ J. Dworczakowa, *Sprawa wojska na sejmikach wielkopolskich*, s. 59-64.

¹⁶⁰² L. Rymar, *Udział miasta Krakowa w sejmach i sejmikach*, s. 187-258; L. Kudła, *Miasto Kraków a sejmik szlachecki*, s. 51-57.

¹⁶⁰³ Z. Kujawski, *Sejmiki brzesko-kujawskie i ich znaczenie dla rozwoju miasta Radziejowa*, s. 63-98.

¹⁶⁰⁴ E. Rzepka, *Trudne sąsiedztwo. Konflikty szlachty kujawskiej z Toruniem*, s. 73-93.

¹⁶⁰⁵ J. Kaniewski, *Lwów miasto-forteca w świetle uchwał i instrukcji sejmików koronnych*, s. 55-72.

życia społecznego, ekonomicznego i wyznaniowego. Jako początek napiętej relacji między Toruniem a szlachtą kujawska autorka wskazuje konflikt polsko-szwedzki. Przed wojną kasa miejska przejęła znaczne kapitały od szlachty. Miasto miało obracać powierzonymi pieniędzmi, a właścicielom wypłacać odsetki. Niestety, w latach 1655-1658 złożone kapitały przepadły zabrane przez Szwedów. Tym sposobem szlachta domagała się zwrotu pieniędzy, a miasto nie dysponowało odpowiednimi środkami finansowymi. Jednocześnie szlachta toczyła z miastem spory o kwestie gospodarcze, przede wszystkim o wewnętrzne opłaty miejskie (m.in. akcyzę). Obradująca na sejmiku radziejowskim szlachta kujawska ingerowała także w prywatne spory między miastem a konkretnymi szlachcicami. „Najgłośniejszy był spór toczony w drugiej połowie XVII w. przez kasztelana słońskiego Mikołaja Tolibowskiego. Próbuąc wykorzystać osłabienie miasta w okresie rokoszu Lubomirskiego, rozpoczął on proces o wieś miejską Orzechowo. Sprawa trafiła do Trybunału Koronnego, który w 1666 r. przyznał wymienioną miejscowość kasztelanowi. Jak wiemy, Trybunał Koronny nie miał kompetencji do rozwiązywania tego typu spraw. Toruń nie podlegał jego jurysdykcji. Miasto odwołało się od wyroku, apelując do sądu asesorskiego i jednocześnie zbrojnie broniło swych dóbr. Mikołaj Tolibowski zyskał poparcie sejmiku radziejowskiego, który w 1676 r. dla rozwiązania sporu wyznaczył komisarzy (...). Spór zakończył dopiero dekret króla Jana III Sobieskiego z 8 marca 1685 r., który ostatecznie potwierdził prawo Torunia do wsi Orzechowo¹⁶⁰⁶.

Warty podkreślenia pozostaje fakt, że stosunek szlachty kujawskiej wobec Torunia i mieszczan toruńskich wynikał w dużej mierze z różnic wyznaniowych. Szlachta broniła interesów katolików reprezentowanych przede wszystkim przez znajdujące się w mieście zakony. Na terenie miasta dochodziło do licznych napięć na tle wyznaniowym, na które wpływ miała działalność kolegium jezuickiego i jego uczniów. Wzajemna niechęć doprowadziła w końcu do tumultu w 1724 r., kiedy to protestanci, sprowokowani przez uczniów szkoły jezuickiej, zdemolowali gmach kolegium¹⁶⁰⁷.

Również zagadnieniem polityki szlachty kujawskiej wobec miasta Torunia zajął się Stefan Cackowski¹⁶⁰⁸. Autor w trakcie badań wyróżnił trzy rodzaje spraw związanych z miastem Toruniem, które określił jako sprawy polityczne, gospodarcze oraz kościelne. W tym miejscu warto krótko omówić wszystkie wyszczególnione kategorie. Wśród spraw

¹⁶⁰⁶ E. Rzepka, *Trudne sąsiedztwo*, s. 76-77.

¹⁶⁰⁷ Tamże, s. 84.

¹⁶⁰⁸ S. Cackowski, *Szlachta kujawska wobec Torunia w XVII-XVIII w. w aktach sejmiku radziejowskiego*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, t. 2, red. J. Dumanowski, B. Dybaś, Toruń 2003, s. 99-108.

politycznych znalazły się m.in. zarzut o podburzanie innych miast przeciwko królowi, pochodzący z instrukcji poselskiej z 1663 r., oskarżenie wobec Henryka Andrzeja Gereta, toruńskiego pastora o antypolską i antypaństwową propagandę za granicą (wyrażone w instrukcji dla posłów z 1735 r.), informacje o rzekomym złym traktowaniu szlachty przez urzędników miejskich¹⁶⁰⁹ oraz ignorowanie wyroków sądów¹⁶¹⁰. Omawiając sprawy o charakterze gospodarczym autor zaznacza, że szlachta zdawała sobie sprawę ze znaczenia gospodarczego Torunia jako miejsca, gdzie szlachta sprzedawała własne towary (np. ziarno, piwo) i kupowała towary od rzemieślników. Znaczący problem dla obradujących stanowiły jednak przede wszystkim wewnętrzne opłaty miasta (cło, akcyza) konsekwentnie pobierane przez urzędników¹⁶¹¹. Przez sprawy o charakterze kościelnym autor rozumie przede wszystkim ingerencję katolickiej szlachty w stosunki między instytucjami katolickimi (biskupem chełmińskim oraz zakonami) a luteranскими władzami miasta. Wśród przykładów ingerencji sejmiku autor podaje sytuacje w których szlachta stawiała po stronie instytucji katolickich, np. w 1661 r. szlachta ingerowała w konflikt benedyktynek z miastem. Kompleks zakonny zburzono w czasie potopu, szlachta broniła zakonnic, które chciały odbudowy zabudowy. Podobnie szlachta poparła dominikanów w 1732 r. Obradujący na sejmiku sprzeciwiali się dodatkowo budowaniu nowych zborów, a w laudum sejmikowym z 1659 r. zapisano, że kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, należący od XVI w. do luteranów powinien zostać zwrócony franciszkanom¹⁶¹².

¹⁶⁰⁹ Wśród przejawów owego złego traktowania wymieniono rewizje pojazdów szlacheckich, nakładanie ceł, obciążanie towarów szlacheckich opłatami oraz „niegrzeczne” traktowanie szlachty przebywającej w mieście.

¹⁶¹⁰ Szlachta skarżyła się na nieprawą w swojej opinii budowę kościoła luteranckiego. Sprawa wspomniana została w laudum sejmikowym z 16 IX 1755, Tamże, s. 84.

¹⁶¹⁰ S. Cackowski, *Szlachta kujawska wobec Torunia*, s. 99-108.

¹⁶¹¹ Pomiędzy mieszczanami toruńskimi a szlachtą toczył się konflikt o akcyzę. Nie chodziło bowiem o akcyzę państwową z lat 1658-1674, ustaloną na mocy konstytucji sejmowych, ale o prywatną akcyzę ustaloną na mocy kompetencji miasta. Okazjonalnie wynikały też konflikty o mostowe, brzegowe oraz cło, Tamże.

¹⁶¹² Tamże.

Zakończenie

We wstępie do niniejszej pracy wspomniano, iż zagadnienia związane z ustrojem, dziejami politycznymi, gospodarką czy historią społeczną Rzeczypospolitej od końca XVI do końca wieku XVIII były już przedmiotem niezliczonych, niedających się w żaden sposób przytoczyć w jednej pracy, badań naukowych. Od lat badacze szeroko interesowali się także funkcjonowaniem parlamentaryzmu staropolskiego, poddając analizie zarówno działania sejmików poszczególnych ziem, jak i podejmując próby analizy zagadnienia w odniesieniu do obszaru całej Rzeczypospolitej. Pomimo rozległej literatury dotyczącej szeroko rozumianego polskiego parlamentaryzmu epoki wczesnonowożytnej, zachowany materiał źródłowy nieustannie dostarcza możliwości zadawania nowych pytań badawczych.

Trwające od wielu lat prace edytorskie, zakończone wydaniem drukiem lub przygotowaniem do druku akt sejmikowych województw wielkopolskich obejmujących swoim zakresem lata 1572-1793, stworzyły możliwość badania zagadnień związanych z działalnością sejmiku w zupełnie nowy sposób. Przede wszystkim po raz pierwszy możliwe stało się objęcie badaniem całego materiału źródłowego, pochodzącego z tak długiego okresu. Badania te jeszcze w ostatnich latach byłyby niemożliwe ze względu na konieczność wykonania czasochłonnych kwerend archiwalnych i bibliotecznych w kraju oraz za granicą.

Celem niniejszej rozprawy było przedstawienie oddolnej perspektywy zagadnienia i określenie zakresu oraz uwarunkowania zainteresowania sejmikującej szlachty sprawami miast i mieszczaństwa, przy jednoczesnym wykonaniu możliwie szerokiej analizy statystycznej dotyczącej badanego zagadnienia. Dodatkowo przedstawiona została, opracowana na podstawie wielkopolskiego materiału źródłowego, propozycja klasyfikacji problematyki miejskiej poruszanej podczas obrad sejmikowych. Ostatecznie podjęta została także próba odpowiedzi na pytanie o specyfikę podejścia szlachty wielkopolskiej do problemów mieszczaństwa. Wykorzystanie wszelkich dostępnych drukiem materiałów źródłowych (także listów, pism i dokumentów docierających do sejmiku z zewnątrz) związane jest z próbą odpowiedzi na pytanie o czynniki wpływające na decyzje podejmowane przez obradującą szlachtę. Należy podkreślić, iż niniejsza praca stanowi jedynie próbę odpowiedzi na pytanie o zainteresowanie szlachty wielkopolskiej sytuacją miast i mieszczaństwa w długim okresie. Ostatecznie praca ta ma stanowić podstawę do dyskusji na temat klasyfikacji problematyki miejskiej w materiale sejmikowym oraz wskazać obszary, w których akta sejmikowe mogą przynosić istotne informacje dla badań nad dziejami miast i mieszczaństwa,

a także stanowić pomoc w trakcie opracowywania monografii dziejów poszczególnych ośrodków miejskich.

Ostatecznie zgodzić należy się z opinią badaczki sejmików mazowieckich, J. Choińskiej-Miki, iż „sejmik pełnił w istocie wielorakie funkcje polityczne i samorządowe – odbiorcy opinii i dezyderatów różnych środowisk (nie tylko szlachty), w razie potrzeby przejmował także rolę organizatora lokalnego życia publicznego, stróża porządku i prawa w okręgu, poczuwając się do odpowiedzialności niemal za wszystko, co dotyczyło konkretnej ziemi czy województwa. Miejsowe elity szlacheckie wykazywały dużą mobilność i zdolności adaptacyjne do nowych wyzwań”¹⁶¹³. Kompetencji sejmiku wielkopolskiego nie można określić w ramach jednego określonego zbioru. W badanym okresie szlachta podejmowała decyzje w reakcji na zaistniałe problemy, a zakres kompetencji pozostawał zależny przede wszystkim od woli obradujących. Właśnie w ten sposób kształtowała się polityka sejmiku wobec miast i mieszczaństwa. Obradująca w Środzie szlachta na bieżąco analizowała sytuację społeczną, gospodarczą i polityczną Wielkopolski właściwej i, w miarę swoich możliwości, starała się zapobiegać problemom, a także reagowała w sytuacjach kryzysowych.

O sytuacji miast i mieszczaństwa uczestnicy sejmiku dowiadywali się z różnych źródeł, od instrukcji królewskich, przez listy, aż po supliki miejskie dostarczane przez samych mieszczan. Oczywiście duży zakres wiedzy o sytuacji ośrodków miejskich szlachta posiadała ze względu na własną obecność w miastach. Nie można zapomnieć, iż szlachta nie tylko posiadała własne ośrodki miejskie, ale także była właścicielami nieruchomości, zwłaszcza w dużych ośrodkach królewskich, a także przebywała w miastach w związku z lokowaniem w miastach instytucji szlacheckich, funkcjonowaniem szkół, a także odbywaniem się uroczystości.

Szlachta wielkopolska przede wszystkim wykazywała zainteresowanie sytuacją ośrodków miejskich położonych na własnym terytorium. Nie oznacza to jednak, iż obradujący na sejmiku nie byli świadomi sytuacji miast z innych obszarów¹⁶¹⁴. Jak wynika z analiz przeprowadzonych m.in. przez J. Choińską-Mikę, zainteresowanie szlachty sytuacją miast spoza własnego terenu nie jest charakterystyczne jedynie dla sejmiku wielkopolskiego. Zjawisko to dotyczyło także sejmików innych ziem. Sama badaczka wspomina, że informacje o ogólnej sytuacji miast i mieszczaństwa w państwie docierała do sejmiku z wielu źródeł, m.in.

¹⁶¹³ J. Choińska-Mika, *Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. Problemy komunikacji społeczności lokalnej – władza w epoce Jana Kazimierza*, Warszawa 2002, s. 84.

¹⁶¹⁴ Zob. aneks nr 6.

poprzez wymianę listów między sejmikami różnych ziem i województw, a także dzięki kontaktom rodzinnym i towarzyskim¹⁶¹⁵.

Szlachta wielkopolska, tak jak i obradujący innych ziem, w trakcie obrad poruszała przede wszystkim kwestie zawarte w instrukcjach królewskich, skupiając się przede wszystkim na sprawach związanych ze skarbowością¹⁶¹⁶ oraz obronnością. Informacje zawarte w instrukcjach monarchów wielokrotnie stawały się także podstawą do zajęcia się przez sejmik sprawami dużych ośrodków miejskich z innych regionów. Dokumenty królewskie niezwykle rzadko odnosiły się jednak do problemów lokalnych, wielkopolskich ośrodków miejskich, dlatego większość decyzji szlachty wielkopolskiej w tym zakresie nie była reakcją na działania prowadzone przez monarchów, lecz pozostają przejawem oddolnej inicjatywy, wynikającej z zainteresowania własnym regionem. Informacje i prośby docierające do sejmidu w listach były przedmiotem dyskusji w zależności od bieżącej sytuacji. Niekiedy szlachta decydowała się zająć stanowisko, jednak nie było to regułą.

Przeprowadzone badania pozwoliły na wyszczególnienie obszarów zainteresowania szlachty sytuacją miast i mieszczaństwa, które w niniejszej pracy określone zostały jako kategorie spraw miejskich. Wśród nich znalazły się kwestie związane z zainteresowaniem szlachty sytuacją polityczną miast, analiza sytuacji miast jako miejsca działalności szlachty (jako miejsc obrad sejmidu oraz miejsca lokacji instytucji szlacheckich), szeroko rozumiana sejmikowa polityka skarbowa wobec miast, kwestie wojskowe oraz sprawy związane z obronnością i bezpieczeństwem wewnętrznym, kwestie wymiaru sprawiedliwości, sprawy gospodarcze, a także ingerencja sejmidu w kwestie społeczne. Przedstawiona klasyfikacja odnosi się ściśle do materiału sejmidu województw wielkopolskich i ukazuje specyfikę polityki szlacheckiej tego regionu, jednak analiza dostępnych opracowań związanych z funkcjonowaniem samorządu szlacheckiego innych terenów pozwala stwierdzić, iż w dużym stopniu można zastosować ją w trakcie badań nad polityką szlachty innych ziem wobec miast i mieszczaństwa. Warto ponownie podkreślić, że szlachta wielkopolska interesowała się przede wszystkim sprawami o charakterze skarbowym oraz związanymi z obronnością i bezpieczeństwem, a także w mniejszym stopniu kwestiami gospodarczymi. Decyzje i sprawy związane z innymi przedstawionymi kategoriami nie występują w sposób systematyczny w całym badanym okresie i pozostają zwykle reakcjami na bieżące problemy regionu.

¹⁶¹⁵ J. Choińska-Mika, „*Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej*”, s. 165.

¹⁶¹⁶ W okresach kiedy sejmik posiadał kompetencje skarbowe wytyczne dotyczące podatków pojawiają się w laudach. Z czasem, wraz z ograniczaniem kompetencji sejmików po 1717 r. kwestie skarbowe zaczynają pojawiać się w charakterze postulatów w instrukcjach dla posłów na sejmy.

Analiza dostępnego materiału źródłowego pozwoliła na wyszczególnienie czterech okresów działalności sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa:

1. lata 1572-1632, dla których dostępny jest materiał źródłowy wydany przez Włodzimierza Dworzaczka¹⁶¹⁷,
2. lata 1633-1717, w których liczba spraw miejskich pozostaje najwyższa,
3. lata 1717-1732, okres spadku liczby spraw miejskich, związanego z reformami Sejmu Niemego,
4. lata 1733-1793, które cechuje występowanie spraw miejskich głównie w charakterze postulatów.

Zainteresowanie szlachty sytuacją miast i mieszczaństwa związane jest z ogółem zmian zachodzących w zakresie kompetencji sejmiku. Najwięcej spraw miejskich odnaleźć można o okresie tzw. „rządów sejmikowych”, a wyraźną cezurę stanowi rok 1717, kiedy Sejm Niemy znacząco ograniczył kompetencje sejmików. Warto jednak ponownie podkreślić, iż zakres kompetencji nie zawsze znajdował odzwierciedlenie w decyzjach szlachty wielkopolskiej. Przykład stanowią chociażby cła, które nie podlegały władzy sejmiku. Mimo to obradująca w Środzie szlachta wielokrotnie starała się ingerować i postulowała zmiany w instrukcjach dla posłów.

Zaproponowana periodyzacja, charakterystyczna dla wielkopolskiego samorządu szlacheckiego, stanowi jedynie próbę usystematyzowania polityki sejmiku wobec miast i pozostaje charakterystyczna dla terenu Wielkopolski właściwej. Z tego względu odwrotnie niż w przypadku zaproponowanej klasyfikacji spraw miejskich, nie jest ona uniwersalna dla terenu całej Rzeczypospolitej, choć wydaje się już teraz, że ujęcia z perspektywy innych samorządów sejmikowych będą najpewniej zbliżone.

Większość decyzji szlachty wielkopolskiej odnosiła się do ogółu miast i miasteczek wielkopolskich (59%). Decyzje te związane były przede wszystkim z kwestiami o charakterze skarbowym, obronnym oraz gospodarczym. Wnioski te nie mogą dziwić, ze względu na fakt, iż zarówno ustalenia podatkowe, jak i wytyczne dotyczące udziału miast w obronie kraju oraz związane z handlem i rzemiosłem dotyczyły najczęściej ogółu miast i mieszczaństwa. Oprócz zapisów związanych z ogółem miast i miasteczek, w materiale źródłowym występują także zapisy związane z konkretnymi ośrodkami miejskimi. W przebadanym materiale

¹⁶¹⁷ Dokładne objaśnienie wyszczególnienia tego okresu znajduje się w podrozdziale 10.3.

wyszczególniono łącznie 172 miasta wymienione z nazwy. Wśród nich dominujące znaczenie mają duże, znaczące politycznie i gospodarczo miasta jak Poznań, Kalisz, Wschowa czy Gdańsk. Jak widać na przykładzie chociażby wymienionego Gdańska, szlachta wielkopolska interesowała się także dużymi ośrodkami miejskimi z innych regionów. W przypadku decyzji szlacheckich dotyczących małych miast, były to zwykle ośrodki leżące na terenie Wielkopolski właściwej.

Pomimo, wydawałoby się, szerokiego zakresu zainteresowań sejmiku sprawami miejskimi, należy zdawać sobie sprawę, iż sejmik szlachecki nie stanowił głównej instytucji zajmującej się sprawami miast i mieszczaństwa, a podejmowane przez niego decyzje zawarte w aktach sejmikowych nie mogą być jedynym, ani głównym źródłem wiedzy o sytuacji ośrodków miejskich. Materiał ten stanowi jedynie uzupełnienie, ze względu na fakt, iż samorząd szlachecki wkraczał w rzeczywistość miejską w momentach, kiedy szlachta była zmuszona do podejmowania decyzji lub kiedy miała prawo do ingerencji. Większością spraw miejskich na co dzień zajmowało się samo miasto (władze miejskie) lub bezpośrednio właściciel lub jego przedstawiciel, a codzienne problemy miast nie znajdowały odzwierciedlenia w decyzjach władz sejmikowych czy centralnych. W tym miejscu warto jednak podkreślić pewną odmienność miast królewskich, które w pewnym stopniu pozostają kwestią państwową, ze względu na obecność starosty i posiadane przez niego uprawnienia. Miasta królewskie pojawiają się w materiale sejmikowym najczęściej¹⁶¹⁸, co wynika z ich wielkości, znaczenia gospodarczego, ale także właśnie z ich częściowo „państwowego” charakteru.

Należy pamiętać, iż społeczeństwo Rzeczypospolitej XVII-XVIII w. pozostawało społeczeństwem stanowym, a przez to ingerencja władz państwowych (centralnych), jak i szlacheckiego samorządu terytorialnego w sprawy mieszczaństwa pozostawała w dużej mierze zależna także od potrzeb stanu szlacheckiego. Wiele zapisów związanych z miastami jest wyrazem troski szlachty nie tyle o sytuację samego mieszczaństwa, co przejawem zainteresowania sprawami związanymi z obecnością szlachty w miastach (np. kwestie związane z przyjazdami szlachty na sejmiki, sądy, czy w związku z działalnością innych instytucji szlacheckich). Szlachta wielkopolska pozostawała świadoma, że kondycja gospodarcza miast ma przełożenie na stan skarbu państwowego, dlatego w miarę możliwości starano się utrzymać bezpieczeństwo, dbać o kwestie związane z handlem i nie doprowadzać do ruiny ośrodków (m.in. poprzez przyznawanie libertacji).

¹⁶¹⁸ Dokładna analiza znajduje się w rozdziale 10.5., a uzupełnia ją aneks nr 6.

Podobnie omawiana częściowo w niniejszej pracy polityka sejmiku wobec tzw. ludzi luźnych, cudzoziemców czy wyznawców innych religii (np. Żydów)¹⁶¹⁹, wynikała częściowo z organizacji społeczeństwa stanowego. Grupy te wymykały się z podstawowych struktur organizacji społeczeństwa i przez to często pojawiają się w materiale sejmikowym w kontekście wywiązywania się z obowiązków (zapłaty podatków). Z tego też względu polityka sejmiku wobec tych grup kształtowała się inaczej niż wobec pozostałych mieszkańców miast i miasteczek, czego wyrazem były np. prośby o ukrócenie handlu, nakładanie dodatkowych podatków, czy utrudnianie przebywania w ośrodkach miejskich.

Coraz częściej badacze dziejów sejmików poruszający kwestie stosunku sejmiku do miast i mieszczaństwa decydują się określać go jako neutralny¹⁶²⁰ lub nawet przyjazny¹⁶²¹. Robert Kozyrski, badacz dziejów sejmiku ziemi chełmskiej, w swoim artykule określił natomiast w swoim artykule stosunek sejmiku jako ambiwalentny, zależny od bieżącej sytuacji gospodarczej¹⁶²². Badacz ten w swojej monografii dotyczącej dziejów sejmiku, jak już wspomniano, poświęcił stosunkowo dużo uwagi sprawom miejskim, ukazując skomplikowany obraz relacji szlachecko-mieszczańskich. Słusznie zauważył, iż szlachta przychylniej odnosiła się do dużych i znaczących ośrodków miejskich, jednak ogólna polityka sejmiku chełmskiego pozostawała zawsze skupiona przede wszystkim na własnych interesach obradującej szlachty¹⁶²³.

W świetle przeprowadzonych badań nie można przychylić się do stanowiska, iż szlachta wielkopolska prowadziła jednoznacznie nieprzychylną miastom politykę¹⁶²⁴. Oczywiście, jak już wspomniano, sejmik postrzegał miasta i mieszczan jako płatników podatków¹⁶²⁵, rozumiał jednak, do pewnego stopnia, znaczenie ośrodków dla prawidłowego funkcjonowania państwa oraz dla rozwoju lokalnej gospodarki¹⁶²⁶. Sejmik wielkopolski starał się o potwierdzenie praw miejskich, wyrażał zgodę na przyznanie zwolnień podatkowych, w miarę swoich możliwości wyrażał zainteresowanie sytuacją ośrodków miejskich i dbał o ich bezpieczeństwo. Odnosząc się do przeprowadzonej analizy wydaje się, iż najbardziej

¹⁶¹⁹ Wszystkie te zagadnienia wymagają jeszcze osobnych, szczegółowych badań. W niniejszej pracy pojawiają się one ze względu na obecność tych grup ludności w miastach.

¹⁶²⁰ Np. J. Choińska-Mika, „*Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej*”, s. 165.

¹⁶²¹ J. Ternes, *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa (1578-1668)*, s. 56.

¹⁶²² R. Kozyrski, *Miasta i mieszczaństwo w dokumentach sejmiku*, s. 23.

¹⁶²³ R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej*, s. 120-133.

¹⁶²⁴ O nieprzychylnym stosunku sejmików do miast pisał m.in. J. Włodarczyk, *Sejmiki łączyckie*, s. 217-222.

¹⁶²⁵ Zob. m.in. M. Talik, *Stanowisko sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec spraw podatkowych w pierwszej i na pocz. drugiej poł. XVII w.*, [w:] *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, red. K. Matwijowski, A UW, nr 504, Historia 34, Wrocław 1981, s. 67-88.

¹⁶²⁶ Zob. m.in. H. Suchojad, *Sejmiki małopolskie i wielkopolskie wobec spraw handlowych w 2. poł. XVII wieku*, KSH, 10 (1992), s. 53-73.

właściwym pozostaje określenie polityki sejmiku wielkopolskiego wobec miast i mieszczaństwa jako neutralnej. Sejmik pozostawał instytucją szlachecką i, co oczywiste, przede wszystkim rozpatrywał sprawy ważne z punktu widzenia interesu szlacheckiego. Mimo to w całym badanym okresie szlachta pozostawała świadoma roli miast i nie postrzegała ich jedynie w kategorii konkurenta. W trakcie badań nie dopatrzone zostały przypadków skrajnych, mogących świadczyć o jawnym, trwałym konflikcie między szlachtą a mieszczaństwem, który mógł doprowadzić do prowadzenia przez sejmik antymiejskiej, wrogiej polityki. Można również podkreślić, że fakt zainteresowania sejmiku również ośrodkami spoza własnego terytorium należy uznać za kolejny dowód na istnienie ponadpartykularnych więzi państwowych, wzmacniających spójność państwa nawet pomimo słabego rozwoju władz i struktur centralnych.

Niniejsza praca pozostaje oparta na niespotykanej wcześniej w badaniach nad sejmikami, obszernej bazie źródłowej, w znacznej części wydanej już drukiem w kolejnych tomach akt sejmikowych województw poznańskiego i kaliskiego. Mimo to nie wyczerpuje ona problematyki dziejów sejmiku, a nawet zagadnienia polityki sejmików wobec miast i mieszczaństwa. Pozostaje pierwszą w historiografii próbą całościowej analizy materiału sejmikowego województw wielkopolskich pod kątem przejawów polityki szlacheckiej wobec ośrodków miejskich i mieszczaństwa, jednak w tym miejscu należy wskazać na konieczność prowadzenia dalszych badań w tym zakresie. Przede wszystkim wśród najważniejszych postulatów badawczych warto wskazać stworzenie prac porównawczych, analizujących materiały sejmikowe innych ziem Rzeczypospolitej. Badania te pozwoliłyby odpowiedzieć na pytanie o przełożenie prezentowanej klasyfikacji spraw miejskich na inne tereny państwa i ostatecznie na napisanie pracy analizującej politykę szlachty wobec miast w odniesieniu do całego kraju, z omówieniem podobieństw i różnic w tym zakresie w zależności od terytorium.

Na potrzeby niniejszej pracy została także przeprowadzona sondażowa analiza materiałów sejmowych, wydanych drukiem w *Volumina legum* oraz *Volumina constitutionum*. Zawarte w nich konstytucje sejmowe również dotyczą problematyki miejskiej, która według wstępnej analizy mogłaby zostać omówiona według zaproponowanej klasyfikacji spraw miejskich¹⁶²⁷. Konieczne pozostaje jednak gruntowne przebadanie materiału sejmowego, które

¹⁶²⁷ W pewnym stopniu obecność tematyki miejskiej w dorobku sejmów omówiła dla lat 1587-1632 I. Lewandowska-Malec. Autorka opisuje punkty zapalne pomiędzy szlachtą a mieszczaństwem (m.in. bogacenie się mieszczan, czy opuszczanie miast prywatnych), naświetla kwestie potwierdzania praw miejskich, a także nadawania nagród dla miast (np. za wierność w czasie wojny), omawia stosunek sejmów do lokacji nowych miast, a także handlu, rzemiosła i problemy monetarnych, zwraca uwagę na obecność w konstytucjach informacji o konieczności udziału mieszczan w obronie kraju. Stosunkowo dużo uwagi poświęca także kwestii zwolnień, zwracając uwagę, że zwolnienia były wynikiem zabiegania mieszczan o libertację u lokalnej szlachty. Omawiany

pozwoliłoby na odpowiedź na pytanie o rzeczywisty związek centralnej polityki państwa wobec miast i mieszczaństwa z polityką prowadzoną przez sejmiki poszczególnych ziem. Badania te mogłyby także uwzględnić publicystykę, zwłaszcza liczną publicystykę czasów stanisławowskich. Dzięki temu możliwe byłoby porównanie opinii poszczególnych szlachciców wyrażane w pismach publicystycznych z opiniami samorządu szlacheckiego oraz z polityką władzy centralnej.

Warto przychylić się także do postulatu J. Choińskiej-Miki, która zwracała uwagę, iż w badaniach nad polityką sejmików poszczególnych ziem wobec miast i mieszczaństwa, pozytywne rezultaty mogłaby przynieść także rozszerzona kwerenda w aktach miejskich. Dzięki temu możliwa mogłaby być odpowiedź na pytanie, jaka część suplik miejskich była rozpatrywana przez szlachtę pozytywnie, a przede wszystkim jakich problemów dotyczyły odrzucone prośby¹⁶²⁸.

Jak wielokrotnie wspomniano, niniejsza praca wpisuje się w badania prowadzone od lat w Zakładzie Historii Nowożytnej do XVIII w. na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza. Dobiegający właśnie końca wieloletni projekt wydania drukiem akt sejmikowych województw wielkopolskich, rozpoczęty przez Włodzimierza Dworaczka w latach 50-tych XX w., a następnie kontynuowany przez Michała Zwierzykowskiego, pozwolił na powstanie opracowań dziejów sejmiku wielkopolskiego, przygotowanych kolejno przez samego Michała Zwierzykowskiego (dla lat 1696-1732), a następnie w ramach rozpraw doktorskich przez Grzegorza Głabisza (1764-1793) oraz Tomasza Kościańskiego (1733-1763). Obecnie w przygotowaniu pozostaje także opracowanie dotyczące lat 1668-1696, autorstwa Pawła Dąbrowskiego, a także uzupełniająca badania nad dziejami sejmiku synteza dziejów miasta Środy w XVIII w. – tradycyjnego miejsca obrad wielkopolskiej szlachty, przygotowywana przez Wojciecha Lisa¹⁶²⁹. Należy podkreślić, iż już w czasie wydania opracowania dziejów samorządu sejmikowego dla lat 1696-1732, autor zwracał uwagę, iż wydanie drukiem materiału sejmikowego stworzy możliwość badania problematyki stykowej między samorządem a miastami. Należy wyrazić nadzieję, iż w kolejnych latach źródła te wykorzystane zostaną do tworzenia kolejnych analiz, poruszających tematykę polityki sejmiku wobec duchowieństwa, wyznawców konkretnych religii, czy relacji z konkretnymi państwami.

przez autorkę problem wymaga jednak osobnych, szczegółowych badań uwzględniających dłuższy okres. I. Lewandowska-Malec, *Sejm Walny Koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587-1632)*, Kraków 2009, s. 325-336, 383-386.

¹⁶²⁸ J. Choińska-Mika, „Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej”, s. 166.

¹⁶²⁹ Obie prace powstają jako rozprawy doktorskie na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza pod kierunkiem prof. M. Zwierzykowskiego.

Osobnymi tematami stać się mogą również, częściowo omawiane w niniejszej pracy, zagadnienia, takie jak sejmikowa polityka skarbową, gospodarczą, wojskową, czy opinie szlachty wielkopolskiej o funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości. „Możliwe jest także wykorzystanie ich pomocniczo do zanalizowania takich zagadnień, jak m.in.: obronność miast i ich udział w pospolitym ruszeniu, sytuacja społeczna w miastach, miejska polityka pieniężna, relacje mieszczan i szlachty z obcokrajowcami i innowiercami, rozwój handlu i rzemiosła miejskiego, sytuacja miast w czasie epidemii, klęsk żywiołowych oraz wojen, lokacja instytucji szlacheckich w miastach, czy komunikacja ze szlachtą za pośrednictwem suplik miejskich. Tym sposobem akta sejmikowe można uznać za materiał źródłowy, którego znaczenia do badań nad mieszczaństwem nie należy bagatelizować”¹⁶³⁰.

W niniejszej pracy postawiono sobie za cel przedstawienie możliwie szerokiego zakresu spraw miejskich, obecnych w materiale sejmikowym. Materiał ten, chociaż nie stanowi podstawowego źródła do badań nad dziejami miast i mieszczaństwa, powinien być wykorzystywany przez badaczy zajmujących się opracowywaniem syntez dziejów miast w okresie XVI-XVIII w. Najnowsze opracowania dziejów miast wielkopolskich, uwzględniające materiał sejmikowy, stanowią przykład, iż z powodzeniem uzupełnia on wiedzę o sytuacji danego miasta, a także ukazuje wpływ szlachty i sejmiku na losy danego ośrodka. Należy wyrazić nadzieję, iż w przyszłości badacze dziejów miast w epoce wczesnonowożytnej zdecydują się na wykorzystanie akt sejmikowych w trakcie swoich badań. Oczywiście możliwość odwoływania się autorów prac związanych z ośrodkami miejskimi ściśle związana jest z wydawaniem drukiem akt sejmikowych poszczególnych ziem, które umożliwiłyby badaczom stosunkowo szybkie zapoznanie się z dużą ilością materiału źródłowego, solidnie opracowanego i zaopatrzonego w indeksy.

¹⁶³⁰ K. Bulińska, *Akta sejmikowe jako źródło do dziejów miast i mieszczaństwa*, s. 111.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne¹⁶³¹:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD):

- Zbiór Ignacego Przyjemskiego, 114, k. 65-70; 122, k. 378-379

Archiwum Państwowe w Poznaniu (AP w Poznaniu):

- Komisja Skarbowa Poznańska, sygn. 53/4945/0
- Akta miasta Środa: księga wójtowska i ławnicza (1685-1719), sygn. I/37
- Gr. Gniezno 212, s. 814-820, 861; 260, k. 268-269
- Gr. Kalisz 409, s. 237-244; 485, k. 179-184v, 219-224v; 485, k. 179-184v; 493, k. 62
- Gr. Kcynia 159, k. 241; 164, k. 197, 285-285v, 292
- Gr. Konin 142, k. 219-221, 145, k. 376-381v
- Gr. Kościan 196, k. 88-89, 62
- Gr. Poznań 1106, k. 506; 1128, k. 199-201; 1144, k. 340-345; 1150, k. 248-250, 257-259; 1156, k. 311-315v, 324-328v; 1163, k. 287-293, 360-365v; 1172, k. 385-386v, 359-360; 1180, k. 335-340, 358-363v; 1221, k. 77-98, 99-119, 120-124, 137-147v, 158-159v, 163-167v, 193-194, 196-200, 224-228, 257-261, 291-294v, 296-297; 1230, k. 67V-68
- Gr. Pyzdry 96, k. 659-661
- Gr. Wschowa 221, k. 307v, 312v-313, 320v-325; 223, k. 424-429
- Zm. Pyzdry 1, k. 3-4v, 30-30v

Biblioteka Książąt Czartoryskich (Bibl. Czart.):

- rękopisy 726, s. 197-200; 1172, s. 165-169; 1694, s. 93-95; 3869 III, nr 51, s. 205

Biblioteka Instytutu Badań Literackich PAN (Bibl. IBL PAN):

- rękopis XVIII.2.669, s. 1-16

¹⁶³¹ Część źródeł rękopiśmiennych wykorzystana została poprzez wersję wstępnie przygotowaną do druku, otrzymaną dzięki uprzejmości autorów edycji źródłowej: *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1764-1793*, wyd. M. Zwierzykowski, G. Głabisz, W. Filipczak, D. Rolnik [materiały w przygotowaniu do druku].

Biblioteka Kórnicka PAN w Kórniku (Bibl. Kórn.):

- rękopis 835, k. 22-23v

Biblioteka Narodowa w Warszawie (Bibl. Nar.):

- rękopis 968, k. 221-229

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (Bibl. Oss.):

- rękopis 1405, s. 83-88, 104-107

Biblioteka PAU i PAN w Krakowie (Bibl. PAU i PAN):

- rękopisy 313, k. 428-429; 319, k. 29-30v

Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu (Bibl. Racz.):

- rękopis 1143, k. 53v-54

Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW):

- rękopisy 116, k. 114-115, 516v-517; 226, k. 54v-56v

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (LMAVB):

- LMAVB, Fond 17, 52, k. 67-68

Źródła drukowane:

Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1572-1655, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, Kraków 2020.

Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1656-1695, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamiński, Kraków 2022.

Akta sejmikowe województwa bełskiego 1696-1772 (1792), wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, Kraków 2021.

Akta sejmikowe województwa krakowskiego, t. 1: *1572-1620*, wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932; t. 2, fasc. 1: *1621-1648*, wyd. A. Przyboś, Kraków 1953; t. 2, fasc. 2: *1649-1660*, wyd. A. Przyboś, Kraków 1955; t. 3: *1661-1673*, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1959; t. 4: *1674-1680*, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1963; t. 5: *1681-1696*, wyd. A. Przyboś, Wrocław 1984.

Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1572-1632, wyd. H. Gmiterek, Lublin 2016.

- Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1632-1668*, wyd. H. Gmiterek, Lublin 2021.
- Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1669-1696*, wyd. D. Kupisz, L. Wierzbicki, Lublin-Radom 2024.
- Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1697-1763*, wyd. W. Bondyra, J. Ternes, Lublin-Radom 2024.
- Akta sejmikowe województwa lubelskiego 1764-1795*, wyd. K. Jakimowicz, Lublin-Radom 2024.
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1: 1572-1632, wyd. W. Dworzaczek, vol. 1: 1572-1616, Poznań 1957, vol. 2: 1616-1632, Poznań 1961.
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1633-1655*, wyd. I. Kraszewski, M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, przy współpracy A. Kamieńskiego, Poznań 2022.
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1656-1668*, wyd. I. Kraszewski, M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamieński, Poznań 2024.
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1668-1675*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamieński, Poznań 2018.
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1676-1695*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamieński, Poznań 2018.
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1696-1732*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2008.
- Akta sejmikowe województwa poznańskiego i kaliskiego. Lata 1733-1763*, wyd. M. Zwierzykowski, Poznań 2016.
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1764-1793*, wyd. M. Zwierzykowski, G. Głabisz, W. Filipczak, D. Rolnik, R. Kołodziej [materiały w przygotowaniu do druku].
- Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572-1668*, wyd. W. Bondyra, H. Gmiterek, J. Ternes, Lublin 2013.
- Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733-1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019.
- Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672-1696*, wyd. i oprac. J. Stoliczki, Kraków 2002.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XX: *Lauda wiszeńskie 1572-1648*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1909.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXI: *Lauda wiszeńskie 1648-1673*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1911.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXII: *Lauda wiszeńskie 1673-1732*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1914.

- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIII: *Lauda sejmikowe wiszeńskie, lwowskie, przemyskie, sanockie 1731-1772*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1928.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXIV: *Lauda sejmikowe halickie 1575-1695*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1931.
- Archiwa Grodzkie i Ziemskie*, t. XXV: *Lauda sejmikowe halickie 1696-1772*, wyd. W. Hejnosz, Lwów 1935.
- Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące. Rządy sejmikowe w epoce królów elekcyjnych 1572-1795*, t. II: *Lauda i instrukcje 1572-1673*, t. III: *Lauda i instrukcje 1674-1700*, t. IV: *Lauda i instrukcje 1700-1733*, t. V: *Lauda i instrukcje 1733-1795*, ogł. Adolf Pawiński, Warszawa 1888.
- Garczyński S., *Anatomia Rzeczypospolitej Polski*, Wrocław 1753.
- Kuźnica Kollątajowska, *wyбір źródeł*, red. B. Leśnodorski, Wrocław 1949.
- Lauda sejmików ziemi dobrzyńskiej*, wyd. F. Kluczycki, Kraków 1887.
- Liczba głów żydowskich w Koronie z taryfy roku 1765*, wyd. J. Kleczyński, F. Kluczycki, Kraków 1898.
- Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 1-5, oprac. E. Rostworowski i in., Wrocław 1964.
- Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego*, t. 6, oprac. A. Eisenbach i in., Wrocław 1969.
- Opisy i lustracje Poznania z XVI – XVIII wieku*, oprac. M. Mika, Poznań 1960.
- Ostrowski T., *Prawo cywilne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1787.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, opisał A. Pawiński, t. I: *Wielkopolska*, Warszawa 1883.
- Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów. Wybór tekstów źródłowych*, oprac. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006.
- Volumina constitutionum*, t. I: 1493-1549, vol. 1: 1493-1526, przyg. do druku: I. Dwornicka, S. Grodziski, W. Uruszczak, Warszawa 1997.
- Volumina constitutionum*, t. I: 1493-1549, vol. 2: 1527-1549, przygotowanie do druku: I. Dwornicka, S. Grodziski, W. Uruszczak, Warszawa 2000.
- Volumina constitutionum*, t. II: 1550-1609, vol. 1: 1550-1585, przyg. do druku I. Dwornicka, S. Grodziski, W. Uruszczak, Warszawa 2005.
- Volumina constitutionum*, t. II: 1550-1609, vol. 2: 1587-1609, przyg. do druku S. Grodziski, Warszawa 2008.
- Volumina constitutionum*, t. III: 1611-1640, vol. 1: 1611-1626, przyg. do druku S. Grodziski, A. Karabowicz, M. Kwiecień, Warszawa 2010.

Volumina constitutionum, t. III: 1611-1640, vol. 2: 1627-1640, przyg. do druku S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013.

Volumina constitutionum, t. IV, vol. 1: 1641-1658, przyg. do druku S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015.

Volumina constitutionum, t. IV, vol. 2: 1641-1658, przyg. do druku S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2017.

Volumina constitutionum, t. V, vol. 1: 1669-1696, przyg. do druku: S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2023.

Volumina legum, t. I-IV, wyd. J. Ohryzko, Ptersburg 1859.

Volumina legum, t. V-VIII, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859-1860.

Volumina legum, t. IX, wyd. Akademia Umiejętności, Kraków 1889.

Volumina legum, t. X: *Konstytucje Sejmu Grodzieńskiego z 1793*, wyd. Z. Kaczmarczyk, Poznań 1952.

Opracowania:

Abramski A., *Sądownictwo i prawo sądowe w opiniach sejmików ziemskich w latach 1788-1792*, [w:] *Cztery lata nadziei. 200. rocznica Sejmu Wielkiego*, red. H. Kocój, Katowice 1988.

Abramski A., *Sądy kapturowe ostatniego bezkrólewia (1763-1764)*, [w:] *Dawne sądy i prawo*, red. A. Lityński, Katowice 1984, s. 30-50.

Achremczyk S., *Sejmik generalny Prus Królewskich w latach 1526-1772*, Olsztyn 2016.

Achremczyk S., *Życie sejmikowe Prus Królewskich w latach 1647-1772*, Olsztyn 1999.

Bałtruszajtys G., *Zgromadzenia ludu miejskiego według projektów i ustaw Sejmu Czteroletniego*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik, Warszawa 1996, s. 47-54.

Bardach J., B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976.

Bednaruk W., *Sejmiki lubelskie w okresie stanisławowskim (1764-1794)*, Lublin 2011.

Belzyt L., *Szlachta w mieście rezydencjonalnym. Szlacheccy obywatele Krakowa i Warszawy około 1600 roku (Analiza porównawcza struktury)*, Zielona Góra 2011.

Belzyt L., *Szlachta w radzie miejskiej Krakowa w XVI i na początku XVII wieku*, [w:] *Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI – XIII wieku*, red. M. Konopnicka, Zielona Góra 2010, s. 61-84.

- Bogdan D., *Sejmik warmiński w latach 1660-1772*, [w:] *Prusy i Inflanty między średniowieczem a nowożytnością. Państwo – Społeczeństwo – Kultura*, red. B. Dybaś, D. Makiła, Toruń 2003, s. 139-158.
- Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986.
- Bokajło W., *Projekt włączenia Żydów do społeczeństwa obywatelskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] *W kręgu historii i politologii. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Dąbrowskiemu*, red. K. Dziubka, Wrocław 2002, s. 81-92.
- Borucki M., *Sejmy i sejmiki szlacheckie*, Warszawa 1972.
- Bosek R., *Stanowisko sejmiku proszowickiego w sprawach skarbowych w latach 1572-1648*, [w:] *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, red. K. Matwijowski, AUW, nr 504, Historia 34, Wrocław 1981, s. 89-98.
- Bubień W., *Sejmik nowogródzki, słuczorzeski i stwołowski w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1795)*, Kraków 2007.
- Bulińska K., *Akta sejmikowe jako źródło do dziejów miast i mieszczaństwa*, ŚKH Sobótka, 2022, nr 2, s.85-116.
- Bulińska K., *Relacje szlachty wielkopolskiej z Żydami w świetle akt sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego z lat 1668-1763*, HSO, 2022, 2 (33).
- Burkietowicz A., *Sejmik sieradzki w latach 1669-1717*, Sieradz 2009.
- Bydgoszcz. *Zarys dziejów*, red. R. Kabaciński, Bydgoszcz 1918.
- Cackowski S., *Szlachta kujawska wobec Torunia w XVII-XVIII wieku w aktach sejmiku radziejowskiego*, [w:] *Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego*, t. 2, red. J. Dumanowski, Toruń 2003, s. 99-108.
- Chodyła Z., *Nowy szacunek zaludnienia Wielkopolski i wskaźników jego struktury u XVIII wieku*, [w:] *Przemiany demograficzne Europy środkowej w czasach nowożytnych, Zielonogórskie spotkania z demografią I*, red. H. Kurowska, Zielona Góra 2001, s. 87-129.
- Chodyła Z., *Osadnictwo i zaludnienie powiatu konińskiego w latach 1789-1791*, Rocznik Koniński, 19 (2015), s. 7-97.
- Choińska-Mika J., *Mazowiecki parlamentaryzm XVI-XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1572-1794*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015.
- Choińska-Mika J., „*Miasta, które są nervus dostatków Rzeczypospolitej*” – sejmiki mazowieckie doby Wazów o problemach miast i mieszczaństwa, RM, 13 (2001), s. 163-177.

- Choińska-Mika J., *Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. Problemy komunikacji społeczności lokalnej – władza w epoce Jana Kazimierza*, Warszawa 2002.
- Choińska-Mika J., *Polityka wewnętrzna i zagraniczna Rzeczypospolitej w latach 1587-1605 w opinii szlachty ziemi różańskiej*, [w:] *Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremic Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, Warszawa 1990, s. 91-107.
- Choińska-Mika J., *Samorząd szlachecki wobec zagrożeń w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Rodowód polityczny Polaków. Materiały z Sympozjum Historyków*. Kraków, 3 grudnia 2003, red. T. Gąsowski, A. Waśko, Kraków 2004, s. 47-54.
- Choińska-Mika J., *Sejmiki koronne XVI-XVII wieku. Problemy badawcze*, [w:] *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 13-23.
- Choińska-Mika J., *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998.
- Ciesielski T., *Armia koronna w czasach Augusta III*, Warszawa 2009.
- Ciesielski T., *Sejmiki wobec kwestii bezpieczeństwa publicznego w czasach Augusta III – milicje wojewódzkie*, [w:] *Po Unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 319-330.
- Cieśla M., *Żydowskie przestępstwa w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Społeczeństwo staropolskie. Seria nowa*, red. A. Karpiński i in., t. II: *Społeczeństwo a przestępczość*, Warszawa 2009, s. 239-258.
- Cieśla M., *Żydzi a Rzeczpospolita*, [w:] *MY I ONI. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016.
- Dąbrowski P., *Instrukcje królewskie na sejmiki przedsejmowe doby panowania Michała I i Jana III*, HSO, 2023, 2 (37), s. 35-69.
- Dąbrowski P., *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1668-1696*, praca doktorska pisana pod kierunkiem M. Zwierzykowskiego, (w trakcie przygotowania).
- Drozdowski M., *Podstawy finansowe działalności państwowej w Polsce 1764-1793: działalność budżetowa Sejmu Rzeczypospolitej w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, Poznań 2017.
- Dubas-Urwanowicz E., *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólestwach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998.
- Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Warszawa 1987.
- Dzieje Chodzieży*, red. S. Chmielewski, Chodzież 1998.

- Dzieje Gniezna, pierwszej stolicy Polski*, red. J. Dobosz, Gniezno 2016.
- Dzieje Gniezna*, red. J. Topolski, Warszawa 1965.
- Dzieje Jarocina*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1998.
- Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977.
- Dzieje Margonina*, red. K. Rzepa, Poznań 2002.
- Dzieje Mazowsza*, t. 2: *Lata 1572-1794*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015.
- Dzieje miasta Koła*, t. 1: *Do roku 1918*, red. K. Witkowski, Koło 2025.
- Dzieje Murowanej Gośliny*, red. M. Brust, Poznań 2006.
- Dzieje Opalenicy*, red. Cz. Łuczak, Poznań 2003.
- Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, vol. 1-2, red. J. Topolski, Poznań 1988.
- Dzieje Pniew*, red. B. Polak, Poznań 1998.
- Dzieje Śremu*, red. M. Rezler, Poznań 2003.
- Dzieje Środy Wielkopolskiej i jej regionu*, red. S. Nawrocki, Środa Wielkopolska 1990.
- Dzieje Trzemeszna*, red. Cz. Łuczak, Poznań 2002.
- Dzieje Wielkopolski*, t. 1: *Do r. 1793*, red. J. Topolski, Poznań 1969.
- Dziesięć wieków Poznania*, red. K. Malinowski, t. I, Poznań 1956.
- Dworzaczkowa J., *Bracia Czescy przejawem odrębności Wielkopolski*, [w:] J. Dworzaczkowa, *Z dziejów Braci Czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 122-126.
- Dworzaczkowa J., *Czeskie początki Leszna. Mit czy rzeczywistość?*, [w:] J. Dworzaczkowa, *Z dziejów Braci Czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 27-31.
- Dworzaczkowa J., *Sprawa wojska na sejmikach wielkopolskich*, [w:] *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 55-64.
- Dworzaczkowa J., *Zbory Braci Czeskich w dawnym powiecie konińskim*, [w:] J. Dworzaczkowa, *Z dziejów Braci Czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 41-47.
- Dworzaczkowa J., *Zbór Braci Czeskich w Ostrorogu*, [w:] J. Dworzaczkowa, *Z dziejów Braci Czeskich w Polsce*, Poznań 2003, s. 32-40.
- Dybaś B., *Na obrzeżach Rzeczypospolitej. Sejmik piltyński w latach 1617-1717*, Toruń 2004.
- Dybaś B., *Problematyka budowy i utrzymania fortyfikacji stałych w opiniach i działaniach sejmików województw krakowskiego i ruskiego w okresie wojen w połowie XVII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita w latach potopu. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii WSP i Kieleckie Towarzystwo Naukowe*, Kielce 23-24 października 1995, red. J. Muszyńska, J. Wijaczka, *Prace Instytutu Historii WSP w Kielcach*, nr 1, s. 109-131.

- Dygdała J., *Rola sejmików Prus Królewskich w systemie administracyjno-skarbowym prowincji po reformach Sejmu Niemego z 1717 roku*, [w:] *Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI-XVIII wieku*, red. M. Konopnicka, J. Kuczer, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2010, s. 165-189.
- Dygdała J., *Udział szlachty Prus Królewskich w życiu politycznym prowincji Rzeczypospolitej w latach 1733-1772 (ujęcie statystyczne)*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria Nowa*. t. 1: *Spółeczeństwo a polityka*, Warszawa 2008, s. s. 65-93.
- Dziewanowski-Stefańczyk B., *Pieniądz w służbie króla i Rzeczypospolitej. Polityka monetarna w dyskursie sejmowym w latach 1658-1668*, Warszawa 2020.
- Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, red. A. Mączak, Warszawa 1981.
- Filipczak W., *Elekcje ziemskich urzędników sądowych w czasach Rady Nieustającej*, [w:] *Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI-XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru – między prawami a obowiązkami*, red. M. Markiewicz, D. Rolnik, F. Wolański, Katowice 2016, s. 582-597.
- Filipczak W., *Miasta i mieszczenie w opiniach sejmików koronnych w latach 1778-1786*, [w:] *Tractu temporis. Ludzie – regiony – fakty. Księga dedykowana dr. hab. prof. UŁ Tadeuszowi Nowakowi*, Łódź 2018, s. 325-340.
- Filipczak W., *Sejmiki województwa płockiego w latach 1780-1786*, PNH, 8 (2009), nr 2, s. 23-62.
- Filipczak W., *Sejmiki ziemi czerskiej 1780-1786*, PNH 9 (2010), nr 1, s. 139-179.
- Filipczak W., *Życie sejmikowe prowincji wielkopolskiej w latach 1780-1786*, Łódź 2012.
- Filipczak-Kocur A., *Kto wypłacał diety poselskie w XVII wieku?*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz, Warszawa 1996, s. 68-73.
- Filipczak-Kocur A., *Sejmik sieradzki za Wazów (1587-1668)*, Opole 1989.
- Filipczak-Kocur A., *Sejmik województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych Rzeczypospolitej w latach 1587-1648*, [w:] *Kultura – polityka – dyplomacja. Studia ofiarowane prof. Jaremic Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. zespół, Warszawa 1990, s. 141-157.
- Florkowski H., *Kościół rzemiosłem stał*, Kościół 1974.
- Gałąj-Dempniak R., *Postrzeganie sejmików przez szlachtę w epoce staropolskiej w świetle memuarów i utworów literackich*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 61-74.

- Gawron P., *Sejmiki koronne wobec problemu hiberny wojska kwarcianego w czasach Władysława IV Wazy (1632-1648)*, [w:] *Po Unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 125-154.
- Geremek B., *Żydzi w społeczeństwie chrześcijańskim – od segregacji do ekskluzji*, [w:] *Tegoż, O średniowieczu*, Warszawa 2012, s. 238-287.
- Gierowski J., *Ludzie luźni na Mazowszu w świetle uchwał sejmikowych*, PH, 40 (1949), s. 164-202.
- Gierowski J., *Między saskim absolutyzmem a złotą wolnością. Z dziejów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1712-1715*, Wrocław 1953.
- Gierszewski S., *Obywatele miast Polski przedrozbiorowej*, Warszawa 1973.
- Glabisz G., *Finansowanie wojny o tron polski w latach 1733-1735 z perspektywy konfederacji partykularnej województw poznańskiego i kaliskiego*, RDSiG, 83 (2022), s. 425-451.
- Glabisz G., *Opieka społeczna w działalności samorządu sejmikowego województw poznańskiego i kaliskiego w XVIII wieku*, [w:] *Studia nad społeczeństwem staropolskim. Seria nowa. Miłosierdzie i pomoc społeczna*, red. A. Karpiński, I.M. Dacka-Górzyńska, Warszawa 2020, s. 101-119.
- Glabisz G., *Sejmiki Wielkopolski w latach 1764-1793*, Poznań 2022.
- Gmiterek H., *Problemy różnowierstwa na forum sejmiku lubelskiego do połowy XVII w.*, [w:] *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik, Wrocław 1988 (AUW, nr 945, Historia 66), s. 161-170.
- Golińska Z., *Miasta i cechy w dawnej Polsce*, Warszawa 1906.
- Gomolec L., *Dzieje miasta Śmigła*, Poznań 1960.
- Górna B., *Obrady średzkiego sejmiku przedsejmowego w 1685 r.*, [w:] *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa profesora Krystyna Matwijowskiego*, red. B. Rok, J. Maroń, Toruń 2006, s. 587-596.
- Grodziski S., *Ludzie luźni. Studium z historii państwa i prawa polskiego*, Kraków 1961.
- Groniowski K., *Próba stworzenia polskiego ośrodka naukowego w Petersburgu przed 1863 r.*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 7/4, 1962, s. 461-476.
- Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach małopolskich w drugiej połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 85-98.
- Guldon Z., *Osadnictwo żydowskie i liczebność Żydów na ziemiach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym*, CN, 4 (1998), s. 23-36.

- Guldon Z., Wijaczka J., *Osadnictwo żydowskie w województwie poznańskim i kaliskim w XVI-XVII wieku*, BŻIH, 1992, nr 2-3.
- Guldon Z., Wijaczka J., *Żydzi wśród chrześcijan w miastach wielkopolskich w okresie przedrozbiorowym*, NP, 79 (1993).
- Guldon Z., Wijaczka J., *Ludność żydowska w Wielkopolsce w 2. połowie XVII wieku*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, Poznań 1995.
- Guldon Z., *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI-XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990.
- Guldon Z., *Źródła i metody szacunków liczebności ludności żydowskiej w Polsce w XVI-XVIII wieku*, KHKM, 1986, nr 2, s. 249-263.
- Hahn K., *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII w.*, PHP, 6 (1928), z. 4, s. 371-456.
- Hill Ch., *Liberty Against the Law: Some Seventeenth-Century Controversies*, London 1998.
- Historia Bydgoszczy*, t. 1: *Do roku 1920*, red. M. Biskup, Warszawa 1991.
- Historia Kościana*, t. I: *Okres staropolski*, red. K. Zimniewicz, Kościan 2005.
- Historia Leszna*, red. J. Topolski, Leszno 1997.
- Historia Torunia, Tom II, Część II: W czasach renesansu, reformacji i wczesnego baroku (1548-1660)*, red. M. Biskup, Toruń 1994.
- Historia Torunia*, t. 2, cz. 3: *Między barokiem i oświeceniem (1660-1793)*, red. M. Biskup, Toruń 1996.
- Ihnatowicz I., Mączak A., Zientara B., *Spółeczeństwo polskie od X do XX wieku*, Warszawa 1988.
- Jurgaitis R., *Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717-1795: między szlacheckim parlamentaryzmem a samorządem*, [w:] *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI-XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 35-53.
- Jusupović M., Zwierzykowski M., *Edytorstwo akt sejmikowych dawnej Rzeczypospolitej – dyskusja o współczesnych problemach i możliwościach wydawania źródeł do dziejów parlamentaryzmu i samorządności terytorialnej*, ZH, 89 (2024), z. 1, s. 111-138.
- Kallas M., *Historia ustroju Polski X-XX w.*, Warszawa 1999.
- Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. II, red. F. Kiryk, Kraków 2005.
- Kaniewski J., *Lwów miasto-forteca w świetle uchwał i instrukcji sejmików koronnych za panowania króla Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, RP, 42 (2006), z. 4, s. 55-72.
- Kaniewski J., *Problem artylerii w laudach i instrukcjach sejmików koronnych za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1:

- Kultura, instytucje, gospodarka w XVI-XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 271-293.
- Kaniewski J., *Sejmiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669-1673)*, Katowice 2014.
- Karabowicz A., *Prawodawstwo sejmowe i królewskie za panowania Stefana Batorego (1576-1586)*, Warszawa 2022.
- Karpiński A., *Mieszczanie krakowscy na sejmach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII w. Zarys problematyki*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie, Seria nowa*, t. 1: *Spółeczeństwo a polityka*, red. I. Dacka-Górzyńska, A. Karpiński, Warszawa 2008, s. 39-63.
- Karpiński A., *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, Warszawa 2020.
- Karpiński A., Nowosielska E., *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*, Warszawa 2021.
- Karpiński A., *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne*, Warszawa 2000.
- Kaźmierczyk A., *Polscy biskupi wobec Żydów w XVIII wieku*, [w:] *Rzeczpospolita wielu wyznań*, red. A. Kaźmierczyk, A.K. Link-Lenczowski, M. Markiewicz, Kraków 2004.
- Kaźmierczyk A., *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994.
- Kaźmierczyk A., *Sprawa Jakuba Becala, żydowskiego faktora Jana III Sobieskiego w końcu XVII wieku*, SH, 35 (1992), nr 2, s. 155-171.
- Kaźmierczyk A., *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI-XVIII*, Kraków 2002.
- Kądziołka J., *Finanse miasta Poznania (1501-1648)*, Poznań 1960.
- Kędełski M., *Ludność ziemi wschowskiej w drugiej połowie XVIII wieku*, RL, 8 (1987), s. 57-76.
- Kędełski M., *Stan i struktura wyznaniowa ludności powiatu kościańskiego w drugiej połowie XVII wieku*, RL, 9 (1989), s. 43-61.
- Kiełbasiewicz J., *Podatek czopowego i szelężnego w funkcjonowaniu sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego za panowania Augusta II*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dra hab. M. Zwierzykowskiego i obroniona na Wydziale Historii UAM w 2021 r.

- Kizik E., *Prezenty w polityce Gdańska w XVII-XVIII wieku*, [w]: *Prusy i Inflanty. Między średniowieczem a nowożytnością. Państwo – społeczeństwo – kultura*, red. B. Dybaś, D. Makilla, Toruń 2003, s. 105-116.
- Koehler K., *Opis Kościana*, Ognisko 1874, nr 69.
- Kołodziej R., *Uwagi na temat funkcjonowania sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w środzie w czasach panowania Władysława IV*, *SKH Sobótka*, 73 (2018), nr 2, s. 31-48.
- Kołodziej R., *Z najnowszych badań nad parlamentaryzmem szlacheckim Rzeczypospolitej w XVI-XVII wieku*, *HSO*, 2(5), 2013, s. 43-57.
- Konieczna D., *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzesko-litewskiego w latach 1565-1763*, Warszawa 2013.
- Kościański T., *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1733-1763*, Poznań 2024.
- Kościełak S., *Gdańsk XVI-XVIII wieku – bezpieczna przystań dla religijnych uchodźców? Z dziejów koegzystencji międzywyznaniowej w epoce nowożytnej*, *SHG*, 5 (2014), s. 196-216.
- Kowalska E., *Organizacja i działalność sejmiku brzesko-litewskiego w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*, *LSP*, 13 (2008), s. 69-95.
- Kozyński R., *Miasta i mieszczaństwo w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej 1648-1717*, *RCh*, 10 (2006), s. 21-35.
- Kozyński R., *Problematyka kościelna i wyznaniowa na forum sejmiku chełmskiego w latach 1648-1717. Główne przyczyny konfliktów i sposoby ich rozwiązywania*, *ABiMK*, 82 (2004), s. 103-122.
- Kozyński R., *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648-1717*, Lublin 2006.
- Kozyński R., *Żydzi w dokumentach sejmiku ziemi chełmskiej w drugiej połowie XVII i na początku XVIII wieku*, *RCh*, 9 (2003), s. 365-381.
- Król A., *Sejmik ziem lwowskiej, przemyskiej i sanockiej w Sądowej Wiszni za panowania Wazów (1587-1668)*, Przemyśl 2018.
- Kriegseisen W., *Samorząd szlachecki w Małopolsce*, Warszawa 1989.
- Kriegseisen W., *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- Krupa J., *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej za panowania Augusta II wobec problemów zatrudniania przez Żydów czeladzi chrześcijańskiej (1697-1733)*, *Studia Judaica*, 2 (1999), nr 1, s. 11-23.

- Kudła L., *Miasto Kraków a sejmik szlachecki województwa krakowskiego w XVII wieku*, Krzysztofor, 20 (1998), s. 51-57.
- Kujawski Z., *Sejmiki brzesko-kujawskie i ich znaczenie dla rozwoju miasta Radziejowa*, Debiuty Nauk WSHE (Włocławek), 1 (1998), s. 63-98.
- Kulejewska-Topolska Z., *Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w.*, Poznań 1964.
- Kulejewska-Topolska Z., *Oznaczenia i klasyfikacje miast w dawnej Polsce (XVI-XVIII)*, CPH, 8 (1956).
- Kupisz D., *Mieszkańcy województwa lubelskiego a wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny i kryzysu państwa w latach 1702-1717*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria Nowa*, t. 4: *Spółeczeństwo a wojsko*, Warszawa 2015, s. 211-240.
- Leśnodorski B., *Parlamentaryzm w Polsce*, Kraków 1947.
- Lewandowska-Malec I., *Ratunek przed morowym powietrzem. Bezpieczeństwo obrad sejmowych i sejmikowych na przełomie XVI i XVII wieku*, [w:] *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. 11, red. J. Malec, J. Matuszewski, W. Witkowski, Kraków-Lublin-Lódź 2008, s. 57-68.
- Lewandowska-Malec I., *Sejm Walny Koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587-1632)*, Kraków 2009.
- Lewicki A.J., *Stosunki wyznaniowe w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w drugiej połowie XVIII w.*, [w:] *Z badań nad dziejami zakonów i stosunków wyznaniowych w Polsce*, red. E. Wiśniowski, Lublin 1984, s. 127.
- Lityński A., *O modelu monografii sejmiku*, CPH, 35 (1985), z. 1, s. 146.
- Lityński A., *Ochrona sejmików w polskim ustawodawstwie karnym XVI-XVIII w.*, AUW, nr 307, PPiA, 7 (1976), s. 229-242.
- Lityński A., *Problem szlacheckiego prawa zgromadzeń ziemskich w Polsce w XVII i XVIII wieku*, CPH, 26 (1974), z. 1. s. 175-183.
- Lityński A., *Przestępstwa polityczne w polskim prawie karnym XVI-XVIII wieku*, Katowice 1976.
- Lityński A., *Samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606-1717)*, Katowice 1974.
- Lityński A., *Samorząd szlachecki w Polsce XVII-XVIII wieku*, KH, 99 (1992), z. 4, s. 17-34.
- Lityński A., *Sejmik jako instytucja demokracji szlacheckiej 1764-1793. Tradycje – mity – nowości – utopie*, [w:] *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki. Prace dedykowane Prof. Stanisławowi Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 71-86.

- Lityński A., *Sejmiki ziemskie 1764-1793. Dzieje reformy*, Katowice 1988.
- Lityński A., *Sejmiki ziemskie koronne Rzeczypospolitej w okresie oligarchii*, CPH, 35 (1983), z. 1, s. 177-192.
- Lityński A., *Szlachecka doktryna na sejmikach, czyli między mitem a utopią. Zagadnienia wybrane*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. K. Iwanicka, M. Skowronek, K. Stembrowicz, Warszawa 1996, s. 134-141.
- Lityński A., *W kwestii suwerenności wewnętrznej Rzeczypospolitej w epoce oligarchii*, PN UŚ 21, *Prace Prawnicze* 2, Katowice 1971, s. 171-177.
- Lityński A., *Z problematyki klasyfikacji sejmików ziemskich*, PN UŚ, 5 (1969), *Prace Prawnicze* I.
- Łuczak Cz., *Dzieje Mogilna*, Poznań 1998.
- Łukaszewicz J., *Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania w dawniejszych czasach*, t. Poznań 1838.
- Mahler R., *Żydzi w dawnej Polsce w świetle liczb*, PDP, 1 (1967), s. 132-154.
- Majkowski H., *Grodzisk Wielkopolski. Przeszłość – zabytki – ludzie*, Poznań 1938.
- Maisel W., *Dzieje polityczne miasta, administracja, wojskowość*, [w:] *Dzieje Kalisza*, red. W. Rusiński, Poznań 1977.
- Makiła D., *Rzeczpospolita sejmików w XVII-XVIII w. Czyje były?* [w:] *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, t. 1, red. M. Kupczewska, K. Łopatecki, Białystok 2024, s. 215-235.
- Makiła D., *Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej. Od połowy XVII w. do 1763 r. Studium historyczno-prawne*, Toruń 2003.
- Marciniak R., *Zmierzch znaczenia miasta. Od początku XVII wieku do roku 1793*, [w:] *Historia Kościana*, t. I: *Okres staropolski*, red. K. Zimniewicz, Kościan 2005.
- Matusik P., *Historia Poznania do 1793 roku*, Poznań 2021.
- Mazek D., *Ku ozdobie i profitowi. Prawodawstwo miast prywatnych Wielkopolski 1660-1764*, Warszawa 2003.
- Mazur K., *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648*, Warszawa 2006.
- Michalski J., *Pomysły uaktywnienia gospodarki polskiej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta*, [w:] J. Michalski, *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*, Kraków 2020, s. 90-103.

- Michalski J., *Problematyka ludności luźnej w pierwszej połowie panowania Stanisława Augusta*, [w:] J. Michalski, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1: *Polityka i Społeczeństwo*, Warszawa 2007, s. 92-103.
- Michalski J., *Problem ludności żydowskiej w polskiej opinii publicznej w pierwszym dwudziestoleciu panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego*, [w:] J. Michalski, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1: *Polityka i Społeczeństwo*, Warszawa 2007, s. 104-122.
- Michalski J., *Reforma sądownictwa na sejmie konwokacyjnym 1764 r.*, [w:] J. Michalski, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1: *Polityka i Społeczeństwo*, Warszawa 2007, s. 27-43.
- Michalski J., *Rola polityczna mieszczaństwa warszawskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, [w:] J. Michalski, *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*, Kraków 2020, s. 71-74.
- Michalski J., *Sejmowe projekty reformy położenia ludności żydowskiej w Polsce w latach 1789-1792*, [w:] J. Michalski, *Studia historyczne z XVIII i XIX wieku*, t. 1: *Polityka i Społeczeństwo*, Warszawa 2007, s. 305-322.
- Michalski J., *Sprawa dysydencka a zagadnienia gospodarcze w opinii publicznej w pierwszych latach panowania Stanisława Augusta*, [w:] J. Michalski, *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*, Kraków 2020, s. 9-15.
- Michalski J., *Sprawa miejska w opinii szlacheckiej przed Sejmem Czteroletnim*, PH, 42 (1951), s. 291-303.
- Michalski J., *Zagadnienie polityki antycechowej w czasach Stanisława Augusta*, [w:] . Michalski, *Studia i szkice historyczne z XVIII i XIX wieku*, Kraków 2020, s. 31-49.
- Michałowska-Mycielska A., *Między demokracją a oligarchią: władze gmin żydowskich w Poznaniu i Swarzędzu (od połowy XVII do końca XVIII wieku)*, Warszawa 2000.
- Mietz A., Pakulski J., *Łobżenica. Portret miasta i okolicy*, Łobżenica 1993.
- Mika M., *Udział Poznania w sejmach Rzeczypospolitej od końca XV w. do 1791 r.*, SiMdDWiP, 6 (1960) [druk:] (1961), z. 2, s. 257-302.
- Mikulski K., *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999.
- Mincer F., *Dzieje Bydgoszczy do roku 1806*, Zielona Góra 1992.
- Miodunka P., *Społeczność małych miast południowej Małopolski od końca XVI do końca XVIII wieku*, Kraków 2021.

- Moniuszko A., *Postulaty zmian w szlacheckim wymiarze sprawiedliwości w mazowieckich laudach sejmikowych w latach 1587-1648*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1: *Kultura, instytucje, gospodarka w XVI-XVIII stuleciu*, red. K. Łopatecki, Białystok 2007, s. 51-70.
- Muszyńska J., *Dyspartyment pogłównego żydowskiego w Koronie w 1717 roku*, CN, 5 (1998), s. 119-131.
- Nagielski M., *Żołnierz koronny w XVII wieku. Wybawca i bohater czy ciemężyciel – w świetle zachowanych rejestrów szkód w księgach grodzkich i ziemskich Rzeczypospolitej*, [w:] *Spółeczeństwo staropolskie. Seria Nowa*, t. 4: *Spółeczeństwo a wojsko*, Warszawa 2015, s. 135-154.
- Naworski Z., *Sejmik generalny Prus Królewskich 1569-1772. Organizacja i funkcjonowanie na tle systemu zgromadzeń stanowych prowincji*, Toruń 1992.
- Noga Z., *Krakowska Rada Miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy*, Kraków 2003.
- Nycz M., *Geneza reform skarbowych Sejmu Niemego (studium z dziejów skarbowo wojskowych z lat 1697-1717)*, Poznań 1938.
- Olszewski H., *Praktyka limitowania sejmików*, CPH, 13 (1961), z. 1, s. 33-55.
- Opaliński E., *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587-1648*, ORP, s. 21-40.
- Panek A., *Sejmik lubelski w okresie wojny północnej 1702-1716*, [w:] *Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej*, red. J. Muszyńska, Kielce 2001, s. 149-166.
- Pawiński A., *Rządy sejmikowe w epoce królów elekcyjnych 1572-1795*, t. I, Warszawa 1888.
- Pawiński A., *Rządy sejmikowe w Polsce 1572-1795 na tle stosunków województw kujawskich*, oprac. i wstępem opatrzył H. Olszewski, Warszawa 1978.
- Pawiński A., *Sejmiki ziemskie. Początki ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego 1374-1505*, Warszawa 1895.
- Perłakowski A., *Sejmik województwa krakowskiego wobec eksploatacji i handlu solą w czasach Augusta II (1697-1733)*, [w:] *Po Unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 263-276.
- Pieńkowska A., Pięnkowski M., *Sejmiki mazowieckie wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej w latach 1661-1665*, Oświęcim 2015.
- Pieńkowski M., *Koronne zjazdy i sejmiki szlacheckie wobec wojny o tron polski w latach 1587-1588*, [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 3, red. Z. Hundert, K. Żojdź, J. Sowa, Grojec 2014, s. 15-38.

- Pieńkowski M., *Sejmik ziemi warszawskiej wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Władysława IV*, [w:] *Almanach Warszawy*, t. 10, Warszawa 2016, s. 11-33.
- Plaża S., *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572-1632)*, Warszawa-Kraków 1984.
- Po Unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013.
- Pomykaj S., *Sejmiki wielkopolskie w Środzie w latach 1733-1763*, Kalisz 1932.
- Popioł-Szymańska A., *Poglądy monetarne w Polsce od XV do XVIII wieku*, Poznań 1978.
- Presiowski I., *Krótką wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1861.
- Prochaska A., *Sejmik podolski in hostico*, PNiL, 46 (48) (1920), s. 804-822.
- Prochaska A., *Sejmik wiszeński wobec Żydów*, PNiL, 46 (48) (1920), s. 755-768.
- Prochaska A., *Sejmik wobec elekcji i konfederacji*, PNiL 46 (48) (1920), s. 1030-1089.
- Przyboś K., *Sejmik województwa krakowskiego w czasach saskich (1697-1763)*, Kraków 1981.
- Ptaśnik J., *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, Warszawa 1949.
- Rolnik D., *Szlachta czasów panowania Stanisława Augusta o różnowiercach*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań. XVI-XVIII wiek*, red. A. Filipczak-Kocur, T. Ciesielski, Warszawa-Opole, s. 243-260.
- Rusiński W., *Kalisz: zarys dziejów*, Poznań 1983.
- Rusiński W., *Skutki gospodarcze wojen połowy XVII i początków XVIII w.*, [w:] *Dzieje wielkopolski*, red. J. Topolski, t. 1: *Do roku 1793*, Poznań 1969.
- Rutkowski J., *Historia gospodarcza Polski: (do 1864 r.)*, Warszawa 1953.
- Rybarski R., *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939.
- Rybarski R., *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937.
- Rymar L., *Udział miasta Krakowa w sejmach i sejmikach Rzeczypospolitej*, RK, 7 (1904), s. 187-258.
- Rzepka E., *Trudne sąsiedztwo. Konflikty szlachty kujawskiej z Toruniem w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku w świetle akt sejmikowych*, RT, 28 (2001), s. 73-93.
- Sadowski Z., *Pieniądz a początki upadku Rzeczypospolitej w XVII wieku*, Warszawa 1964.
- Salmonowicz S., *Języki kultury i życia codziennego w Toruniu w XVII-XVIII wieku*, [w:] ORP, 43 (1999), s. 115-123.

- Samsonowicz H., *Jarmarki w Polsce na tle sytuacji gospodarczej w Europie w XV – XVI wieku*, [w:] *Europa – Słowiańszczyzna – Polska*, Poznań 1970.
- Schipper I., *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.
- Schorr M., *Żydzi w Przemyślu do końca XVIII. wieku. Opracowanie i wydawnictwo materiału archiwalnego*, Lwów 1903.
- Seredyka J., *Geneza komisji posejmowej z 1618 roku powołanej w związku z antydysydenckimi tumultami w Poznaniu*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie. Studia ofiarowane profesorowi Juliuszowi Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik, Warszawa 1996, s. 242-248.
- Seredyka J., *Sejm 1618*, Opole 1988.
- Srogosz T., *Między sejmem rządzącym a inicjatywami własnymi. Działalność komisji porządkowych cywilno-wojskowych w opiece społecznej i zdrowotnej do czerwca 1791 roku*, [w:] *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa prof. Krystyna Matwijowskiego*, red. B. Rok, J. Maroń, Toruń 2006, s. 693-704.
- Srogosz T., *Sejmiki województwa łęczyckiego i sieradzkiego oraz ziemi wieluńskiej wobec działalności niekarnych oddziałów wojskowych w XVII wieku*, *Varia Muzealno-Historyczne Miasta Łodzi*, 2 (1985), s. 16-29.
- Staręgowski B., *Formacje zbrojne województw poznańskiego i kaliskiego w okresie panowania Jana Kazimierza (1648-1668)*, Warszawa 2022.
- Studia z dziejów Ziemi Mogileńskiej*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1978.
- Suchojad H., *Polityka sejmików małopolskich i wielkopolskich wobec miast w drugiej połowie XVII w. (1669-1699)*, *Roczniki Świętokrzyski*, 21 (1994), s.9-23.
- Suchojad H., *Problem soli suchedniowej na sejmikach małopolskich i wielkopolskich w 2. poł. XVII w. (1669-1699)*, *KH*, 13 (1995), s. 29-42.
- Suchojad H., *Sejmiki małopolskie i wielkopolskie wobec spraw handlowych w 2. poł. XVII wieku*, *KSH*, 10 (1992), s. 53-73.
- Suchojad H., *Sejmiki małopolskie wobec potopu*, [w:] *Rzeczpospolita w latach potopu. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii WSP i Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Kielce 23-24 października 1995*, red. J. Muszyńska, J. Wijaczka, *Prace Instytutu Historii WSP w Kielcach*, nr 1.
- Suchojad H., *Z problematyki stosunku sejmików małopolskich do ludności żydowskiej w drugiej połowie XVII w.*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 99-112.

- Suproniuk J., *Żydzi w miastach wielkopolskich*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, red. H. Rutkowski, M. Słoń, t. 4: *Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku*, red. K. Chłapowski, M. Słoń, cz. II: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2017, s. 150-176.
- Talik M., *Stanowisko sejmików mało- i wielkopolskich wobec spraw podatkowych w pierwszej i na pocz. drugiej poł. XVII w.*, [w:] *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.*, red. K. Matwijowski, AUW, nr 504, Historia 34, Wrocław 1981, s. 67-88.
- Ternes J., *Sejmik chełmski wobec problemów podatkowych Rzeczypospolitej epoki Wazów*, Teka Komisji Historycznej, 1 (2004), s. 74-92.
- Ternes J., *Sejmik chełmski za Wazów (1587-1668)*, Lublin 2004.
- Ternes J., *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa (1578-1668)*, RH, 17 (2004), s. 55-61.
- Tollet D., *Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów*, Warszawa 1999.
- Tollet D., *Ludność żydowska i prawa gmin*, [w:] *Żydzi w Wielkopolsce na przestrzeni dziejów*, red. J. Topolski, K. Modelski, wyd. 2, Poznań 1999.
- Topolski J., *Nowe badania nad szlachtą wielkopolską*, [w:] *Kultura – polityka – dyplomacja*, red. A. Bartnicki, Warszawa 1990, s. 431-441.
- Trawicka Z., *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572-1696*, Kielce 1985.
- Ujma M., *Sejmik lubelski 1572-1696*, Warszawa 2003.
- Uruszczak W., *Sejm w latach 1506-1540*, [w:] *Historia sejmu polskiego. Tom I: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 63-113.
- Urwanowicz J., *Zgromadzenia wojskowe a instytucje parlamentarne w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku. Relacje, aspiracje, analogie* [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 47-59.
- Wagner K., *Mieszczanie i podatki. Nierówności majątkowe w wybranych miastach Korony w XVII wieku*, Warszawa 2020.
- Wegner L., *Konfederacja województw wielkopolskich Poznańskiego, Kaliskiego, Gnieźnieńskiego i Ziemi Wschowskiej dnia 20 sierpnia 1792 r. w mieście Środzie zawiązana*, Poznań 1863.
- Weymann S., *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII w.*, PZ, 9 (1953), t. 2, s. 194-253.
- Wierzbicki L. A., *Poselstwa do królów rodaków. Postawy i postulaty szlachty polskiej na sejmikach i zjazdach w latach 1669-1695*, Lublin 2022.

- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Sławne państwo, Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008.
- Włodarczyk J., *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973.
- Wołoszyn J., *Stanowisko sejmiku lubelskiego w kwestiach wyznaniowych w świetle lubelskich instrukcji poselskich z lat 1648-1668*, RH, 7 (1999), s. 53-69.
- Wroniszewski Ł., *Wzrost znaczenia sejmików w czasach Stefana Batorego na przykładzie sejmu 1578 r.*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 129-141.
- Wyczański A., *Volumina Constitutionum, volumen I, 1493-1526, do druku przygotowali St. Grodziski, I. Dwornicka i W. Uruszczak*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1996, ss. 498, *Studia Podlaskie*, t. VIII, 1998, (recenzja), s. 309-312.
- Zakrzewski A., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII wiek*, Warszawa 2000.
- Zarubin P., *Żydzi w świetle akt sejmiku brzeskiego-litewskiego na podstawie wybranych przykładów z 2 poł. XVII w. i czasów saskich*, KHŻ, 6 (2006), nr 3, s. 327-340.
- Ziemia Międzyrzecka. *Śladami historii, Materiały z III sesji historycznej zorganizowanej w Muzeum w Międzyrzeczu 13 maja 2005 r.*, red. B. Mykietów, M. Tureczek, Międzyrzecz 2002.
- Zwierzykowski M., Kołodziej R., *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012.
- Zwierzykowski M., *August Sułkowski i strategia budowy pozycji rodu. Od książąt na Bielsku do senatorów Rzeczypospolitej*, [w:] *Zapomniani książęta? Sułkowscy w XVIII-XX wieku* red. D. Nawrot, G. Madej, Katowice 2016, s. 51-67.
- Zwierzykowski M., *Etapy ewolucji sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w XVI-XVIII wieku. Od partykularnych instytucji do samorządu terytorialnego doby Stanisławowskiej*, [w:] *Podstawy materialne państwa. Zagadnienia prawno-historyczne*, red. D. Bogacz, M. Tkaczuk, Szczecin 2006.
- Zwierzykowski M., *Geneza i konsekwencje reform sejmików w konstytucjach Sejmu Niemego*, [w:] *Sejm Niemy. Między mitem a reformą państwa*, red. M. Zwierzykowski, Warszawa 2019, s. 241-265.
- Zwierzykowski M., *Klasyfikacja sejmików na przykładzie funkcjonowania sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696-1732*, [w:] *O prawie i jego dziejach księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. 1, red zespół, Białystok-Katowice 2010, s. 589-594.

- Zwierzykowski M., *Komisja Skarbowa Poznańska. Z dziejów sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego w Wielkopolsce w XVII i XVIII w.*, Poznań 2003.
- Zwierzykowski M., *Kwestie religijne w polityce sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696-1732*, [w:] *Religia i polityka. Kwestie wyznaniowe i konflikty polityczne w Europie w XVIII wieku*, red. L. Harc, G. Wąs, Wrocław 2009, s. 403-413.
- Zwierzykowski M., *Liberum veto w praktyce wielkopolskiej działalności sejmikowej w czasach saskich*, BEN, 4 (1) 2016, s. 97-125.
- Zwierzykowski M., Tacka E., *Miejsca obrad sejmików województw Wielkopolski właściwej od XVI do XVIII wieku*, RH, 42 (2016).
- Zwierzykowski M., *Problematyka archiwalna w uchwałach sejmiku województw poznańskiego i kaliskiego w czasach saskich (1696-1763)*, [w:] *Pamiętnik II Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki*, red. I. Mamczak-Gadkowska, Poznań 1998, s. 39-46.
- Zwierzykowski M., *Samorząd sejmikowy województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696-1732*, Poznań 2010.
- Zwierzykowski M., *Sejmik województw poznańskiego i kaliskiego w latach 1696-1702*, [w:] *Scripta Minora*, t. 4, red. B. Lapis, Poznań 2006.
- Zwierzykowski M., *Sejm i sejmy Rzeczypospolitej w XVIII wieku w dorobku historiografii*, HSO, 2013, s. 58-75.
- Zwierzykowski M., „*Sine iustitia in libertate żyć nie chcemy*”. *Prawo i sprawiedliwość w dyskursie politycznym kampanii sejmowych lat 1696-1762*, [w:] *Wartości polityczne Rzeczypospolitej obojga narodów. Struktury aksjologiczne i granice cywilizacyjne*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, J. Axer, Warszawa 2017, s. 264-288.
- Zwierzykowski M., *Szlachcic w osiemnastowiecznym Poznaniu. Uwarunkowania obecności wielkopolskiej szlachty w obrębie miasta*, KMP, 2018/1, s. 80-102.
- Zwierzykowski M., *Szlacheckie instytucje sądowe i samorządowe na Starym Rynku od XVI do XVIII wieku*, KMP, nr 2 (2003).
- Zwierzykowski M., *Z badań nad gospodarczymi podstawami mecenatu Aleksandra Józefa Sułkowskiego*. [w:] *Sułkowscy. Życie i dzieło. Materiały z sesji naukowej „Sułkowscy. Życie i dzieło”*, Zamek w Rydzynie 23–26 września 1998, red. Z. Moliński, Rydzyna-Leszno 1999, s. 43-58.
- Żnin. 750 lat dziejów miasta*, red. T. Janicki, Żnin 2013.
- Żydzi w Polsce: dzieje i kultura. Leksykon*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001.

Aneks nr 6: Liczba spraw miejskich dotycząca ogółu miast i mieszczaństwa oraz konkretnych ośrodków miejskich¹⁶³²

Nazwa miasta	Gospodarcze	Instytucje szlacheckie	Obronność	Sądy	Skarbowe	Spoleczne	Sytuacja prawna	Suma spraw
miasta i miasteczka	319	44	473	138	653	115	78	1820
Poznań	14	37	51	19	99	24	15	259
Kalisz	10	14	19	6	30	8	7	94
Wschowa	7	14	16	5	24	11	5	82
Gdańsk	8	2	17		7	13	5	52
Środa	2	5	9	2	27	2	1	48
Toruń	7		6	6	4	21	3	47
Bydgoszcz	31		1		4	1	3	40
Kamieniec Podolski			32	1	3		3	39
Kościan		5	12	1	10		2	30
Gniezno	2	9	1	1	6	1	6	26
Leszno	4		4	1	11	1	3	24
Pyzdry		5		2	13	1		21
Śrem		1	5	1	12	1		20
Kraków	2		8		3	4	2	19
Międzyrzecz			5		6	3	3	17
Lwów	1		10		4	1		16
Kcynia	5	5			2			12
Skwierzyna	2			2	6	1	1	12
Oborniki			2	2	3	2	2	11
Warszawa	2	2	4		2	1		11
Wałcz		3	1	1	4	1		10
Elbląg		2	5	2				9
Grodzisk				2	7			9

¹⁶³² Tabela uwzględnia wszystkie sprawy miejskie odnalezione w materiale źródłowym akt sejmikowych z uwzględnieniem zarówno stanowiska sejmiku wielkopolskiego jak i dokumentacji docierającej do sejmiku z zewnątrz (jak instrukcje królewskie czy korespondencja), a mogącej kształtować opinie szlachty wielkopolskiej.

Konin	1	3		3	1			8
Biała Cerkiew			7					7
Chocz				1	4		2	7
Międzychód	1				5	1		7
Rawicz	2		1		3		1	7
Rydzyna	2		1		4			7
Śmigiel			2		5			7
Kostrzyn			2		3		1	6
Nakło	1	2		1	2			6
Puck			3	1	2			6
Sulmierzyce	1				5			6
Buk				2	2	1		5
Chwaliszewo					5			5
Częstochowa			2		2	1		5
Koło	1		2		2			5
Krotoszyn	2				3			5
Pleszew					5			5
Ujście	4				1			5
Wieleń		1	2		2			5
Wrocław	3				2			5
Zbąszyń			3		2			5
Bojanowo	1				3			4
Koźmin		1	1		2			4
Królewiec		4						4
Malbork		3	1					4
Mosina			1		1		2	4
Nowe Miasto					4			4
Olkusz	4							4
Osieczna	1				1		2	4
Piotrków Trybunalski	2				2			4

Sieraków		2	1		1			4
Żywiec					1		3	4
Babimost					3			3
Budzyń				1	1		1	3
Koźminek					3			3
Lublin	1		1			1		3
Margonin					3			3
Odolanów			1		2			3
Podhajce			1		2			3
Raszków					3			3
Sarnowa	1				2			3
Smoleńsk			3					3
Śródka pod Poznaniem					3			3
Święciechowa					3			3
Tuczno					2	1		3
Żnin			1		2			3
Barcin					2			2
Borek					2			2
Brdów				1	1			2
Chodzież					2			2
Czaplinek				1	1			2
Czarnków	1				1			2
Czempiń					2			2
Dyneburg			2					2
Gąsawa					2			2
Jarocin			1		1			2
Jordanów	2							2
Jutrosin	1				1			2
Kargowa					1		1	2
Kazimierz					2			2

Kijów			2					2
Kleczew					2			2
Kopanica	1				1			2
Krzywiń					2			2
Łobżenica					1	1		2
Łowicz					1		1	2
Pobiedziska					2			2
Pogorzela					2			2
Powidz					2			2
Sieniawa					2			2
Słupca					2			2
Staw	2							2
Stawiszyn			1		1			2
Stęszew					1	1		2
Szamotuły					2			2
Trzemeszno					2			2
Wilno	1		1					2
Zaborowo			1		1			2
Zamość			1		1			2
Żurawno			1		1			2
Bledzew					1			1
Bochnia	1						1	1
Bohusław			1					1
Bolesławiec	1							1
Braclaw			1					1
Brojce					1			1
Bytom				1				1
Chocim			1					1
Człopa				1				1
Dobrzyca					1			1

Dolsk					1			1
Dupin	1							1
Dybów					1			1
Freistadt							1	1
Frylądek					1			1
Garbary (Poznań)					1			1
Golina					1			1
Gołańcz			1					1
Gostyń					1			1
Góra Kalwaria			1					1
Grodno		1						1
Horki (Hory-Horki)			1					1
Jaraczewo					1			1
Jastrowie						1		1
Kobylin			1					1
Korsuń			1					1
Kowno					1			1
Kórnik							1	1
Mieścisko					1			1
Międzybóż			1					1
Mitawa			1					1
Mogilno					1			1
Mohylów			1					1
Nowe Bojanowo							1	1
Nowogród			1					1
Obrzycko			1					1
Pniewy					1			1
Połonne			1					1
Poniec	1							1
Rogoźno						1		1

Rudna					1			1
Ryga			1					1
Sambor	1							1
Sandomierz					1			1
Sieniutowo				1				1
Siersko							1	1
Sobótka			1					1
Sokołów					1			1
Stojanów					1			1
Swarzędz					1			1
Szczecin			1					1
Tarnów					1			1
Trościaniec			1					1
Trzciel					1			1
Tykocin			1					1
Wejcherowo					1			1
Węgrów					1			1
Wieliczka	1							1
Wieluń					1			1
Wiszna					1			1
Wolsztyn					1			1
Wronki					1			1
Września					1			1
Zagórów						1		1
Zduny			1					1
Zwoleń			1					1
Żerków	1							1
Żerniki					1			1
Suma	453	171	745	199	1119	219	150	3076

Opracowanie własne na podstawie *Akt sejmikowych*.

Wykaz tabel

Tabela nr 1: Liczba zgromadzeń sejmikowych w latach 1572-1793 z podziałem na rodzaje

Tabela nr 2: Liczba sejmików i zjazdów szlacheckich w poszczególnych miejscowościach

Tabela nr 3: Miasta z największą liczbą otrzymanych libertacji

Tabela nr 4: Przyczyny udzielania zwolnień dla miast

Tabela nr 5: Liczba zwolnień przyznawanych na konkretny czas

Tabela nr 6: Częstotliwość przyznawania asygnacji

Tabela nr 7: Wykaz wybranych konfliktów, w które zaangażowani byli mieszcianie z terenu Wielkopolski właściwej

Tabela nr 8: Supliki miejskie odnotowane w aktach sejmikowych województw wielkopolskich w latach 1572-1793

Tabela nr 9: Liczba spraw miejskich w instrukcjach królewskich w czasie panowania konkretnych władców

Wykaz wykresów

Wykres nr 1: Sprawy dotyczące ingerencji szlachty w sytuację prawną miast w poszczególnych rodzajach dokumentacji

Wykres nr 2: Obrady sejmikowe w poszczególnych miejscowościach

Wykres nr 3: Poszczególne ciężary podatkowe w badanej dokumentacji

Wykres nr 4: Sprawy skarbowe z podziałem na poszczególne kategorie

Wykres nr 5: Zwolnienia udzielane miastom z uwzględnieniem rodzaju podatku

Wykres nr 6: Sprawy związane z wojskiem, obronnością i bezpieczeństwem

Wykres nr 7: Zapisy o zniszczeniach ośrodków miejskich, dokonanych przez wojska (zarówno własne, jak i obce), pochodzące z akt sejmikowych

Wykres nr 8: Sprawy związane z udziałem miast w pospolitym ruszeniu w różnych rodzajach dokumentacji

Wykres nr 9: Sprawy gospodarcze w poszczególnych podgrupach

Wykres nr 10: Sprawy gospodarcze w poszczególnych rodzajach dokumentacji

Wykres nr 11: Występowania informacji o konfliktach w różnych rodzajach dokumentacji sejmikowej

Wykres nr 12: Występowanie konfliktów pomiędzy mieszczanami a konkretnymi grupami społecznymi

Wykres nr 13: Rodzaj spraw związanych z suplikami miejskimi

Wykres nr 14: Sprawy miejskie zakwalifikowane do wyszczególnionych kategorii

Wykres nr 15: Liczba spraw miejskich w poszczególnych latach

Wykres nr 16: Przykładowy wykres ukazujący liczbę spraw miejskich w latach z uwzględnieniem podziału na kategorię spraw miejskich

Wykres nr 17: Rodzaje dokumentacji, w której wystąpiły sprawy o charakterze miejskim

Wykres nr 18: Przykładowy wykres ukazujący liczbę spraw miejskich w latach z uwzględnieniem podziału ze względu na rodzaj dokumentacji

Wykres nr 19: Sprawy miejskie w laudach sejmikowych z podziałem na kategorie

Wykres nr 20: Sprawy miejskie w instrukcjach dla posłów na sejmy z podziałem na kategorie

Wykres nr 21: Sprawy miejskie w instrukcjach królewskich z podziałem na kategorie

Wykres nr 22: Sprawy miejskie w uniwersałach z podziałem na kategorie

Wykres nr 23: Sprawy miejskie w instrukcjach królewskich w wybranych latach

Wykres nr 24: Sprawy miejskie w korespondencji z podziałem na kategorie

Wykres nr 25: Częstość występowania konkretnych kategorii spraw w odniesieniu do ogółu miast i mieszczaństwa

Wykres nr 26: Częstość występowania konkretnych kategorii spraw w odniesieniu do konkretnych ośrodków miejskich

Wykres nr 27: Występowanie zapisów dotyczących miast królewskich, prywatnych oraz duchownych

Wykaz skrótów

ABiMK	Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne
AGAD	Archiwum Główne Akt Dawnych
AP Poznań	Archiwum Państwowe w Poznaniu
AS	Akta sejmikowe
AUW	Acta Universitatis Wratislaviensis
BEN	Biblioteka Epoki Nowożytnej
Bibl. Czart.	Biblioteka Książąt Czartoryskich
Bibl. IBL PAN	Biblioteka Instytutu Badań Literackich PAN
Bibl. Kórn.	Biblioteka Kórnicka PAN w Kórniku
Bibl. Nar.	Biblioteka Narodowa w Warszawie
Bibl. Oss.	Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
Bibl. PAU i PAN	Biblioteka PAU i PAN w Krakowie
Bibl. Racz.	Biblioteka im. Raczyńskich w Poznaniu
BUW	Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego
BŻIH	Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego
CN	Czasy Nowożytne
CPH	Czasopismo Prawno-Historyczne
fasc.	fascykuł
gr.	grodzki
HSO	Historia Slavorum Occidentis
k.	karta
KH	Kwartalnik Historyczny
KHKM	Kwartalnik Historii i Kultury Materialnej
KHŻ	Kwartalnik Historii Żydów
KMP	Kronika Miasta Poznania
KSH	Kieleckie Studia Historyczne
KSP	Komisja Skarbowa Poznańska
LMAVB	Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie
LSP	Lituano-Slavica Posnaniensia
NP	Nasza Przeszłość

nr	numer
ORP	Odrodzenie i Reformacja w Polsce
PDP	Przeszłość Demograficzna Polski
PH	Przegląd Historyczny
PHP	Pamiętnik Historyczno-Prawny
PN UŚ	Prace Naukowe UŚ
PNH	Przegląd Nauk Historycznych
PNiL	Przewodnik Naukowy i Literacki
PPiA	Przegląd Prawa i Administracji
PZ	Przegląd Zachodni
RH	Res Historica
RCh	Rocznik Chełmski
RK	Rocznik Krakowski
RL	Rocznik Leszczyński
RM	Rocznik Mazowiecki
RP	Rocznik Przemyski
RŚ	Rocznik Świętokrzyski
RT	Rocznik Toruński
RDSiG	Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych
SH	Studia Historyczne
SHG	Studia Historica Gedanensia
SiMdDWiP	Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza
sygn.	sygnatura
ŚKH	Śląski Kwartalnik Historyczny
t.	tom
v	verte
vol.	volumen
Vol. const.	Volumina constitutionum
Vol. leg.	Volumina legum
WSHE	Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku
wyd.	wydał
ZH	Zapiski Historyczne
zob.	zobacz

Streszczenie

Polityka sejmiku województw wielkopolskich wobec miast i mieszczaństwa w latach 1572-1793

Celem niniejszej rozprawy jest wielopłaszczyznowe zbadanie specyfiki stosunku szlachty z terenu Wielkopolski właściwej (obejmującej województwa poznańskie i kaliskie, a od 1768 r. również gnieźnieńskie) do miast i mieszczaństwa od końca XVI do końca XVIII w., w świetle polityki zgromadzeń sejmikowych. Ten pionierski pod wieloma względami projekt ma przedstawić oddolną perspektywę zagadnienia i określić zakres oraz uwarunkowania zainteresowania szlachty sprawami miast. Wskazane zostaną punkty styku dwóch kluczowych stanów społecznych, a także możliwości wykorzystania źródeł sejmikowych do badań nad dziejami mieszczaństwa w nowożytnej Rzeczypospolitej (dotychczas słabo obecnych w historiografii). Ostatecznie w niniejszej pracy zaproponowana została klasyfikacja problematyki miejskiej, obecnej w wielkopolskim materiale sejmikowym, która stała się podstawą do szerokiego omówienia tego zagadnienia oraz stworzenia licznych analiz statystycznych, dodatkowo ilustrujących badany problem. Przeprowadzone badania pozwalają stwierdzić, iż pomimo ogólnej opinii, jakoby sejmiki interesowały się ośrodkami miejskimi i mieszczanami jedynie w związku z polityką skarbową, w materiale źródłowym często pojawiają się także kwestie o charakterze obronnym, gospodarczym, sądowym, prawnym a nawet społecznym i religijnym. W całym badanym okresie szlachta pozostawała świadoma roli miast i nie postrzegała ich jedynie w kategorii konkurenta. W trakcie badań nie dopatrzono się przypadków skrajnych, mogących świadczyć o jawnym, trwałym konflikcie między szlachtą a mieszczaństwem, który mógł doprowadzić do prowadzenia przez sejmik antymiejskiej, wrogiej polityki. Można również podkreślić, że fakt zainteresowania sejmiku również ośrodkami spoza własnego terytorium należy uznać za kolejny dowód na istnienie ponadpartykularnych więzi państwowych, wzmacniających spójność państwa nawet pomimo słabego rozwoju władz i struktur centralnych.

Abstract

The Policy of the Greater Poland Voivodeship Regional Assemblies (Sejmiki) Towards Towns and the Burghers, 1572–1793

The aim of this dissertation is to conduct a multifaceted analysis of the attitudes of the nobility of Greater Poland proper (comprising the Poznań and Kalisz voivodeships, and from 1768 also Gniezno voivodeship) towards towns and their burghers from the late sixteenth to the late eighteenth century, examined through the policies of the regional assemblies (sejmiki). This pioneering study seeks to present a bottom-up perspective on the issue and to define both the scope and the conditions of the nobility's engagement with urban affairs. It identifies the points of contact between two key estates of the Commonwealth's social order and demonstrates the potential of regional assemblies records as sources for research into the history of the burghers in the early modern Polish-Lithuanian Commonwealth — an area still only marginally represented in historiography.

Ultimately, this dissertation proposes a classification of urban-related matters recorded in the Greater Poland assemblies materials, which then serve as the basis for a comprehensive discussion of the subject and for numerous statistical analyses that further illuminate the issues under investigation. The findings indicate that, contrary to the widespread belief that regional assemblies addressed urban centres and their burghers solely in fiscal contexts, the source material frequently also covers questions of defence, economy, judiciary, law, as well as social and even religious concerns. Throughout the entire period examined, the nobility remained aware of the role of towns and did not regard them merely as rivals. No evidence has been found of open or permanent conflict between the nobility and the burghers that might have led the assemblies to pursue explicitly anti-urban or hostile policies.

Finally, it should be stressed that the interest shown by the regional assemblies in towns beyond their own territories provides further proof of the existence of state bonds transcending local particularism, reinforcing the cohesion of the Polish-Lithuanian Commonwealth despite the limited development of central authorities and institutions.